

ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ТЕХНІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІМЕНІ ПЕТРА ВАСИЛЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКА НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ХАРЧОВИХ ТЕХНОЛОГІЙ
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ДОВГАЛЬ ОЛЕНА ВАЛЕРІЇВНА

Гриф
Прим. N ____
УДК 332.1:[332.33:
331.522.4:338.483.
1:330.142.21](1-22)

ДИСЕРТАЦІЯ

**РЕГІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ РЕСУ-
РСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ**

08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка

Економічні науки

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, ре-
зультатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ О.В.Довгаль

Науковий консультант Демчук Наталія Іванівна, доктор економічних наук,
професор

Харків – 2019

АНОТАЦІЯ

Довгаль О.В. Регіональні особливості формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій. - Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.05 – розвиток продуктивних сил і регіональна економіка. – Харківський національний технічний університет сільського господарства імені Петра Василенка 2019. – Одеська національна академія харчових технологій, 2019.

Дисертація присвячена обґрунтуванню теоретико-методологічних засад і розробці практичних рекомендацій щодо формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону.

Об'єктом дослідження визначено процес формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону як складної соціально-економічної та екологічної системи. Предметом дослідження виступила сукупність теоретико-методологічних та практичних засад формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону на принципах сталості.

Виявлено, що найбільш часто вживаними характеристиками, які беруться за основу змістового наповнення категорії «сільські території» є просторове розміщення аграрної сфери виробництва і прикріпленій адміністративно-територіальний статус. Запропоновано визначати «сільські території», як поселенські території із щільністю населення, яке проживає на них, менше, ніж 300 осіб на 1 км².

Встановлено, що ресурсний потенціалу сільських територій – це фактичний та потенційний набір ресурсів природного, демографічного, туристично-рекреаційного і виробничого характеру, яким володіють і/або користуються спільноти, що проживають на сільських територіях країни й окремих її регіонів. Запропоновано вважати, що його найважливішими елементами є природно-ресурсний потенціал, демографічний потенціал,

туристично – рекреаційний потенціал, виробничий потенціал. Уточнено зміст суті категорії «демографічний потенціал», яку крім складової «трудові ресурси» доповнено складовою «підприємницька здатність».

Стверджується, що суспільні трансформації, які вплинули на зміну світогляду щодо сільського розвитку, за формою є реформуванням аграрного сектору економіки, а за змістом – це процес переходу від традиційного (доходоцентристського) підходу до концепції сталого розвитку функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону.

Досліджено вплив базових теорій регіонального розвитку на функціонування сільських територій в умовах реформи децентралізації. Пропонується вважати, що спільним для базових теорій регіонального розвитку є положення про те, що в сучасних умовах досягнення високих соціально-економічних показників розвитку окремої території значною мірою залежить від якості управління, а не її ресурсного потенціалу. Обґрунтовується висновок про те, що теоретико-методологічною основою реформи децентралізації є необхідність врахування відмінностей у розміщенні економічних об'єктів, їх взаємодії із зовнішнім середовищем, взаємодії і партнерства на місцевому рівні, людському потенціалу та ін.

Розроблено методологічний підхід до формування механізму сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який представляє собою послідовний процес, що складається із трьох етапів: перший - створення відповідної інституційної бази – завершення реформи децентралізації та надання місцевим органам влади усієї повноти інструментів облаштування ввіреної їм території; другий - створення критичної маси професійних об'єднань за участі місцевих суб'єктів підприємницької діяльності із наданням переваги кооперативній формі, утворення на базі районних та обласних управлінь агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня дорадчих, консультативних та сервісних служб; третій - розробка програм розвитку конкретної сільської території за економічним, соціальним та

екологічним напрямками. Обґрунтовано набір показників за якими проводиться оцінка відтворення кожного із складових ресурсного потенціалу сільських територій: 1) земельного: обсяг внесених мінеральних добрив та частка площ, оброблених мінеральними добривами; обсяг внесених органічних добрив та частка площ, оброблених органічними добривами; вапнування кислих ґрунтів; гіпсування солоних ґрунтів; ґрунтозахисні способи обробітку; рівень розораності; частка пасовищ та сіножатей; частка кормового клину; довжина лісозахисних смуг; динаміка балансу поживних речовин в ґрунті; 2) демографічного: чисельність населення фертильного віку обох статей; коефіцієнт народжуваності на одну жінку фертильного віку; сумарний показник народжуваності; рівень смертності немовлят; середня очікувана тривалість життя при народженні; сальдо міграції; загальна чисельність населення; частка осіб у віці 60 років і старше; 3) туристично-рекреаційного: кількість туристично-рекреаційних закладів; кількість місць у засобах розміщення; кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності; іноземні туристи; туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон; внутрішні туристи; кількість екскурсантів; прибуток із розрахунку на 1 місце у закладах розміщення; кількість працівників туристичної галузі; середня площа засобів розміщення; кількість підприємств ресторанного господарства; товарообіг підприємств ресторанного господарства; 4) виробничого: урожайність сільськогосподарських культур; виробництво тваринницької продукції; продуктивність праці; забезпеченість сільськогосподарського виробництва відповідними видами техніки; структура сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарств; виробництво комбікормів.

Стверджується, що, виходячи із досвіду ЄС в управлінні розвитком сільських територій показує, для України такий розвиток має включати два напрями заходів - внутрішню стабілізацію та адаптацію до зовнішніх впливів. Внутрішня адаптація передбачає збалансування економічної, соціальної та екологічної складових розвитку сільських територій через розвиток підприємництва в агропромисловому виробництві та забезпечення

багатофункціональності сільської економіки; зближення рівнів розвитку сільських територій через покращення якості життя та створення сприятливих умов для збереження людського капіталу. Заходи з адаптації до зовнішнього впливу покликані підготувати сільські території до вступу України в ЄС. Проведено комплексну оцінку стану, особливостей використання та відтворення ресурсного потенціалу сільських територій Причорноморського економічного району. Запропоновано новий нормативний показник визначення рівня забезпеченості земельними ресурсами, виходячи із фактичного значення та нормативної потреби у продовольчих ресурсах населення (міського і сільського) даної території, і фактичної продуктивності земель сільськогосподарського призначення, та обґрунтовано його три критеріальні оцінки. На основі нового показника розраховано загальний дефіцит земельних ресурсів для виробництва окремих видів продовольства у Причорноморському районі – 213741 га ріллі. Виявлено, що найбільш дефіцитним видом продовольства є м'ясо та м'ясопродукти. Стверджується, що для його ліквідації необхідно 181,3 тис. га ріллі, або 84,8% від загальної потреби землі для покриття розрахованого продовольчого дефіциту, відвести під виробництва кормової бази м'ясного тваринництва.

Вказується на явище деградації ґрунтів внаслідок недостатнього внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими виробниками Причорноморського економічного району.

Виявлено стійку динаміку скорочення абсолютних та відносних показників фертильного населення обох статей сільських територій Причорноморського економічного району. Стверджується, що головною причиною цього є небажання жіночої молоді народжувати та виховувати дітей у сільській місцевості, пов'язуючи такі процеси із вищими ризиками для їх здоров'я і комфорту. Що зумовлено переважно незадовільними побутовими умовами та незадовільно якістю медичних послуг, особливо для жителів віддалених сільських населених пунктів.

Стверджується, що головними проблемами, що перешкоджають розвитку зеленого (сільського) туризму в Причорноморському економічному районі, є: незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури та технічних комунікацій (тепло-, водопостачання, наявність соціально-побутових об'єктів, необлаштованість сіл, транспортних мереж тощо); низький рівень життя сільського населення, що знижує потенційну привабливість для вітчизняних і зарубіжних туристів; недосконале чинне законодавство у галузі стандартизації, сертифікації, маркування «зелених» послуг, категоризації суб'єктів ринку туристичних послуг; низька якість послуг; низький рівень інформаційно-маркетингового супроводження зеленого туризму; відсутність чіткої стратегії розвитку зеленого туризму на регіональному та державному рівнях.

Проведено розрахунки, які вказують на те, що виробничий потенціал сільських територій Причорноморського економічного району у частині сільськогосподарського виробництва використовується не повністю. Вказується на те, що головною причиною цього є низький рівень продуктивності праці. Доводиться, що головним резервом збільшення продуктивності праці є використання інтенсивних технологій та розвиток громадського сектору виробництва.

Проведено економетричне моделювання, яке дозволило встановити, що найважливішими факторами, які впливають на рівень розвитку сільських територій регіону є виробництво тваринницької продукції та кількість сільського населення обох статей у фертильному віці. Вони забезпечують 33 та 21,95% варіації функціональної ознаки відповідно. Зроблено висновок про те, що відтворення та розвиток складових виробничого і демографічного потенціалу є ключовими умовами сталого розвитку сільських територій регіону.

Побудовано нормативний прогноз впливу домінуючих факторів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій областей Причорноморського економічного району, який дозволив з'ясувати, що поставлену мету досягнення частки сільського населення в загальній

чисельності населення упродовж найближчих 5 років на рівні 2017 року можна забезпечити лише у випадку найбільш сприятливих умов розвитку, що відповідають оптимістичному сценарію прогнозу. Стверджується, що перехід від традиційного (доходоцентристського) підходу до концепції сталого розвитку функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону можливий лише при достатньому рівні відтворення природно-ресурсного та туристично-рекреаційного потенціалів. Розроблено план розвитку скотарства у Миколаївській області, який передбачає, що поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях виробників регіону в 2022р. повинне становити не менше, ніж 149,8 тис. гол. Обґрунтовується доцільність створення регіонального молоко-продуктового кластеру за участю: місцевого промислового підприємства із переробки молока – ПАТ «Миколаївський молочний завод», м. Миколаїв; сільськогосподарських виробників молока – підприємств та особистих селянських господарств; сільських та селищних рад адміністративних районів Миколаївської області; Миколаївського національного аграрного університету.

Запропоновано напрями та обґрунтовано першочерговість розбудови соціальної інфраструктури, як чинника розвитку демографічного потенціалу сільських територій Миколаївської області: I місце – обладнання житла гарячим водопостачанням; II місце – наявність лікарняних закладів та пересувного обладнання; III місце – наявність доріг з твердим покриттям; IV місце – наявність клубів, будинків культури; V місце – наявність спортивних споруд;

Стверджується, що найважливішим фактором розвитку та відтворення туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області є наявність автомобільних доріг із твердим покриттям у задовільному функціональному стані. Розроблено автомобільний маршрут відвідування найвидатніших природних, історичних, культурних, рекреаційних та інших, цікавих для туристів, місць області, який утворює туристичне «золоте кільце» Миколаївщини довжиною 1057,3 км. Доводиться, що для початку його

повноцінного функціонування необхідно провести ремонт дорожнього полотна на суму 1006,7 млн. грн.

Ключові слова: регіон, ресурсний потенціал, сільські території, природно-ресурсний потенціал, демографічний потенціал, туристично – рекреаційний потенціал, виробничий потенціал, оцінка, формування, відтворення, розвиток, децентралізація, тваринництво, фертильне населення, соціальна інфраструктура.

ANNOTATION

Dovgal O.V. Regional features of formation and development of resource potential of rural territories. - Qualifying scientific work on the rights of the manuscript.

Dissertation for the degree of doctor of economic sciences in specialty 08.00.05 - development of productive forces and regional economy. - Kharkiv national technical university of agriculture named after Peter Vasylenko 2019. - Odessa national academy of food technology, 2019.

The dissertation is devoted to substantiation of theoretical and methodological foundations and development of practical recommendations on formation and development of resource potential of rural territories of the region.

The object of the research is the process of formation and development of resource potential of rural territories of the region as a complex socio-economic and ecological system. The subject of the study was the succinctness of theoretical and methodological and practical principles of formation and development of resource potential of rural territories of the region on the principles of constancy.

It is revealed that the most commonly used characteristics, which are taken as the basis for the content filling of the category "rural territories" are just-flat placement of agrarian sphere of production and the attached administrative-territorial status. It is proposed to designate "rural territories" as settlements with a population density of less than 300 people per 1 km².

It has been established that rural resource potential is a factual and potential set of natural, demographic, tourist-recreational and industrial resources owned and / or used by communities living in rural areas of the country and its individual regions. It is suggested to consider that its most important elements are natural-resource potential, demographic potential, tourist-recreational potential, production potential. The content of the essence of the category "demographic potential", which in addition to the component "labor resources", in addition to the component "entrepreneurial capacity" is clarified. It is argued that the social transformations that have influenced the change in the rural development worldview are, in form, a reform of the agrarian sector of the economy, and in content - a process of transition from the traditional (pre-centric) approach to the concept of sustainable development of the functional orientation of the rural resource potential. region.

The influence of basic theories of regional development on the functioning of rural territories under the conditions of decentralization reform has been investigated. It is suggested to believe that common to the basic theories of regional development is the position that in modern conditions achieving high socio-economic indicators of development of an individual territory depends largely on the quality of management, not its resource potential. It is argued that the theoretical and methodological basis of the decentralization reform is the need to take into account differences in the location of economic objects, their interaction with the external environment, interaction and partnership at the local level, human potential, etc.

A methodological approach to the development of a mechanism for sustainable rural development under decentralization has been developed, which represents a sequential process consisting of three stages: the first is the creation of an appropriate institutional framework, the completion of the decentralization reform, and the full implementation of the development tools in the local authorities. -their territory; the second is the creation of a critical mass of professional associations with the participation of local business entities, giving preference to the cooperative form, the establishment at the district and regional departments of agro-industrial development of state administrations of the appropriate level of advisory, advisory and service

services; the third is the development of programs for the development of specific rural areas in economic, social and environmental directions.

The set of indicators for assessing the reproduction of each of the components of the resource potential of rural territories is substantiated: 1) land: the volume of mineral fertilizers introduced and the proportion of areas treated with mineral fertilizers; the amount of organic fertilizers introduced and the proportion of areas treated with organic fertilizers; liming of acid soils; hyping of saline soils; Soil protection methods of cultivation; the level of plowed-sti; share of pastures and hayfields; share of forage wedge; length of forest protection strips; dynamics of nutrient balance in soil; 2) demographic: the population of the fertile age of both sexes; fertility rate per woman of fertile age; total fertility rate; infant mortality rate; average life expectancy at birth; migration balance; total population; the proportion of persons aged 60 and over; 3) tourist and recreational: number of tourist and recreational establishments; the number of places in the accommodation facilities; the number of tours served by tourist operators; foreign tourists; citizens of Ukraine who went abroad; domestic tourists; number of excursionists; the profit from calculation on 1 place in institutions of placement; number of employees in the tourism industry; the average area of accommodation facilities; number of restaurants; turnover of restaurant business enterprises; 4) production: crop yields; production of livestock products; productivity; provision of agricultural production with appropriate types of equipment; structure of agricultural producers by categories of farms; production of compound feeds.

It is argued that, based on EU experience in managing rural development, it shows that for Ukraine, such development should include two lines of action - internal stabilization and adaptation to external influences. Internal adaptation implies balancing the economic, social and environmental components of rural development through the development of sub-enterprise in agro-industrial production and ensuring the multi-function nature of the rural economy; the convergence of rural development levels through improved quality of life and the creation of favorable conditions for

human capital conservation. Measures to adapt to external influence are intended to prepare rural areas for Ukraine's accession to the EU.

A comprehensive assessment of the state, features of utilization and recreation of the resource potential of rural territories of the Black Sea economic region was carried out. A new normative indicator for determining the level of provision of land resources is proposed, based on the actual value and normative need for food resources of the population (urban and rural) of the given territory, and the actual productivity of agricultural land, and its three criterion estimates are substantiated. On the basis of the new indicator, a total shortage of land resources for the production of certain types of food in the Black Sea region - 213741 ha of arable land was calculated. Meat and meat products were found to be the most scarce food. It is claimed that for its liquidation it is necessary to make 181.3 thousand hectares of arable land, or 84.8% of the total land demand to cover the calculated food shortage, to feed the livestock feed base.

The phenomenon of soil degradation due to insufficient mineral and organic fertilizer application by agricultural producers in the Black Sea Economic Region is indicated.

Stable dynamics of reduction of absolute and relative indices of fertile population of both articles of rural territories of the Black Sea economic region have been revealed. It is argued that the main reason for this is the unwillingness of female youth to give birth and raise children in rural areas, linking such processes with higher risks to their health and comfort. This is mainly due to unsatisfactory living conditions and poor quality of medical services, especially for residents of remote rural settlements.

It is claimed that the main problems hindering the development of green (rural) tourism in the Black Sea economic region are: unsatisfactory state of development of social infrastructure and technical communications (heat, water supply, availability of social and everyday objects, lack of rural areas, transport networks, etc.) the low standard of living of the rural population, which reduces the potential attractiveness for domestic and foreign tourists; imperfect current legislation in the field of

standardization, certification, labeling of "green" services, categorization of subjects of the market of tourist services; poor quality of services; low level of information and marketing support of green tourism; lack of a clear strategy for the development of green tourism at the regional and national levels.

The calculations are made, which indicate that the production potential of rural territories of the Black Sea Economic region in part of agricultural production is not fully used. It is pointed out that the main reason for this is the low level of labor productivity. It proves that the main reserve for increasing labor productivity is the use of intensive technologies and the development of the public sector of production. Econometric modeling was carried out which allowed to establish that the most important factors influencing the level of development of rural territories of the region are the production of livestock products and the number of rural population of both sexes in fertile age. They provide 33 and 21.95% of the variation of the functional trait, respectively. It is concluded that the reproduction and development of components of production and demographic potential are the key conditions for sustainable development of rural territories in the region.

A normative forecast of the influence of dominant factors of resource potential on the development of rural territories of the regions of the Black Sea economic region was made, which made it possible to find out that the goal of reaching the share of the rural population in the total population up to 5 years at the level of 2017 can only be ensured under the most favorable development conditions that meet the optimistic forecast scenario.

It is argued that the transition from the traditional (pre-centric) approach to the concept of sustainable development of the functional orientation of the resource potential of the rural territories of the region is possible only with a sufficient level of reproduction of the natural resource and tourist and recreational potentials.

A plan for the development of cattle breeding in the Mykolayiv Oblast has been developed, which foresees that the cattle population in all categories of producers of the region in 2022. should be no less than 149.8 thousand goals. The feasibility of creating a regional milk-product cluster with the participation of: a local industrial

enterprise for milk processing - PJSC "Mykolaiv Dairy Plant", Mykolayiv; agricultural producers of milk - enterprises and private farms; village and village councils of administrative districts of the Nikolaev area; We are the Kolaiv National Agricultural University.

The directions and the priority of social infrastructure development as a factor of development of demographic potential of rural territories of the Nikolaev area are offered: And the place - equipment of housing with hot water supply; II place - availability of hospitals and mobile equipment; III place - the presence of paved roads; IV place - availability of clubs, houses of culture; V place - the presence of sports facilities;

It is claimed that the most important factor for the development and reproduction of the tourist and recreational potential of rural territories of the Mykolaiv region is the presence of roads with a solid surface in a satisfactory functional state. An automobile route of visiting the most outstanding natural, historical, cultural, recreational and other interesting places for the region, which forms a tourist "golden ring" of Mykolaiv region, 1057.3 km long, has been developed. It is proved that for the beginning of its full functioning it is necessary to carry out repair of the roadbed in the amount of UAH 1006.7 million.

Keywords: region, resource potential, rural territories, nature and resource potential, demographic potential, tourist and recreational potential, production potential, assessment, formation, reproduction, development, decentralization, animal husbandry, fertile population, social infrastructure.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Довгаль О.В. Формування та розвиток регіонального ресурсного потенціалу сільських територій: теорія, методологія, практика. Монографія. Миколаїв. ФОП Швець В.М. 2019. 293 с. (23,4 друк. арк.).

2. Довгаль О.В. Роль страхового ринку у розвитку інвестиційно-фінансової інфраструктури України. *Обліково-фінансове забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки України на інноваційній основі. Колективна монографія.* за ред. Г.Є. Павлової та І.П. Приходька. Дніпропетровськ. Герда, 2015. С. 438-448. (0,42 друк. арк.).

3. Dovgal O.V. Mechanisms of social effect realization from business development in agricultural and food sector. *The providing of sustainable development of agricultural sector tor its innovative base.* Collective monograph under the editorship of G. Pavlova and L. Vasilieva. Science and Education Ltd (Registered in ENGLAND & WALES, Registered Number: 08878342) OFFICE 1. VELOCITY TOWER, 10 ST. MARYS GATE, SHEFFIELD. S YORKSHIRE, ENGLAND, SI 4LR, 2015. 260 p. P. 67 – 77. (0,42 друк. арк.).

4. Довгаль О.В. Управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. *Управлінська, фінансова та маркетингова діяльність підприємств в умовах нестійкої економіки.* Монографія за ред. К.Ф.Ковальчука. Дніпропетровськ. Пороги. 2016. 516 с. С. 131 – 139. (0,33 друк. арк.).

Статті у наукових фахових виданнях України, у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз:

5. Довгаль О.В. Аналіз деяких аспектів інвестиційної діяльності. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2015. №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4224>.

6. Довгаль О.В. Антикризове управління персоналом. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2015. №4. [Електронний ресурс].

Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=8&w=O.+B.+Довгаль>.

7. Довгаль О.В. Інноваційне управління персоналом. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. 2015. №5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4227>.

8. Довгаль О.В. Механізм ефективного управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. *Агросвіт*. 2016. № 5. С. 20-22. (0,083 друк. арк.).

9. Довгаль О.В. Аналіз концепції сталого розвитку економіки в умовах глобалізації: індикатори економічної глобалізації. *«Вісник аграрної науки Причорномор'я»*. 2017. Випуск 3. С. 51-63. (0,5 друк. арк.).

10. Довгаль О.В. Категорія «сільські території»: підходи до визначення поняття та проблеми із його застосуванням. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 2. С. 97-109. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,5 друк. арк.).

11. Довгаль О.В. Ресурсний потенціал сільських територій: зміст та особливості еволюції. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 3. С. 110-119. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,375 друк. арк.).

12. Лагодієнко В.В., Довгаль О.В. Чинники економічного зростання регіонів в умовах диспропорційності. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 3. С. 15-21. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,25 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджено сутність чинників економічного зростання регіонів).

13. Довгаль О.В. Ресурсний потенціал сільських територій : зміст та особливості еволюції. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 4. С. 110-119. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,375 друк. арк.).

14. Довгаль О.В. Стан та особливості використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 4. С. 88-95. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі

даних *Index Copernicus*). (0,29 друк. арк.).

15. Довгаль О.В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 4. С. 6-19. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,54 друк. арк.).

16. Лагодієнко В.В. Довгаль О. В. Теоретико-методологічні підходи дослідження сільських територій. *Економіка і фінанси*. № 13. 2018. С. 50-61. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,46 друк. арк., особистий внесок автора – 0,25 друк. арк.: досліджено принципи методологічних підходів дослідження сільських територій).

17. Довгаль О. В. Особливості сучасних методологічних підходів до оцінки ресурсного потенціалу сільських територій регіону: стан та напрямки удосконалення. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2018. № 4. С. 210-223. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,54 друк. арк.).

18. Довгаль О.В. Сутність дефініції ресурсного потенціалу регіону як економічної категорії *Бізнес-Навігатор*. № 1 (50). 2019. С. 121-125. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,17 друк. арк.).

19. Довгаль О. В. Демографічний потенціал сільських територій: стан, перспективи відтворення та розвитку. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. 2019. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6897> (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*).

20. Довгаль О. В., Моїсєєва Н. І. Оцінка сучасного стану туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій регіону. *Агросвіт*. 2019. № 5. С. 32–40. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,33 друк. арк., особистий внесок автора – 0,2 друк. арк.: проведена оцінка сучасного стану туристичного потенціалу

регіону).

21. Довгаль О. В. Оцінка ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій. *Економіка та держава*. 2019. № 3. С. 57–61. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,16 друк. арк.).

22. Довгаль О. В. Прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 6. С. 34–41. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,29 друк. арк.).

23. Довгаль О. В. Виробничий потенціал сільських територій: стан та рівень використання в умовах забезпечення продовольчої безпеки регіону. *Economic and Food Security of Ukraine*, 6 (3-4), 65-73. <https://doi.org/10.15673/efs.v6i3-4.1288> (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,33 друк. арк.).

24. Довгаль О. В. Міжнародний досвід забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка і фінанси*. № 2. 2019. С. 26-43. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,71 друк. арк.).

25. Довгаль О. В. Концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2019. № 1. С. 410-419. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,38 друк. арк.).

26. Потриваєва Н.В., Довгаль О.В. Теорії регіонального розвитку та їх вплив на розвиток сільських територій. *Вісник аграрної науки Причорномор'я МНАУ*. 2019. № 1. С. 18-23. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,21 друк. арк., особистий внесок автора – 0,1 друк. арк.: досліджені комплексні теорії розвитку сільських територій).

27. Довгаль О.В. Важливість соціальної інфраструктури в розвитку

демографічного потенціалу сільських територій. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 2. С. 60-67. (0,3 друк. арк.).

28. Ужва А.М., Довгаль О.В. Холістичний підхід до управління конкурентоспроможністю підприємства. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 1. С. 102-109. (загальний обсяг – 0,3 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджені комплексний підхід управління конкурентоспроможністю підприємства).

29. Довгаль О.В. Роль соціальної інфраструктури у формуванні демографічного потенціалу сільських територій регіону. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»* 2019. № 2. С. 71-80. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,38 друк. арк.).

30. Довгаль О.В. Формування та розвиток туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області. *АПС*. №2. 2019. С.60-69. (0,38 друк. арк.).

31. Довгаль О.В. Розбудова соціальної інфраструктури, як чинник розвитку демографічного потенціалу сільських територій Миколаївської області. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2019. № 3. С. 71-80. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,38 друк. арк.).

32. Andrusiva U., Simkiv L., Dovgal O., Demchuk Na., Potryvaieva N., Cherchata A., Popadynets I., Tkachenko G., Serhieieva O., Sydor H. Analysis of economic development of Ukraine regions based on taxonomy method. *Management Science Letters*. Canada. 2019. №10 (2020). P. 515–522. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Scopus*). (загальний обсяг – 0,29 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджені проблеми економічного розвитку регіонів України).

Опубліковані матеріали апробаційного характеру:

33. Довгаль О.В. *Розвиток малого інноваційного підприємництва в АПК*

на основі використання методики форсайта. Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку: матеріали II міжвузівської наук.-практ. конф.(м. Дніпропетровськ, 20.10.2014). Дніпропетровськ: ДДАЕУ, 2014. Т1. С. 583 – 587. (0,17 друк. арк.).

34. Довгаль О.В. *Инфраструктурное обеспечение развития предпринимательской деятельности – как элемент глобального рынка. Актуальные проблемы взаимодействия экономики, государства и общества: Сборник ма-териалов I Международной научно-практической конференции.* (м. Дербент, РФ, 30 травня 2015 р.) Махачкала: АЛЕФ. Т1. С. 110 – 112. (0,08 друк. арк.).

35. Довгаль О.В. *Макропруденційні механізми забезпечення фінансової стабільності.* Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (м. Дніпропетровськ, 13 листопада 2015 р.) Дніпропетровськ: ДДАЕУ, 2015. С. 271 – 274. (0,125 друк. арк.).

36. Довгаль О.В., Андрусів У.Я. *Забезпечення конкурентоспроможності підприємств на принципах превентивності.* Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: освітньо-наукові та виробничі засади: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, (м. Миколаїв, 12-13 квітня 2017 р.) Миколаїв. МНАУ, 2017. С. 114 – 116. (0,083 друк. арк.).

37. Довгаль О.В. *Ресурсний потенціал сільських територій: стан та напрями зміцнення.* Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин та економіко-політичного процесу: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5-6 жовтня 2018 року). Ужгород. Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 70-72. (0,083 д.а.).

38. Довгаль О.В. *Оцінка трудового потенціалу сільських територій: регіональний вимір.* Європейська інтеграція: історичний досвід та економічні перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.) Одеса. ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. С. 58-62.

(0,17 д.а.).

39. Довгаль О.В. *Суспільні трансформації, як ключовий аспект зміни світоглядних орієнтирів сільського розвитку*. Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–27 жовтня 2018 р.) Науковонавчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2018 С. 57-60. (0,17 д.а.).

40. Довгаль О.В. *Особливості економічного зростання регіонів*. Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 січня 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 89-91. (0,125 д.а.).

41. Довгаль О.В. *Еволюція ресурсного потенціалу сільських територій регіону*. Суспільство, економіка, право: теорія, методологія, концепції розвитку : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 08–09 лютого 2019 р.) Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2019. С. 5-7. (0,083 д.а.).

42. Довгаль О.В. *Аспекти визначення ресурсного потенціалу сільських територій*. Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 лютого 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 64-66. (0,083 д.а.).

43. Довгаль О.В. *Наукові підходи у вивченні сільських територій*. Наука, освіта, суспільство: інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2019. С. 79-81. (0,083 д.а.).

Довгаль О.В. *Формуванні демографічного потенціалу сільських територій регіону*. Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві:

Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 11 квітня 2019 р. Миколаїв. ММІРЛ Університету «Україна», 2019. С. 121-123. (0,083 д.а.).

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН	16
1.1. Категорія «сільські території»: підходи до визначення поняття та проблеми із його застосуванням	16
1.2. Ресурсний потенціал сільських територій: зміст та особливості еволюції	29
1.3. Суспільні трансформації, як ключовий аспект зміни світоглядних орієнтирів сільського розвитку	47
1.4. Теорії регіонального розвитку та їх вплив на розвиток сільських територій в умовах децентралізації	64
Висновки до розділу 1	84
РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ	86
2.1. Теоретико-методологічні підходи до дослідження сільських територій	86
2.2. Особливості сучасних методологічних підходів до оцінки ресурсного потенціалу сільських територій регіону: стан та напрями удосконалення	101
2.3. Міжнародний досвід забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій	125
Висновки до розділу 2	142
РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ	146
3.1. Стан та особливості використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій	146
3.2. Демографічний потенціал сільських територій: стан, перспективи відтворення та розвитку	162
3.3. Оцінка сучасного стану туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій	175

3.4. Виробничий потенціал сільських територій: стан та рівень використання	193
Висновки до розділу 3	219
РОЗДІЛ 4. МОДЕЛЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗ ВПЛИВУ ДОМІНУЮЧИХ КОМПОНЕНТІВ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ	228
4.1. Економетрична оцінка ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій регіону	228
4.2. Прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону	238
4.3. Концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону	256
Висновки до розділу 4	262
РОЗДІЛ 5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТАТНЬОГО РІВНЯ ВІДТВОРЕННЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ СКЛАДОВИХ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ	265
5.1. Розвиток галузі скотарства в сільськогосподарському секторі виробництва як фактору сталого розвитку його сільських територій	265
5.2. Розбудова соціальної інфраструктури, як чинник розвитку демографічного потенціалу сільських територій	279
5.3. Формування та розвиток туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій регіону	291
Висновки до розділу 5	301
ВИСНОВКИ	305
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	311
ДОДАТКИ	351

ВСТУП

Актуальність теми. Трансформаційні перетворення української економіки, метою яких є формування моделі сучасної конкурентоспроможної господарської системи, висувають одну із ключових умов стійкого розвитку суспільного виробництва – забезпечення найвищого рівня виробничої та розподільної ефективності використання ресурсів. Дана проблема є особливо актуальною для сфери аграрного виробництва, оскільки тут частина ресурсів є одночасно засобом і предметом праці.

Процес якісних змін аграрного сектору національної економіки, зокрема у частині земельної реформи та реформи децентралізації, логічно дійшов до етапу інституціоналізації українського селянства, яке позбувається дискримінуючої ролі додатку до сільськогосподарського виробництва і перетворюється на відносно автономну та самодостатню соціальну групу, а місцевість його компактного проживання оформлюється як сільські території. Останні володіють ресурсним потенціалом, який за відповідних умов може однаково ефективно використовуватися як у сільськогосподарській, так і у несільськогосподарській сферах виробництва. При цьому, необхідність переходу на засади сталого розвитку, дозволяє розглядати природні ресурси сільських територій, як цінність у собі. Усе це вимагає розробки нових підходів до формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій, які б враховували соціально-економічні, адміністративні, світоглядні та інші зміни й регіональні особливості.

Теоретико-методологічні засади регіонального розвитку, розвитку сільських територій та використання їх ресурсного потенціалу розглядали у своїх працях багато зарубіжних вчених. Зокрема – це роботи Бешірі Р. (Beshiri R.), Боллмана Р. Д. (Bollman R. D.), Вебера А. (Weber A.), Гегерстранда Т. (Hägerstrand T.), Гонга С. (Gong X.), Дашпутта П. (Dasgupta P.), Дійкстри Л. (Dijkstra L.), Клеменсона Г. (Clemenson H.), Крісталлера В. (Christaller W.), Лаунхардта Ф. (Launhardt W.), Льоша А. (Lösch A.), Мортон Дж. (Morton J. F.), Перру Ф. (Perroux F.), Пізоллі Е. (Pizzoli E.), Плессіка В. (Plessis du V.),

Поелман Г. (Poelman H.), Тюнена Дж. Г. (Thünen von J. H.), Холберга М. К. (Hallberg M. C.) та ін.

Вагомий внесок у розвиток теорії та методології формування й життєзабезпечення сільських територій, повного і найбільш збалансованого використання їх ресурсного потенціалу, формування повноцінних інститутів аграрного сектору економіки зробили такі відомі вітчизняні науковці як: Борщевський В.О., Булавка О. Г., Дієсперов В. С., Іртищева І.О., Кропивко М. Ф., Лагодієнко В.В, Лупенко Ю. О., Малиновський А. С., Малік М. Й., Мармуль Л. О., Мудрак Р. П, Павлов О. І., Прокопа І. В., Рябоконь В. П., Хвесик М. А., Шпикуляк О. Г., Юрчишин В. В. та ін. Проте, не зважаючи на суттєвий науковий доробок у питаннях забезпечення формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіонів, багато проблем із даної тематики досі потребують теоретико-методологічного та практичного вирішення. Зокрема, досі невирішеними залишаються такі проблеми: методологічне обґрунтування ресурсного потенціалу сільських територій, його відтворення та розвитку; галузеві диспропорції сільськогосподарського виробництва та деіндустріалізація виробництва тваринницької продукції; низький рівень господарської взаємодії сільськогосподарських товаровиробників; руйнування соціальної інфраструктури сільських територій та їх депопуляція; недостатній розвиток несільськогосподарських видів виробництва на сільських територіях; незадовільні темпи переходу на принципи сталого розвитку сільських територій через високу конфліктність економічної та соціальної, економічної та екологічної складових; обґрунтування пріоритетності заходів спрямованих на формування та розвиток ресурсного потенціалу сільських територій тощо. Що й визначає актуальність теми дослідження, постановку мети та завдань дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Отримані автором наукові результати, розроблені теоретико-методологічні положення й висновки відповідають тематиці науково-дослідних робіт Харківського національного технічного університету сільського господарства ім. Петра

Василенка, зокрема темі «Механізми підвищення конкурентоспроможності, розвитку економічного та виробничо-технологічного потенціалу суб'єктів агропромислового виробництва» (номер державної реєстрації 0116U003477, 2016-2020 рр.), де автором проведено дослідження теоретичних засад формування і розвитку ресурсного потенціалу сільських територій в умовах трансформаційних змін, розкрито методологічні основи дослідження ресурсного потенціалу сільських територій, проведено оцінку використання ресурсного потенціалу сільських територій регіонів, розроблено модель та обґрунтовано прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону, запропоновано способи забезпечення достатнього рівня відтворення складових ресурсного потенціалу, які здійснюють найбільший вплив на сталий розвиток сільських територій регіону.

Мета й завдання дослідження. Метою дисертаційної роботи є теоретико-методологічне обґрунтування засад і розробка практичних рекомендацій щодо формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону.

Досягнення даної мети обумовило необхідність розв'язання наступних завдань:

- визначити сутність і з'ясувати основні теоретичні проблеми використання категорії «сільські території»;
- розкрити особливості еволюції ресурсного потенціалу сільських територій;
- з'ясувати зміст суспільних трансформацій, які вплинули на зміну світогляду щодо сільського розвитку;
- дослідити вплив базових теорій регіонального розвитку на функціонування сільських територій в умовах реформи децентралізації;
- узагальнити теоретико-методологічні підходи до дослідження сільських територій;
- розширити зміст сучасних методологічних підходів до оцінки ресурсного потенціалу сільських територій регіону;
- вивчити міжнародний досвід забезпечення відтворення та розвитку

ресурсного потенціалу сільських територій та з'ясувати можливості його застосування в національних умовах;

- провести комплексну оцінку стану, особливостей використання та відтворення природно-ресурсного, демографічного, туристично-рекреаційного і виробничого потенціалів сільських територій Причорноморського економічного району;

- змодельовати кількісні параметри ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій регіону;

- розробити прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону;

- обґрунтувати концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону;

- розробити пропозиції щодо розвитку галузі скотарства в сільськогосподарському секторі виробництва Миколаївської області;

- запропонувати напрями та обґрунтувати першочерговість розбудови соціальної інфраструктури, як чинника розвитку демографічного потенціалу сільських територій Миколаївської області;

- розробити пропозиції щодо відтворення та розвитку туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області.

Об'єктом дослідження є процеси формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону як складної соціально-економічної та екологічної системи.

Предметом дослідження є сукупність теоретико-методологічних та практичних засад формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону на принципах сталості.

Методи дослідження. Теоретичною основою дослідження є головні положення економічної теорії, наукові роботи закордонних та вітчизняних вчених, нормативно-правове регулювання розвитку сільськогосподарського виробництва та сільських територій, статистична база, що дає кількісну

характеристику сучасного стану сільських територій регіонів, рівня використання та відтворення їх ресурсного потенціалу.

Методологічною основою роботи є системний підхід до дослідження економічних, соціальних та екологічних аспектів формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону. Регіональні особливості формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій розглядаються з позиції цілісності і нерозривності даного об'єкту та середовища в якому він функціонує, органічного зв'язку мікро-, мезо- та макрорівнів економічної системи у частині факторів, які на нього впливають, мети і способів її досягнення.

У процесі дослідження використовувалися такі методи: *монографічний* – при висвітленні поглядів учених та фахівців щодо категорії «сільські території», дослідженні процесу її становлення, міжнародного досвіду забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій, аналізу теорій регіонального розвитку; *діалектичний та наукова абстракція* – для з'ясування змісту та особливостей еволюції ресурсного потенціалу сільських територій; *історичний, індукції та дедукції* – для встановлення характеру суспільних трансформацій, які вплинули на зміну світоглядних орієнтирів сільського розвитку; *аналіз та синтез, абстрактно-логічний та узагальнення* – при дослідженні теоретико-методологічних підходів до дослідження сільських територій та оцінки їх ресурсного потенціалу, обґрунтування відповідної системи показників; *спостереження і порівняння, ряди динаміки, середні величини, екстраполяція, графічний, бенчмаркінг, дисперсійний, кореляційно-регресійний* – при проведенні оцінки використання ресурсного потенціалу сільських територій; *економетричне моделювання* – при визначенні ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій регіону; *екстраполяція динамічних рядів з поєднанням трендового та сценарного аналізу* - при побудові прогнозу впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону; *гіпотеза, припущення і системний підхід* – при обґрунтуванні концептуальних

засад особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону, розробці пропозицій щодо створення регіонального молоко-продуктового кластера, туристичного автомобільного маршруту по території Миколаївської області; *екстраполяція, нормативний* – при плануванні розвитку галузі скотарства в сільськогосподарському секторі виробництва Миколаївської області; *аналітичне групування* – при обґрунтуванні важливості впливу окремих складових соціальної інфраструктури на розвитку демографічного потенціалу сільських територій регіону.

Інформаційну базу дослідження становлять нормативно-правові акти України; монографії, наукові статті, доповіді на конференціях закордонних та вітчизняних вчених із проблем розвитку сільських територій, формування та розвитку їх ресурсного потенціалу; передовий практичний закордонний та вітчизняний досвід забезпечення сталого розвитку сільських територій; матеріали Державної служби статистики України, Головних управлінь державної служби статистики України в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях; економічні паспорти адміністративних районів, сільських (селищних) рад Миколаївської області; інформаційні видання професійних, громадських та міжнародних організацій (ООН, ОЕСР, ЄС), ресурси мережі Internet.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у розробці та обґрунтуванні теоретичних, методологічних та практичних засад формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій регіону. Найбільш суттєвими результатами дисертаційного дослідження, які характеризують її наукову новизну, є наступні:

вперше:

- розроблено нормативний показник визначення рівня забезпеченості земельними ресурсами, виходячи із фактичного значення та нормативної потреби у продовольчих ресурсах населення (міського і сільського) даної території, і фактичної продуктивності земель сільськогосподарського призначення. Для обґрунтування висновку про рівень забезпеченості

земельними ресурсами пропонується використання трьох критеріальних оцінок: достатній рівень забезпеченості земельними ресурсами, який дозволяє не тільки задовольнити локальні потреби у продовольстві, але і продавати їх лишки за межі даної території; задовільний рівень забезпеченості земельними ресурсами, який дозволяє задовольнити локальні потреби у продовольстві, але не дозволяє їх продавати за межі даної території; незадовільний рівень забезпеченості земельними ресурсами, який не дозволяє задовольнити локальні потреби у продовольстві;

- розроблено механізм впливу ресурсного потенціалу на сталий розвиток сільських територій регіону, що забезпечує наукову основу для обґрунтування та вибору управлінських заходів, спрямованих на повне використання та гармонійне поєднання природно-ресурсного, виробничого, туристично-рекреаційного та демографічного потенціалів. Представлений механізм схожий за аналогією із класичним механізмом у якому імпульс (спонукальний мотив) запускає рух агрегату через серію передавальних пристроїв (соціально-економічних зв'язків), що в кінцевому результаті, зумовлює наслідок – рух усієї системи (розвиток сільської території регіону);

удосконалено:

- уточнення змісту категорії визначення категорії «сільська територія» у якому, на відміну від існуючих у вітчизняному експертному середовищі, беруться до уваги не якісні характеристики поселенської території (просторове розміщення аграрної сфери виробництва та прикріпленій адміністративно-територіальний статус), а кількісна – щільність населення, яке проживає на заселеній території - менше, ніж 300 осіб на 1 км²;

- зміст суті категорії «демографічний потенціал сільських територій», який на відміну від існуючих, крім складової «трудові ресурси» доповнено складовою «підприємницька здатність»;

- методологічний підхід до формування механізму сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації, який представляє собою послідовний процес, що включає визначені етапи: початковий – створення

відповідної інституційної бази – завершення реформи децентралізації та надання місцевим органам влади усієї повноти інструментів облаштування ввіреної їм території; проміжний - створення критичної маси професійних об'єднань за участі місцевих суб'єктів підприємницької діяльності із наданням переваги кооперативній формі, утворення на базі районних та обласних управлінь агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня дорадчих, консультативних та сервісних служб; завершальний - розробка програм розвитку конкретної сільської території за економічним, соціальним та екологічним напрямками;

- методичний інструментарій оцінки відтворення потенціалу земельних ресурсів сільських територій, який включає набір показників: обсяг внесених мінеральних добрив та частка площ, оброблених мінеральними добривами; обсяг внесених органічних добрив та частка площ, оброблених органічними добривами; вапнування кислих ґрунтів; гіпсування солоних ґрунтів; ґрунтозахисні способи обробітку; рівень розораності; частка пасовищ та сіножатей; частка кормового клину; довжина лісозахисних смуг; динаміка балансу поживних речовин в ґрунті;

- методичний інструментарій оцінки відтворення демографічного потенціалу сільських територій, який включає набір показників: чисельність населення фертильного віку обох статей; коефіцієнт народжуваності на одну жінку фертильного віку; сумарний показник народжуваності; рівень смертності немовлят; середня очікувана тривалість життя при народженні; сальдо міграції; загальна чисельність населення; частка осіб у віці 60 років і старше;

- методичний інструментарій оцінки розвитку виробничого потенціалу сільських територій, який включає набір показників: урожайність сільськогосподарських культур; виробництво тваринницької продукції; продуктивність праці; забезпеченість сільськогосподарського виробництва відповідними видами техніки; структура сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарств; виробництво комбикормів;

дістало подальшого розвитку:

- поняттєво-категоріальний апарат визначення набору складових ресурсного потенціалу сільських територій регіону, який, на відміну від існуючих, включає чотири елементи: природно-ресурсний потенціал, демографічний потенціал, туристично-рекреаційний потенціал та виробничий потенціал;

- перелік найважливіших суспільних інститутів, які визначають домінуючі форми та зміст трансформаційних перетворень й напрями розвитку сільських територій – це держава, в особі органів центральної й місцевої влади та аграрне підприємство. Інститут держави формує загальні правила гри у формі відповідних нормативно-правових актів, виконує функцію арбітра та забезпечує фінансову підтримку виробничої й інфраструктурної складових аграрної економіки. Інститут аграрного підприємства наповнює змістом трансформаційні перетворення відповідної сфери економіки та формує галузеву структуру зайнятості сільських територій;

- комплексний аналіз використання ресурсного потенціалу сільських територій областей Причорноморського економічного району, який, на відміну від інших, проведено із врахуванням регіональних особливостей формування та відтворення земельних, водних, демографічних, туристично-рекреаційних та виробничих ресурсів;

- концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону, які, на відміну від традиційного дохідцентристського підходу до функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону, базуються на функціональній спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону на основі концепції сталого розвитку;

- рекомендації з формування продовольчої безпеки сільських територій регіону за визначеними групами товарів, де домінуючим критерієм є розвиток тваринництва, а саме скотарства. Це дозволило обґрунтувати план розвитку скотарства у регіоні на найближчу перспективу з урахуванням споживчих потреб та ресурсного потенціалу сільських територій регіону;

- нормативний прогноз впливу домінуючих факторів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій областей Причорноморського економічного району, який дозволив з'ясувати, що поставлену мету досягнення частки сільського населення в загальній чисельності населення упродовж найближчих 5 років на рівні 2017 року можна забезпечити лише у випадку найбільш сприятливих умов розвитку, що відповідають оптимістичному сценарію прогнозу;

- концептуальні засади формування регіональної програми розвитку сільських територій, що, в своїй основі на відміну від інших, передбачає різні рівні пріоритетності окремих напрямів розбудови соціальної інфраструктури відповідно до їх впливу на відтворення демографічного потенціалу села.

Практичне значення одержаних результатів полягає в можливості використання теоретико-методичних положень і практичних рекомендацій щодо формування та розвитку на умовах сталості ресурсного потенціалу сільських територій регіону.

Вищевказані рекомендації використовуються у практичній діяльності Миколаївської обласної ради (довідка № 1002-15/05-18 від 08.11.2018 р.), Департаменту економічного розвитку та регіональної політики Миколаївської обласної державної адміністрації (довідка № 847/1-01.01.20 від 09.11.2018 р.), Департаменту агропромислового розвитку Миколаївської обласної державної адміністрації (довідка № 418/02/06.03-27/18 від 08.11.2018 р.), КП Одеської обласної державної адміністрації (довідка № 817 від 21.10.2016 р.), Херсонської обласної ради (довідка № 25-215-611/375 від 03.11.2017 р.).

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійно виконаною науковою працею. Усі результати, викладені в дослідженні, отримані автором самостійно, з наукових праць, опублікованих у співавторстві, у дисертації використано лише ті результати й положення, які отримані автором особисто. Особистий внесок автора в публікаціях, виконаних у співавторстві, конкретизовано в списку опублікованих праць в авторефераті.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації

доповідалися й одержали схвалення на: міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях. Основними з них є: «Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку» (м. Дніпропетровськ, 20.10.2014), «Актуальные проблемы взаимодействия экономики, государства и общества» (г. Дербент, РФ, 30 мая 2015 г), «Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку» (м. Дніпропетровськ, 13 листопада 2015 р.), «Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: освітньо-наукові та виробничі засади» (м. Миколаїв, 12-13 квітня 2017 р.), «Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин та економіко-політичного процесу» (м. Ужгород, 5-6 жовтня 2018 року), «Європейська інтеграція: історичний досвід та економічні перспективи (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.), «Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства» (м. Київ, 26–27 жовтня 2018 р.), «Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій» (м. Київ, 25–26 січня 2019 р.), «Суспільство, економіка, право: теорія, методологія, концепції розвитку (м. Київ, 08–09 лютого 2019 р.), «Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика (м. Київ, 22–23 лютого 2019 р.), «Наука, освіта, суспільство: інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку» (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.)», «Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві» (11 квітня 2019 р. м. Миколаїв); щорічних конференціях професорсько-викладацького складу Миколаївського національного аграрного університету (Миколаїв, 2014-2019 рр.).

Публікації. Основні наукові положення, висновки та результати дослідження викладено в 44 наукових працях, з яких: 4 – монографії (у т. ч. 3 – колективні) 28 – статті в наукових фахових виданнях (у т. ч. 20 – у науковому фаховому виданні, що входить до наукометричних баз), 12 – матеріали конференцій. Загальний обсяг публікацій – 34,9 д. а., 34,05 д. а. з яких належать особисто автору.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з анотації, вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, 25 додатків. Повний обсяг дисертації становить 412 сторінок, з них основний текст – 300 сторінок, анотація – 12 сторінок, список використаних джерел – 40 сторінок, додатки – 46 сторінок. Робота містить 83 таблиці та 55 рисунків.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ І РОЗВИТКУ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЙНИХ ЗМІН

1.1. Категорія «сільські території»: підходи до визначення поняття та проблеми із його застосуванням

Сільські території України, на яких проживає третина населення країни та відбувається найважливіший етап аграрного виробництва – продукування сільськогосподарської сировини, здійснюють непересічний вклад у розвиток національної економіки. Сільські території – це також осередок землеробської культури українського народу, яка має багатовікові традиції, специфічні риси та власну історію. Власне українське селянство сформувало архетип та політичну культуру нації, детермінувало особливості внутрішніх та зовнішніх комунікацій, визначило контури та зміст фундаментальних інституцій суспільства тощо. Тому дослідження особливостей розвитку сільських територій, їх ресурсного потенціалу – це ключ до розуміння резервів прогресу модернового українського суспільства.

Відповідальним дослідницьким моментом є точне визначення форми та змісту об'єкту дослідження. Зважаючи на роль сільських територій у формуванні характерних особливостей більшості землеробських культур та згодом націй, визначення сутності їх змісту було і залишається одним із найбільш популярних наукових мейнстримів. З іншого боку – це також вказує на те, що «сільські території» еволюціонують і як наукова категорія, і як спосіб людського проживання та освоєння ресурсів навколишнього природного середовища. На нашу думку, головними причинами змін є урбанізація та науково-технічний прогрес у сфері сільськогосподарського виробництва.

Найбільш урбанізованими регіонами світу є Північна та Латинська Америка, країни Карибського басейну і Європа. Станом на початок 2014р. у цих регіонах жителями міст було 82, 80 та 73% населення відповідно.

Натомість в Африці та Азії залишаються переважно сільські населені пункти - 60 і 52% у структурі поселенської мережі відповідно. Разом з тим, прогнозується зростання темпів урбанізації в найближче десятиліття в усіх регіонах світу. Темпи урбанізації Африки та Азії будуть швидшими, ніж в інших регіонах, і, за прогнозами, до 2050 р. міське населення тут становитиме 56 і 64% відповідно. Майже половина міських жителів у світі проживають у відносно невеликих населених пунктах із менш ніж 500 тис. жителів, близько 1/8 населення живуть у 28 мегаполісах із населенням більш ніж 10 млн. жителів [1]. Згідно з прогнозами ООН, частка сільського населення у глобальному вимірі скоротиться з 46,1% в 2015р. до 31,6% в 2050р., в Україні – з 30,9% до 21,4% відповідно (рис. 1.1).

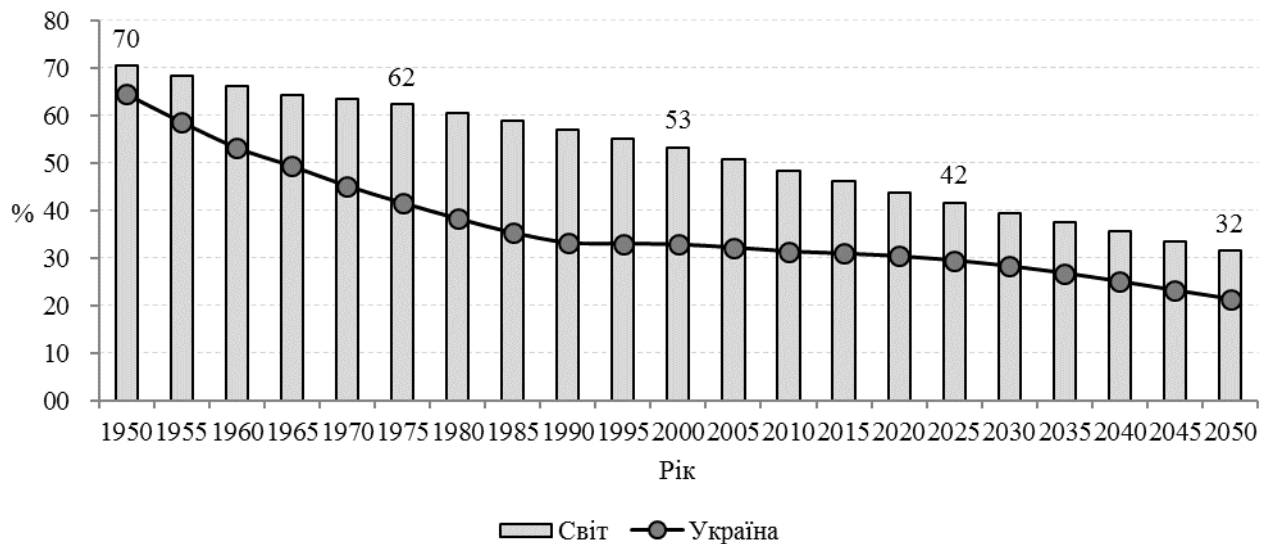

Рис. 1.1. Середньорічні показники частки сільського населення, %*

*Побудовано за даними [2]

Науково-технічний прогрес у сфері сільськогосподарського виробництва призвів до скорочення трудомісткості виробничих процесів і, відповідно, до зменшення попиту на працю в галузі. Що, безумовно, сприяло депопуляції сільських територій по мірі впровадження інтенсивних технологій в процес аграрного виробництва у високорозвинутих країнах [3, 4]. Як справедливо відмічає Рябоконт В. П. закон зменшення чисельності сільськогосподарського населення функціонує в тісній взаємодії із законом підвищення продуктивності

праці, який характеризується зменшенням кількості працюючих в результаті технічного прогресу, появи нових машин і механізмів, які приводяться в рух працюючими [5]. Наприклад, у США за період з 1950 по 1998рр. частка жителів ферм скоротилася із 15,1 до 1,6% населення США; рівень зайнятості в аграрному виробництві, як частка від загальної зайнятості в США, за цей же період скоротилася із 16,8 до 2,0%; кількість сільських жителів (rural population) у 1950р. становила 41,0% населення США, скоротившись за 19р. до рівня $\approx 26,5 \pm 0,3\%$, вона утримується на даній позначці ось уже більше 30р., що можна вважати як остаточний варіант розселення жителів США [6].

У західній економічній науці застосовується багатокритеріальний підхід до визначення категорії «сільська територія», за яким вона розглядається як:

- простір, де поселення та інфраструктура займають невелику частку ландшафту;
- природне середовище, де домінують пасовища, ліси, гори та пустелі;
- місце, де більшість людей працюють у сільському господарстві;
- територія, де ціна на землю порівняно низька;
- місцевість, що характеризується високими трансакційними витратами, пов'язаними з великими відстанями від міст і незадовільною інфраструктурою;
- поселення з низькою густотою населення – 5-10 тис. осіб [7].

У канадському довіднику про результати перепису населення в 1996 році «сільські території» («Rural Areas») визначаються як «малонаселені землі, що лежать поза міськими територіями». Міські території визначаються, головним чином, шляхом аналізу чисельності та щільності населення - на них проживає не менше, ніж 1000 осіб, а щільність населення складає 400 і більше осіб на 1 км². Разом з тим у статистичному збірнику «Канада 1999», «сільські території» у вигляді залишкових міських поселень визначаються уже як поселення людей чисельністю 1000 і більше осіб або поселення людей із щільністю 400 і більше осіб на 1 км². Поряд із поселенською категорією «сільські території», в Канаді виділяють також і поселенську категорію «село і мале місто» («Rural and Small Town» (RST). Міські території із населенням менше, ніж 10 тис. осіб,

включаються до складу RST разом із сільськими територіями, якщо вони разом формують основні зони великих міських центрів із населенням 10 тис. осіб і більше [8].

В методології ОЕСР розрізняють такі категорії як «сільські громади» та «переважно сільські регіони». «Сільськими громадами» є поселення людей із щільністю менше, ніж 150 осіб на 1 км². «Переважно сільськими регіонами» є території на яких понад 50% проживає в «сільських громадах» [9, 10, 11].

Бюро перепису населення США визначає «сільські території» за двома критеріям – чисельністю населення в місцях компактного проживання і щільністю населення на одиницю поселенської території. Відповідно до першого критерію, «сільськими територіями» є місця компактного проживання та населені пункти, де проживає менше, ніж 2500 осіб. Відповідно до другого критерію, «сільськими територіями» є місця компактного проживання із щільністю менше, ніж 999 осіб на 1 мілью². Міністерство сільського господарства США визначає «сільською територією» будь-яку територію крім (1) міста (city) і містечка (town) із населенням понад 50 тис. осіб, та (2) урбанізованої території суміжної з таким місто чи містечком. Адміністративно-бюджетне управління США дає визначення міської і неміської (сільської) статистичної території. Міська статистична територія (Metropolitan Statistical Area) складається з (1) центрального округу (county) із одним або кількома урбанізованими районами і (2) віддалених округів, які пов'язані з основними округами транспортними трафіками найманих працівників, якщо 25% працівників, що живуть там працюють в основних округах, або, якщо 25% робочих місць у віддалених округах займають працівники, що живуть у центральних округах. Неміські (сільські округи) знаходяться за межами міських статистичних територій [12].

Міжнародною групою вчених під керівництвом Пурнамита Дашупта (Purnamita Dasgupta) та Джона Мортонна (John F. Morton) проведена географічна класифікація визначень категорії «сільські території» (табл. 1.1). Як бачимо у закордонному експертному середовищі немає єдиного підходу до класифікації

компактного проживання людей, які називаються «сільські території». Очевидно, даються ознаки характерні особливості кожної країни: розміри та рельєф території, сфери і структура зайнятості, рівень розвитку, щільність проживання, культурні традиції тощо.

Таблиця 1.1

Визначення понять «сільський» і «міський» в деяких країнах*

Країна	Термін	Визначення	Джерело
Австралія	Велика міська територія	Населення більше 100 тис. осіб	Австралійське статистичне бюро (2013)
	Інша міська територія	Населення від 1 до 99,9 тис. осіб	
	Сільська територія	Включає малі містечка із населенням від 200 до 999 осіб	
Китай	Велика міська територія	Населення більше 10 тис. осіб	Міністерство будівництва (1993)
	Середня міська територія	Населення від 3 до 9,9 тис. осіб	
	Мала міська територія	Населення менше 3 тис. осіб	
	Велике село	Населення від 1 до 3 тис. осіб	
	Середнє село	Населення від 300 до 1000 осіб	
	Мале село	Населення менше 300 осіб	
Індія	Міська територія	Населення 5 тис. осіб і більше; або де не менше 75% чоловічого працездатного населення не відносяться до сільськогосподарського сектору; або щільність населення не менше 400 осіб на 1 км ² .	Уряд Індії (2012)
Ямайка	Міська територія	Населення більше 2 тис. осіб і надаються побутові послуги, які вважаються ознаками «сучасного життя».	Ямайський інститут статистики (2012)
США	Сільська територія	Вся територія за межами визначених урбанізованих районів та міських кластерів, тобто відкрита територія та населені пункти з населенням менше 2,5 тис. осіб та щільністю 386 осіб на 1 км ² .	Womach (2005)

*Складено автором з використанням [13]

У вітчизняному експертному середовищі також немає єдиної думки щодо змісту поняття «сільські території». Як справедливо відмічає Белей С. І.: «У нормативно-правових та законодавчих актах немає уніфікованого визначення поняття «сільські території», а відомі визначення недостатні для однозначної ідентифікації об'єкта дослідження». Вчений вказує на те, що у проекті Закону України «Про планування території інфраструктури сільської місцевості» від 07.04.2005 р. [14] подано таке визначення: сільська територія – це територія, на якій частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 15-50%. Далі йдеться про поділ сільської території на чітко виражену сільську місцевість - частка сільського населення у його загальній чисельності перевищує 50%, та сільську місцевість - частка сільського населення становить 15-50% чисельності усіх жителів [15]. Однак проект закону так і не перетворився у повноцінний нормативно-правовий акт. Не вносить ясності і документ, який мав би дати чітке визначення об'єкта державної уваги – «Концепція розвитку сільських територій» [16]. В ньому взагалі відсутня спроба дати визначення поняттю «сільська територія».

Бойко В. В. відмічає, що проект закону України «Про сільське господарство» в редакції від 17.05.2012 р. визначає сільську територію як «історично сформовану у законодавчо визначених межах системну сукупність сільських населених пунктів і прилеглих до них земельних, лісових, водних та рекреаційних ресурсів, що поєднують в собі адміністративно-територіальну (села, сільські ради) та територіально-функціональну (виробництво продукції, її переробка, зберігання та реалізація) приналежність щодо створення належних умов праці і життєдіяльності сільського населення». На його думку не містить глибокого змістового навантаження трактування поняття сільської місцевості в Законі України «Про сільськогосподарську дорадчу діяльність» – це території, що знаходяться за межами міст і є переважно зонами сільськогосподарського виробництва та сільської забудови. Таке визначення не може сприйматися як базове, оскільки воно не передбачає врахування як соціально-економічного, так і людського аспектів ідентифікації сільських територій [17].

У дослідженні Мельника С. І. знаходимо визначення «сільської території», як історично сформованого елементу поселенської мережі, що поєднує всю сукупність населених пунктів: селищ, сіл, хуторів, односімейних жилих утворень, що перебувають під юрисдикцією сільських (селищних) рад [18, с. 342].

На думку Трегобчука В. М. термін «сільські території» використовують для позначення сільської місцевості конкретних частин країни, а саме - природно-економічних, адміністративно-територіальних утворень та ін. [19, с. 70].

Павлов О. І. пропонує визначати «сільські території», як гетерогенні за своєю структурною будовою соціально-просторові утворення, що складаються з поселень, населення, виробничих комплексів, інфраструктури, земель сільськогосподарського й іншого призначення, природного середовища, які виконують виробничо-господарську, природоохоронну, рекреаційно-оздоровчу, соціальну та інші функції з урахуванням їхнього ресурсного потенціалу [20, с. 19].

Прокопа І. В. пропонує вважати сільські території як позначення сільської місцевості конкретних частин країни, а саме природно-економічних, адміністративно-територіальних утворень та ін. При цьому, важливим аспектом існування сільських територій є те, що вони є ресурсною базою для сільського господарства, розвиваються у тісному зв'язку, але кожна своїм шляхом [21].

Славов В. П. та Коваленко О. В. вважають, що до визначення поняття «сільська територія» потрібно підходити системно, як до поліелементного просторового утворення, де населення є системоутворювальним елементом. Сільські території об'єднують природні, соціальні, виробничо-господарські, політичні складові під управлінням влади, бізнесу та громадськості. В свою чергу кожна з цих складових поділяється на елементи, властивості яких визначають певні функції сільських територій. Ці просторові утворення проявляються в тому, що господарська діяльність в їх межах відбувається у безпосередньому зв'язку з природним середовищем. Результати цієї діяльності

значною мірою залежать від природних умов і природно-ресурсного потенціалу територій, а земля є головним засобом виробництва, причому не завжди сільськогосподарського [22].

Лісовий А. В. дає визначення сільським територіям як одній із найважливіших частин народногосподарського комплексу країни, що включає обжиту місцевість поза територією міст з її умовами та ресурсами, сільським населенням і різноманітними основними фондами на цих територіях [23, с. 36].

Якуба К. І. визначає сільські території як територіально-просторове розміщення сукупного ресурсного потенціалу сільських населених пунктів. Слід зазначити, що під сільськими населеними пунктами розуміють адміністративно-територіальні одиниці незалежно від їх розміру (хутір, село, сільська рада, район тощо) з наявним населенням, природно-економічним і соціальним потенціалом та відповідними органами управління соціально-економічним розвитком цих населених пунктів [24].

Малік М. Й. у своєму визначенні «сільської території» її домінантною характеристикою вважає сільськогосподарський характер суспільного виробництва на ній - сформована в історично визначених межах система сукупність, що поєднує в собі організаційно-територіальну (село, район) і територіально-функціональну (виробництво, переробка, реалізація) приналежність сільськогосподарської продукції [25, с. 53].

Гончаренко І. В. вважає, що «сільські території» - це складна і багатофункціональна природна, соціально-економічна і виробничо-господарська структура, що характеризується сукупністю певних особливостей: площею земельних угідь, специфікою ландшафту; кількістю населення і типом його зайнятості; чисельністю, видовим різноманіттям рослинного і тваринного світу; обсягами і структурою виробництва; розвитком соціальної і виробничої інфраструктури тощо [26, с. 12].

У Кульганіка О. М. «сільська територія» - це територіально-просторовий комплекс, що включає землі сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення, природно-заповідного фонду; містить

ресурсний потенціал; поєднує сукупність сільських населених пунктів, де зосереджена адміністративно-управлінська, виробничо-економічна, соціально-культурна діяльність. До невід'ємних складових сільських територій віднесено поселенську мережу, органи місцевого самоврядування, людський потенціал, виробничо-господарську та соціальну сферу, екологізацію життєдіяльності населення [27, с. 5].

Фільштейн Л. М. пропонує поняття «сільський регіон». Це соціально та економічно збалансована система, яка за сукупністю компонентів характеризується єдністю взаємопов'язаних складових, цілісністю та комплексністю в межах функціонування національної економіки. У контексті дослідження цей термін використовується як альтернативна категорії сільський район. Автор наголошує, що найважливішою характеристикою останнього є цілісність, яка полягає в єдності природних, географічних, соціально-економічних, фінансових, демографічних та інших умов розвитку [28, с. 5].

Уркевич В. Ю. дає визначення сільським територіям, як таким, що знаходяться поза межами міст та до яких входять як сільські населені пункти, так і переважно зони сільськогосподарського виробництва та сільської забудови [29].

Ключник А. В. пропонує визначати території, як сільські, якщо домінуючим видом діяльності на них є аграрне виробництво. Зокрема, вчена пропонує вважати, що сільські території - це населені пункти, які не відповідають установленим критеріям у певній області для міських жителів, а також території окремих міст, які за напрямом господарювання переважно займаються аграрною діяльністю, тобто вирізняються наявним економічним потенціалом, а саме: природним, екологічним, виробничого-господарським, ресурсним, інфраструктурним, рекреаційно-туристичним, управлінським, етнографічним тощо [30].

Белевят О. А. дає розлоге визначення поняття «сільська територія», яке, однак, має пряму прив'язку до сільськогосподарського виробництва - сільські території стосуються земельного простору, на якому розміщується сільський

населений пункт, проживає сільське населення, виробляється сільськогосподарська продукція. Ця категорія відображає найзагальніші закономірні зв'язки й відношення, які існують у реальній дійсності сільської місцевості. За змістом сільська територія є ширшим поняттям, ніж сільська місцевість, що узагальнює найбільш суттєві ознаки конкретних місць, на яких здійснюється ведення сільського господарства. Сільську територію слід визначати як просторову земельну цілісність із відповідними ресурсами та сільською поселенською мережею, мешканці якої постійно проживають у межах сільських поселень, здійснюють сільськогосподарське виробництво та необхідну для існування села господарську й управлінську діяльність [31, с. 5].

Грановська Л. М. та Нижегороденко К. С. пропонують визначати «сільські території» як еколого-економічну систему для якої характерні просторові параметри і відповідний природно-ресурсний потенціал, що включає сільськогосподарські і несільськогосподарські землі, населені пункти, виробництво, інфраструктуру і має певний рівень збалансованості [32].

Коробенко Р. І. слушно зауважує, що визначення сільських територій лише за просторово-територіальними ознаками є найбільш узагальненим, але недостатньо точним для застосування. Тут не враховуються: особливості сучасного етапу розвитку міжрегіональних господарських зв'язків; закономірності процесу заселення територій; специфіка процесу скорочення сільського населення. Отже, у цілому воно не відображає ключових характеристик економічного потенціалу сільських територій, а також певних демографічних процесів, які унеможливають його формування [33]. В якості більш вдалої альтернативи він пропонує формулювання Семенишина Х. М., який визначає сільські території як обжиту місцевість поза територією міст з її природними ресурсами, основними засобами, соціально-культурно-побутовими умовами та населенням, що здійснює соціальні, виробничі й екологічні функції [34, с. 30].

На основі узагальнення актуальних визначень, Булавка О. Г. під категорією «сільські території» пропонує розуміти історично сформовану в

законодавчо визначених межах системну сукупність, що поєднує в собі адміністративно-територіальну (села, селища, сільські й селищні ради) та територіально-функціональну (переважно сільськогосподарське виробництво, переробка продукції й сировини, їх зберігання, реалізація тощо) приналежності щодо створення відповідних умов праці та проживання населення й забезпечення продовольчої безпеки країни [35].

Складність однозначного тлумачення поняття «сільські території» пов'язана із їх поліфункціональністю. На що справедливо вказує Дієсперов В. С. Вчений-аграрник відмічає, що найчастіше визначення сільських територій пов'язують із сільськогосподарською діяльністю місцевого населення. Такий підхід він вважає правомірним. Але зауважує, що не можна, як це було прийнято раніше, означати сільське господарство заняттям переважної більшості селян. Головною ознакою сільської території слід визнавати те, що використання її в сільськогосподарському і лісгосподарському виробництві має важливе значення для економіки країни. Однак, не можна ідентифікувати сільські території виключно з сільським господарством. Не можна й обмежувати сільські території поселеннями, які віднесені до сіл. У селищах міського типу та невеликих містах зберігаються сільгоспідприємства, а аграрна зайнятість, включаючи неформальну, одна з головних [36].

Головною причиною відсутності компромісу в середовищі експертів, щодо змістовного наповнення поняття «сільські території» є їх складна функціональна характеристика. Павлов О. І. справедливо вказує на те, що сільські території мають складну структурну будову, до якої входять населення, поселення, виробничо-господарський комплекс, виробнича та соціальна інфраструктура, землі й навколишнє природне середовище. Складність сільських територій не обмежується їх полікомпонентною структурою. По-перше, вони диференціюються на певні типи за наступними критеріями: ступінь ресурсозабезпеченості; вид і режим використання території; політико-правовий статус; домінантна функція; рівень урбанізації; рівень розвитку; значення та масштаб функцій; етнічна ознака тощо. По-друге, сільські

соціально-просторові утворення складаються з територій базового, районного, регіонального (обласного) і загальнодержавного рівнів, які співвідносяться між собою за принципом «матрьошки» [37].

Отже, узагальнюючи пропозиції за підходами до формулювання сутності поняття «сільські території», можна окреслити найбільш часто вживані характеристики, що беруться за основу його змістового наповнення:

- просторове розміщення аграрної сфери виробництва;
- прикріплений адміністративно-територіальний статус.

Ототожнення «сільських територій» із просторовим місцезнаходженням аграрного виробництва є достатньо спірним. Наприклад, Пізоллі Е. (Pizzoli E.) та Гонг С. (Gong X.) вважають, що у розвинутих країнах поняття «сільський» і «сільськогосподарський» уже не тотожні [38]. Що ж стосується України, то з одного боку, в силу історично сформованих традицій, у переважній більшості випадків сільські території і ареали аграрного виробництва співпадали і поки що продовжують співпадати. Однак, як йшлося вище, рівень інтенсифікації аграрного виробництва зростає зараз і продовжить зростати в майбутньому. В решті-решт, механізація та автоматизація господарських процесів зведене до мінімуму застосування ручної праці. В результаті, частина сільських жителів, які не мігрували в пошуках роботи, уже змінила сферу діяльності і основну частину доходу отримує не від сільськогосподарської праці – це підприємці, які організували роздрібну торгівлю, функціонування закладів громадського харчування, надання транспортних та туристичних послуг, утримання автомайстерень, надання будівельних послуг тощо; це сільські жителі, які живуть в селі, але працюють в міській зоні; це люди пенсійного віку для яких головним доходом є пенсія. В даному контексті, наприклад, Онисько С. М. та А.В. Шматковська вбачають подальші можливі перспективи розвитку особистих селянських господарств у спрямуванні їх внутрішнього потенціалу на розширення позасільськогосподарських видів підприємництва в сільській місцевості, зокрема агротуристичної діяльності, художніх ремесел, промислів тощо [39].

Ототожнення «сільських територій» із прикріпленим адміністративно-територіальним статусом є також не бездоганим. Використовуючи науковий метод пізнання «від протилежного», зауважимо, що сільська територія є альтернативою міській і навпаки. Іншими словами – село є поселенською територією відмінною від міської, а місто є поселенською територією відмінною від сільської. Власне на такому принципі будується західна класифікація «сільських» і «міських територій». Проте в сучасних умовах, адміністративно-територіальні одиниці України, які традиційно продовжують називатися містами районного значення, втрачають ознаки міської території за критерієм домінуючого джерела наповнення місцевого бюджету. Якщо у дореформений період в містах районного значення головними бюджетоутворюючими організаціями були місцеві промислові підприємства, а міські бюджети нерідко перевищували районні, то наразі в Україні є велика група деградуючих районних центрів, де районні бюджети формуються за рахунок податків великих землекористувачів і суттєво перевищують відповідні міські бюджети. Підприємницький сектор таких міст – центральний ринок, торгівля будівельними матеріалами, автомайстерні, заклади громадського харчування і т.д., нерідко існує переважно за рахунок витрат сільськогосподарських товаровиробників. Враховуючи цю обставину, виникає запитання – наскільки справедливо називати такий районний центр «містом»? І якщо припустити, що це уже не «міська територія», тоді що ж, рухаючись від протилежного, називати «сільською територією»?

На нашу думку, для того, щоб уникнути плутанини у визначенні поняття сільська територія, необхідно вдатися до перевіреної світової практики – міські і сільські території визначати за кількістю людей, які проживають на даній території та/або щільністю населення на 1 км² поселенської території. Хочемо звернути увагу на те, що вітчизняні дослідники даної проблематики пропонують якісні характеристики за якими можна спробувати ідентифікувати «сільську територію». Натомість відповідних кількісних характеристик, які б враховували національну поселенську специфіку, поки що відверто бракує.

Виходячи із того, що Україна задекларувала курс на європейську інтеграцію, доцільно звернутися до досвіду ЄС щодо класифікації міських та сільських територій. Згідно з останнім територія вважається сільською, якщо щільність населення, яке проживає на ній – менше, ніж 300 осіб на 1 км² [40, с. 6].

1.2. Ресурсний потенціал сільських територій: зміст та особливості еволюції

Ресурсний потенціал залежить від наявності виробничих ресурсів, їх якості, стану, структури, поєднання й умов використання. У випадку ресурсного потенціалу ресурси відображають витратну сторону процесу виробництва, його вихідні передумови [41].

В експертному середовищі є різні підходи до трактування поняття «ресурсний потенціал». Зокрема, Капітанець Ю. О. вважає, що це кількість, якість та структура природних, матеріальних і трудових ресурсів [42].

Маршалок М. С. дає розлоге визначення ресурсного потенціалу аграрної сфери. На його думку – це максимально можлива кількість (сукупність) наявних виробничих ресурсів, які можуть бути використані для виробництва сільськогосподарської продукції, і визначається кількістю, якістю і внутрішньою структурою кожного ресурсу й характеризується відповідною системою показників, що відображають ці особливості ресурсів [43].

Підлісецький Г. М. до ресурсного потенціалу зараховує сукупність взаємопов'язаних ресурсів – земельних, матеріально-технічних, трудових, фінансових [44].

Ульянченко О. В. під ресурсним потенціалом розуміє сукупність ресурсів певної кількості і якості, які необхідні для розширеного відтворення екологосоціально-економічної системи, і які через свою абсолютну або відносну обмеженість задають межі поточного і майбутнього розвитку [45].

Томашук І. В. вважає, що ресурсний потенціал сільських територій являє собою сукупність природних, виробничих, науково-технічних, матеріально-

технічних, інформаційних та трудових ресурсів, які в комплексі використовуються для поліпшення рівня соціально-економічного забезпечення сільського населення та розвитку інфраструктури [46].

Слід звернути увагу на категорію «потенціал», що означає максимальні можливості, які поки що використовують не до кінця. На це слушно вказує Коваль О. М., який під «ресурсним потенціалом» пропонує розуміти можливий прояв дії або функції ресурсів, які поки що невикористані [47]. А Березюк Ю. Б. справедливо відмічає, що категорія «потенціал» включає як реальний факт, так і аспект можливостей. Особливо чітко це простежується у визначенні виробничого потенціалу: реальний обсяг продукції, який можна виготовляти за повного використання наявних ресурсів; наявні та потенційні можливості виробництва, наявні фактори виробництва, забезпеченість його певними видами ресурсів [48].

Ресурсний потенціал сільських територій являє собою джерело і засіб їх відтворення, а також відіграє ключову роль у визначенні функцій, спрямованості та динаміки їх розвитку. Його можна оцінити шляхом комплексного аналізу сукупності ресурсів – внутрішніх складових потенціалу. Існують різні підходи до класифікації ресурсного потенціалу сільських територій. У сучасній науковій літературі вживаються різні категорії потенціалу села, зокрема: поселенський, демографічний, природний, трудовий, кадровий, економічний (виробничий) та соціальний, що характеризують компонентну структуру сукупного потенціалу сільського поселення [49]. Як справедливо відмічає Павлов О. І., розвиток сільських територій безпосередньо пов'язаний з їх функціями, які значною мірою визначаються ресурсним потенціалом територій [50].

Ресурсний потенціал у сфері аграрного виробництва представляє собою складну, безперервно відтворювальну систему, яка складається з багатьох компонентів (природний, трудовий, фінансовий, підприємницький, інформаційний, матеріально-технічний, технологічний, інституційний ресурси), а зв'язки між ними визначаються соціальними, економічними, політичними,

інфраструктурними та іншими чинниками, що зумовлюють функціонування і розвиток аграрної економіки. Провідними складовими аграрного потенціалу є земля, матеріально-технічні засоби, трудові, фінансові і різноманітні нематеріальні ресурси [51].

Характерною особливістю розвитку сільських територій є акцентування уваги на стратегіях ендогенного розвитку, що передбачає використання потенціалу місцевих людських, інституційних і фізичних ресурсів, щоб створити для сільських жителів нові можливості працевлаштування та стимулювати нові види економічної діяльності [52].

Сільський розвиток на базі громад ґрунтується на спільних зусиллях, спрямованих на ідентифікацію локальних ресурсів, максимальну їхню активізацію та створення додаткових вартостей у процесі капіталізації з метою підвищення рівня та якості життя членів громад. Резерви капіталізації закладені в оптимальному поєднанні наявних ресурсів й одержанні синергетичного ефекту у формі суспільних благ, що вимагає не тільки індивідуальних інвестицій, а й колективних дій [53].

Важливою характеристикою ресурсного потенціалу сільських територій є його здатність змінюватися. При чому, що важливо, в обидва боки – при переважанні факторів надходження над факторами вибуття – зростати, і навпаки. З цього приводу Бобровська Н. В., Чистякова К. С. і Матковський Д. В. справедливо відмічають, що нераціональне використання ресурсного потенціалу аграрного сектора є наслідком екстенсивного характеру розвитку економіки, невідповідності між розміщенням природно-ресурсного та соціально-економічного потенціалу. Тому особливо актуальною є необхідність оптимізації ресурсного потенціалу, оздоровлення його стану, обґрунтування основних напрямів, виявлення резервів й стратегічних напрямів підвищення ефективності їх використання [54]. Важливим зауваженням Вишневської О. М. з цього приводу є те, що оптимальне ресурсозабезпечення аграрного сектору має ґрунтуватися на спроможності природних систем нейтралізувати негативний вплив результатів використання у виробничому процесі та

поновити якісні компоненти природного середовища. Асиміляційний потенціал аграрного сектору є основою ресурсозбереження і відновлення природних ресурсів та забезпечення ефективності його використання з економічної та екологічної точок зору, впливу на стійкий розвиток системи (регіону, підприємства) [55]. Взаємодія сільського населення і природи є фундаментальною умовою існування селищних громад та сільського господарства. Закономірності сукупного, взаємодоповнюючого розвитку суспільства і природи формують певний простір де особливості життєдіяльності першої компоненти стають умовами відтворення другої, їх взаємодія здійснюється в межах соціальної сфери, і, як наслідок, підпорядковується її законам. Населення як складова суспільства розвивається за законами, обумовленими соціальними процесами. Населення є лише споживачем і регулятором відтворення природних благ. А природне середовище, в свою чергу, впливає на людство, і пояснюється це тенденціями розвитку суспільства [56].

Васильцов Т. Г. та Бойко В. Г. небезпідставно вважають недосконалість та розбалансованість господарського механізму розвитку сільських територій загрозою економічній безпеці держави. На їх думку низький рівень ефективності використання наявного виробничо-ресурсного потенціалу сільських територій та ірраціоналізм у підходах до збалансованого природокористування, підвищують ризики виникнення техногенних і природних катастроф регіонального та державного масштабів [57].

В теорії факторів виробництва виділяється чотири ключових ресурси, комбінування яких дозволяє здійснювати суспільне виробництво – праця, земля, капітал, підприємницька здатність. Французька школа класичної теорії, відома як фізіократи, небезпідставно, як для своєї історичної епохи, вважала землю і працю на ній найважливішими факторами виробництва, поєднання яких створювало на той час основну частину національного багатства. З тих пір пройшло понад триста років. В структурі сучасного суспільного виробництва домінуюча роль належить високотехнологічним й наукомістким промисловим галузям та сфері послуг. Однак у сфері аграрного виробництва земля

продовжує відігравати роль найважливішого безальтернативного компонента природно-ресурсного потенціалу.

Веклин О. слушно зауважує, що при підході до визначення сутності поняття «природно-ресурсний потенціал», необхідно враховувати на його міждисциплінарний характер – спільне використання географічною, екологічною та економічною науками [58]. Одним із перших, у новітній вітчизняній економічній науці, визначень природно-ресурсного потенціалу є формулювання запропоноване Данилишиним Б. М., Дорогунцовим С. І. та Міщенком В. С. – це (1) міра потенційної можливості будь-якої природної системи (або території) задовольняти різні потреби суспільства; (2) це сукупність природних ресурсів і природних умов у певних географічних межах, які забезпечують задоволення потреб суспільства [59].

Як справедливо відмічають Романчук К. І. та Барський Ю. М. наразі уніфікованого підходу до визначення поняття природно-ресурсний потенціал, незважаючи на його широке використання у науковій літературі та практичній діяльності, досі немає, тому що вчені вкладають у це поняття різне змістовне навантаження, по-різному окреслюють його межі і складники. При цьому вони пропонують власне визначення – природно-ресурсний потенціал це сукупність природних ресурсів певної території, які можуть бути використані суспільством у господарській діяльності для забезпечення потреб людини на певному етапі розвитку науки і техніки, а також у майбутньому у разі збереження природної рівноваги [60].

Попри відсутність узгодженого підходу до визначення поняття «природно-ресурсний потенціал», історичний досвід дає змогу безпомилково вказати на те, що головним елементом природно-ресурсного потенціалу сільських територій є, безумовно, земля [61, с. 4]. При чому земля у широкому розумінні – природні ландшафти, наземні екосистеми, земля для сільськогосподарського виробництва тощо [62]. Як відмічає з цього приводу Жерибор Л. Л., земельні ресурси є універсальним природним ресурсом, які за чинним законодавством визначаються як сукупний природний ресурс поверхні суші – просторовий

базис розселення і господарської діяльності, основний засіб виробництва в сільському та лісовому господарстві. Використання земель як територіального базису, природного ресурсу й основного засобу виробництва розглядається в Земельному кодексі України як один із принципів земельного законодавства [63].

На непересічне значення землі, як ключового ресурсу сільських територій, вказує Дієсперов В. С., який відмічає, що на відміну від інших засобів виробництва, земля має природне походження, штучно не відтворюється, територіально обмежена і не може бути замінена іншими засобами. Тому вона оголошена національним надбанням, яке має використовуватися в інтересах усього народу, що на ній проживає. Земля, сільгоспугіддя – складова усього природного ресурсу, й права володіння нею в принципі не повинні бути іншими як щодо надр, лісів, водойм тощо. Якщо вся вода – державна власність, то сільгоспугіддя так само необхідні всім, вочевидь не можуть належати незначній частині суспільства. Але при тому, що право на користування землею має поширюватися на всіх громадян, за сільським населенням потрібно визнати пріоритет, оскільки для нього угіддя – основне джерело трудових доходів. Якщо закріпити за селом вигоди від володіння та користування землею, сільський розвиток може бути повністю забезпечений за рахунок цього ресурсу [64]. Вчений справедливо зауважує, що при всіх особливостях, індивідуальності розвитку кожного села визначилися такі важливі фактори, як землезабезпеченість і географічне розташування населеного пункту... Масове безробіття в країні, відносна невігідність та неперспективність сільськогосподарської зайнятості кардинально посилили значення фактора віддаленості сіл від великих міст і промислових центрів. Внаслідок цього приміські сільські території стали окремим, відмінним їх типом [65]. Земля є незамінним і безцінним багатством суспільства, формує основу ресурсного потенціалу аграрного сектора і виробничих потужностей сільськогосподарських підприємств, а також матеріальною умовою життя і діяльності людей, основою для розміщення і розвитку галузей народного

господарства, головним засобом виробництва в сільському господарстві. Забезпечення сталого розвитку економіки неможливе без організації раціонального використання й охорони земельних ресурсів з урахуванням регіональних особливостей землі як природного ресурсу [66].

Земля є ключовим фактором ресурсного потенціалу сільських територій України в цілому та окремих її регіонів. Незаконне відчуження землі, втрата її родючості та руйнування (вітрова і водна ерозія), нецільове та неефективне використання, руйнування біологічного різноманіття (вирубка лісів, розорювання природних пасовищ та лук, самозахоплення берегових рівнів природних й штучних водойм) тощо, є доміантними ризиками розвитку сільських територій. Однією із найбільш вад сучасного українського землеробства є відносно низька економічна ефективність використання землі, як фактору виробництва, та низька екологічна ефективність відтворення родючості землі, як об'єкту виробництва. Негативні тенденції було закладено ще у дореформений період. Не випадково ряд видатних сільськогосподарських вчених пропонували вивести із сівозміни українських колгоспів та радгоспів близько 20% із 33 млн. га орних земель [67]. Причина проста – деградація ґрунтів і втрата їхньої родючості. Як видно з табл. 1.2, інтенсивність балансу досягла свого піку в 1981-1985 рр. після чого пішла на спад.

Таблиця 1.2

Динаміка загального балансу елементів живлення у землеробстві України*

Статті балансу	Рік			
	1971-1975	1976-1980	1981-1985	1985-1990
Надходження, кг/га	134,2	175,9	198,1	223,0
Винос, кг/га	171,8	192,7	189,9	218,9
Баланс, кг/га	-37,6	-16,8	8,2	4,1
Інтенсивність балансу, %	78,1	91,3	104,3	101,9

*Побудовано згідно даних [68]

В період з 1991 по 2005рр. проблема суттєво загострилася внаслідок різкого скорочення внесення мінеральних та органічних добрив сільськогосподарськими товаровиробниками України (рис. 1.2).

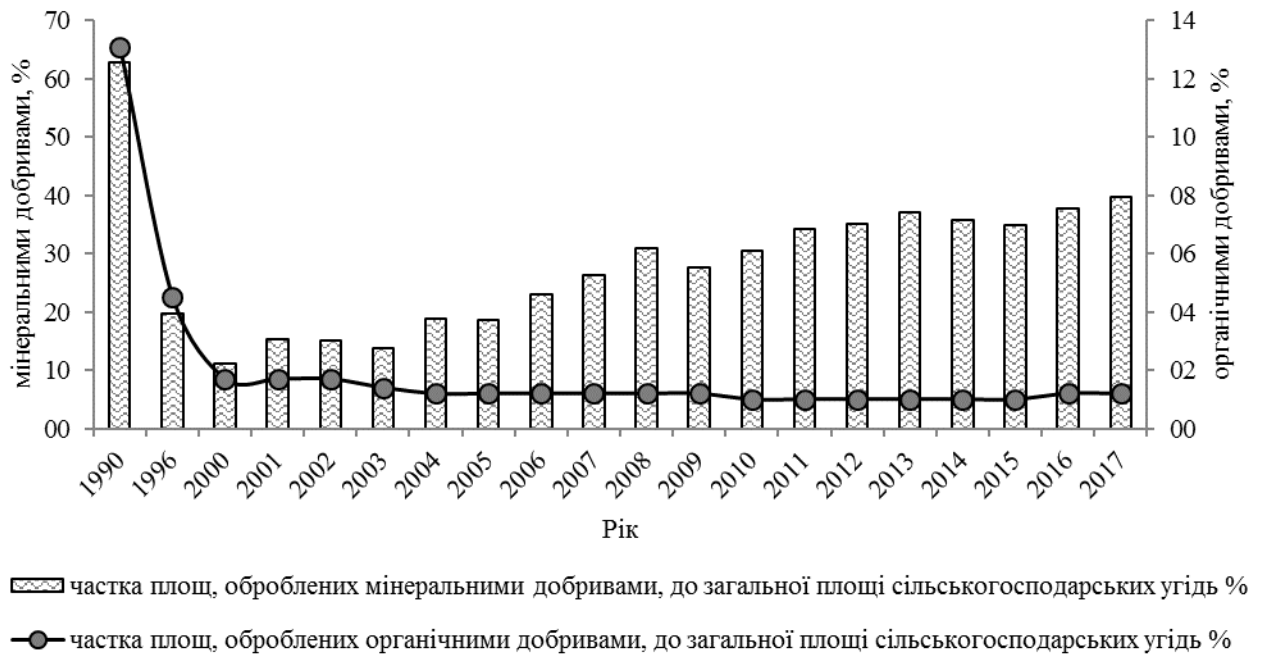

Рис. 1.2. Частка площ сільськогосподарських угідь України, оброблених мінеральними та органічними добривами*

*Побудовано автором за даними [69]

Відтворення, збереження та збільшення родючості земель сільськогосподарського призначення є одним із ключових завдань в контексті забезпечення розвитку сільських територій країни.

Не менш важливим складником ресурсного потенціалу сільських територій є демографічні ресурси. Засновник класичної школи економічної теорії У. Петті сказав: «Праця – батько багатства, а земля – його мати». Люди, як єдині носії здатності до праці, і з етичної, і з економічної точки зору є найбільшою цінністю нації. Як справедливо зауважує Лендел М. А., значною мірою саме селянські домогосподарства виступають своєрідними інкубаторами мікроекономічних передумов стабілізації майбутнього стійкого розвитку сільських поселень України [70].

Трудовий потенціал є важливою складовою демографічного потенціалу сільських територій [71]. У широкому значенні трудовий потенціал – це людські можливості, ресурси праці, найповніша та всебічна характеристика працездатного населення як продуктивної сили. Трудовий потенціал має

кількісні та якісні характеристики. Кількісно він визначається чисельністю працездатного населення (національна методологія) або економічно активного населення (методологія МОП), законодавчо встановленою тривалістю робочого дня за суспільно нормальної інтенсивності праці та збігається з величиною трудових ресурсів.

З формальної точки зору поняття «трудоий потенціал» знайшло своє відображення в Указі Президента України «Про основні напрямки розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року» [72], де йдеться про те, що трудовий потенціал - це сукупна чисельність громадян працездатного віку, які за певних ознак (стан здоров'я, психофізіологічні особливості, освітній, фаховий та інтелектуальний рівні, соціально-етнічний менталітет) здатні та мають намір провадити трудову діяльність.

Як і у випадку із визначенням поняття «сільські території», в експертному середовищі єдиної думки щодо визначення поняття «трудоий потенціал» немає. Так, Ломовських Н. О. вважає за необхідне розрізнити два поняття – «трудоий потенціал» і «потенціал трудових ресурсів». Трудоий потенціал – це лише та частина працездатного населення, яка може бути задіяна у виробництві, але на даний момент перебуває без роботи за будь-яких обставин. Натомість потенціал трудових ресурсів – це спроможність підвищувати продуктивність праці самих найманих працівників [73].

Каленіна Н. В. вважає, що трудовий потенціал підприємства – це наявні та потенційні можливості його працівників забезпечити реалізацію цілей підприємства з найраціональнішими витратами всіх виробничих ресурсів за умови впливу сприятливих соціально-демографічних, екологічних і економічних факторів [74].

Ядранський Д. М. та Мішковець Л. В. розглядають трудовий потенціал як існуючі на сьогодні та передбачувані трудові можливості, які визначаються чисельністю, віковою структурою, професійними, кваліфікаційними та іншими характеристиками персоналу підприємства [75, с. 11-13].

Лузан Ю. А. вважає, що трудовий потенціал за своєю природою не може бути несоціальним, оскільки його власниками і носіями робочої сили виступають люди, що володіють сукупною здатністю до праці. Відтак, трудовий потенціал – це індивіди, які виробляють споживні вартості, створюючи відповідний соціум їхнього життя [76].

Бажан І. І. пропонує категорію «трудоий потенціал» розглядати, пов'язуючи її із сутністю ринкових відносин, у яких економічні відносини набувають товарної форми [77, с. 6].

На початку дослідження, ми не випадково використали словосполучення «демографічні ресурси» [78] для артикулювання ресурсу «праця». Адже, виходячи із положень тієї ж класичної теорії, в структурі базових факторів виробництва виділяється щонайменше два види ресурсів носіями яких є люди – здатність до праці та підприємницька здатність. Людський ресурс «здатність до праці» об'єднує в собі економічно активне населення, яке на ринку праці формує пропозицію та класифікується, як наймані працівники. Людський ресурс «підприємницька здатність» об'єднує в собі економічно активне населення, яке на ринку праці формує попит на працю та класифікується, як підприємці. І наймані працівники, і підприємці виховуються у домогосподарствах сільських територій, а тому належать до відповідного демографічного потенціалу. З цього приводу Рябоконт В. П. вказує на те, що у вітчизняному аграрному секторі в процесі формування ринкових відносин, створюється ринок праці. На думку вченого, в умовах зламу старих підходів і понять щодо ролі праці в сільському господарстві, цей процес проходить специфічно: 1) змінюються зміст та форми праці, долається розрив між економікою та індивідуальним життям трудівника, повною мірою розкриваються можливості діяти за своїми економічними інтересами; 2) в умовах ринку проявляється свобода сільського трудівника, його зв'язок із землею, вільне ведення господарства, що в кінцевому підсумку характеризує основу справжніх аграрних відносин [79].

Основоположні цілі функціонування ринку праці в сільській місцевості – це забезпечення раціонального використання трудових ресурсів у галузевому й територіальному аспектах, юридичного обґрунтування трудових відносин, суспільного визнання унікальної цінності людської праці, рівності сторін виробничих процесів [80]. Слід відмітити, що на ринку праці в сільській місцевості відбуваються трансформаційні зміни, які тісно корелюють із змінами в аграрній сфері виробництва. Поряд із зниженням попиту на працю, відбувається і скорочення її пропозиції. Як відмічає Рябуха М. С., в сільській місцевості відбуваються значні демографічні зміни, які впливають на можливість розв'язання кадрових проблем, формування якісного складу зайнятих у сільськогосподарському виробництві... Демографічна ситуація, що склалася нині в українському селі, характеризується низкою негативних явищ, які суттєво погіршують стан соціального середовища сільської місцевості – це активний процес старіння сільського населення, від'ємний показник міграції, зростання рівня безробіття серед молоді, низький рівень оплати праці тощо [81, 82, 83]. В даному контексті Рябоконт В. П. відмічає, що щороку з карти України зникає до 26 сіл, а третина сільських населених пунктів знаходиться за межею самовідтворення. Зміни в розвитку демографічних процесів призвели до зниження темпів природного руху населення, що обмежило можливості його оптимального відтворення в майбутньому [84].

Проблема збереження та відтворення трудового потенціалу сільських територій має два аспекти – потенціал управлінських кадрів та потенціал кадрів робітничих професій. Що стосується управлінських кадрів, то з цього приводу Малиновський А. С. справедливо відмічає, що стабільні ознаки системної кризи, соціальна безвихідь, скорочення виробництва, важкий фінансовий стан аграрних підприємств призвели до погіршення кількісних та якісних характеристик аграрного кадрового потенціалу. Головною ознакою останнього часу є продовження процесу скорочення чисельності зайнятих, висока плінність кадрів, особливо керівного складу. Це свідчить про необхідність створення належних умов для навчання сільськогосподарських кадрів та їх

закріплення на селі, тобто цілеспрямоване формування кадрового потенціалу сучасних аграрних підприємств [85].

Відтворенню та найбільш повному використанню потенціалу кадрів робітничих професій на сільських територіях перешкоджають несприятливі умови [86, 87, 88]. Як справедливо відмічає Ярова В. В. село поступається місту за можливостями працевлаштування [89]. Із сільських мешканців, які мають постійну роботу, лише 60% працюють у своєму або у сусідніх селах, 40% працевлаштовані у місті. На початку та в середині 90-х років, за різними оцінками, до 80% сільських домогосподарств були впевнені в тому, що повернення до приватної власності на землю кардинально поліпшить їхнє матеріальне становище. Нині тільки 10% селян вважають, що земля – головне джерело доходу. Більше $\frac{2}{3}$ нинішніх селян не бажають скуповувати нові ділянки землі, не вирощують продукцію для продажу і не бажають працювати у сільському господарстві. Частка мешканців села, які проти продажу землі, але при цьому не бажають на ній працювати становить 69% [90]. Такий стан створює суттєві проблеми для модернізації та інтенсифікації аграрного виробництва. Адже, як справедливо відмічає Рябоконт В. П., раціональне і високопродуктивне використання нової техніки у сільському господарстві вимагає не тільки кількісного зростання кваліфікованих працівників, але й постійного удосконалення їхніх знань. З одного боку, механізація сільського господарства є об'єктивною необхідністю поліпшення кількісного та якісного складу кадрів, а з іншого – створює для цього відповідні передумови. Перехід сільського господарства на індустріальну основу сприяє поліпшенню умов праці, зміні її характеру і змісту, а також підвищенню доходів трудівників села й, таким чином, повнішому задоволенню їхніх матеріальних і духовних потреб [91]. Однак зрозуміло, що триваюча демографічна криза сільських територій перешкоджає створенню достатнього і надійного кадрового базису науково-технічного прогресу аграрного виробництва.

Крім трудових ресурсів, демографічний потенціал сільських територій визначається і ресурсом «підприємницька здатність».

Підприємницьке середовище на селі визначається сукупністю умов і факторів, які безпосередньо зумовлюють особливості та можливості становлення, функціонування і розвитку суб'єктів малого підприємництва. Дане середовище включає фактори, які впливають на загальнонаціональному рівні (загальні фактори), та фактори, які притаманні підприємництву в сільській місцевості (локально-сільські [92, 93]. Як відмічає Збарська А. В. домашнє господарство в особі дрібного власника є потенційним елементом для переходу на мале підприємництво. Одним із основних параметрів при цьому є рівень доходу конкретного домашнього господарства. Він формується із заробітної плати, відсотків на збереження і цінні папери, реалізації надлишків сільськогосподарської продукції, виробленої на подвір'ї тощо. Розподіл доходу домогосподарств нерівномірний, тому й рівень готовності для підприємницької діяльності різний [94]. Підприємницький потенціал сільських територій можна визначити як здатність та можливість членів домогосподарств і суб'єктів господарювання сільських територій до виробництва продукції, надання послуг на засадах адекватної ринковим умовам підприємницької поведінки, орієнтованої на отримання прибутку на основі використання природно-ресурсних, економічних і соціальних факторів... Підприємницький потенціал сільських територій значною мірою реалізується через малі форми господарювання, яким притаманні основні риси підприємництва – ініціативність, самостійність, новаторство, високий ризик. Серед них розрізняють форми підприємницького типу (фермерські господарства, приватні підприємці, виробничі кооперативи) та форми господарського типу (особисті селянські господарства, обслуговуючі та садово-городні кооперативи тощо) [95]. А Кропивко М. М., досліджуючи підприємницький потенціал сільських територій, зауважує, що підприємницький сектор функціонування домогосподарств населення складається з фінансово-інвестиційної, торговельної та організаційної сфер діяльності. Цей сектор відповідає за ефективне використання ресурсів, одержаних у результаті функціонування домогосподарства [96].

Важливе місце у розвитку та реалізації підприємницького потенціалу посідає підвищення інвестиційної привабливості сільських територій [97, 98].

Грицаєнко М. І. справедливо відмічає, що в умовах інституціональних трансформацій розвиток аграрної сфери економіки потребує пошуку якісно нових ресурсів, одним з яких є соціальний капітал, який одночасно є передумовою створення та результатом функціонування підприємницьких мереж даної сфери економіки. Суб'єкти підприємницької діяльності, об'єднуючись у підприємницькі мережі, одержують додаткові конкурентні переваги завдяки спільного використання власних ресурсів і ділової активності. Формуванню та розвитку підприємницьких мереж в аграрній сфері сприятиме розбудова інститутів аграрного підприємництва, і, передусім, сільськогосподарської кооперації [99].

Залізко В. Д. та Мартиненков В. І. пов'язують перспективи розвитку сільських територій України із розширенням сфери економіки знань. Вони вважають, що знання, інформація та комп'ютеризація мають стати основою нового типу розвитку економіки України у системі формування постіндустріального суспільства... За умови розвитку адитивного виробництва й комп'ютеризації сільгоспвиробництва одними з найперспективніших напрямів працевлаштування сільського населення буде несільськогосподарський сектор, база якого формуватиметься на рекреаційно-аграрно-туристичних і фермерських господарствах, об'єднаних кооперативним рухом, а також розгалужена мережа аутсорсингових послуг в інформаційно-технологічній та освітньо-комунікаційній сферах [100].

До переліку найбільш актуальних проблем розвитку сільського підприємництва, Малік М. Й. включає:

- обмежені можливості залучення фінансових ресурсів, використання застарілої техніки й обмежене впровадження передових технологій, слабка мотивація до інноваційної діяльності;
- низька конкурентоспроможність у частині оплати праці;
- недосконалість механізмів державного регулювання;

- низький рівень системної підтримки на рівні органів влади та місцевого самоврядування;
- нестабільність правового забезпечення й регуляторних механізмів [101].

Однією із найбільш перспективних сфер реалізації підприємницького потенціалу сільських територій є рекреаційно-туристичний сектор їх економіки, який цілком об'єктивно можна виділити в окрему складову ресурсного потенціалу. Як відмічають Малік М. Й. та Забуранна Л. В. досвід провідних країн світу показує, що розв'язання проблем сільських територій лежить у площині розширення позааграрних напрямів діяльності, серед яких важлива роль відводиться сільському аграрному туризму, який у більшості країн розглядається як невід'ємна складова частина комплексного соціально-економічного розвитку села та як один із засобів розв'язання багатьох сільських проблем [102]. Європейський досвід організації сільського туризму демонструє нові тенденції його розвитку, пов'язані з процесом глобалізації. Туристична сфера в сільській місцевості спроможна не лише активізувати діяльність у сфері туризму, а й стати важливим інструментом стимулювання економічної активності громадян, підвищення життєвого рівня як тих, хто надає туристичні послуги, так і тих, хто їх споживає. Сільські жителі без посередників можуть продавати продукцію, виробниками якої вони є, а відпочивальники – її придбати [103]. Майстро С. В. вважає, що вирішення проблем зайнятості сільського населення тісно пов'язане з підвищенням ефективності використання потенціалу сільських територій, які є не лише просторовою базою аграрного виробництва, але й мають природні та рекреаційні ресурси, культурно-історичні цінності, що їх можна розглядати як самостійну споживчу цінність, на яку існує стійкий попит. Тому одним із напрямків розв'язання проблеми зайнятості в сільській місцевості в Україні має стати організація малого підприємництва у формі так званого «сільського зеленого туризму» [104].

Туристично-рекреаційний потенціал є сукупністю органічно взаємопов'язаних природних і матеріальних засобів, які в процесі взаємодії

здатні виробляти продукцію або продукт. Будь-яке збільшення кожного ресурсу веде до зростання туристично-рекреаційного потенціалу [105, с. 14]. Україна володіє багатими рекреаційно-туристичними ресурсами більшість з яких розміщена на сільських територіях країни. Як відмічає Куліш І. М., сільський туризм має усі шанси стати одним із найприбутковіших джерел економічної діяльності... Світовий досвід у сфері ведення агротуристичного бізнесу показав, що ця сфера є дуже перспективною, оскільки для її започаткування немає потреби вкладати великі кошти – головними є можливість і бажання прийняти охочих [106].

Одним із найбільш обмежуючих чинників розвитку сільського туризму є якість туристичних послуг. Як зазначає Кудла Н. Є., на формування якості продукту сільського туризму впливає ряд факторів, зокрема:

- поселення й харчування (гостьові кімнати в будинку сільської родини, орендування сільського чи дачного будиночка або господарської будівлі, ночівлі в спеціально відведених наметових чи кемпінгових місцях; харчування у власника, самостійне, в кафе чи барі);

- довколишні атракції у вигляді природних, матеріальних і нематеріальних культурних цінностей регіону (музеї, старі хутори та господарські фільварки, традиційне ремесло, легенди, говірки, традиції), які характеризують спосіб життя сільської спільноти;

- доступність обладнання, яке сприяє цікавому проведенню вільного часу (прокатні пункти, спортивно-культурні об'єкти, праця в селянському господарстві, участь у святкуваннях);

- необхідна система додаткових послуг (пошта, зв'язок, банки, медичне обслуговування тощо);

- соціально-психологічний стан сільської родини й місцевої спільноти (можливість одержання додаткового доходу від надання туристичних послуг, вміння спілкуватися і легко контактувати з людьми, гостинність сільської спільноти: щирість, толерантність, безпека, конфесійна згода [107].

До переліку описаних вище найважливіших складових ресурсного потенціалу сільських територій, на нашу думку, треба іще додати виробничий потенціал.

У загальному значення виробничий потенціал економіки – це реальний обсяг продукції, що може бути вироблена за повного використання ресурсів. Стосовно сільських територій таке визначення потребує уточнення. Адже продукцією є усі можливі товари і послуги, які потенційно можуть бути вироблені деінде на дані сільській території – сільськогосподарська продукція, промислова продукція (олія, борошно, крупи, м'ясо та молоко первинної обробки тощо), реміснича продукція (посуд, сувеніри тощо), послуги побутового, торгівельного, туристично-рекреаційного, транспортного, культурно-мистецького та ін. характеру. На нашу погляд, зважаючи на актуальну виробничу спеціалізацію сільських територій – виробництво сільськогосподарської продукції, при характеристиці виробничого потенціалу необхідно зупинитися саме на потенціалі матеріального виробництва аграрної сфери сільських територій. Оскільки решта потенційних товарів і послуг так або інакше підпадають під характеристику описаних вище складових ресурсного потенціалу сільських територій – підприємницького та туристично-рекреаційного.

Більшість дослідників даної тематики, як і ми, пов'язують виробничий потенціал сільських територій саме із агропродовольчим виробництвом. Наприклад, Кондра О. Р. відмічає, що ефективність використання виробничого потенціалу сільських територій повинна ґрунтуватися на результатах аналізу діяльності окремих підприємств агропродовольчого сектору, локалізованих в їхніх межах. Одним з ключових показників економічного розвитку вказаних підприємств є використання основних виробничих засобів, орієнтоване на зростання обсягів виробництва продукції. При цьому найактивнішою частиною основних засобів є машини і обладнання [108]. Аналогічний підхід знаходимо у Бугайчук В. В. та Грабчук І. Ф., які також пов'язують виробничий потенціал із діяльністю сільськогосподарських товаровиробників. Зокрема дослідники

вважають, що наразі стан виробничого потенціалу не відповідає можливостям виробництва конкурентоспроможної сільськогосподарської продукції та забезпеченню продовольчої безпеки країни, не виправдовує й суспільних очікувань щодо якості й безпечності сировини та агропродовольчих товарів, не сприяє належним чином розвитку сільських територій і самозайнятості населення [109].

Мхитарян Е. Г. та Кареба М. І. зазначають, що елементами виробничого потенціалу є природні (земельні) ресурси, засоби праці і предмети праці, робоча сила (трудові ресурси), а також особлива категорія – підприємницькі здібності. Але при цьому їхнє бачення ефективного використання виробничого потенціалу також зосереджується на аграрному виробництві. Зокрема автори вказують на те, що агропромисловий комплекс, будучи домінантою регіональної економіки, значною мірою визначає перспективний розвиток всіх галузей народного господарства в регіоні, оскільки він тісно взаємодіє економічним, ресурсним і виробничим чином з іншими галузями народного господарства [110].

Отже, враховуючи наші зауваження та думки дослідників, які в цілому корелюють з ними, ми вважаємо, що виробничий потенціал сільських територій – це максимально можлива кількість сільськогосподарської продукції, яку спроможні виробити сільськогосподарські товаровиробники за даного технологічного укладу та за інших рівних умов.

Таким чином, на нашу думку, ресурсний потенціал сільських територій країни та окремих її регіонів складається із таких найважливіших елементів:

- природно-ресурсний потенціал;
- демографічний потенціал;
- туристично-рекреаційний потенціал;
- виробничий потенціал.

Узагальнюючи підходи вітчизняних дослідників та враховуючи наше бачення окремих аспектів формування, використання та відтворення, ресурсний потенціалу сільських територій – це фактичний та потенційний набір ресурсів

природного, демографічного, туристично-рекреаційного і виробничого характеру, яким володіють і/або користуються спільноти, що проживають на сільських територіях країни й окремих її регіонів.

1.3. Суспільні трансформації, як ключовий аспект зміни світоглядних орієнтирів сільського розвитку

Еволюція українського селянства – це довгий драматичний, часто трагічний, історичний поступ. Культурний феномен сучасної української нації полягає в тому, що її витoki беруть свій початок із селянства – панівного соціального класу суспільства впродовж багатьох століть. Із усіма його перевагами і недоліками. Одна із головних проблем українського селянства – це поступова втрата ініціативи у питаннях управління розвитком сільських територій та організації виробництва, яка розпочалася в кінці XVII ст. і закінчилася в 30-их рр. XX ст. створенням радянської колгоспно-радгоспної системи, як остаточної форми їх закріпачення. Яскравим доказом останнього була паспортна система СРСР. Для контролю міграції до міст і підприємств, постановою Раднаркому СРСР були встановлені трудові книжки – трудовий паспорт кожного працюючого громадянина СРСР, до якого вносили дані про робітника, його трудовий стаж і підприємства, на яких він працював (1930 р.). Наступний крок - 27 грудня 1932 р. постановою Раднаркому СРСР були встановлені внутрішні паспорти (до того були тільки закордонні). Паспорти видавали органи НКВС на окремий термін на основі трудової книжки або свідоцтва про народження - і тільки міським жителям, працівникам державних установ та робітникам радгоспів у селах. Єдиним посвідченням особи громадянина СРСР став паспорт, інші документи з фото й особистими даними до уваги не бралися. Крім того, було встановлено прописку, тобто право громадян проживати на конкретній житловій площі. З 1937 р. у паспорти вклеювали фото... Жителі сіл були безпаспортними (фактично кріпаками) аж до I з'їзду колгоспників (літо 1969 р.), коли Рада Міністрів СРСР пішла на

полегшення життя селян і скасувала громіздку бюрократичну процедуру отримання паспорта колгоспниками. Тобто повна паспортизація населення фактично розпочалася аж через 42 роки після запровадження паспортів [111]. Згідно з положенням Ради міністрів СРСР від 21 жовтня 1953 року «Про паспорти», було розширено перелік місцевостей, де громадяни були зобов'язані мати паспорти. Окрім міст, районних центрів і селищ міського типу, паспорти вводилися для робітників і службовців, які мешкали на селі, включаючи працівників радгоспів. Сільське населення почало отримувати паспорти тільки з 1974 року, а в період з 1935 року до 1974 року колгоспникам не дозволялося переїжджати в іншу місцевість, і вони були прив'язані до колгоспу і місця мешкання. Колгоспники (загальна чисельність яких різного віку, за даними перепису 1970 року, становила близько 50 млн. осіб, або 20,5 % населення країни), як і раніше, були позбавлені паспортів і свободи пересування. Вони не могли без них залишати місце мешкання. Згідно п.11 постанови про паспорти, це тягло штраф до 100 крб. й вигнання міліцією. Повторне порушення тягло за собою кримінальну відповідальність. Введена 1 липня 1934 року в КК РРФСР 1926 р. стаття 192а передбачала за це позбавлення волі на термін до двох років [112].

Починаючи із утворення першого колективного господарства, понад 70 років негативної селекції перетворив українських селян-колгоспників у безініціативних здебільшого байдужих до результатів колективної господарської діяльності найманих працівників. Які в другому-третьому поколінні, після втрати приватної власності на землю та майно, уже не відчували нестримного істинного бажання селянина до володіння землею. З цього приводу Юрчишин В. В. влучно відмічає, що позбавлене у радянський період землі й можливостей працювати на ній відповідно до віками усталених на теренах України форм, примусово, у тому числі політичною силою об'єднане в колгоспи, вітчизняне селянство на кілька десятиліть стало безправним, політично, соціально та економічно приниженим заручником інтересів тодішньої правлячої політичної партії, що жорстким і жорстоким примусом

насаджувала в країні свої порядки [113]. Вчений цілком слушно зауважує, що певною мірою, в різних формах і проявах соціально-деградаційні процеси у вітчизняних селях почали проявлятися ще з того часу, коли після відміни НЕПу у 1928 році відбувалось і зрештою відбулося прискорене обезземелення селян, руйнування здавна властивого нашій країні способу сільського життя, примусово-злочинне околгоспнення селян, перетворення роботи на землі у примус, у тому числі рабського типу. У видозмінюваних формах подібні процеси відбувалися на селі після Великої Вітчизняної війни [114, 115]. Поряд з іншими чинниками, цим пояснюється напрочуд квола реакція селян на можливість отримання власного земельного паю та початок власної господарської справи. З цього приводу Дієсперов В. С. справедливо вказує на те, що ніяка допомога ззовні не дасть вагомого результату, якщо самі селяни залишатимуться пасивними, бездіяльними [116]. Це незручна історична правда, яка є непопулярною у сучасній українській дискусії на аграрну тематику – провали у реформуванні сільського господарства значною мірою були обумовлені несподіваною байдужістю багатьох селян до володіння і господарського використання власного земельного паю. Радянська колгоспно-радгоспна система виховала кілька поколінь селян, які не звикли покладатися на себе, а усю відповідальність за результати господарської діяльності традиційно переносили на державу в особі адміністрації колгоспу (радгоспу). Реформування аграрного сектору розпочало руйнування старої системи господарювання, яка мала низький, часто від'ємний, рівень економічної ефективності, проте яка дозволяла у неформальний спосіб користуватися результатами колективної праці без особистої відповідальності за це – використання колгоспної (радгоспної) техніки (автомобілі, трактори тощо) та стаціонарного обладнання (млини, олійниці, крупорушки, пилорами і т.д.), продукції (корми для годівлі худоби, молоко, плодова та овочева продукція, зерно і т.д.), паливно-мастильних матеріалів (за рахунок обліку виконаної роботи по кількості спаленого пального) тощо. Збитки сільськогосподарських підприємств, отримані в результаті неефективного використання ресурсів,

списувалися державою. Але при цьому економіка особистих селянських господарств колгоспників (радгоспників), не зважаючи на низьку продуктивність праці на основному місці роботи, процвітала.

Історичний злам в 1991р. згодом поставив більшість селян перед болючим вибором – робота у стагнуючому колективному господарстві із багатомісячною заборгованістю по оплаті праці й різким скороченням можливостей неформального перерозподілу колективних ресурсів, чи початок приватної господарської справи із усвідомленням повної власної відповідальності за її результати. Більшість селян віддали перевагу першому варіанту. Із руйнуванням колективних сільськогосподарських підприємств, ті хто так і не наважився працювати на власній землі, мігрували із села в місто та закордон. Історичний розрив селян із землею тривалістю три покоління зруйнував традиційне відношення до землі як до годувальниці. Це стало однією із головних причин пробуксовування аграрної реформи та не появи, всупереч очікуванням, великої кількості селян-одноосібників, які б обробляли власні земельні паї та об'єднувалися у спілки. З цього приводу Павлов О. І. справедливо зазначає, що для більшості сільської молоді сільські території не є життєздатними й привабливими. І тільки у невеликій кількості сільських жителів, які проживають у приміській та приморській зонах, склалося ставлення до сільських територій як до вернакулярних (рідних) [117].

У сучасних наукових публікаціях та дискусіях на тему значення українського селянства для розвитку нації, зберігає популярність тематичний мейнстрим, який можна сформулювати як надання українському селянству ролі націоутворюючого месіанства. На нашу думку, такий підхід дещо переоцінює націоутворюючу та націозберігаючу роль селянства на сучасному етапі, оскільки слабо враховує історичні реалії. В історичній ретроспективі націоутворююча роль українського селянства зберігалася до 1932 року. По-перше, це обумовлено тим, що на той момент понад 80% українців проживали у сільській місцевості [118, с. 8]. Зважаючи на це, природно, що саме у сільській місцевості було зосереджено критичну масу національносвідомих пасіонаріїв.

Підтвердженням цьому є те, що усі повстання українців проти окупаційної російської більшовицької влади були селянськими. По-друге, сталінський штучний голод 1932-1933рр. зломив хребет українському селянству, як націоутворюючій спільноті – найбільш активні селяни були або знищені, або емігрували, рятуючись від репресій. Ті, хто залишився і зумів пережити голод, стали заляканими слухняними виконавцями чужої волі. До традиційного консерватизму українських селян додався глибоковкорінений страх, який паралізував волю, ініціативу та став «щепленням», у поганому значенні цього слова, від вільнодумства та національно-визвольних ідей. В подальшому ідеї національно-визвольної боротьби, як каркас утворення української нації, перейшли від селян до міської інтелігенції та молоді. Підтвердженням цьому є те, що в другій половині ХХ ст. та на початку ХХІ ст. активними творцями української незалежності, починаючи від «шістдесятників» та продовжуючи «Революцією на граніті» 1990р., «Помаранчевою революцією» 2004р. і «Революцією гідності» 2014р., була саме українська інтелігенція, молодь та жителі міст.

Разом з тим, сказане зовсім не применшує суспільної ролі українського селянства. Наразі ця роль полягає у зберіганні традицій дрібно- й середньотоварного виробництва та перспективах формування, уже звичних для країн із розвинутим аграрним сектором економіки, спілок сільськогосподарських товаровиробників [119]. Це - надзвичайно важлива місія селянства з точки зору забезпечення продовольчої безпеки країни. Вона проявляється через просторову орієнтацію сільськогосподарських товаровиробників – великі сільськогосподарські підприємства (агрохолдинги) сформували галузеву структуру, яка зорієнтована на зовнішній ринок. Внаслідок різниці світових (вищих) та внутрішніх (нижчих) цін, можливості мінімізації трансакційних витрат та маючи додатковий стимул до експорту завдяки компенсації ПДВ, вони будують стратегію орієнтовану на збільшення ринкової частки за рахунок зовнішнього ринку. Натомість дрібні та середньотоварні сільськогосподарські товаровиробники, не володіючи

збутовими перевагами великих господарюючих суб'єктів, зорієнтовані на внутрішній ринок. А отже, по-суті, саме вони формують левову частину пропозиції агропродовольчої продукції, яка є основою продовольчого забезпечення населення країни.

Важливим дослідницьким завданням у питанні завершення реформування аграрного сектору економіки та обґрунтування перспектив розвитку сільських територій, є визначення теоретичного базису побудови відповідної конструкції. На наш погляд – це теорія інститутів або інституціоналізм.

Інституціоналізм, або інституціональна економіка (англ. institutional economics), - напрям економічної теорії, який бере в основу аналізу не тільки економічні проблеми, але й пов'язує їх з проблемами соціальними, політичними, етичними, правовими тощо. В основі терміну «інституціоналізм» лежить поняття «інститут», яке розглядається як первинний елемент рушійної сили суспільства в економіці та поза її межами. До інститутів відносять державу, сім'ю, підприємництво, монополії, приватну власність, профспілки, релігію, общини, організації, все, що відображає звичаї, етику, правові рішення, суспільну психологію і еволюцію форм економіки. Предметом дослідження представників інституціоналізму стали інституції - сукупність суспільних звичаїв, в яких закріплено домінуючий спосіб мислення для соціальної групи чи всього народу [120, 121]. Формальними інститутами, які забезпечують можливість здійснення підприємницької діяльності в сфері агробізнесу, є нормативно-правові акти, що регулюють відносини власності, виробничі відносини, відносини розподілу і перерозподілу. До базисних економічних інститутів слід також віднести інститут державної влади, інститут приватної власності, інститут контрактації, інститут конкуренції [122].

В рамках існуючих секторальної управлінської системи, відомчих підходів і застосовуваних технологій управління галузевим розвитком «зверху – донизу» розбудова аграрного устрою, який у комплексі забезпечить розвиток конкурентоспроможного агропромислового виробництва й соціально-економічний розвиток сільських територій, неможлива. А це вимагає

докорінних інституціональних змін не тільки в управлінні соціальним блоком держави, а також в організації й управлінні сільським господарством та АПК [123].

На думку Болдиревої Л. М. та Шеремет О. О. у системі інститутів національної економіки одним із найважливіших і найскладніших є інститут агропродовольчого сектору (АПС), який являє собою сукупність інститутів, що під впливом інституціональних чинників забезпечують розвиток сільської місцевості, продовольчу безпеку країни, валютні надходження від експорту агропродовольчої продукції, робочі місця, формують податкові надходження в бюджет, ведуть інвестиційну діяльність тощо [124].

Пугачов М. І. справедливо вказує на те, що особливістю сучасного етапу зміни інституційного середовища є суттєвий зовнішній вплив, який здійснюється як у наслідок військових дій, так і через політико-правові та дипломатичні канали. Також цей етап характеризується активізацією процесів міжнародної інтеграції України та високим рівнем невизначеності, що ускладнює прогнозування майбутнього, оскільки вибір здійснюється з безлічі різних варіантів [125]. За таких обставин проблема оперативної реакції на зміни внутрішнього та зовнішнього середовища через призму формування повноцінних суспільних інститутів постає особливо гостро.

Як відмічає Мамчур В. А., основою поступального розвитку аграрного ринку слід вважати його структуровану і консолідовану систему інститутів та інституцій як конструкта формування інституціонального середовища взаємодії ринкових агентів. Інституціональне забезпечення аграрного ринку формує дієві формальні та неформальні норми, правила й цінності. Формальні норми та правила (інститути) представлені сукупністю нормативних документів різного рівня впливу на аграрний ринок як цілісної інституціональної структури, а також відповідними інститутами й інституціями, які безпосередньо функціонують і забезпечують функціонування цієї структури [126].

За розрахунками Скрипника А. В., Жемойди О. В. та Андрющенка В. М., нині в аграрному бізнесі України нараховується близько 66 різних форм

власності, які виникли в результаті тривалого й ще не завершеного переходу до ринкових відносин. На їх погляд така велика різноманітність організаційних форм доводить про незавершеність інституційних перетворень в аграрній сфері. А це, як вважають науковці, суттєво ускладнює одержання, аналіз та збереження інформації відносно реального стану ефективності й виробничих відносин в аграрній сфері. Що суттєво гальмує процес прийняття законодавчих рішень та збільшує ризики державного регулювання аграрної сфери [127].

Онегіна В. М. та Шibaєва Н.В. відмічають, що забезпечення модернізації економіки України, її виходу в площину якісного зростання потребує також модернізації інституційної основи аграрної політики – її правового поля, в якому мають бути враховані як зміни в глобальному середовищі, нові технологічні виклики, так і завдання адаптації українського законодавства до європейської практики [128].

Малік М. Й. та Шпикуляк О. Г. вказують на те, що розвиток інституту аграрного підприємництва в Україні є надзвичайно важливою соціально-економічною проблемою, яка зачіпає інтереси усієї країни у контексті продовольчої безпеки. Труднощі, які супроводжують сьогодні вітчизняну агро економічну систему, пов'язані з трансформацією господарського укладу в аграрній сфері економіки. Усе ще не відновлено порушений спосіб виробництва, а сільськогосподарський бізнес має тимчасовий характер зайнятості підприємці з низькою мотивацією праці. Означена ситуація є наслідком незавершеності аграрної й земельної реформи, а також неефективності регуляторної політики та невідповідності інституціональних умов її здійснення національним особливостям агрогосподарювання [129, 130]. При цьому Лузян Ю. Я. та Лузан О. Ю. стверджують, що інституційні механізми регулювання аграрного підприємництва, як особлива галузева інституційна система, виходить далеко за рамки господарського процесу й позиціонується як селоутворювальний фактор. Однак зауважують, що аграрна підприємницька система нині зорієнтована виключно на одержання прибутку,

що вступає у відповідне протиріччя з огляду на розвиток сільських територій та соціальний захист селян [131].

На суперечливий характер земельних відносин у аграрній сфері виробництва вказує також Півторак В. С., який відмічає, що на сучасному етапі спостерігається досить складна ситуація, пов'язана з неринковими інституційними відносинами між власниками землі й підприємцями-орендарями. Існуючі інституції формують у селянина стійкий стереотип байдужого ставлення до своєї ж власності як джерела доходу за відсутності ефективного інституту довіри, спричиненого неспроможністю держави як законотворчого інституту захистити його права, а також спонукають орендаря до безвідповідальності [132, 133].

Россоха В. В. та Шарапа О. М., досліджуючи особливості формування інститутів аграрного сектору економіки, справедливо вказують на те, що однією із головних причин, що перешкоджає цьому процесу, є незавершений характер інституту державного регулювання та підтримки розвитку аграрної сфери. Зокрема, вчені вказують на те, що підтримка сільськогосподарських товаровиробників за весь пореформений період жодного разу не мала комплексного спрямування. Сучасний стан вітчизняного ринку аграрної продукції характеризується такими явищами, як формальна наявність атрибутів ринку, надмірна концентрація влади та власності в політичних, регіональних і галузевих олігархічних угрупованнях, домінування фінансово-промислової й адміністративно-управлінської еліти. Що призводить до недосконалості системи державного регулювання аграрного сектору економіки [134]. Схожої думки притримується і Катигрובה О. В., яка відмічає, що інституційні зміни мають певну специфіку, зумовлену недосконалістю, розбалансованістю і незавершеністю інституціональної системи, тому в цей час функція основного трансформаційного суб'єкта покладається на державу, яка повинна проводити цілеспрямовану та планомірну соціальну політику [135].

Отже, найважливішими суспільними інститутами, які визначають домінуючі форми та зміст трансформаційних перетворень й напрями розвитку

сільських територій, є держава, в особі органів центральної й місцевої влади, та аграрне підприємництво. Інститут держави формує загальні правила гри у формі відповідних нормативно-правових актів, виконує функцію арбітра та забезпечує фінансову підтримку виробничої й інфраструктурної складових аграрної економіки. Інститут аграрного підприємництва наповнює змістом трансформаційні перетворення відповідної сфери економіки та формує галузеву структуру зайнятості сільських територій.

Первинною ланкою формування суб'єктів аграрного підприємництва є селянські господарства, які на локальному ринку факторів виробництва (сільських територій) забезпечують пропозицію відповідних ресурсів – працю, підприємницьку здатність, земельну та майнову власність. Не менш актуальною є місія селянських господарств у частині пропозиції агропродовольчої продукції. Про що вже йшлося вище. Таким чином селянські господарства є основою формування інституту соціального капіталу відповідних територій, який детермінує формування похідних – інституту сільського, в тому числі аграрного, підприємництва, інституту ринку праці сільських територій, інституту координації господарської діяльності сільськогосподарських товаровиробників. На останньому аспекті зупинимося більш детально, оскільки він, на нашу думку, є змістом найперспективнішого напрямку формування організаційно-економічного механізму розвитку сільських територій. Зокрема Малік М. Й. справедливо вказує на те, що наявність соціального капіталу є важливою умовою для створення і збереження організаційних форм, де істотну роль відіграють неформальні структури, прикладом яких можуть бути кооперативи [136]. Такої ж думки і Шпикуляк О. Г. та Мазур Г. Ф., які цілком слушно відмічають, що інституціоналізація сільських територій до умов ринкового середовища господарювання, а також упорядкування соціально-економічного базису взаємодій економічних агентів, значною мірою залежить від соціального капіталу. Таке інституційне утворення є вельми складним, а його значимість для сільського середовища, зокрема в інституційному вимірі, слід позиціонувати як одну із вирішальних детермінант

розвитку сільських територій. Адже інституційна складова соціального капіталу представлена професійним громадськими організаціями, які покликані захищати права та інтереси учасників [137].

Формування повноцінного кооперативного руху виходить за рамки мезоекономіки. Можна сміливо говорити про його роль як стабілізуючого фактору макроекономічного рівня. І ось чому. Наприклад, Мудрак Р. П., відмічаючи інституційну незрілість аграрної сфери економіки, вказує на те, що для забезпечення продовольчої безпеки країни уже недостатньо просто механічного нарощування обсягів бюджетного фінансування товаровиробників. Необхідна нова управлінська якість реформування й розвитку усього продовольчого підкомплексу АПК України. Для її реалізації має бути вирішена принципова інституційна проблема – створення алгоритму реалізації взаємовигідних довгострокових господарських рішень. Адже продуктивний діалог між урядом та приватними виробниками, як спосіб донесення економічних інтересів контрагентів та пошук найбільш прийнятних взаємовигідних рішень, можливий при умові, що останні, об'єднавшись у професійні союзи, делегують своїм представникам право вести переговори та укладати угоди. В протилежному випадку, уряд буде змушений вести переговори та укладати угоди із тисячами розрізнених товаровиробників. Що не дозволить сформувати самодостатню замкнуту агропродовольчу систему, обов'язковою умовою ефективності якої є плановірність розвитку в умовах відкритої змішаної економічної системи [138].

Кооперативний рух є найбільш ефективною, а тому продуктивною формою господарської взаємодії дрібних та середніх підприємців сільських територій. Його доречно розглядати як стратегічний напрям розвитку сільських територій [139-142]. Кооперація є ефективною організаційно-економічною формою сприяння сільському розвитку та передбачає соціальну, економічну й просторову взаємодію учасників, спрямовану на виконання суспільних функцій сільського господарства та економічного зростання життєвого рівня сільського населення [143]. Як справедливо відмічає Малік М. Й. у ринкових умовах

кооперація стає ідеологією виживання сільськогосподарських виробників, соціальною і виробничою необхідністю й економічною доцільністю господарювання. За цих умов обслуговуючі кооперативи можуть стати потужними конкурентами комерційним посередницьким структурам на ринку сільськогосподарської продукції [144]. Як зазначає Шиндирук І. П., кооперативні об'єднання малих та середніх підприємницьких одиниць дозволяють посилювати їх сильні сторони і нейтралізувати слабкі. Одним з основних чинників співпраці підприємців є концентрація капіталу – капіталоформування в масштабах, необхідних для реалізації свого проекту чи стратегії економічного розвитку майбутнього підприємства або їх групи. Мотиваційним чинником формування господарських об'єднань є також організація технологічно поєднаних систем, де потреба співпраці зумовлена особливістю створення продукту – взаємозв'язаністю в умовах поглиблення індивідуальної спеціалізації [145]. Кропивко М. Ф. слушно зауважує, що об'єднання в кооперативи особистих селянських і фермерських господарств дає їм змогу на основі спільної заготівельної, агротехнічної й збутової діяльності досягти зіставних із сільськогосподарськими підприємствами рівнів технологічності та товарності й тим самим підвищити конкурентоспроможність своєї продукції [146].

У другій половині ХХ століття намітилися дві тенденції розвитку в світовому кооперативному русі: перша – європейська – базується на цінностях християнської моралі, толерантності взаємовідносин, на схильності до розв'язання соціальних проблем, навчання й організаційного аскетизму; друга – американська, яка характерна своєю прагматичністю, націлена на економічний результат, акцентує увагу кооперативів на одержанні прибутку, нехтує соціальними проблемами. Вона агресивніша, страждає гігантоманією, спрямована на одержання додаткових прибутків за рахунок інших видів діяльності, навіть на шкоду основній. Різні ідеологічні підходи в діяльності кооперативів суттєво впливають на ефективність їх роботи в умовах ринкового середовища [147-150].

У світовій практиці найчисленнішими за кількістю членів є сільськогосподарські обслуговуючі кооперативи, що утворюються власниками і орендарями земельних ділянок для обслуговування свого виробництва та виступають формою економічного самозахисту селян від експансії торгово-посередницького капіталу. У країнах ЄС фермери реалізують через свої кооперативи на внутрішніх і зовнішніх ринках більше 60% виробленої ними товарної продукції, у скандинавських країнах цей показник становить 80%, Японії, Китаї, Південній Кореї – до 90%. Європейські кооперативи забезпечують до половини виробництва продукції харчової промисловості й комбікормів і стільки ж – постачання своїм членам засобів виробництва. Фермерська кооперація у США охоплює 86% переробки та реалізації молокопродуктів, 80 – сільського електропостачання, 51 – виробництва цукру, 44 і 45% – постачання відповідно пального і мінеральних добрив. Кооперативними є 40% оптових ринків худоби, 25% інформаційного забезпечення і т.д. [151-153]. Кооперативи зі спільного використання сільськогосподарської техніки відіграють важливу роль у механізації сільського господарства Західної Європи. У Франції вони відомі під назвою СУМА (кооператив зі спільного використання сільськогосподарської техніки). СУМА – це об'єднання фермерів щодо спільного використання засобів праці, для розширення агробізнесу, поліпшення якості та результатів господарської діяльності. Основною місією СУМА є створення умов для ефективного ведення фермерами господарської діяльності спільними засобами виробництва [154, 155].

Як справедливо вказує Малік М. Й., світова практика кооперативного руху вже півтора століття доводить і продовжує виявляти високу результативність його економічних та соціальних функцій. Організаційна структура, а також формальні й неформальні кооперативні зв'язки активно мобілізують внутрішні резерви учасників кооперації на досягнення максимуму в діяльності кожного кооператора та їх об'єднань різних рівнів. Кооперування є логічною стадією подальшого розвитку реформ, яка стає можливою завдяки виникненню значної

кількості незалежних приватних власників. Мова йде про утворення нової організаційної структури сільського господарства, побудованої «знизу-догори» на таких фундаментальних засадах ринкової економічної системи, як провідна роль індивідуального матеріального інтересу, реалізація можливості економічного вибору, розвиток здорової конкуренції, обмеження державного втручання і регулювання в АПК [156]. На переваги кооперації в аграрній сфері вказують і Шебанін В. С. та Шевченко Т. В., які відмічають, що основними перевагами кооперативів є: поява можливостей спільного інвестиційного кредитування розвитку виробництва й одержання фінансової допомоги й пільгових кредитів; одержання за рахунок переваг щодо закупівлі сировини та реалізації готової продукції додаткових прибутків і рівномірний їх розподіл між учасниками кооперативу; звільнення окремих кооперативів від податків, або зниження податкової ставки; надання кооперативам права залучення до роботи в їх керуючі органи найманих працівників [157].

Господарська діяльність вітчизняних сільськогосподарських кооперативів регулюється відповідними нормами Конституції України [158], Цивільного [159], Господарського [160], Податкового [161] та Земельного [162] кодексів України, Закону України «Про сільськогосподарську кооперацію» [163]. Загальні принципи, поняття й норми утворення, забезпечення функціонування, управління та ліквідації сільськогосподарського кооперативу і кооперативних об'єднань, контроль за їхньою діяльністю, права й обов'язки їхніх членів, формування майна, фондів, цін і тарифів на продукцію та послуги, а також трудові відносини у таких кооперативах і об'єднаннях регулюються Законом України «Про кооперацію» [164]. Статут сільськогосподарського кооперативу розробляється відповідно до вимог ст. 8 Закону України «Про кооперацію». Примірні статuti сільськогосподарських кооперативів розробляються Міністерством аграрної політики та продовольства України.

Серед головних проблем, які стримують розвиток кооперації у вітчизняному аграрному секторі економіки Малік М. Й. називає відсутність довіри у суспільстві, політичну нестабільність, несприятливі для дрібних

товаровиробників ц кооперації політика і законодавство, нерозуміння суті та значення кооперації, відсутність знань і досвіду – як у селян, так і в органів влади, недоступність ресурсів для кооперативів та їх членів, недостатня кількість людей з лідерськими якостями серед членів сільських територіальних громад тощо [165-167]. У свою чергу президент Національної асоціації сільськогосподарських дорадчих служб України Корінець Р. Я. слушно зауважує, що особливою проблемою для розвитку сільськогосподарської обслуговуючої кооперації стали норми Податкового кодексу України, з прийняттям яких кооперативи як форма економічного об'єднання виробників сільськогосподарської продукції стали вкрай непривабливими (через обмеження переліку неприбуткових організацій). Ключовою ж проблемою вітчизняного податкового законодавства є нерозуміння представниками органів влади суті кооперації, зокрема, неприбуткової природи кооперативів [168].

Потенційні можливості учасників кооперативного руху є особливо актуальними для малих форм господарювання в сільській місцевості. Занепад значної частини сільських територій України можна виправити переважно за рахунок розвитку аграрного виробництва. Як відмічає Рарок О. В., малий бізнес на селі розвивається в двох основних напрямках: сільськогосподарського й несільськогосподарського спрямування. Оскільки домінуючою тенденцією в розвитку економічної підсистеми села є збереження та поглиблення його монофункціональності на сільськогосподарській основі, то на нинішній час провідним є саме сільськогосподарське підприємництво [169]. Існує ряд господарських характеристик особистих селянських господарств, що відображають їхній потенціал як товаровиробників і підприємців. По-перше, використовувані ними ділянки перевищують встановлену Земельним кодексом України граничну для сільських присадибних ділянок площу (0,25 га). По-друге, багато які з цих господарств (46,1%) скористалися нормою ст. 5 Закону України «Про особисте селянське господарство» [170] і розширили власне землекористування понад граничну норму особистих селянських господарств, визначену Земельним кодексом України (2 га). По-третє, можливості

зазначеного розширення площ землекористування понад історично зумовлені максимальні розміри сільських садиб (0,6 га) супроводжуються певними ознаками капіталізації, представленими тенденцією до розширення власної технічної бази та використання сторонньої робочої сили. У поєднанні зі зростанням товарності виробленої продукції та чисельності членів особистих селянських господарств, для яких вони стали єдиним видом зайнятості, це свідчить про наявність у частини з них складових підприємницької діяльності [171].

Для розкриття потенціалу товарного виробництва малих господарських форм, має бути принципово змінено відношення до сімейного типу господарювання, який є основою аграрного виробництва передових країн, а саме фермерських та особистих селянських господарств [172]. З цього приводу Пасхавер Б. Й. вказує на те, що зіставлення сучасних тенденцій розвитку великотоварних і малих форм аграрного виробництва доводить про зниження питомої ваги останніх у загальному обсязі національного аграрного випуску. Проте ця обставина не дає підстави для висновку про їхню безперспективність. Сприяння й підтримка сільськогосподарської діяльності домогосподарств необхідні як довгострокова державна політика з таких найважливіших причин:

- схильність до сільськогосподарської праці та можливість її реалізації має численні позитивні соціальні ефекти;
- додатні темпи зростання – свідчення потенційних можливостей розвитку цієї категорії виробників аграрної продукції, попит на яку зростатиме;
- вітчизняний історичний досвід переконує про значущість збереження аграрного потенціалу домогосподарств як гарантії національної продовольчої безпеки на випадок соціальних катаклізмів [173].

Поряд із озвученими позитивними сторонами функціонування малих форм господарювання на сільських територіях, слід також додати їх високий потенціал щодо розвитку органічного землеробства, яке набуває усе більшої популярності, особливо у високорозвинутих країнах [174]. Як відмічає Збарська А. В., органічне землеробство і школа О. Чайнова [175], які узагальнювали

практику доіндустріального сільського господарства, вбачали в останньому складну соціобіологічну систему, яка виконувала, крім вузько виробничих, важливі соціальні й екологічні завдання. Мова йде про відтворення робочої сили, нових селянських поколінь і збереження природної рівноваги. Метод дослідження та критерії ефективності таких систем принципово інші: «ресурси – результат, рівень життя селян, стан навколишнього середовища» [176].

Як справедливо відмічає Прокопа І. В., витіснення селянських господарств за межі реальних механізмів функціонування аграрного сектору є однією з причин незбалансованості розвитку цього сектору, деформованості його організаційної, галузевої та продуктової структур. Воно також веде до поглиблення прірви між аграрним розвитком, який дедалі більше підпорядковується інтересам великого капіталу, і сільським розвитком, метою якого є зростання добробуту та поліпшення якості сільських співтовариств. Забезпечення повноцінної інтеграції господарств населення у згадані вище й інші сфери ринкового функціонування вітчизняного аграрного сектору є необхідною умовою формування його як цілісного, згуртованого і збалансованого за основними параметрами організму [177].

Найпродуктивнішим з точки зору економіки та найсправедливішим із соціальної точки зору способом інтеграції малих господарських форм у повноцінний процес суспільного виробництва в аграрній сфері, є кооперація. Збарський В. К. та Канінський М. П. вважають, що селянським домогосподарствам доцільно кооперуватися й інтегруватися, передусім, із фермерськими господарствами, сільськогосподарськими підприємствами, які знаходяться в одному населеному пункті або поблизу них. Селянські домогосподарства можуть також кооперуватися з регіональними агропромисловими підприємствами – в галузі заготівлі, зберігання, переробки і реалізації сільськогосподарської продукції [178]. Однак, на нашу думку, найперспективнішою формою кооперування селянських домогосподарств є горизонтальні кооперативи членами якого мають бути селянські домогосподарства [179, 180]. Це забезпечить реальний плуралізм,

демократичність та врахування господарських інтересів усіх членів кооперативу, а не лише відносно великих господарських структур (сільськогосподарські та промислові підприємства), які, ставши осердям кооперативів, будуть диктувати свою волю решті членів спілки.

Основними важелями державної економічної підтримки, які поширені у світовій практиці й можуть бути використані в Україні з урахуванням особливостей перехідної економіки, мають стати: передача обслуговуючим кооперативам необхідних об'єктів матеріально-технічної бази, що знаходяться в державній і муніципальній власності, на засадах довгострокового безпроцентного кредиту або безоплатно; надання пільгових кредитів обслуговуючим кооперативам за схемами, що застосовуються для сільськогосподарських товаровиробників під солідарну відповідальність членів кооперативу; виділення лізингового кредиту кооперативним машино-технологічним станціям; надання ряду пільг оптовим кооперативним ринкам, кооперативним торговим домам та іншим об'єктам ринкової інфраструктури, що функціонують як обслуговуючі кооперативи [181-182; 183, с. 71; 184-186].

1.4. Теорії регіонального розвитку та їх вплив на розвиток сільських територій в умовах децентралізації

Територіально Україна входить до групи найбільших європейських країн - 603628 км². Економічні ресурси розміщені не рівномірно територією нашої країни – корисні копалини, землі сільськогосподарського призначення, водні ресурси, економічно активне населення тощо. Природно, що це вносить певну специфічність у формування галузевої структури суспільного виробництва. Що відобразилося у економічному районуванні території нашої країни. Економічні райони України – це територіальна організація та управління господарством України, котре передбачає розподіл території з урахуванням об'єктивних закономірностей територіального поділу праці, формування територіально-виробничих комплексів, етнічних та історичних особливостей регіонів тощо.

Тому формування концепцій регіонального розвитку на науковій основі – це необхідна умова забезпечення стабільного розвитку та підвищення конкурентоспроможності економіки в цілому та окремих її територій зокрема.

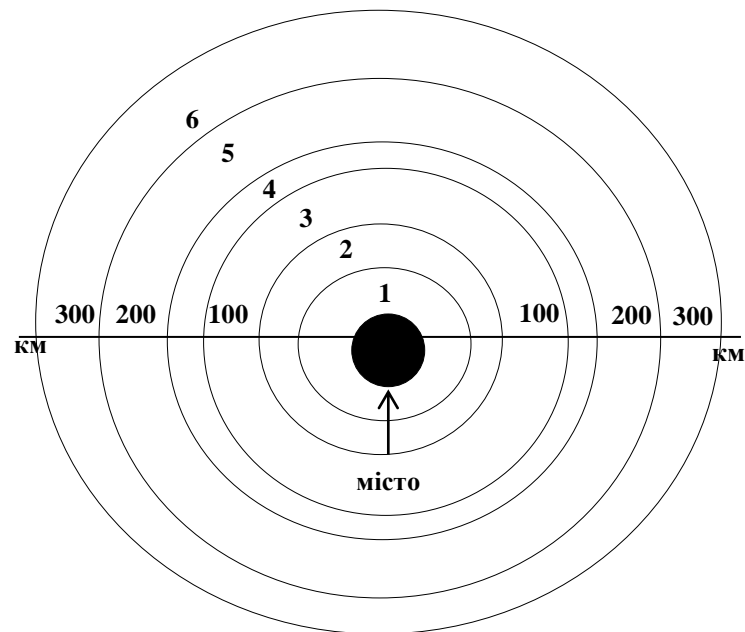
Теорія регіонального розвитку, як основа всіх наступних теорій і концепцій щодо розвитку територій, почала формуватись у другій половині ХХ ст. До того часу в більшості країн переважав галузевий підхід, який і визначав напрями державної регіональної політики. В основі цієї теорії лежать класичні, неокласичні та кейнсіанські підходи, які застосовували у світі для пошуку ефективних моделей регіонального розвитку починаючи з 50-х рр. [187].

У цілому можна говорити про п'ять напрямів розвитку регіональних теорій:

- неокласичні теорії;
- теорії кумулятивного росту;
- нові теорії регіонального росту;
- кластерна теорія;
- інші теорії [188].

Не применшуючи теоретико-методичного та практичного значення інших регіональних теорій, ми все ж вважаємо, що в контексті вирішення проблеми розвитку сільських територій, найкращим теоретичним базисом є підхід засновниками якого були Тюнен Й., Лаунхардт К. В., Вебер А., Крісталлер В., Льош А., Хагерstrand Т., та Перру Ф. З цього приводу Реутов В. Є. та Головченко Н. З. резонно зауважують, що найбільш сильна наукова школа склалася в Німеччині, де традиційно підвищена увага приділялася теоріям розміщення [189].

Основною ідеєю Йоганна Генріха фон Тюнена було те, що віддача, яку отримує фермер, знижується зі зростанням відстані від ринку. Вплив відносних цін на оптимальний вибір продукції та техніки можна вивчити, розглядаючи ферми на різній відстані від центру (рис. 1.3).

- 1 товарне городництво та садівництво;
- 2 лісове господарство;
- 3 інтенсивне рільництво;
- 4 молочне скотарство;
- 5 екстенсивне зернове господарство;
- 6 екстенсивне тваринництво.

Рис. 1.3. Кільця Тюнена*

*Побудовано з використанням [190]

Результатом його праці став твір «Ізольована держава стосовно сільського господарства та національної економіки» [190]. У ній він заклав основи теорії розміщення продуктивних сил і теорії граничної продуктивності. Досліджуючи виробничу функцію, яка залежить від чинників виробництва, він доводить, що найбільший чистий прибуток досягається, якщо граничні витрати кожного чинника виробництва будуть дорівнювати граничній віддачі кожного чинника. Тюнен також дійшов до думки, що бідність і низький рівень життя пов'язані з нестачею вільних земель.

Карл Вільгельм Фрідріх Лаунхардт, доповнивши модель Тюнена джерелами сировини та енергоресурсів, став одним із засновників теорії розміщення виробництва [191]. Він вказував, що виробництво швидкопсувних, важких і об'ємних продуктів розташовується поблизу міста, а скотарство, для якого транспортні витрати на одиницю в порівнянні з витратами виробництва на одиницю землі невеликі, розміщується на кордоні регіону. Земельні ділянки

поділяються на кільця, що виробляють спеціалізовану продукцію, де виробляється той товар, який дає максимальний чистий прибуток на одиницю землі, формуючи модель землекористування з максимальною земельною рентою. На ренту не впливають витрати виробництва і транспортні витрати, які змінюються в міру віддалення від центру, вісь абсцис є лінією нульових значень ренти і лінією граничних витрат, а межа зони галузі, де рента максимальна, лежить на відстані, де гранична рента дорівнює граничним витратам виробництва. Формує « діаграму моделі Тюнена », яка демонструє рентну функцію:

$$R = e \cdot (p - a) - efk , \quad (1.1)$$

де: R - рента на 1 акр землі;

e – кількість товару;

p - ціна товару;

a - витрати виробництва товару;

f - транспортний тариф на 1 км;

k - відстань до ринку.

Альфред Вебер у 1909р. була опублікував наукову роботу під назвою «Чиста теорія розміщення промисловості» [192], що представляє собою розвиток стандартної теорії розміщення виробництва Йоганна фон Тюнена і Вільгельма Лаунхардта. Модифікуючи для промислового виробництва модель розміщення зон різної активності сільського господарства Йоганна фон Тюнена, Вебер будує теорію розміщення промисловості. Відповідно до цієї теорії, промислове підприємство прагне зайняти найбільш вигідне місце по відношенню до джерел сировини і ринку робочої сили, що забезпечує найменші витрати для підприємців. Розглядаючи розміщення підприємства по відношенню до основних факторів виробництва з метою мінімізації витрат, Вебер вводить поняття ізодапан - ліній транспортних витрат підприємства (рис. 1.4).

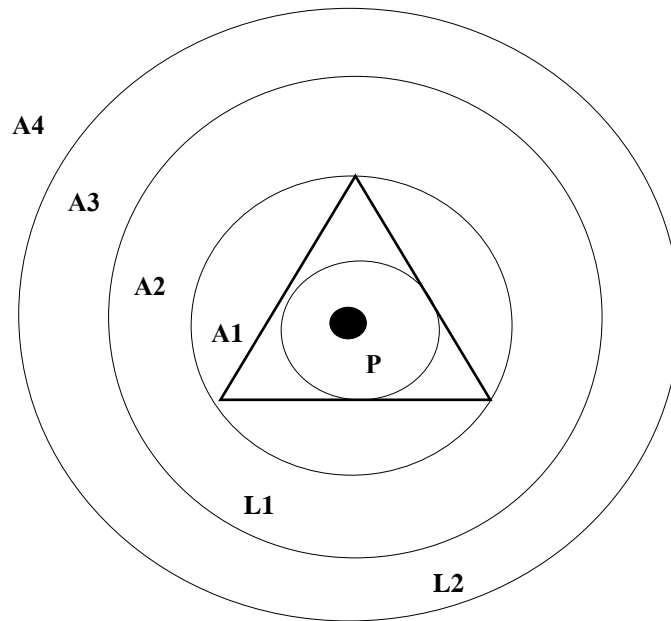

Рис. 1.4. Ізодапани Вебера*

*Побудовано з використанням [192]

Теорія Вебера залишалася основною в теорії розміщення промисловості до середини 1930-х, коли була піддана критиці Августом Льошем і низкою американських економістів і географів.

Крісталлер Вальтер – автор теорії центральних місць (1933р.) в якій він сформулював закономірності розміщення, кількості і розмірів населених пунктів в ієрархії міст. Широкого розповсюдження набуло поняття «мережа Крісталлера» (рис. 1.5).

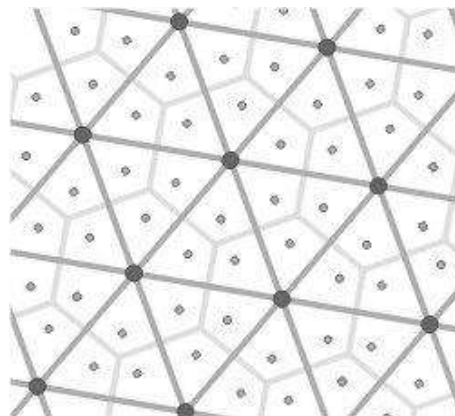

Рис. 1.5. Мережа Крісталлера*

*Побудовано з використанням [193]

У відповідності з теорією центральних міць існує оптимальна каркасно-мережева структура населених пунктів, яка забезпечує доступ до об'єктів сфери послуг, максимально швидке переміщення між містами і ефективне управління територією. Система населених пунктів володіє певною ієрархією, кількість рівнів якої прямо пропорційно соціально-економічному розвитку території. Зі зростанням рівня ієрархії населений пункт надає усе більший набір послуг усе більшій кількості поселень нижчого порядку. Система центральних місць (мережа Крісталлера) має форму бджолиних сот (суміжних шестикутних комірок). Центри деяких комірок є вузлами шестикутної решітки більш високого порядку, центри її комірок – вузлами ще більш високого порядку і т.д. аж до найнижчого рівня з єдиним центром [193].

В 1940р. Август Льош опублікував свою наукову працю «Просторова організація господарства». У ній він виклав усі відомі теорії розміщення виробництва, розширив теорію центральних місць Крісталлера В. і розробив теорію організації економічного простору [194], яка будується на понятті конуса попиту (рис. 1.6) – залежність відстані місця споживання від місця виробництва, де: P – точка виробництва, Q – кількість товару, який споживається, F – точка з нульовим попитом, PQ – кількість споживання товару в точці виробництва, PF – радіус збуту товару, де витрати по транспортуванню товару вигідні для споживача, QPF – загальний розмір збуту виробником, а при рівномірному розселенні є кривою попиту. Досконала конкуренція і безперервне розселення створює перетворення ринкової зони з великим колом в маленький шестикутник (рис. 1.7).

Усі споживачі повинні обслуговуватися, а на ринку присутня максимальна кількість виробників при нормальній нормі прибутку, а не зайняті ринки будуть залучати нових виробників до моменту стискання ринкових зон до шестикутників. Розмір шестикутника залежить від попиту, ціни, вартості доставки і мінімального обсягу рентабельного виробництва. Шестикутник ж дозволяє забезпечити найбільший попит на одиницю площі, а при

нерівномірному щільності розселення максимальний попит забезпечують інші фігури, в тому числі несиметричні.

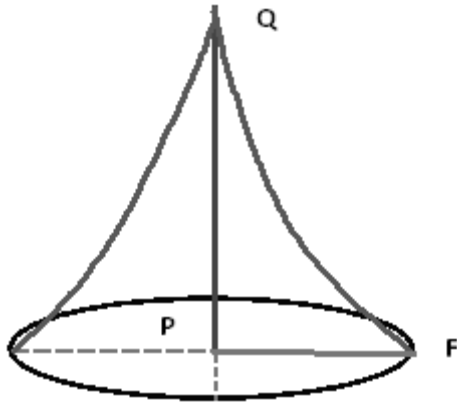

Рис. 1.6. Конус попиту Льоша А.*

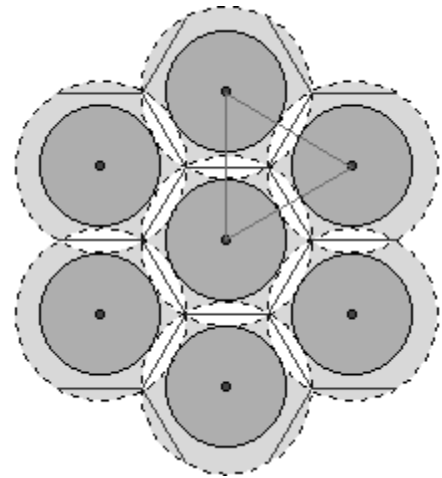

Рис. 1.7. Перетворення ринкової зони в шестикутник*

*Побудовано з використанням [194]

Льощ, відмовившись від припущення безперервності і рівномірності розселення, допускає проживання в найдрібніших пунктах (фермах), де земля задіяна повністю, а виробництво розміщується на фермах у зв'язку з економією на інфраструктурі. Виробництво покриває потреби ферми і жителів сусідніх ферм, ринок має форму шестикутника з мінімальною кількістю обслуговуваних поселень, включаючи в себе всі поселення, що знаходяться на рівній відстані від виробництва. На відміну від аналогічних побудов Вальтера Кристаллера, запропонована Льошем модель є моделлю ринкової рівноваги територіальної самоорганізації місцевої спільноти і її економічного життя.

Торстен Гегерстранд в 1950р. опублікував роботу, в якій соціально-економічні явища в сільській Швеції розглядалися як процес дифузії, що піддається моделюванню за методом Монте-Карло. Основні положення робіт Гегерстранда можуть бути зведені до наступного:

- територіальна дифузія інновацій має певні закони розповсюдження і може бути змодельована;

- дифузія інновацій є вирішальним фактором у визначенні соціального ефекту (насамперед, міграційного) для центр-периферійних відносин;
- швидкість дифузії залежить не від геометричної відстані, а від трансляційної спроможності окремих міст, через які вона здійснюється, від того, наскільки інтенсивні й ефективні там контакти між людьми [195].

Перру Франсуа – автор теорії полюсів зростання. Згідно з даною теорією усі економічні агенти спочатку нерівноправні і пов'язані один з одним відносинами підпорядкування, які формуються в міру укрупнення компаній, впровадження деякими з них нових технологій і т. д. Ті ж відносини Перру поширював і на окремі держави й території. Центри прийняття рішень і генерування прибутку названі Перру «полюсами зростання», які в ході свого розвитку надають сприятливий ефект на свою периферію (підлеглі фірми і території). Завданням державного регулювання економіки є не макроекономічне стимулювання, а спрямована політика на створення і підтримку полюсів зростання і розширення зони їх впливу. Розвиток зв'язків домінуючою компанією з більш дрібними компаніями - процес, що виникає в зв'язку з раціональним поведінкою агентів, який може не поширюється на всі галузі та регіони. Лідуючі галузі, які створюють нові товари і послуги, на своїх ареалах (периферії) стають полюсами тяжіння факторів виробництва, оскільки забезпечують найбільш ефективно їх використання, що призводить до концентрації підприємств і формування полюсів економічного зростання [196].

Узагальнюючи внесок вищезгаданих науковців у формування теорії регіонального розвитку, можна зробити висновок, що фактори та умови, які вони брали для обґрунтування своїх теоретичних концепцій – відстань від точки сільськогосподарського виробництва до точки споживання продовольства, вплив відносно цін, граничні витрати, забезпеченість землею (Тюнен Й.); територіальне розміщення галей сільськогосподарського виробництва, земельна рента, транспортні витрати (Лаунхардт К. В.); зони активності сільського господарства, ізодапана (Вебер А.); каркасно-мережна структура, центральне місце, ієрархія поселень (Крісталлер В.); конус попиту,

досконала конкуренція, нерівномірна щільність розселення, економія на інфраструктурі, територіальна самоорганізація (Льош А.); територіальна дифузія (Торстен Г.); полюси зростання, центр – периферія (Перру Ф.), так або інакше стосуються обґрунтування сільськогосподарського виробництва, сільських поселень, самоорганізації місцевих громад, взаємодії населених пунктів тощо. Що автоматично переводить їх в категорію ключових теорій регіонального розвитку в тексті вирішення задачі забезпечення розвитку ресурсного потенціалу сільських територій.

Найбільше теорій і концепцій щодо розвитку регіонів з'явилося у 70-90 рр. минулого століття. Усі вони базуються на тому, що досягнення високих соціально-економічних показників значною мірою залежить від якості управління, а не ресурсного потенціалу. Відрізняючись за фундаментальними підходами, теорії і концепції пропонують різні механізми впливу на стан територій з урахуванням розміщення економічних об'єктів, їх взаємодії із зовнішнім середовищем, взаємодії і партнерства на місцевому рівні, людського потенціалу та ін. [197, 198]. Таке уточнення домінантних факторів регіонального розвитку є теоретико-методологічною основою реформи децентралізації.

Повноцінне освоєння, відтворення та розвиток ресурсного потенціалу сільських територій значною, якщо не визначальною, мірою залежить від суспільного консенсусу зацікавлених сторін – землевласників, землекористувачів, органів місцевого самоврядування, працівників соціальної сфери села, підприємців несільськогосподарської сфери, органів державної влади тощо. В наукових публікаціях на дану тематику така проблема називається – управління та раціонального використання спільних ресурсів. Відома дослідниця проблеми спільного управління ресурсами Остром Е. спільними ресурсами називає природну або штучну ресурсну систему [199, с. 51], що відповідає наступним класифікаційним ознакам:

- виключність – доступ до користування ресурсом можна обмежити з мінімальними витратами;

- суперництво – конкуренція за доступ до використання ресурсу;
- подільність – здатність ресурсу бути поділим на частки;
- вичерпність – можливості використання обмежені скінченністю ресурсу.

В українському селі можна виділити такі основні групи спільних ресурсів: земельні, водні, соціальної сфери, соціальні, фінансові та інформаційні. Серед способів управління ними можна виокремити дві головні групи: інституційні (зокрема, законодавче регулювання ефективного використання спільних ресурсів) й організаційні (об'єднання власників земельних і майнових паїв, об'єднання користувачів спільних ресурсів, комунальні служби, громадські об'єднання, бюджети сільських рад, створення сприятливого клімату для ведення малого та середнього бізнесу на селі) [200]. Способом вирішення проблеми ефективного управління спільними ресурсами сільських територій є реформа децентралізації.

Серед причин такої великої уваги до реформи територіальної організації влади є те, що нині місцеве самоврядування переважно неспроможне активізувати економічну діяльність і забезпечити сприятливе середовище для життєдіяльності людей. Абсолютна більшість одиниць базового рівня управління не мають достатнього економічного потенціалу для свого розвитку. Упродовж років незалежності загострювалась проблема економічної спроможності територіальних громад, передусім сільських. Наприклад, лише 5% сільських громад можна вважати самодостатніми, здатними забезпечувати поступальний соціально-економічний розвиток. Тобто можливості реалізації самоврядування у таких громадах суттєво обмежені [201]. Рівень децентралізації влади повинен відповідати співвідношенню двох показників – свободи органів місцевого самоврядування й адекватності їхньої відповідальності за прийняття рішень [202].

Головна стратегічна мета реформи децентралізації – створення комфортного та безпечного середовища для життя людини в Україні. Цього можна досягти шляхом побудови ефективної системи влади на всіх рівнях (сільська/міська громада – район – область), передачею максимально можливої

кількості повноважень на найближчий до громадянина рівень – громадам. А також – створення умов для динамічного розвитку регіонів і надання якісних та доступних суспільних послуг громадянам. В Україні процес децентралізації розпочато в 2014р. з прийняття Концепції реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади [203], Законів «Про співробітництво територіальних громад» [204], «Про добровільне об'єднання територіальних громад» [205] та змін до Бюджетного і Податкового кодексів – щодо фінансової децентралізації. Цей процес дозволив формувати відповідно до положень Європейської хартії місцевого самоврядування значний дієвий і спроможний інститут місцевого самоврядування на базовому рівні – об'єднані територіальні громади (ОТГ).

Реформа децентралізації має безпосереднє відношення до розвитку та оптимального використання ресурсного потенціалу сільських територій. Зокрема в преамбулі Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні йдеться про те, що на даний час ефективного та швидкого розв'язання потребують проблеми, які прямо стосуються розвитку сільських територій:

1) погіршення якості та доступності публічних послуг внаслідок ресурсної неспроможності переважної більшості органів місцевого самоврядування здійснювати власні і делеговані повноваження;

2) зношеність теплових, каналізаційних, водопостачальних мереж і житлового фонду та ризик виникнення техногенних катастроф в умовах обмеженості фінансових ресурсів місцевого самоврядування;

3) складна демографічна ситуація у більшості територіальних громад (старіння населення, знелюднення сільських територій та монофункціональних міст);

4) неузгодженість місцевої політики щодо соціально-економічного розвитку з реальними інтересами територіальних громад;

5) нерозвиненість форм прямого народовладдя, неспроможність членів громад до солідарних дій, спрямованих на захист своїх прав та інтересів, у

співпраці з органами місцевого самоврядування і місцевими органами виконавчої влади та досягнення спільних цілей розвитку громади;

6) зниження рівня професіоналізму посадових осіб місцевого самоврядування, зокрема внаслідок низької конкурентоспроможності органів місцевого самоврядування на ринку праці, зниження рівня престижності посад, що призводить до низької ефективності управлінських рішень;

7) корпоратизація органів місцевого самоврядування, закритість і непрозорість їх діяльності, високий рівень корупції, що призводить до зниження ефективності використання ресурсів, погіршення інвестиційної привабливості територій, зростання соціальної напруги;

8) надмірна централізація повноважень органів виконавчої влади та фінансово-матеріальних ресурсів;

9) відсторонення місцевого самоврядування від вирішення питань у сфері земельних відносин, посилення соціальної напруги серед сільського населення внаслідок відсутності повсюдності місцевого самоврядування.

У сучасних умовах організація розвитку сільської території вимагає вдосконалення системи розв'язання комплексу проблем у сферах розподілу функцій центральної й місцевої влади в моделі управління сільським регіоном, розвитку місцевого самоврядування та громади села; побудови ефективних форм управління аграрним сектором; аналізу використання потенціалу розвитку сільських територій; пошуку методів стимулювання працівників; оптимізації використання земельних ресурсів; доступності соціальних послуг і об'єктів соціальної інфраструктури для всіх груп сільського населення; поширення й адаптації локального практичного досвіду та ін. [206, 207]. Як відмічає Дієсперов В. С., адміністративно-територіальна реформа повинна бути проведена за активної участі сільських громад при врахуванні можливостей, потреб та інтересів кожної. Громади мають одержати повноваження на розпорядження всією територією, яка в земельному обліку розділена між сільрадами. Влада органу місцевого самоврядування має поширитися на всі господарюючі суб'єкти, підприємства та організації, що на його території.

Потрібно змінити принципи і методику розрахунку бюджетів сільських рад. Сільська громада повинна мати на своїй території підприємство, яке стане економічною базою її економіки. Орієнтиром реформування сільської економіки буде організація комунальних підприємств громад із диверсифікованою виробничою та обслуговуючою діяльністю [208].

Нагальна необхідність укрупнення районів і громад, а також перерозподіл повноважень зумовлені роздрібненістю та нечисленністю більшості територіальних громад, що призводить до їх фінансової неспроможності, відсутності резервів і ресурсів для власного економічного розвитку. Така громада не має на нинішній час повноважень та фінансових можливостей розв'язувати нагальні проблеми, а її мешканці позбавлені доступу до мінімально необхідних послуг. Насамперед це очевидно в управлінні, освіті й медицині. Новоутворені територіальні громади та райони одержать більше повноважень і фінансових ресурсів для їх виконання, разом із цим зросте також їхня відповідальність за свою роботу. Райони потрібно об'єднувати природно, тобто так, щоб вони були життєздатними. Згідно з Концепцією реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади, «громада» від поняття «спільнота людей» переходить до категорії «адміністративно-територіальна одиниця». Вона має базову владу. За таким принципом нині відбувається розподіл повноважень і відповідальності в усіх європейських країнах [209]. З цього приводу Губені Ю. Е. та Коверко Ю. А. відмічають, що адміністративно-територіальна децентралізація суттєво змінює не лише ієрархію, побудову та принципи діяльності органів виконавчої влади й місцевого самоврядування на селі, але й суттєво впливає на підприємницьке середовище. У сільській місцевості під впливом децентралізації відбувається модифікація підприємницького середовища. Зміни підприємницького середовища охоплюють не лише реальні зміни «центральної точки» чи ринкових умов функціонування, вони впливають на економічні очікування сільського населення [210].

У період виходу з кризи та посткризовий період для системи державного управління регіональним розвитком в Україні пріоритетного значення набувають стимулювання інноваційних напрямів розвитку регіону з урахуванням наявного на місцевому рівні ресурсного потенціалу; орієнтація на комплексний розвиток внутрішнього ринку, стимулювання міжрегіональної кооперації та інтеграції; пошук «точок зростання» на регіональному рівні, залучення дієвих інструментів їх розкриття та стимулювання саморозвитку регіональних соціально-економічних систем (комплексів) [211].

Разом із перевагами, посилення ролі місцевого самоврядування пов'язане і з ризиками. На це вказують Мороз О. О. і Семцов В. М., відмічаючи, що не варто надмірно перевищувати потенціал місцевого самоврядування. Оцінюючи його стан в Україні стає зрозуміло, що без створення додаткових механізмів контролю за діяльністю органів місцевого самоврядування, реформування цих органів може спричинити негативні наслідки на економіку, причому як на місцевому, так і на державному рівні [212].

Існуюча практика формування місцевих бюджетів в Україні не тільки не сприяє розвитку самостійності регіонів, але й не відповідає декларованій політиці бюджетного федералізму [213]. Тому, не зважаючи на існуючі ризики, повноцінне виконання покладених обов'язків на органи місцевого самоврядування сільських територій, можливе лише при умові бюджетної децентралізації, що, як справедливо відмічають Булавка О. Г. та Ставнича Л. А., є найбільш проблемною у реалізації реформи децентралізації. Для підвищення наповнення дохідної частини місцевих бюджетів територіальних громад вчені пропонують:

- закріпити за місцевими бюджетами в повному обсязі такі надходження: податок загального фонду «Плата за землю», «Збір за першу реєстрацію транспортного збору» і «Збір за місця паркування транспортних засобів», 50% «Податку на доходи фізичних осіб» віднести до загального фонду надходжень та 10-15% – до спеціального фонду місцевих бюджетів;

- з метою вирівнювання фінансових бюджетних доходів «бідних» і «багатих» територіальних громад на законодавчому рівні запровадити прозору формулу розподілу міжбюджетних трансфертів до місцевих бюджетів;
- ліквідувати надмірну централізацію офіційних трансфертів та підвищити роль власних місцевих податків і зборів у формуванні місцевих бюджетів;
- налагодити систему контролю за формуванням та використанням місцевих бюджетів, вчасно впродовж року надавати необхідні їм обсяги дотацій, субсидій і субвенцій;
- посилити вплив органів місцевого самоврядування на територіальні суб'єкти господарювання щодо забезпечення працюючих сільських жителів робочими місцями, своєчасно надавати працюючим оплату праці, ліквідувати заборгованість та тінізацію її виплати [214].

Кропивко М. Ф., Ксенофонов М. М. та Хміль Н. В. пропонують системне бачення інституціональних складових реформування управління розвитком аграрного сектору економіки в умовах децентралізації влади (рис. 1.8). Успіх реформування аграрного сектору економіки та реформа децентралізації висувають передній план проблему пасіонарності українського селянства [216]. Як справедливо зауважує Жук В. М. зневіра українського селянства є головним чинником занепаду розвитку сільських територій. У вітчизняній науці не приділяється належної уваги вивченню впливу ірраціональних факторів на розвиток соціально-економічних середовищ, у тому числі також у сільській місцевості.

Урахування стану й потенціалу змін «людського фактора» є обов'язковим при розробці та реалізації відповідних моделей і реформ. Зміна зневіреного психотипу людей на проактивний потребує зосередження на підтримці їхніх різноманітних організацій та активної ролі цих формалізованих об'єднань у всіх сферах [217].

Для подолання проблеми зневіри та формування критичної маси сільських пасіонаріїв, в сільській місцевості необхідно розвивати соціальне партнерство. З цього приводу Кальна-Дубінюк Т. П. та Бесчастна М. В. слушно зауважують,

що становлення та розвиток соціального партнерства можливе за певних умов, зокрема створення необхідного інституційного й правового середовища.

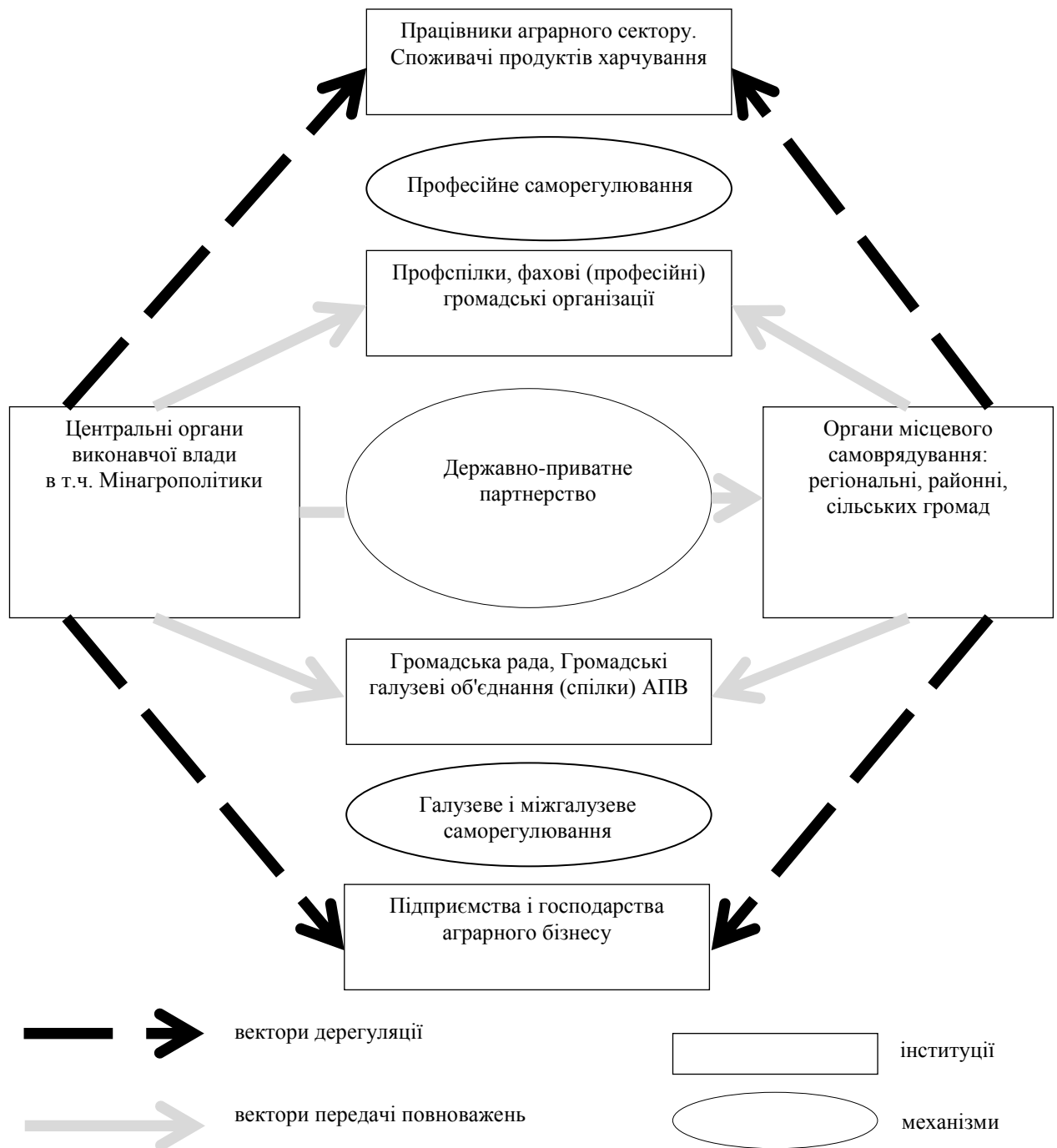

Рис. 1.8. Системне бачення інституціональних складових реформування управління розвитком аграрного сектору економіки в умовах децентралізації влади*

*Сформовано автором з використанням [218]

Соціальне партнерство в сільській місцевості – це взаємовигідна взаємодія органів місцевого самоврядування, бізнесових структур та громадських об'єднань, спрямована на вирішення соціальних питань у сільській місцевості з метою поліпшення якості життя й забезпечення розвитку соціальних відносин, що здійснюється в межах чинного законодавства [218].

Поряд із соціальним, економічне партнерство, на думку Маліка М. Й. та Забуранної Л. В., є безальтернативною умовою впровадження моделі розвитку сільських територій з інтеграційною багатокладністю. В якій повинні одержати розвиток та усебічну державну підтримку:

- спільна діяльність селянських господарств на засадах кооперування: товариства по спільному використанню техніки й обробітку землі, громадські пасовища, череди, винокурні, маркетингові групи, спілки землевласників-орендодавців тощо;

- комунальне і мале приватне підприємництво з надання агровиробничих послуг селянським господарствам населення: кормовиробництво, млини, забійні пункти, молочарні, надання агротехнічних, ветеринарних, торговельних, дорадчих та інших послуг;

- кооперативне підприємництво: підприємства споживчої, обслуговуючої, виробничої кооперації;

- агропродуктові й територіальні самоврядні (кластерні) об'єднання (районні, між районні, регіональні) [219].

Як зазначає Лупенко Ю. О., в Україні сформувалося п'ять основних моделей розвитку сільських територій:

- галузева (міжгалузева), що базується на ототожненні сільського розвитку із загальною модернізацією сільського господарства та агропродовольчого комплексу, враховуючи диверсифікацію економічної діяльності на селі;

- перерозподільна, що пов'язує сільський розвиток із зменшенням відмінностей між найвідсталішими сільськими регіонами та іншими секторами економіки;

- селоцентристська (селозберігаюча), що передбачає пріоритетне задоволення інтересів та збереження традицій сільського населення, характерних інституційних особливостей сільських територій;
- територіальна (кластерна), що передбачає локальне формування економічно активних територіальних громад або територій на основі інтеграції усіх компонентів сільського розвитку, включаючи різні галузі;
- змішана, що ґрунтується на використанні окремих компонентів різних моделей, переважно галузевої і територіальної [220].

На нашу думку особливої уваги заслуговує територіальна або кластерна модель розвитку сільських територій. Вона найкраще розкриває потенційні можливості реформи децентралізації, спрямованої на підвищення управлінської та господарської самостійності регіонів [221]. Тому що дозволяє розглядати два елемента мезоекономіки – території та міжгалузеві комплекси, як взаємодоповнюючі фактори формування регіональних соціально-економічних систем. За визначенням Портера М., кластер – це об'єднання взаємодоповнювальних підприємств, організацій і зв'язаних із ними за географічною й функціональною ознаками органів державного управління, наукових закладів тощо на засадах спільної діяльності на певній території з виробництва конкурентоспроможної на внутрішньому і зовнішньому ринках продукції та збільшення прибутків учасників кластера [222].

Практика зарубіжних країн підтверджує доцільність кластеризації економіки та її ефективність. Наприклад, економіку Нідерландів поділено на 20 кластерів; у Данії близько 40 % підприємств, що забезпечують 60% експорту, функціонують у складі кластерів; в Австрії діють транскордонні кластерні утворення з Угорщиною, Італією, Швейцарією і Німеччиною. У США нараховується близько 300 кластерів. У Латинській Америці ініціативу з розвитку кластерів активно продукують Аргентина, Бразилія, Чилі, Колумбія, Коста-Ріка, Ямайка [223, 224].

Кропивко М. Ф. вважає, що кластер у сільському господарстві – це міжгосподарське територіальне об'єднання не тільки взаємодоповнюючих

підприємств (як великого аграрного бізнесу, так і малого сільськогосподарського підприємництва), що співпрацюють між собою, формуючи замкнутий технологічний цикл великотоварного виробництва й реалізації конкурентоспроможної кінцевої продукції (товарів, послуг) при збереженні юридичної самостійності його учасників. Сюди можуть входити також інфраструктурні складові, в числі яких органи державного управління та наукові установи, що створюють сприятливі умови для виробництва і просування продукції учасників кластера на ринку сільськогосподарської продукції й продовольства [225]. Вчений пропонує три типи великотоварних агропромислових об'єднань кластерної організації:

1. Самоврядне продуктове агропромислове об'єднання суб'єктів господарювання - кластероутворюючий блок цього об'єднання становлять технологічно взаємопов'язані в рамках продуктового ланцюга підприємства і господарства, розміщені на територіях сусідніх районів та навіть областей; внутрішню інфраструктуру можуть становити спільна маркетингова служба, агросервісні й транспортні підприємства тощо, які забезпечують просування сільськогосподарської продукції і продовольства по продуктовому ланцюгу в тих ланках, які не в змозі забезпечити окремі учасники об'єднання; зовнішнє інфраструктурне забезпечення діяльності кластера проводять спеціалізовані наукові центри, дорадчі служби та агроконсалтингові фірми; банки і страхові компанії, органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації; управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу - головне підприємство у співпраці з регіональними управліннями агропромислового розвитку, іншими органами управління галуззю та громадськими організаціями;

2. Самоврядне науково-виробниче агропромислове об'єднання виробників тієї або іншої інноваційної продукції для аграрної сфери - кластероутворювальний блок тут становлять виробники інноваційної продукції для села: наукові установи, спеціалізовані сільськогосподарські підприємства, підприємства сільськогосподарського машинобудування, хімічної

промисловості тощо, що взаємодіють на основі прямих зв'язків; внутрішня інфраструктура тут може бути представлена бізнес-центром або технопарком, які забезпечують просування наукоємної продукції до споживачів; зовнішнє інфраструктурне забезпечення становлять агроконсалтингові фірми, банки і страхові компанії, органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації; управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу - регіональний науковий центр або університет у співпраці з регіональними управліннями агропромислового розвитку та органами управління галуззю;

3. Самоврядне територіально-виробниче агропромислове об'єднання (районне) - кластероуворювальний блок тут утворюють розміщені на території підприємства та господарства з виробництва сільськогосподарської продукції і її переробки, а також обслуговуючі структури; внутрішню інфраструктуру формують регіональні центри наукового забезпечення та сільськогосподарські дорадчі служби, маркетингові групи, обслуговуючі кооперативи, спільні маркетингові служби, агросервісні й транспортні підприємства тощо; зовнішнє інфраструктурне забезпечення здійснюватимуть відділення Аграрного фонду, Земельного банку, інші банки і страхові компанії, органи місцевого самоврядування та державної влади, громадські організації; управління діяльністю здійснює Рада учасників, а основну організаційну роботу – відповідне територіальне відділення Агропродовольчої ради, виконавчий організуючий орган – відповідне управління агропромислового розвитку, на які й має бути покладена основна організаційна робота щодо організації самоврядних територіально-виробничих кластерних об'єднань [226].

Реформа децентралізації актуалізує задачу оптимального вибору структури господарської діяльності окремого регіону, формуючи соціально-економічний ландшафт відповідно до набору регіональних факторів виробництва, які знаходяться в надлишку (порівняно з іншими регіонами). Перед місцевими громадами та їх самоврядними органами постають як нові можливості, так і нова відповідальність. Стає очевидним, що рівень добробуту членів

територіальних громад залежить не лише від наявності ресурсів, але й від того наскільки повно та ефективно їх використовувати. В свою чергу, останнє залежить від рівня пасіонарності жителів сільських територій та якісних управлінських характеристик їх представників у органах місцевого самоврядування, готовності представників місцевого бізнесу вступати у партнерські відносини один з одним й органами місцевого самоврядування, брати на себе частину відповідальності за підтримку та розвиток такого рівня соціальної інфраструктури на селі, яка б забезпечувала задоволення потреб місцевих жителів у базових побутових потребах, була стимулом проживання економічно активного населення в сільській місцевості.

Висновки до 1 розділу:

1. «Сільські території» еволюціонують і як наукова категорія, і як спосіб людського проживання та освоєння ресурсів навколишнього природного середовища. Головними причинами змін є урбанізація та науково-технічний прогрес у сфері сільськогосподарського виробництва. Згідно з прогнозами ООН, частка сільського населення у глобальному вимірі скоротиться з 46,1% в 2015р. до 31,6% в 2050р., в Україні – з 30,9% до 21,4% відповідно.

2. Науково-технічний прогрес у сфері сільськогосподарського виробництва призвів до скорочення трудомісткості виробничих процесів і, відповідно, до зменшення попиту на працю в галузі. Це сприяло депопуляції сільських територій по мірі впровадження інтенсивних технологій в процес аграрного виробництва у високорозвинутих країнах.

3. Найбільш часто вживаними характеристиками, що беруться за основу змістового наповнення категорії «сільські території» є:

- просторове розміщення аграрної сфери виробництва;
- прикріплений адміністративно-територіальний статус.

4. Для уникнення плутанини у визначенні поняття сільська територія, необхідно вдатися до європейської практики - сільські території визначати за щільності населення - менше, ніж 300 осіб на 1 км² поселенської території.

5. Ресурсний потенціалу сільських територій – це фактичний та потенційний набір ресурсів природного, демографічного, туристично-рекреаційного і виробничого характеру, яким володіють і/або користуються спільноти, що проживають на сільських територіях країни й окремих її регіонів. Він складається із таких найважливіших елементів:

- природно-ресурсний потенціал;
- демографічний потенціал;
- туристично-рекреаційний потенціал;
- виробничий потенціал.

6. Реформа децентралізації актуалізує задачу оптимального вибору структури господарської діяльності окремого регіону, формуючи соціально-економічний ландшафт відповідно до набору регіональних факторів виробництва, які знаходяться в надлишку (порівняно з іншими регіонами). Рівень добробуту членів територіальних громад залежить не лише від наявності ресурсів, але й від того наскільки повно та ефективно їх використовувати.

7. Повноцінне освоєння регіонального ресурсного потенціалу сільських територій залежить від рівня активності їх жителів, якісних управлінських характеристик очільників місцевої влади, готовності представників місцевого бізнесу вступати у партнерські відносини один з одним й органами місцевого самоврядування, брати на себе частину відповідальності за підтримку та розвиток такого рівня соціальної інфраструктури на селі, яка б забезпечувала задоволення потреб місцевих жителів у базових побутових потребах, була стимулом проживання економічно активного населення в сільській місцевості.

РОЗДІЛ 2. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕСУСРНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

2.1. Теоретико-методологічні підходи до дослідження сільських територій

Сільські території є поліфункціональними системними утвореннями мета існування і розвитку яких залежить від цілепокладання, що береться за основу їх дослідження. Враховуючи, що таких цілей може бути багато – збереження українського селянства як носія національної ідентичності, мови, самобутньої культури тощо; збереження та розвиток природних (неміських) ландшафтів і біологічного різноманіття; розвиток туристично-рекреаційного потенціалу неміських територій; формування оптимальної структури розселення; розвиток аграрного виробництва і т.д., методичні підходи до оцінки ефективності функціонування та перспектив розвитку об'єкту дослідження будуть суттєво відрізнятися. З цього приводу Павлов О. І. зауважує, що сільські території є складним об'єктом просторового розвитку, який потребує для вивчення різноманітних та різноспрямованих природних і суспільних процесів, що відбуваються в його межах, застосування різних наукових підходів; єдність об'єкта дослідження, який із позицій агроєкономіки, фізіоекономіки, соціоекономіки й руралістики постає як агроєкосистема, економічний простір, соціальне середовище та ментальний образ потребує, з одного боку, застосування загальнонаукових і філософських методів дослідження, а з іншого - спеціальних дослідницьких парадигм [227]. Вчений справедливо вказує на те, що однією із найважливіших властивостей сільської території є її спроможність розвиватися за рахунок власних ресурсів. Тому оцінка функціональних моделей сільських територій одночасно як самодостатніх та соціально-орієнтованих повинна базуватися на їхній потенційній здатності розвиватися за рахунок власних ресурсів і передусім з урахуванням інтересів кожної окремої сільської територіальної громади та сільського соціуму в цілому. За господарської

цілісності сільських територій вони мають можливість здійснювати комплекс функцій відповідно до їхнього суспільного призначення, тим самим створюючи умови для задоволення економічних, соціальних та інших інтересів тих, хто на них мешкає. Відтак, економічна ефективність має бути спрямована у бік збалансованого розвитку сільських територій, а першочергове задоволення інтересів селянства розглядатися як шлях до задоволення інтересів суспільства [228, 229].

На форматі соціального фактору в розвитку сільських територій України наполягає Юрчишин В. В. Вчений вважає, що соціоекономічна підсистема (субмодель) має формуватися й функціонувати у повній відповідності з базовими основами національної соціоекономічної моделі майбутнього країни. Маючи стратегічно цільове агропродовольче призначення і ґрунтуючись водночас на прогресивних концептуальних засадах чинної в країні аграрної політики, вона має бути такою, щоб у процесах функціонування цілеспрямовано забезпечувати системну трансформацію такої політики в багаторазово ефективнішу агросоціоекономічну політику. В якості методологічної основи освоєння агросоціоекономіки пропонується концептуальна схема внутрішньої природи агросоціоекономіки, яка покликана орієнтувати на охоплення нею об'єктивно необхідних для ефективного функціонування блоків із властивим кожному з них функціональним змістом і цільовим призначенням. Чільне місце серед них посідає соціоекономічно сутнісний блок, який виконує дві узагальнюючі (консолідуючі) функції - він, з одного боку, охоплює базові для кожного даного випадку субблоки: соціальний, економічний та гуманітарний, а з іншого – консолідує навколо себе сукупність усіх інших блоків конкретно цільового призначення. У такому розумінні безпосередньо сутнісна складова цього блоку розглядається органічною, соціоекономічно формуючою єдністю, яка, як це має місце у даному випадку, відтінює цілісність соціоекономічної системи [230].

Більшість вчених-аграрників вказують на існування гострої суперечності між найбільш обговорюваними моделями розвитку аграрної економіки

і, відповідно, сільських територій. З одного боку формується модель аграрної економіки із домінуванням високонцентрованого капіталу [231, с. 10-19; 232, 233]. У разі успіху такої моделі, основне призначення сільських територій, в переважній більшості, полягатиме у забезпеченні високоінтенсивного сільськогосподарського виробництва земельними та водними ресурсами. За рахунок впровадження сучасних індустриальних технологій та економії на масштабах, модель демонструватиме найвищий рівень економічної ефективності виробництва. Але при цьому, повноцінне відтворення й розвиток таких складових ресурсного потенціалу сільських територій, як природно-ресурсний, демографічний та туристично-рекреаційний стане під питанням. Не меншою проблемою є і господарська спрямованість агрохолдингів. Так, за даними Українського клубу аграрного бізнесу, в 2016р. частка агрохолдингів у структурі експорту в грошовому та натуральному вираженні склала 35,6 і 34,6% відповідно [234]. По мірі впровадження міжнародних стандартів безпечності і якості сільськогосподарської сировини та продовольчої продукції, частка продукції агрохолдингів, яка спрямовуватиметься на зовнішній ринок, зростатиме. Що завдасть шкоди внутрішньому продовольчому ринку. З цього приводу Збарський В. К. відмічає, що політикою стійкого розвитку сільських територій західних країн є нарощування та стимулювання експорту надлишково виробленої продукції, тому що проблему виробництва продовольства тут розв'язали ще у 50-ті роки минулого століття. Натомість в Україні політикою стійкого розвитку АПК є, насамперед, нарощування виробництва продовольства [235].

Альтернативою моделі аграрної економіки із домінуванням високонцентрованого капіталу є модель у якій економіка, екологія та соціальна сфера сільських територій перебувають у гармонії [236]. Методологічною основою такої моделі є концепція сталого розвитку.

Ідея сталого розвитку виникла, як реакція на першу енергетичну кризу 1972-1973 рр., яка змусила світову громадськість всерйоз заговорити про латентні до того глобальні проблеми - обмеженість природних ресурсів,

продовольчу незабезпеченість бідних країн, швидке руйнування природного довкілля, зростаючі природні та антропогенні ризики життя і здоров'я самої людини тощо. Однак інертність мислення та недалекоглядна недооцінка явних проблем вилились у досить запізнiлу реакцію людства на нові глобальні виклики - лише в червні 1992р. на конференції ООН з питань навколишнього середовища і розвитку (UNCED) в м. Ріо-де-Жанейро був прийнятий документ «Порядок денний на XXI століття». Він став міжнародним планом дій із забезпечення сталого розвитку, включивши в себе понад сто програмних сфер. Була прийнята Декларація, яка містила 27 принципів, спрямованих на поєднання зростання суспільного виробництва із забезпеченням охорони навколишнього природного середовища. Однак більшість країн світу майже не виконують задекларовані принципи сталого розвитку [237]. З цього приводу Білорус О. Г. справедливо зазначає, що практична реалізація прийнятої в Ріо-де-Жанейро концепції безперервного розвитку не має серйозного успіху, бо вона нашоухується на велику кількість невирішених глобальних проблем [238, с. 98].

Як відмічає Сігайов А. О. сталість аграрної сфери для кожного регіону як у планетарному, так і конкретно-державному й регіональному вимірах, визначається рівнем та якістю використання відповідного набору ресурсів, які ідентифікують територію за ознаками спроможності виробляти товар; ефективне відновлення таких ресурсів гарантує їхнє збереження для майбутніх поколінь та сталий розвиток. Для розв'язання проблеми сталого розвитку сільських територій вчений пропонує комплекс заходів:

- попередження деградації природних ресурсів сільських територій;
- ощадливе ведення аграрного виробництва;
- здійснення структурної перебудови галузі;
- стимулювання використання підприємцями ресурсозберігаючих технологій;
- відновлення системи соціального захисту й охорони здоров'я сільського населення тощо [239].

Складність реалізації політики забезпечення сталого розвитку агропродовольчої системи полягає в тому, що економічний вимір сталості сільськогосподарського виробництва та його соціальний вимір сталості в частині збереження сільських населених пунктів - це, здебільшого, відмінні об'єкти на які спрямовуються регуляторні зусилля [237, с. 105-121]. Як справедливо відмічає Могильний О.: «Потрібно остаточно... чітко розділити політику щодо підтримки сільського господарства як виду підприємницької діяльності та регіональну політику щодо розвитку сільських територій. Саме такий підхід запроваджено у країнах-членах ЄС, де на аграрну і регіональну політики направляється 80% спільного бюджету (або майже по 40% на кожен)» [240]. Крім того, складність забезпечення безперервного прогресу сільських територій обумовлена циклічним характером їх розвитку [241].

Забезпечення сталого розвитку сільських територій можливе лише при умові застосування методики комплексного підходу до вирішення даного завдання [242]. Павлов О. І. цілком слушно зауважує, що комплексність – підхід до сільських територій як до сукупності компонентів і складових єдиного об'єкта, що розвивається у певному просторі й часі (рис. 2.1):

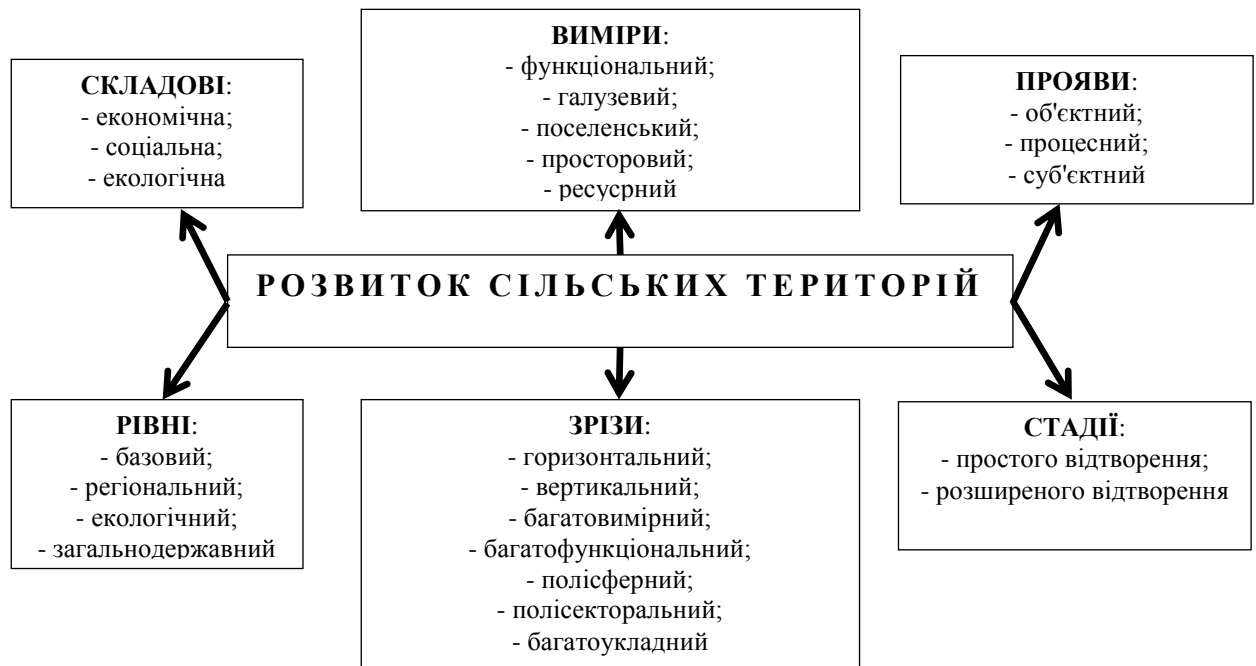

Рис. 2.1. Комплексність розвитку сільських територій*

*Складено автором з використанням [243]

- соціальної – поселення, населення, соціальна сфера і відповідна інфраструктура;
- екологічної – природне середовище.

Малік М. Й. та Хвесик М. А. справедливо відмічають, що визнання необхідності комплексності у розвитку сільських територій на основі сталого підходу, вимагає розробки нових методів у системі його управління, які наразі - відсутні. На їх думку концепція управління сталим розвитком сільських територій може мати наступний вигляд (рис. 2.2).

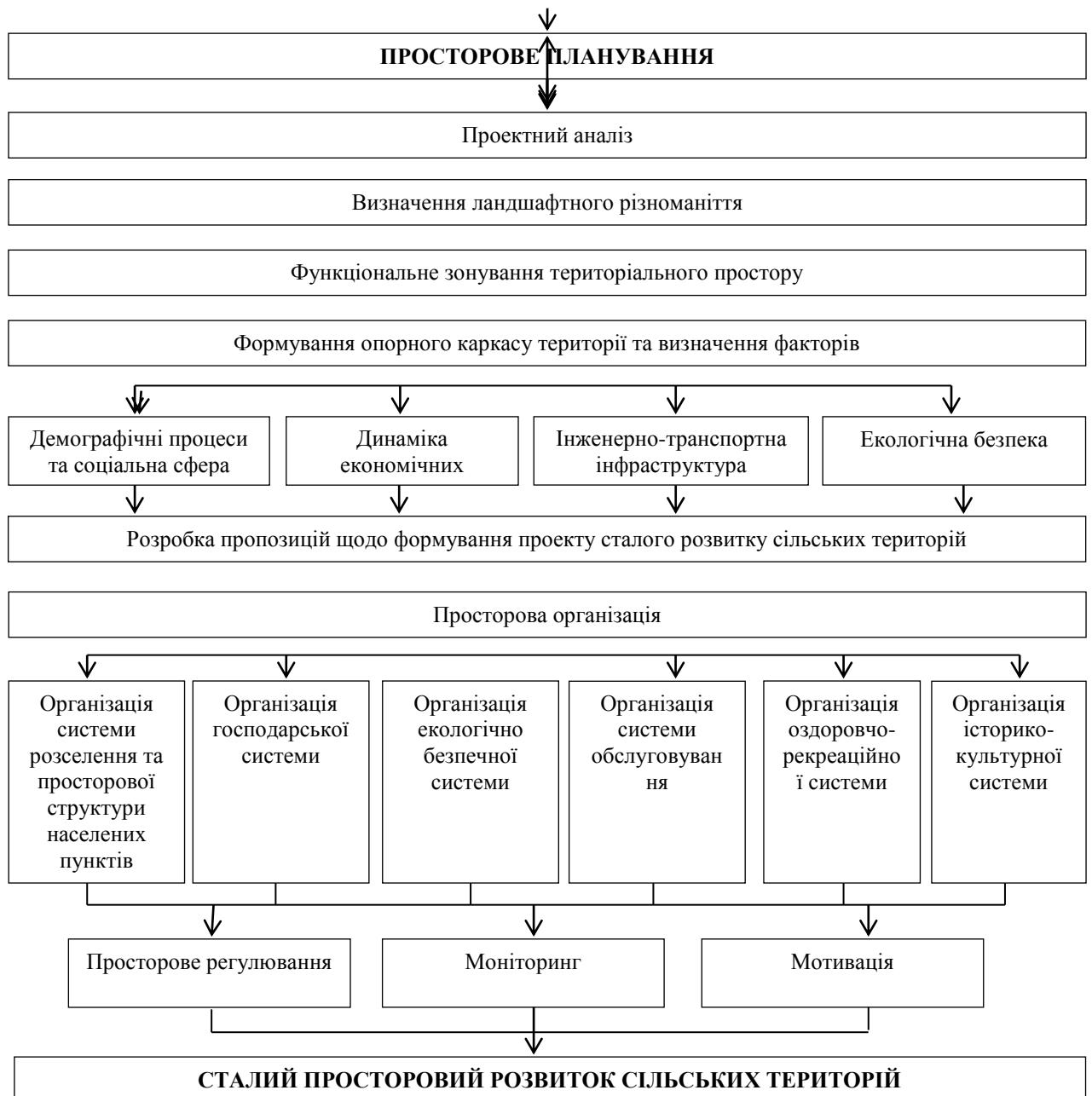

Рис. 2.2. Концепція управління сталим розвитком сільських територій*

*Складено автором на основі [244]

На думку Мармуль Л. О. та Ігнатенко М. М. ефективним методичним прийомом оцінки ефективності формування та функціонування сільських територій є визначення як їхніх критеріїв (синтетичних індикаторів) рівнів (рейтингів) соціального-економічного розвитку, ресурсного забезпечення, екологічної безпеки (рис. 2.3). Вчені вважають, що усі методики визначення вказаних рівнів є подібними та ґрунтуються на обчисленні сумарних індексів відхилень від відповідних середньодержавних значень. Тому скільки дослідників, стільки і варіантів сукупності показників, а, отже, й ранжування територій. Тобто, визначення відсталих або депресивних територій, на користь яких здійснюється розподіл бюджетних коштів, є досить суб'єктивним явищем, що лобіюється місцевими елітами.

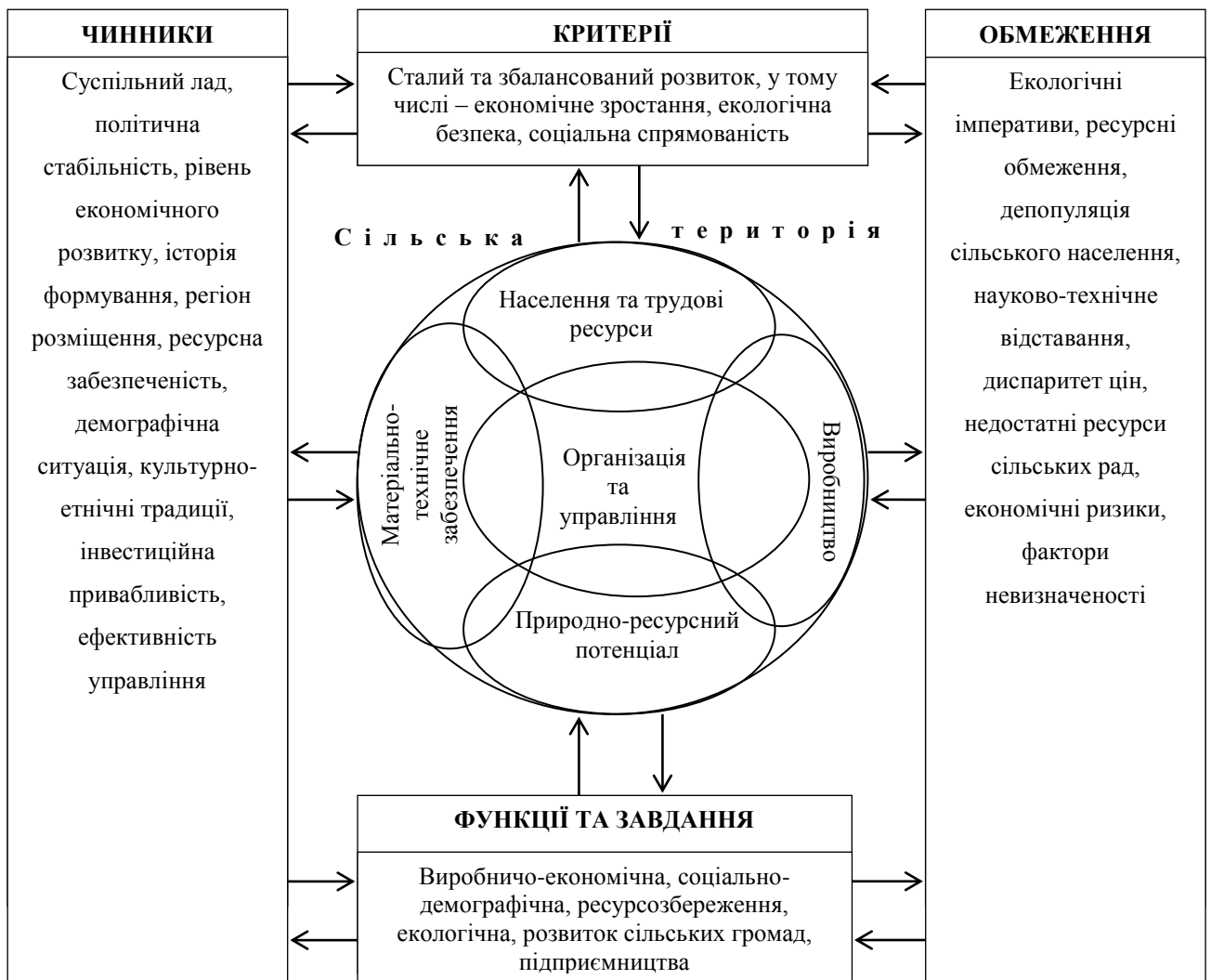

Рис. 2.3. Структура, чинники, функції та завдання розвитку сільських територій*

*Складено автором з використанням [245]

Логічним висновком із пропозицій Мармуль Л. О. та Ігнатенко М. М. є обґрунтування можливості використання методики SWOT-аналізу для розробки тактики і стратегії розвитку сільських територій регіону. На це ж вказують і Губені Ю. Е. та Поліщук П. О., які відмічають, що одним із напрямів стійкого розвитку може бути комплексний розвиток неінтенсивного типу, з впровадженням технологій і підходів, які є адаптивними щодо специфічних умов субрегіону та локальної громади. За умов неінтенсивного стійкого розвитку важливо ідентифікувати найважливіші місцеві переваги та «сильні сторони» (SWOT-аналіз) із тим, щоб, формуючи стратегію розвитку, забезпечити їхнє збереження та «внутрішній» розвиток. Особливу роль треба відвести збереженню традиційних форм сільськогосподарського виробництва, народних промислів і таких незамінних природних чинників, як біорозмаїття, ландшафти та середовище [246].

На можливості методики SWOT-аналізу вказують також Соколова А. О. та Ратошнюк Т. М., які пропонують його використовувати для обґрунтування перспектив зайнятості населення сільських територій окремого регіону (рис. 2.4).

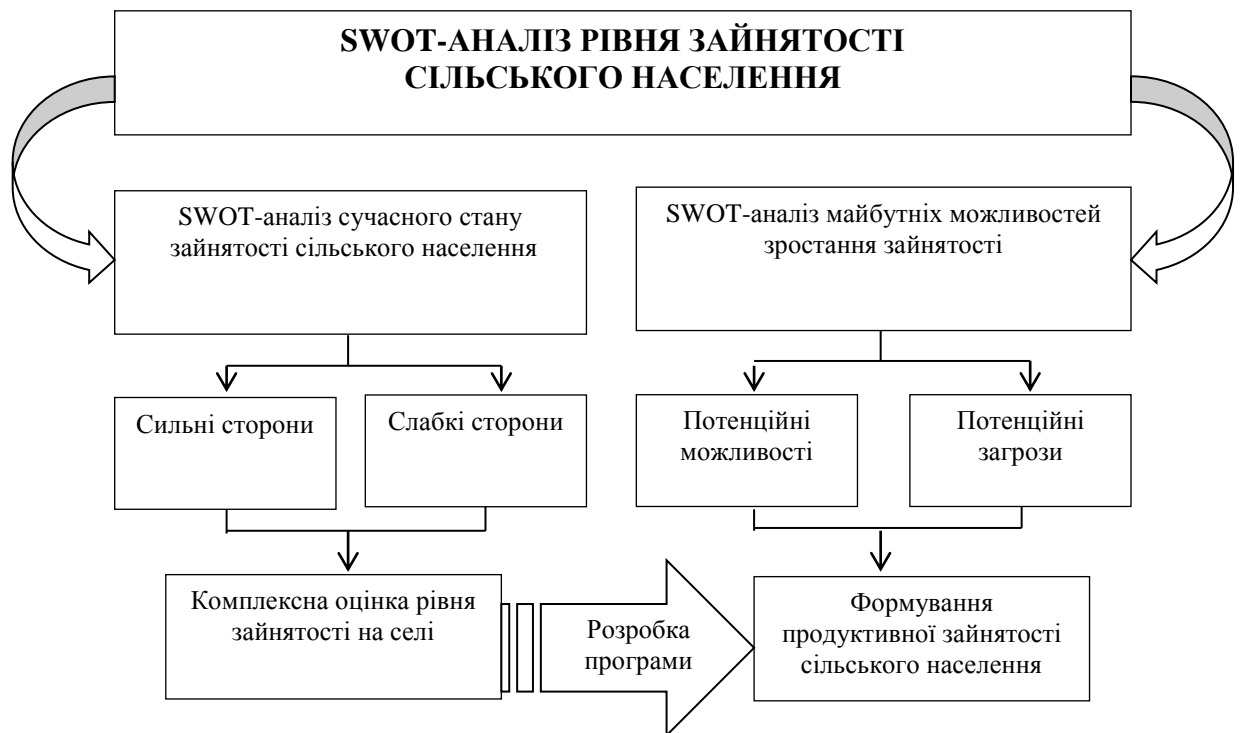

Рис. 2.4. Алгоритм SWOT-аналізу рівня зайнятості сільського населення*

*Складено автором з використанням [247]

Вони відмічають, що результати SWOT-аналізу уможлиблюють створити початкову інформаційну базу для її наступної обробки, адекватно оцінити рівень розвитку ринку праці, виявити переваги та визначити напрями прикладання зусиль щодо зниження рівня безробіття й забезпечення зростання зайнятості сільських жителів.

Визначення можливостей розвитку сільських територій, можна здійснювати також за допомогою методики інтегрального показника депресивності:

$$R = \left(\sum_{i=1}^n \frac{x_{\max} - x_i}{x_{\max} - x_{\min}} \right) + \left(\sum_{i=1}^n \frac{x_i - x_{\min}}{x_{\max} - x_{\min}} \right), \quad (2.1)$$

де: R – інтегральний показник репресивності території:

x_{\min} та x_{\max} – мінімальне та максимальне значення вихідних показників відповідно [248].

На думку Халімона В. Л. сумнівним і методично не зовсім правильним є підхід, коли визначення депресивних районів здійснюється по кожній області, а за точку відліку беруться середні для регіону значення. На думку вченого:

- об'єктивнішим є зіставлення рівня репресивності кожного району із середнім для країни показником;

- не зовсім вдалим є визначення кількості депресивних районів, яке ґрунтується на обсягах їхньої репресивності. Більш результативним є підхід, коли виокремлення проблемних територій проводиться на основі критеріальних меж репресивності. Застосування такого підходу на прикладі сільських районів України показало, що нижня критична межа належності територій до депресивних, відповідає 10%-му відхиленню інтегрального показника репресивності в гірший бік від середнього значення [249].

Це дозволило використати наступні критерії для ранжування сільських районів за рівнем депресивності (табл. 2.1).

Ще однією важливою умовою методології дослідження розвитку сільських територій є врахування можливостей та обмежень реформи децентралізації [251; 252, с. 27-37]. З цього приводу Мармуль Л. О. зазначає, що за період

формування ринкової економіки в Україні відбувся процес переорієнтації командно-адміністративного управління на користь місцевого самоврядування. Він передбачає заміну галузевого управління територіальним із подальшою чіткою регламентацією дій керівних структур [253, с. 67].

Таблиця 2.1

Критеріальні межі інтегрального показника депресивності різних типів районів*

Тип району за рівнем депресивності	Критеріальні межі, %
Депресивні	-10 від середнього показника
Відсталі	від -10 до +10
Середнього розвитку	від +10 до +30
Відносно розвинені	від +30 до +50
Розвинені	понад +50 від середнього показника

*Складено автором з використанням [250]

Але нині в управлінні сільськими територіями задіяна модель, побудована знову ж таки за галузевим принципом (аграрна політика), яка звужує функціональне призначення сільських територій (рис. 2.5).

Рис. 2.5. Регіональна концепція сталого розвитку сільських територій з урахуванням досвіду країн*

*Сформовано автором на основі [254]

Це вимагає переорієнтації із галузевого підходу управління до інтегрованого територіально-галузевого, що надає можливість розглядати сільські території як просторові утворення, які мають великий виробничо-економічний, трудовий, соціальний та еколого-ресурсний потенціал.

Одним із найбільш перспективних напрямів методичного забезпечення сталого розвитку сільських територій країни є моніторинг та оцінка сталого розвитку сільськогосподарського землекористування регіонів (рис. 2.6).

ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ СТАЛОГО РОЗВИТКУ 2015-2030	ПОКАЗНИК
→ 15.3. До 2030 року вести боротьбу з опустелюванням, відновити деградовані землі та ґрунти	⇔ 1.1. Обмеження частки ріллі в площі с.-г. угідь, % ←
→ 2.3. До 2030 року подвоїти продуктивність сільського господарства і доходи дрібних виробників продовольства	⇔ 1.2. Грошова оцінка 1 га ріллі, грн. ←
→ 15.1. До 2020 року забезпечити збереження, відновлення та раціональне використання наземних екосистем, у тому числі лісів	⇔ 1.3. Лісиситість території, % ←
→ 10.7. Сприяти впорядкованій, безпечній, законній і відповідальній міграції та мобільності людей	⇔ 1.4. Міжрегіональна міграція населення, % ←
→ 3. Забезпечення здорового способу життя та сприяння добробуту	⇔ 1.5. Коефіцієнт природного приросту населення у сільській місцевості ←
→ 1.1. До 2030 року ліквідувати крайню бідність для всіх людей у світі	⇔ 1.6. Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві, грн. ←
→ 11.1. До 2030 року забезпечити загальний доступ до житла	⇔ 1.7. Забезпеченість житлом у сільській місцевості, м ² ←
→ 2.3. До 2030 року подвоїти продуктивність сільського господарства і доходи дрібних виробників продовольства	⇔ 1.8. Виробництво продукції з розрахунку на 100 га с.-г. угідь, тис. ←
→ 2.4. До 2030 року впровадити методи, які дають можливість підвищити продуктивність та збільшити обсяги виробництва	⇔ 1.9. Землевіддача, грн/га ←
→ 2.2. До 2030 року ліквідувати усі форми недоїдання	⇔ 1.10. Виробництво продукції сільського господарства, грн/особу ←
→ 6.3. До 2030 року підвищити якість води за допомогою ліквідації скидання відходів	⇔ 1.11. Скидання забруднених вод у поверхневі водойми, млн. м ³ ←
→ 11.6. До 2030 року зменшити негативний екологічний вплив міст	⇔ 1.12. Викиди шкідливих речовин в атмосферне повітря, т/км ² ←
→ 12.5. До 2030 року суттєво зменшити обсяг відходів	⇔ 1.13. Утворення промислових токсичних відходів, млн. м ³ ←

Рис. 2.6. Система показників моніторингу та оцінки сталості розвитку сільськогосподарського землекористування регіонів України*

*Складено автором на основі [255]

Актуальною методологічною проблемою забезпечення розвитку сільських територій в умовах децентралізації є відсутність практичного досвіду та брак знань у питаннях організації місцевої економіки, соціальної інфраструктури, захисту навколишнього природного середовища тощо. Вирішення даної проблеми слід пов'язувати із підвищенням якості дорадчих послуг. У даному контексті Кальна-Дубінюк Т. П. пропонує методичне обґрунтування дорадчих послуг та їх економічну характеристику. Зокрема вчений вводить поняття доступності, глибини та можливості дорадчої послуги.

Глибина дорадчої послуги D_I :

$$D_I = \frac{I}{L} \cdot 100\% , \quad (2.2)$$

$$I = I_0 + EP, \quad (2.3)$$

де: I_0 – вартість переходу до інновації;

EP – вартість дорадчої послуги;

L – ліквідність одержувача послуги.

Глибина дорадчої послуги становить від 0 до 100%. Однак реальний діапазон здійснення дорадчих послуг для глибини послуг не перевищуватиме 30%.

Доступність дорадчої послуги AV :

$$AV = \frac{EP}{\overline{PR}} \cdot 100\% , \quad (2.4)$$

де: \overline{PR} – середній прибуток за результатами попередніх років.

На практиці не більше 1% клієнтів згодні оплачувати дорадчі послуги вартістю понад 18,6% від середнього прибутку.

Можливість реалізувати дорадчі послуги:

$$RE = \frac{I}{PR} \cdot 100\% , \quad (2.5)$$

На думку автора, діапазон варіації показника можливості реалізації послуги в умовах відсутності позики становить від 0 до 100% [256].

Запропонована методика є підходом, який пропонує платні дорадчі послуги. Терещенко В. К. та Морозюк Н. В. пропонують альтернативну

систему дорадчих органів, сформовану відповідними компетентними органами (рис. 2.7):

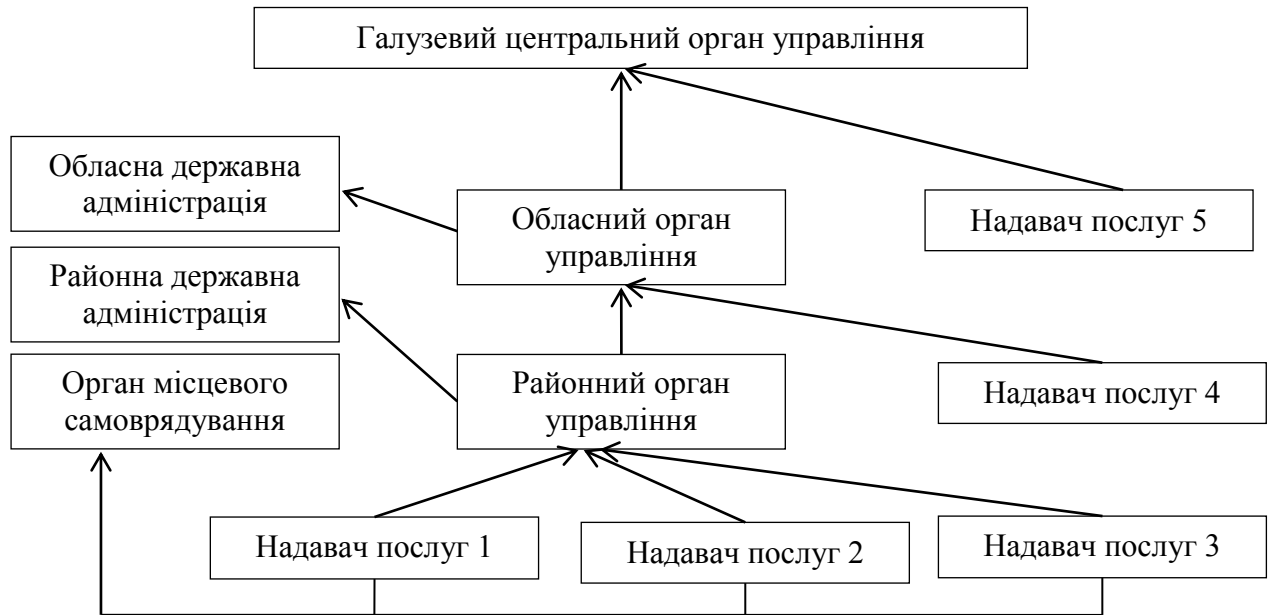

Рис. 2.7. Модель ієрархії суб'єктів управління сільськими територіальними системами*

*Складено з використанням [257]

Для порівнюваності органів управління та надавачів послуг доцільно визначати єдиний інтегральний показник по кожному з них. За основу вчені пропонують взяти формулу:

$$I_i = \sum_{j=1}^m \frac{f_j}{n_j} \cdot q_j, \quad (2.6)$$

де: I_i - узагальнений показник розвитку i -ї сільської території;

f_j - фактичний обсяг j -го часткового показника;

n_j - нормативний обсяг j -го часткового показника;

q_j - коефіцієнт пріоритетності j -го часткового показника (визначається на основі експертних оцінок).

Відповідно до моделі, наведеної на рис. 2.7, для районного органу управління формула інтегрального показника матиме вигляд:

$$I_p = \frac{(I_a + I_b + I_c)}{n}, \quad (2.7)$$

де: I_a, I_b, I_c – інтегральний індекс розвитку відповідно надавачів послуг 1, 2 та 3;

n – кількість надавачів послуг, які підпорядковуються районному органу управління.

Для обласного органу управління:

$$I_p = \frac{(I_a + I_f)}{n}, \quad (2.8)$$

де: I_f – інтегральний індекс розвитку надавача послуг 4;

n – кількість надавачів послуг і районних органів управління, які підпорядковуються обласному [257].

Отже, враховуючи існуючі методологічні підходи, безальтернативність концепції сталого розвитку та реформу децентралізації, ми пропонуємо наступний механізм розвитку сільських територій регіону (рис. 2.8). Його формування є послідовним процесом, який має розпочатися, та й власне уже розпочався, із формування відповідної інституційної бази – завершення реформи децентралізації та надання місцевим органам влади усієї повноти інструментів облаштування ввіреної їм території. Наступним кроком є створення критичної маси професійних об'єднань за участі місцевих суб'єктів підприємницької діяльності із наданням переваги кооперативній формі; утворення на базі районних та обласних управлінь агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня дорадчих, консультативних та сервісних служб. Далі – розробка програм розвитку конкретної сільської території за економічним, соціальним та екологічним напрямками.

Для розробки програми економічної сталості сільської території необхідно залучати місцеві спілки сільськогосподарських товаровиробників (кооперативи) та місцеві представництва центральних органів виконавчої влади (районні та обласні управління агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня). Предметом угоди, яка стане змістом

відповідної програми, має бути планомірність господарської діяльності. Цього можна досягти, передусім, узгодивши обсяги та структуру сільськогосподарського виробництва, враховуючи потреби держави (наповнення державних матеріальних резервів) та можливості аграріїв.

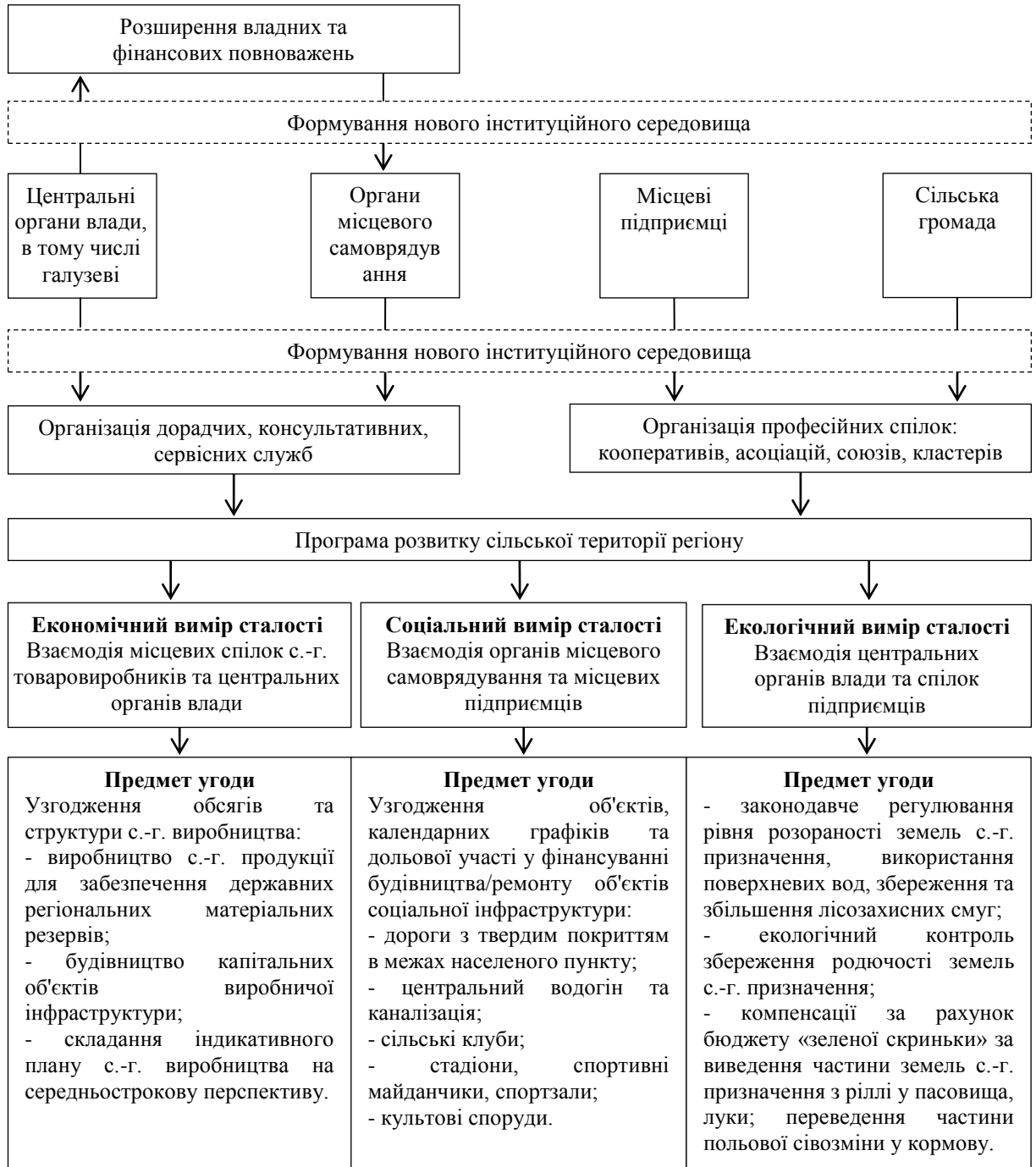

Рис. 2.8. Механізм сталого розвитку сільських територій регіону в умовах децентралізації*

*Власна розробка автора

Для розробки програми соціальної сталості сільської території необхідно залучати органи місцевого самоврядування та місцевих підприємців. Предметом угоди, яка стане змістом відповідної програми, має бути узгодження об'єктів, календарних графіків виконання відповідних робіт та дольової участі у фінансуванні будівництва чи реконструкції (ремонту) об'єктів соціальної інфраструктури села із переліку критичних.

Для розробки програми екологічної сталості сільської території необхідно залучати центральні органи влади та місцевих підприємців. Предметом угоди, яка стане змістом відповідної програми, має бути нормативно правове регулювання екологічноощадної експлуатації земельних та водних ресурсів, а також програми компенсації («зелена скринька» за класифікацією COT) за виведення частини ріллі із польової сівозміни та переведення її у пасовища, луки; переведення частини польової сівозміни у кормову тощо.

2.2. Особливості сучасних методологічних підходів до оцінки ресурсного потенціалу сільських територій регіону: стан та напрями удосконалення

Як справедливо відмічають Ланченко Є. О. та Ткачук В. А. показники оцінки економічного розвитку, розвитку соціальної сфери й екологічного стану значною мірою залежать від наявності ресурсного потенціалу відповідної адміністративно-територіальної одиниці; їх кількісний і якісний стан прямо пропорційно впливає на соціально-економічний розвиток суспільства на усіх рівнях адміністративно-територіальної ієрархії. Вчені вважають, що кожен показник ресурсного потенціалу, а також рівня розвитку сільських територій мають враховуватися у комплексі через застосування коефіцієнтів вагомості ($K_{ваг}$), які визначаються на основі експертних оцінок, опитування й анкетування селян і, більшою мірою, ступеня та ефективності використання того чи іншого ресурсу або ресурсів сільських територій у цілому:

$$IOpn = \sum_{i=1}^n Opr_i \cdot K_{ваг}_i, \quad (2.9)$$

$$IOpc = \sum_{i=1}^n Opr_i \cdot K'ваг_i, \quad (2.10)$$

де: $IOpc$ – інтегральний показник оцінки ресурсного потенціалу сільських територій;

$IOpc$ – інтегральний показник соціально-економічного й екологічного розвитку;

Opr_i – значення i -го показника (групи показників) ресурсного потенціалу розвитку сільських територій;

$Kваг_i$ – коефіцієнт вагомості (значимості) i -го показника (групи показників) у загальній оцінці групи показників (інтегрального показника) ресурсного потенціалу розвитку села;

n – кількість у групі показників (кількість груп показників) оцінки ресурсного потенціалу розвитку сільських територій;

Opr_i – значення i -го показника (підгрупи, групи показників) розвитку села;

$K'ваг_i$ – коефіцієнт вагомості (значимості) i -го показника (підгрупи, групи показників) у загальній оцінці підгрупи (групи показників, інтегрального показника) розвитку сільських територій.

Вчені також пропонують ваги відповідних коефіцієнтів:

- ресурс «земля» $Kваг = 0,3$;
- ресурс «праця» $Kваг = 0,4$;
- ресурс «капітал» $Kваг = 0,3$.

І ваги кожної із сфери сільської території:

- економічний розвиток $Kваг = 0,35$;
- розвиток соціальної сфери $Kваг = 0,5$;
- екологічний стан $Kваг = 0,15$ [258].

Для оцінки ресурсних можливостей регіону забезпечити максимально можливу ефективність сільськогосподарського виробництва, Долгих Я. В. пропонує використовувати метод DEA, зокрема один із його різновидів – VRS-модель. Це модель для оцінки відносної ефективності сільськогосподарських

підприємств та визначення основних ресурсних показників, що дають можливість неефективним підприємствам стати 100% ефективними [259].

Вимір ефективності в моделі *VRS-input* відбувається в результаті розв'язку задачі лінійного програмування [260]:

$$\min_{E, \lambda_1, \lambda_2, \dots, \lambda_k} E, \quad (2.11)$$

$$EX_0 = \sum_{k=1}^K \lambda_k X_k + d^-, Y_0 = \sum_{k=1}^K \lambda_k Y_k - d^+, \quad (2.12)$$

$$\sum_{k=1}^K \lambda_k = 1, \lambda_k \geq 0, k = \overline{1, K}, \quad (2.13)$$

$$d^-, d^+ \geq 0, \quad (2.14)$$

де: E – вхідна чиста технічна ефективність,

λ_k – коефіцієнти лінійної комбінації, що підлягають визначенню;

$X_0 = (x_{10}, x_{20}, \dots, x_{m0})$, $Y_0 = (y_{10}, y_{20}, \dots, y_{m0})$ – вектори вхідних і вихідних параметрів підприємства, що оцінюється;

$X_k = (x_{1k}, x_{2k}, \dots, x_{mk})$, $Y_k = (y_{1k}, y_{2k}, \dots, y_{nk})$ – вектори вхідних і вихідних параметрів k -го підприємства;

K – кількість підприємств, що порівнюються;

d^-, d^+ - додаткові змінні, що характеризують неефективно витрачений обсяг ресурсів і «недовипуск» продукції відповідно.

Умовою невиврожденості розв'язку задачі (2.11) – (2.14) є [261]:

$$K \geq \max \{m \cdot n; 3(n + m)\}, \quad (2.15)$$

Вивчення переважної більшості методичних підходів до оцінки ресурсного потенціалу будь-якого рівня, показує, що етапу формалізації інтегрального показника, передують пропозиції щодо методики та оцінки на їх основі головних компонент. У випадку оцінки ресурсного потенціалу сільських територій – це методологія оцінки їх природно-ресурсного, демографічного, туристично-рекреаційного та виробничого потенціалів.

Оцінка стану природно-ресурсного потенціалу аграрної сфери залежить від врахування сукупності природних (біологічних) умов створених на окремій території (регіоні) історично та включає дослідження асиміляційного

потенціалу природних факторів, тобто здатності природних ресурсів, ландшафтів до самовідновлення з метою отримання економічних, соціальних і екологічних переваг, у тому числі у довгостроковій перспективі, з мінімізацією екологічних ризиків і забезпечення збереження навколишнього середовища [262]. Складові природно-ресурсного забезпечення у розвитку аграрного сектору економіки регіонів залишаються пріоритетними у напрямі поєднання економічних, соціальних та екологічних аспектів і отримання відповідних переваг для виробничої і соціальної інфраструктури, спрямування розвитку галузі у біоекономічну площину. Проте, екологічна обґрунтованість природно-ресурсного потенціалу полягає не лише у визначенні допустимого обсягу використання ресурсів, що за умов виконання відповідних природоохоронних заходів забезпечувало б їх відтворення, а й в урахуванні всіх можливих наслідків для довкілля, пов'язаних з освоєнням ресурсу. Наслідки проявляються у виникненні чи посиленні несприятливих природних процесів та виснаженні решти ресурсів, навіть у випадку, якщо вони жодним чином не пов'язані з існуючими формами господарювання на певній території [263].

На думку Хвесика М. А. та Хвесика Ю. М. перспективним методичним підходом до оцінки природно-ресурсного потенціалу сільських територій є його капіталізація (рис. 2.9):

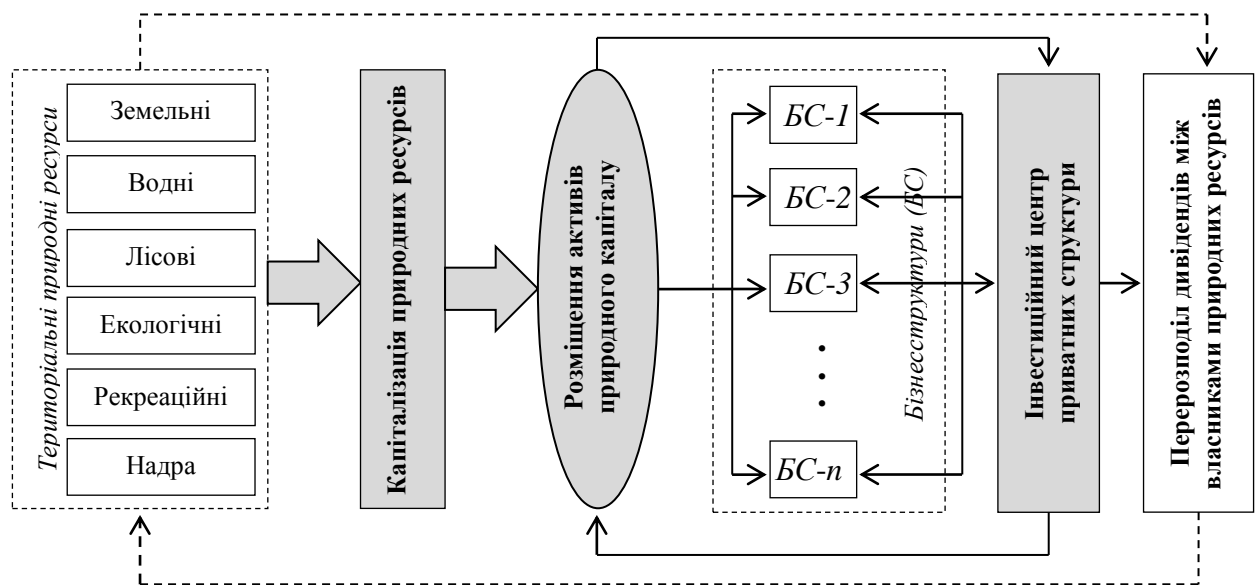

Рис. 2.9. Схема відтворення природного капіталу*

*Сформовано автором на основі [264]

Капіталізацію територіальних активів вони пропонують проводити за аналогією із капіталізацією активів підприємства, вважаючи, що капіталізація природних ресурсів зумовлює розміщення активів природного капіталу у зоні впливу бізнес-структур, що взаємодіють з інвестиційним центром при владних структурах, що, у кінцевому підсумку, призводить до перерозподілу дивідендів між власниками природних ресурсів.

Капіталізація напряму пов'язана з питанням оцінки ресурсного потенціалу [265].

Для оцінки і використання потенціалу природних ресурсів в аграрній сфері економіки, Россоха В. В. пропонує, передусім, оцінювати якість природних ресурсів за допомогою бонітування. Вчений вважає, що головною умовою бонітування природних ресурсів є порівняльна якісна оцінка задоволення потреб рослин у необхідних факторах життя. Виражений у балах бонітет природних ресурсів є інтегральною величиною різноманітних властивостей та ознак умов зволоження й температури, вимірюваних у різних одиницях (*мм, %, днях, мг-екв, г* тощо). Для бонітування природних умов, що забезпечуються ресурсами, використовується 17 факторіальних показників, які об'єднують у дві групи [266, с.171]. До першої групи факторів, що відображають умови зволоження, віднесено вісім показників, а саме: опади за рік і за періоди квітень – жовтень та квітень – червень; запаси продуктивної вологи в метровому шарі ґрунту (під озимими культурами) до початку весни; кількість днів за вегетацію з відносною вологістю повітря, нижчою 30%; дефіцит вологості повітря за рік та з квітня по жовтень; кількість суховійних днів за вегетацію. При визначенні окремих індексів слід враховувати, що з такими факторами, як опади, запаси ґрунтової вологи, зв'язок продуктивності рослин прямий, а з іншими (кількість суховійних днів, дефіцит вологості повітря) – зворотний. Друга група факторів характеризує температурні умови й налічує дев'ять показників, а саме: тривалість періоду з температурою повітря вище +10 °С; сума активних середньодобових температур вище +10 °С; тривалість періоду з температурою повітря вище +15 °С; середньодобова температура повітря за періоди листопад

– березень і квітень – жовтень; середньорічне значення сумарної фотосинтезувальної активної сонячної радіації (ФАР) за період року з температурою повітря вище +10 та +5 °С. Якщо найвищий бал бонітету становить 100, то за законом рівнозначності факторів кожному із 17 визначених показників надається однакова факторна вага, тому розрахункова значущість (умовна частка) фактора становить приблизно 5,88 бала. Для підвищення вірогідності даних варто якість двох груп критеріальних показників (зволоження та температурних) визначати за середньою арифметичною (B_1) і середньою геометричною (B_2) з урахуванням поправочних індексів від найбільшого (оптимального) показника. Середньопропорційний бал визначається за формулою [267]:

$$B_{СП} = B_1 \cdot B_2, \quad (2.16)$$

Україна – вододефіцитна країна. Середньорічний дефіцит води становить приблизно 4 млрд. м³. Особливого значення набуває питання забезпечення водними ресурсами Причорноморського регіону України, де дефіцит води та загроза опустелення є актуальними екологічними проблемами.

Вплив водного фактора на виробничу діяльність підприємства визначається водомісткістю одиниці продукції (м³/т; м³/тис.грн). За показниками водомісткості продукції та чинними нормами водокористування можна порівнювати окремі підприємства і галузі аграрної економіки, обґрунтовувати спецводокористування, встановлювати структуру й рівень водокористування з урахуванням водоресурсного потенціалу, розробляти науково обґрунтовані перспективні норми водоспоживання на базі науковотехнологічних досягнень. Зниження питомої водомісткості виробництва продукції (ΔQ) є різницею питомих на одиницю продукції об'ємів води (Q) у базовий (t_1) та розрахунковий (t_2) періоди і формалізованою мовою описується рівнянням:

$$\Delta Q = Q^{t_1} - Q^{t_2}, \quad (2.17)$$

Коефіцієнт використання води (K_3) визначають за формулою:

$$K_3 = \frac{Q_f}{Q_n} \Rightarrow 1, \quad (2.18)$$

де: Q_f і Q_n – фактичне і планове (нормативне) використання води, m^3 [267].

Ресурсний потенціал сільських територій є відносною величиною. Це означає, що оцінка рівня забезпеченості тим чи іншим видом ресурсів, особливо природних [268], визначається у процесі порівняння. Наприклад, Бурлака Н. І. вказує на те, що Україна – одна із найбільших країн Європи [269]. І аргументує це тим, що її земельний фонд - 603,5 тис. км² [270], що становить 5,7% території Європи та 0,5% площі земної кулі. Земельні ресурси України характеризуються високим біопродуктивним потенціалом, в структурі якого переважають родючі ґрунти чорноземного типу – 60,2% від площі орних земель [271], що становить близько 7% світових запасів [272, с. 35].

Місевич М. А., оцінюючи рівень забезпеченості сільськогосподарських підприємств Житомирської області земельними ресурсами, вказує на те, що спостерігається значне коливання загальної площі земель поміж районами області - найбільшими серед них є Овруцький - 322,3 тис. га, Олевський - 224,7, Ємільчинський - 211,1 та Новоград-Волинський - 209,9 тис. га райони. Їх частка складає майже третину всіх земель області. Водночас лише по 84-87 тис. га земель у Черняхівському, Червоноармійському, Бердичівському і Володарсько-Волинському районах, найменшими є Любарський - 75,7 тис. га та Брусилівський - 62,6 тис. га райони [273].

Рушак В. М., аналізуючи стан забезпеченості та рівня використання земельних ресурсів в особистих селянських господарствах у Волинській області, вказує на те, що земельний фонд області станом на 1 січня 2014 р. становив 2014,4 тис. га і найбільша його частка припадала на землі сільськогосподарського призначення. Вчений з'ясував та показав, що переважаючими як за кількістю, так і площею земельних ділянок залишаються великі домогосподарства з площею більше 1 га, але, при цьому, прослідковується тенденція до збільшення частки дрібних домогосподарств (з площею до 0,5 га), зокрема за 2012 р. на 2,1 в. п. [274].

Бородіна О. М., Прокопа І. В. та Юрчишин В. В. вважають, що розмір землекористування домогосподарства є одним з індикаторів характеру його сільськогосподарської діяльності - непрямою характеристикою того, чи має вона споживче, чи товарне (комерційне) спрямування. Вчені вважають, що ділянки площею 1 га достатньо для виробництва сільськогосподарської продукції з метою продовольчого забезпечення сім'ї із 4 осіб; більший розмір землекористування свідчить про можливість виробляти товарну продукцію [275, с. 247].

На нашу думку, поряд із порівняльною методикою оцінки рівня забезпеченості земельними ресурсами даної території, альтернативним методичним підходом може бути і нормативний – визначення рівня забезпеченості земельними ресурсами, виходячи із фактичного значення та нормативної потреби у продовольчих ресурсах населення (міського і сільського) даної території, і фактичної продуктивності земель сільськогосподарського призначення:

$$P_{ззр}^{\phi} = \frac{\sum_{i=1}^n \sigma_i \cdot n_i}{\sum_{i=1}^n c_i^{\phi \cdot n}} \cdot 100\%, \quad (2.19)^*$$

$$P_{ззр}^n = \frac{\sum_{i=1}^m \sigma_i \cdot n_i}{\sum_{i=1}^m c_i^{n \cdot n}} \cdot 100\%, \quad (2.20)^{**}$$

де: $P_{ззр}^{\phi}$ і $P_{ззр}^n$ - фактичний і нормативний рівень забезпеченості земельними ресурсами відповідно, %

σ_i – виробництво i -го виду продовольства з 1 га сільськогосподарських угідь, т, ц, кг;

n_i – площа сільськогосподарських угідь, відведена під виробництво i -го виду продовольства;

\tilde{n}_s^{ϕ} і \tilde{n}_s^n - фактичний і нормативний середньодушовий рівень споживання i -го виду продовольства відповідно, кг на 1 особу за рік;

n – середньорічна кількість осіб, які проживають на даній території, тис. осіб.

Для того, щоб зробити висновок про рівень забезпеченості земельними ресурсами даної території можна використовувати три критеріальних оцінки:

1) $P_{ззр}^{\phi} (P_{ззр}^n) > 1$ – це достатній рівень забезпеченості земельними ресурсами, який дозволяє не тільки задовольнити локальні потреби у продовольстві, але і продавати їх лишки за межі даної території;

2) $P_{ззр}^{\phi} (P_{ззр}^n) = 1$ – це задовільний рівень забезпеченості земельними ресурсами, який дозволяє задовольнити локальні потреби у продовольстві, але не дозволяє їх продавати за межі даної території;

3) $P_{ззр}^{\phi} (P_{ззр}^n) < 1$ – це незадовільний рівень забезпеченості земельними ресурсами, який не дозволяє задовольнити локальні потреби у продовольстві.

Відтворення потенціалу земельних ресурсів сільських територій відбувається завдяки відповідним агротехнічним та ґрунтозахисним заходам:

- внесення мінеральних та органічних добрив;
- вапнування кислих та гіпсування солоних ґрунтів;
- ґрунтозахисні способи обробітку, наприклад технологія no-till;
- рівень розораності;
- частка пасовищ та сіножатей в структурі сільськогосподарських угідь;
- частка кормового клину в структурі посівних площ;
- довжина лісозахисних смуг тощо.

Методологія оцінки відтворення потенціалу земельних ресурсів сільських територій, базуватиметься на перенесенні змісту описаних заходів у відповідні показники:

1) обсяг внесених мінеральних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь, кг на 1 га, всього та за видами;

2) частка площ, оброблених мінеральними добривами, до загальної площі сільськогосподарських угідь, %;

3) внесення органічних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь, кг на 1 га;

- 4) частка площ, оброблених органічними добривами, до загальної площі сільськогосподарських угідь, %;
- 5) вапнування кислих ґрунтів, до загальної площі сільськогосподарських угідь із підвищеним рН, %;
- 6) гіпсування солоних ґрунтів, до загальної площі сільськогосподарських угідь із підвищеним вмістом солей, %;
- 7) ґрунтозахисні способи обробітку, до загальної площі ріллі, %
- 8) рівень розораності, частка ріллі в структурі с/г угідь, %
- 9) частка пасовищ та сіножатей в структурі с/г угідь, %;
- 10) частка кормового клину в структурі посівних площ, %;
- 11) довжина лісозахисних смуг, км.

Важливим методичним прийомом аналізу рівня відтворення потенціалу земельних ресурсів сільських територій є порівняння величини поживних речовин, винесених з урожаєм та кількістю внесених мінеральних добрив.

Дослідження показують, що сьогодні Україні загрожує реальна небезпека, катастрофічна і непоправна за наслідками - демографічна криза. Зменшення тривалості життя, народжуваності, зниження рівня здоров'я нації, зростання еміграції, збільшення смертності населення, його старіння тощо - все це безпосередньо впливає на кількісно-якісний, кваліфікаційно-освітній рівень робочої сили, яка в кінцевому рахунку забезпечує державний та індивідуально-людський добробут. Чисельність населення, його динаміка і статевовікова структура - найважливіші показники демографічної характеристики народонаселення [276].

Для сучасної демографічної ситуації в Україні, особливо на її сільських територіях, характерні:

- зменшення народжуваності, збільшення смертності і відсутність природного приросту;
- постаріння населення, збільшення «навантаження» на працездатну його частину;
- скорочення тривалості життя як чоловіків, так і жінок;

- погіршення здоров'я;
- інтенсифікація міграційних процесів, вплив яких на демографічні та соціально-економічні показники суперечливий і нерідко негативний [277].

Говорко О. В. слушно зауважує, що демографічний потенціал сільських територій визначається за кількісними та якісними характеристиками. Кількісну характеристику визначають кумулятивною кривою, що складається з чисельності поколінь груп населення фертильного віку (15-49 років) досліджуваного періоду, а якісну – коефіцієнтом народжуваності в указаних групах фертильного віку, причому чисельність фертильного населення визначається за даними кількості народжених у минулому періоді, що зсунуті на величину віку покоління, вказані характеристики множаться, що дає змогу визначати відтворення населення в минулому, теперішньому періодах та складати прогнози. Вчена також пропонує формулу розрахунку нормативного демографічного потенціалу:

$$ДП_n = Ч_{ф(p-t)} \cdot K_{n(p)}, \quad (2.21)$$

де: $ДП_n$ – демографічний потенціал нормативний;

$Ч_{ф}$ – чисельність жінок фертильного віку (0,5 значення кумулятивної діаграми чисельності);

K_n – коефіцієнт народжуваності;

p – позначення поточного року;

t – вік покоління ($t = 28$ років) [278].

В концепції демографічного розвитку України на 2005-2015рр. основними кількісними параметрами демографічного розвитку є:

- сумарний показник народжуваності;
 - рівень смертності немовлят, %;
 - середня очікувана тривалість життя при народженні, років;
 - сальдо міграції, тис. осіб;
 - загальна чисельність населення, тис. осіб;
 - частка осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення, %
- [279, 280].

Крупін В. Є., Максименко А. О. та Злидник Ю. Р. справедливо вважають, що соціально-демографічний потенціал окремого регіону розкривається передусім через наявність працездатного населення (у віці 15-64 р.), спроможного здійснювати активну економічну діяльність і брати участь у розвитку території свого проживання. Водночас наявність населення у молодому віці (0-14 років) відображає перспективи поповнення робочої сили у найближчих роках. Вчені слушно зауважують, що незадовільний рівень розвитку виробничої та соціальної інфраструктури на селі спричиняє відсутність перспектив для особистісного розвитку, багато сімей обмежуються однією або двома дітьми, що не забезпечує природного відтворення сільського населення. Додатково на поглиблення цих тенденцій впливають відсутність можливості працевлаштування та забезпечення належного рівня доходів батьків, активна трудова міграція сільського населення в працездатному віці, і як результат – поява психологічних бар'єрів щодо збільшення сімей і неготовності брати на себе відповідальність за майбутнє дітей [281].

На цю ж проблему вказує і Мартинова Л. Б., яка відмічає, що аналіз проблем відтворення соціально-демографічного потенціалу України, порівняно із країнами ЄС, дає змогу виділити три основних шляхи виходу із кризового стану:

- реформування системи охорони здоров'я населення;
- зосередження реформ на підвищенні рівня життя населення;
- стимулювання зростання соціально-економічної якості відтворюваного населення [282].

Отже, одним із головних факторів відтворення та розвитку демографічного потенціалу сільських територій є забезпечення достатнього рівня розвитку соціальної інфраструктури у сільських населених пунктах.

Залізко В. Д. пропонує класифікацію індикаторів благоустрою сільських територій (2.10).

Рис. 2.10. Класифікація індикаторів благоустрою сільських територій*

*Сформовано автором з використанням [283]

Відповідно до стандартів розвинутих країн світу житловий будинок обов'язково повинен мати комунальні зручності: водопостачання, у тому числі гаряче, водовідведення, електропостачання, опалення тощо, в іншому випадку він вважається непридатним для життя. В сільській місцевості водопроводом обладнано 29 % загальної площі у житлових будинках, каналізацією – 25, опаленням – 39, газом – 84, мають гаряче водопостачання 13 % загальної площі. Недоступність соціальних послуг для більшості селян в Україні пов'язана або з відсутністю установ та організацій, які їх надають, або низьким рівнем грошових доходів і неможливістю їх збільшення. Так, 52 % сільських населених пунктів не мають шкіл, 34 – закладів охорони здоров'я, 45% – клубних закладів [284].

Отже, показники відтворення демографічного потенціалу сільських територій, можуть бути представлені у наступному вигляді:

1) чисельність населення фертильного віку, представленого групами обох статей у віці 15-49 років, тис. осіб;

- 2) коефіцієнт народжуваності на одну жінку фертильного віку;
- 3) сумарний показник народжуваності;
- 4) рівень смертності немовлят, %;
- 5) середня очікувана тривалість життя при народженні, років;
- 6) сальдо міграції, тис. осіб;
- 7) загальна чисельність населення, тис. осіб;
- 8) частка осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення, %

На нашу думку, у методичному апараті дослідження динаміки демографічного потенціалу сільських територій важливе місце посідають показники умов його відтворення та розвитку – рівень забезпечення сільської території об'єктами соціальної інфраструктури – соціально-споживацької та соціально-культурної:

1) частка сільського населення, що проживає у житлових будівлях із даним видом опалення:

- централізоване, %;
- автономне, в тому числі:
 - а) пічне, %;
 - б) твердопаливний котел старого типу, %;
 - в) твердопаливний котел нового типу, %;
 - д) газова установка (форсунка, конвектор, котел), %;
 - е) електроустановка (кондиціонер, конвектор, котел), %;

2) частка сільського населення із доступом до водопостачання та водовідведення:

- централізоване, %;
- автономне, в тому числі:
 - а) вода та каналізація в будинку, %;
 - б) вода у дворі, %;
 - в) вода поза межами двору, %.

3) частка доріг із твердим покриттям та рівень його якості (%), в тому числі:

- в межах сільського населеного пункту, %;
- в межах адміністративної території сільської (селищної) ради, %;
- яка з'єднує сільський населений пункт та районний центр, %;

4) рівень транспортного сполучення сільського населеного пункту та районного центру, в тому числі:

- наявність рейсового автобуса із відповідним транспортним графіком, разів на тиждень;
- наявність залізниці із відповідним транспортним графіком, разів на добу;
- наявність водного сполучення із відповідним транспортним графіком, разів на добу (тиждень);

5) наявність на території сільського населеного пункту:

- дитячого садка, од.;
- початкової школи, од.;
- клубу, од.;
- стадіону, од.;
- спортивного майданчика, од.;
- спортивного залу, од.;
- бібліотеки, од.;
- точок роздрібної торгівлі, од., у тому числі із відповідним графіком завезення продовольчих товарів, разів на добу (тиждень, місяць);
- перукарні, од.;
- культової споруди, од. тощо.

Проведені дослідження дали змогу встановити, що наразі не існує єдиної методики оцінки туристично-рекреаційного потенціалу даної території [285-291]. У 70-их рр. ХХ ст. застосовувалися прийоми і методи рекреаційного оцінювання територій з позицій технологічного, медико-біологічного та психолого-естетичного підходів. В останні роки з'являються методики, де як оціночні чинники додатково почали застосовувати різноманітність ландшафтів і їх пейзажно-естетичну привабливість, інтенсивність функціонування міжміських та приміських автобусних маршрутів, щільність і значущість

архітектурних, археологічних, історичних пам'яток, наявність спортивних об'єктів, їх тип і пропускну спроможність, наявність та кількість санаторно-профілактичних установ, готелів, закладів культури наявність і різноманітність туристичних маршрутів різного типу [105, с. 39-41]. Узагальнюючи відомі підходи, можна сказати, що оцінка туристичних ресурсів складається з кількох взаємопов'язаних етапів (рис. 2.11).

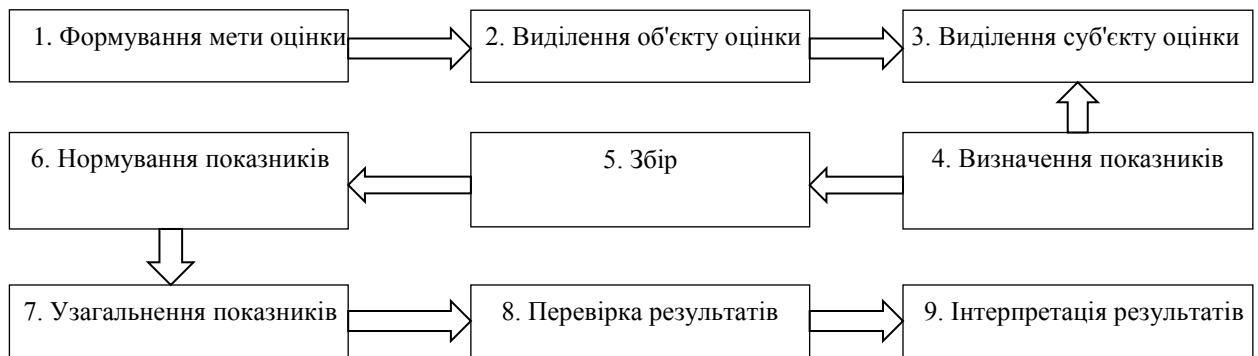

Рис. 2.11. Етапи оцінки туристичних ресурсів*

*Складено з використанням [105, с. 41]

Яковчук О. В. пропонує методику оцінки, що базується на класифікації туристично-рекреаційних ресурсів за генетично-функціональними ознаками:

1) група природних туристичних ресурсів:

- кліматичні;
- водні;
- бальнеолікувальні;
- ландшафтно-біотичні;
- природно-антропогенні;
- геологічні;
- специфічні.

2) група антропогенних туристичних ресурсів:

- пам'ятки;
- історичні місця;
- соціально-культурні установи і заклади;
- сучасні урбоіндустріальні комплекси і місця;

- подієві.

Методика визначення туристичного потенціалу певної «фокус-точки» складається з таких етапів:

- 1) визначення питомої ваги значень рекреаційних потреб;
- 2) визначення коефіцієнтів значимості туристичних ресурсів:

$$Kx_n = \frac{Nx_n}{Nx_n \min}, (2.21); Nx_n = Ksx_n \cdot \sum_1^n Pxy_n, (2.22); Ksx_n = \frac{Mx_n}{12}, (2.23); Pxy_n = Px_n \cdot Py, (2.24),$$

де: Kx_n - коефіцієнт значимості туристичного ресурсу X;

n - кількість туристичних ресурсів, що підлягають оцінці (30 позицій);

Nx_n - рівень значимості туристичного ресурсу X;

Ksx_n - коефіцієнт сезонності використання туристичного ресурсу X;

Mx_n - середньорічна кількість місяців використання туристичного ресурсу X;

Pxy_n - рівень забезпечення туристичним ресурсом X рекреаційної потреби Y;

Px_n - питома вага (%) забезпечення туристичним ресурсом X рекреаційної потреби Y;

- 3) визначення коефіцієнтів значимості елементів туристичної інфраструктури:

$$Kz_m = \frac{Mz_m}{Mz_m \min}, (2.25); Mz_m = Dz_m \cdot Vz_m, (2.26),$$

де: Kz_m - коефіцієнт значимості елемента туристичної інфраструктури Z;

m - кількість елементів туристичної інфраструктури (10 позицій);

Mz_m - рівень значимості елемента туристичної інфраструктури Z;

Dz_m - середня частка туристів, що скористаються елементом туристичної інфраструктури Z;

Vz_m - середня вартість туристичної послуги (грн./день на 1 туриста), що формується елементом туристичної інфраструктури Z;

- 4) визначення рівнів туристичного потенціалу:

$$F_j = \sum Rx_j \cdot \sum Iz_j, (2.27); Rx_j = Kx_n \cdot Lx_j, (2.28); Iz_j = Kz_m \cdot Lz_j, (2.29),$$

де: F_j – загальний рівень забезпеченості туристичним потенціалом певної територіальної «фокус-точки» J ;

Rx_j – потенціал забезпеченості територіальної «фокус-точки» J туристичним ресурсом X ;

Iz_j – потенціал забезпеченості територіальної «фокус-точки» J елементом туристичної інфраструктури Z ;

Kx_n – коефіцієнт значимості туристичного ресурсу X ;

Lx_j – рівень наявності туристичного ресурсу X у територіальній «фокус-точці» J ;

Kz_m – коефіцієнт значимості елемента туристичної інфраструктури Z ;

Lz_j – рівень розвитку наявного елемента туристичної інфраструктури Z у територіальній «фокус-точці» J [292].

В якості методичного підходу до оцінки рівня розвитку рекреаційного потенціалу регіону, Дащук Ю. А. пропонує «чотирикутник потенціалу» (рис. 2.12). Вчена вважає, що використання вказаного методичного підходу дасть можливість визначити не тільки загальний рівень ресурсного потенціалу в регіонах, але й дозволить показати доцільність реалізації подальших заходів рекреаційного спрямування на зазначених територіях.

Цей підхід дозволяє сформулювати особливості розвитку кожної складової, що сприятиме виявленню відхилень окремих компонент ресурсного потенціалу регіону, а також пошуку нових можливостей для їх подальшого функціонування.

На думку Михайліченко Г. І., цікавими для оцінювання туристичних ресурсів регіонів, рівнонаповненого їх використання є показники гравітаційного моделювання з прогнозуванням туристичної активності регіонів [294]. Гравітаційні моделі ґрунтуються на припущенні, що обсяги туристичних потоків між регіонами світу прямо пропорційні певній «масі» регіонів і обернено пропорційні «відстані» між ними:

$$E_{ij} = k \cdot \frac{M_j \cdot m_i}{D_{ij}^2}, \quad (2.30)$$

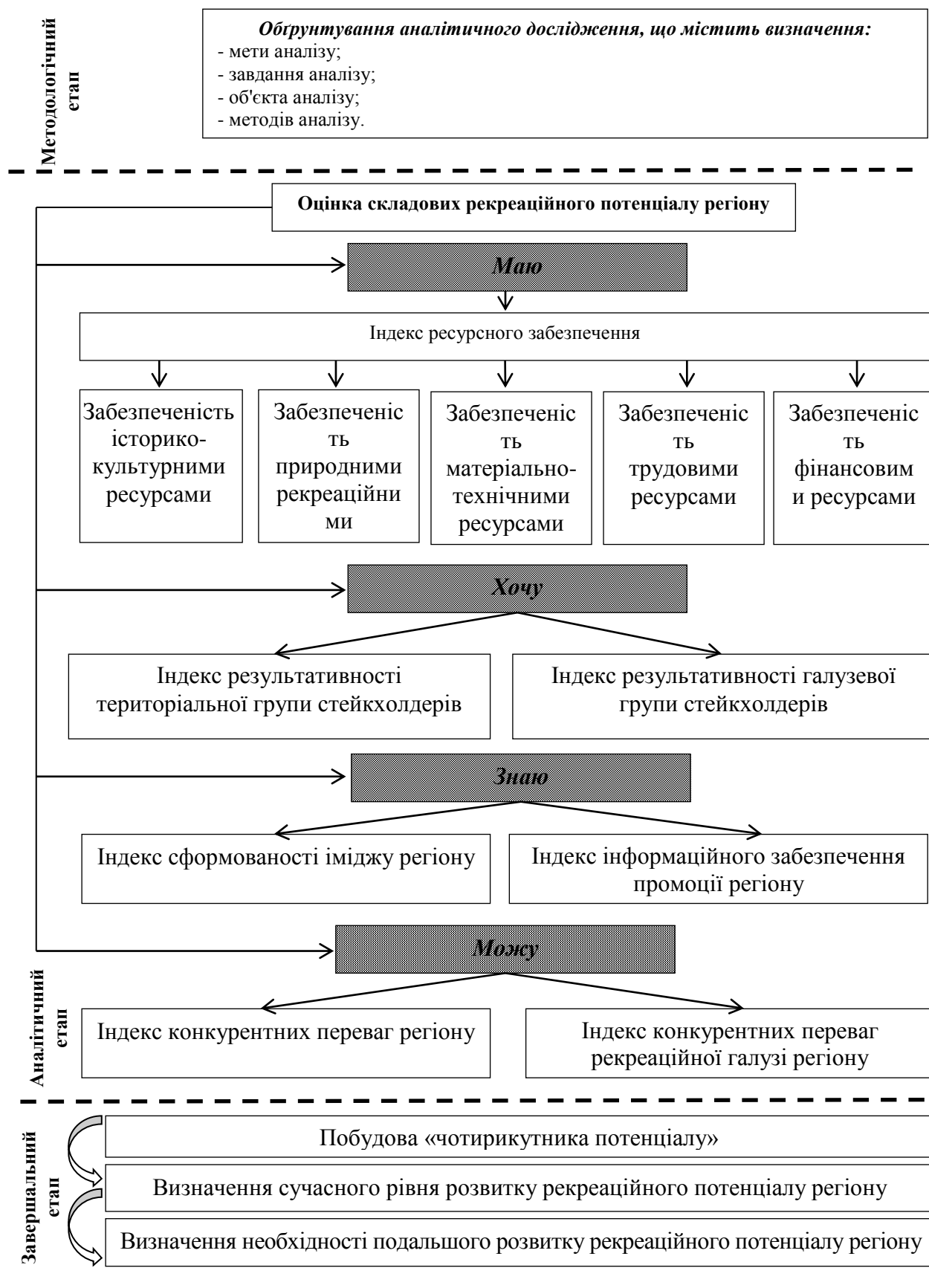

Рис. 2.12. Методика оцінки рівня розвитку рекреаційного потенціалу регіону*

*Сформовано автором на основі [293]

де: M_j – туристичні «маси» регіонів, між якими відбувається обмін. M_j регіону можна трактувати як ступінь його атрактивності для туристів, тобто, насамперед, ступінь концентрації на його території туристично-рекреаційних ресурсів – об'єктів та явищ природного та антропогенного походження, що використовуються для туризму та рекреації;

D_{ij} – «відстань» між ними, виражена в одиницях геодезичної відстані, часовому або вартісному еквіваленті;

k – коефіцієнт пропорційності.

Забезпеченість ресурсами (R) є константою певного регіону, але ступінь їх привабливості, місце в системі переваг для туристів з різних країн різні і характеризуються параметром σ . Іншою складовою туристичної маси є кількісно-якісні характеристики невід'ємної складової регіонального турпродукту – номерного фонду регіону (W). Виступаючи складовою туристичної пропозиції, цей параметр є похідною від попиту і, одночасно, здійснює безпосередній вплив на нього, особливо в умовах ефективного функціонування механізму ринкового саморегулювання. Проте, ціни на аналогічні туристичні послуги, в тому числі розміщення, в різних регіонах світу можуть суттєво відрізнятись. Тому виникла необхідність введення до моделі показника β , що відображає ступінь відмінності цін:

$$\beta = \frac{p_i}{p_j}, \quad (2.31)$$

де: p_i та p_j – ціна на аналогічні за класністю послуги розміщення на території i -го та j -го регіону.

Таким чином, зважені коефіцієнти названих параметрів були узагальнені як:

- r – коефіцієнт територіальної концентрації туристсько-рекреаційних ресурсів;

- W – частка номерного фонду підприємств розміщення, санаторно-курортних і оздоровчих закладів, придатних для прийому представників цільових сегментів i -го регіону в загальній кількості місць на території регіону;
- g – частка коштів національного та регіонального бюджетів на залучення туристів, що була витрачена в період $(t-1)$ на просування j -го регіону в i -му;
- t_a – частка туристичних підприємств, що займаються організацією обслуговування туристів на території регіону в загальній кількості туристичних підприємств [295].

Туристична «маса» M -регіону за період t визначається як:

$$M_{ij} = r_{ij} w_{ij} g_{t-1} t_{a_{ij}}, \quad (2.32)$$

Потреба туристів з i -го регіону здійснити подорож до j -го регіону може реалізуватись лише за умови наявності відповідної інфраструктури на території i -го, основними суб'єктами якої виступають туристичні агенції-продавці регіонального турпродукту. Їх кількість визначається як ta_i :

$$m_{it} = z_{it} y t a_i, \quad (2.33)$$

де: m_{it} – загальна туристична рухомість населення i -го регіону;

z_{it} – частка туристів i -го регіону, які протягом періоду t здійснили подорож за його межі в загальній чисельності населення регіону;

ta_{it} – частка туристичних підприємств, що продають тури до j -го регіону на території i -го, в загальній кількості туристичних підприємств.

Для оцінки сумарної міжрегіональної взаємодії регіону з усіма регіонами-постачальниками туристів, використовують формулу гравітаційної моделі:

$$E_t = t a_t^{a_2} \sum_{n=1}^n r_t^{\sigma_n} w_t^{\beta_n} g_{t-1}^{a_1} t a_{it}^{a_3} m_{it}^{\gamma_n} v_{it}^{a_4} s_{it}^{a_5} D_i^{a_n}, \quad (2.34)$$

де: a_1, a_2, a_3, a_4, a_5 - поправочні коефіцієнти, що дозволяють досягти асиметричності моделі, відобразити відповідність між змінними й обмежити поведінку всієї моделі [296].

В умовах обмеженості доступу до достовірних первинних даних, виникають проблеми із застосуванням багатофакторних моделей оцінки потенціалу та можливостей розвитку туристично-рекреаційного потенціалу тієї

чи іншої сільської території. Зважаючи на початковий стан розвитку даної сфери національної економіки, ми вважаємо за можливе застосовувати оціночну методику на основі порівняння схожих за спрямуванням туристично-рекреаційних сфер регіонів-конкурентів. Беручи за основу наступні показники:

- кількість туристично-рекреаційних закладів, од.;
- кількість місць у засобах розміщення, од.;
- кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності, тис. ос.;
- іноземні туристи, тис. ос.;
- туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон, тис. ос.;
- внутрішні туристи, тис. ос.;
- кількість екскурсантів, тис. ос.;
- прибуток із розрахунку на 1 місце у закладах розміщення, тис. грн.;
- кількість працівників означеної галузі, тис. ос.;
- середня площа засобів розміщення в розрахунку на 1 місце, м²;
- кількість підприємств ресторанного господарства, од.;
- товарообіг підприємств ресторанного господарства, млн. грн. [297].

Більшість дослідників ототожнюють виробничий потенціал сільських територій в першу чергу з їх потенціалом сільськогосподарського виробництва [298-300]. Наприклад, Притула Х. М. та Залуцький І. Р. вважають, що оцінка сільськогосподарського потенціалу сільських територій регіону дозволяє стверджувати про потенційну можливість регіону не лише забезпечити продовольством населення в повному обсязі, але й розвивати експортний потенціал (рис. 2.13).

На їх думку першочерговими проблемами при цьому, які потребують вирішення, постають проблеми обліку земель, ефективності їх використання, проблеми простоювання земель, ефективного власника, формування інформаційної бази щодо потреб у продовольстві, прогнозованої цінової політики тощо [301].

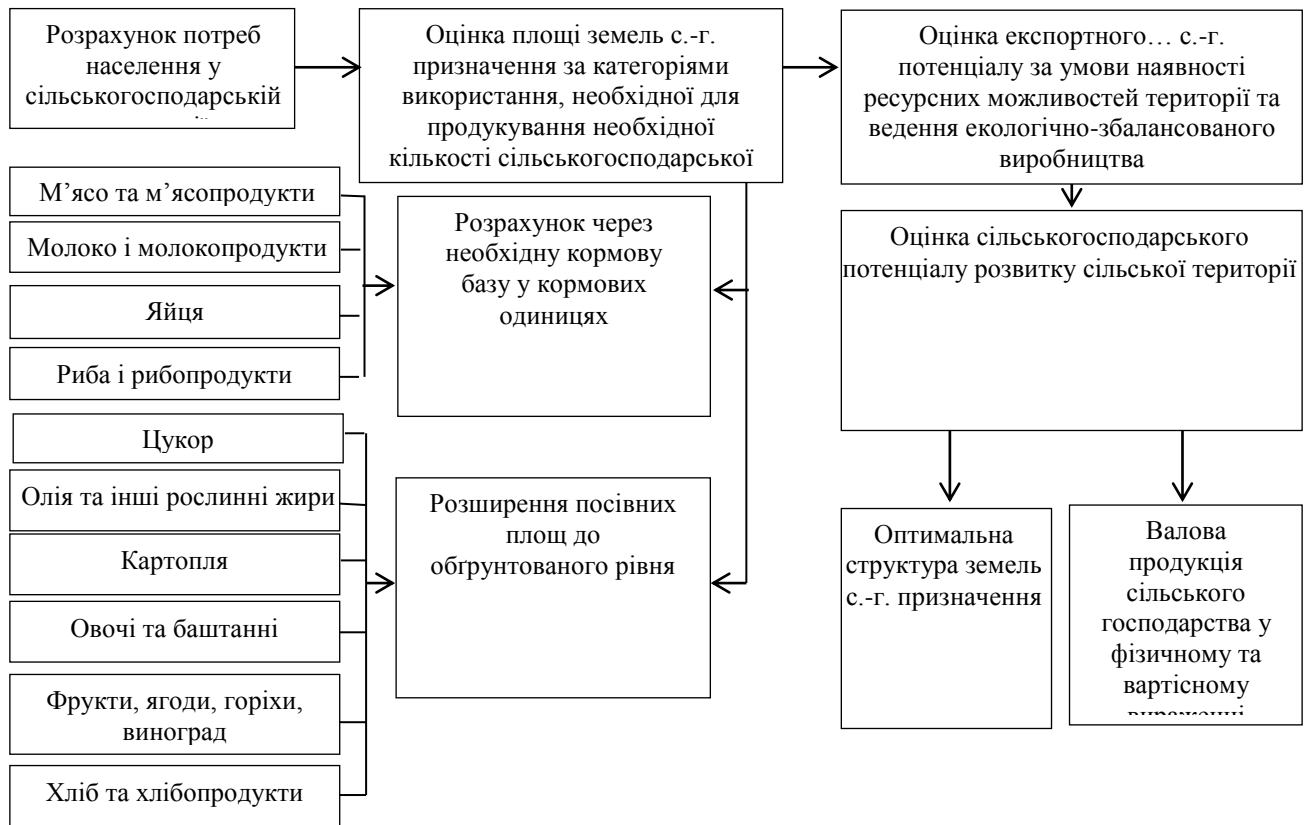

Рис. 2.13. Оцінка сільськогосподарського потенціалу розвитку сільських територій*

*Сформовано з використанням [301]

Залуцький І. Р., досліджуючи прикладні аспекти оцінки виробничого потенціалу сільських територій, розглядає його у сфері сільськогосподарського виробництва. На його думку сукупний річний виробничий потенціал здійснення сільськогосподарської діяльності є адекватним виразом сумарного економічного ефекту від усіх наявних сільськогосподарських угідь, який слід визначати як загальний рентний дохід відповідно до фактичної площі цих угідь в межах конкретних адміністративно-територіальних утворень за формулою:

$$ВП_{сгу} = \sum Пу_i \cdot Рду_i, \quad (2.35)$$

де: $ВП_{сгу}$ - це сукупний (річний) виробничий потенціал здійснення сільськогосподарської діяльності;

$Пу_i$ - площа відповідного сільськогосподарського угіддя ($у_i$ – ріллі, багаторічних насаджень, сінокосів, пасовищ), що встановлюється для сільської

території в межах конкретного адміністративно-територіального утворення за даними Державного земельного кадастру та / або документації із землеустрою;

Rdu_i - рентний дохід одного гектара відповідних сільськогосподарських угідь, що розраховується за формулою [302].

Такої ж думки і Кондра О. Р., яка вважає, що дослідження основних напрямів нарощування виробничого потенціалу сільських територій у контексті регіонального розвитку та функціонування окремих регіональних ринків, насамперед продовольчого, потребує особливої уваги [303].

В цілому, ми погоджуємося із озвученими підходами. Але необхідно зробити одне зауваження – фокусування уваги на сфері сільськогосподарського виробництва, як ключовій у реалізації виробничого потенціалу сільських територій, є тимчасовим явищем. По мірі розвитку економіки сільських територій, відбуватиметься диверсифікація суспільного виробництва – розвиватимуться народні промисли, промислова переробка сільськогосподарської сировини, сфери послуг несільськогосподарського характеру тощо. Економіка сільських територій ставатиме складнішою, що вимагатиме відповідних методичних підходів до оцінки її виробничого потенціалу. Однак, наразі актуальним залишається підхід згідно з яким виробничий потенціал сільських територій ототожнюється з їх потенціалом сільськогосподарського виробництва. До переліку показників за якими здійснюється оцінка відповідного потенціалу можна включити наступні:

- 1) урожайність сільськогосподарських культур, ц/га;
- 2) виробництво тваринницької продукції, т на 100 га відповідних угідь;
- 3) продуктивність праці, тис. грн. валової продукції сільського господарства у постійних цінах на 1 зайнятого;
- 4) забезпеченість сільськогосподарського виробництва відповідними видами техніки:
 - зерно-, кукурудзо-, буряко-, картопле-, кормозбиральні комбайни;
 - трактори та автомобілі;
 - плуги, культиватори, борони, сівалки;

- техніка для внесення мінеральних та органічних добрив, засобів захисту рослин;
- поливальні установки;
- доїльні зали, доїльні установки, танки охолоджувачі молока;
- гноетранспортери;
- кормороздавальні пристрої тощо;

5) структура сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарств;

6) виробництво комбікормів.

2.3. Міжнародний досвід забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій

На розвиток сільських територій в економічно розвинутих країнах світу у період із 2007 до 2017 року впливало декілька ключових факторів:

- трансформаційні процеси у зв'язку з переходом на постіндустріальний тип побудови економічної системи;
- активізація глобалізаційних процесів; зростання попиту на екологічно чисту продукцію сільського господарства;
- підвищення частки зайнятих як фрілансерів;
- зростання світового попиту на агропродукцію.

Наведені фактори привели до появи низки тенденцій розвитку сільської місцевості у країнах з таким типом економічної системи. Однією з головних тенденцій, що вплинули на розвиток сільських територій в економічно розвинутих країнах, стала активна диверсифікація економічної діяльності, яка відбувалась у межах розвитку світової економіки та змін у її структурі в період дослідження [304].

Територіальна модель сільського розвитку була формалізована на рівні ЄС в кінці 1980-х років, а активно почала застосовуватись в 1990-і роки. Прибічники територіальної моделі наголошують на ендогенній природі

сільських територій, тобто їх розвиток базується, головним чином, на використанні внутрішніх (природних, людських, культурних тощо) ресурсах конкретних територій. Пізніше цей підхід еволюціонував у неоендегенний, який передбачає поєднання ендегенних та екзогенних факторів (глобалізація, зовнішня торгівля, зовнішні інвестиції в території, державна підтримка і допомога ЄС). Територіальна модель розвитку передбачає два паралельних варіанти розвитку: зосередженість на розвитку аграрного і агропромислового секторів як рушіїв розвитку сільських територій та акцентування необхідності економічної диверсифікації місцевої економіки і, відповідно, несільськогосподарських галузей як факторів розвитку місцевої економіки. У цей період формат підходу до визначення поняття «сільська територія» суттєво змінюється: це вже не лише поняття простору, де сільське та лісове господарства займають переважну частку, але також і розуміння того, що це місце, яке володіє значним людським, природним, культурним і соціальним капіталом. У цій моделі визнається вагомість місцевих інститутів (приватних та державних) як при розробці напрямів розвитку, так і в управлінні та реалізації програм розвитку [305].

У рамках територіальної моделі розвитку важливість місцевих інститутів доповнюється необхідністю ефективної координації між різними рівнями управління цією політикою, починаючи від політики ЄС, яка проявляється через фінансову підтримку та встановлення системи правил та орієнтирів, і далі, переходячи до національного, регіонального та місцевого рівнів. Таке поєднання сприятиме успіху політики сільського розвитку. Проблематика багаторівневого управління стала одним з ключових моментів функціонування політики сільського розвитку [306].

Для вирішення проблем розвитку сільських територій та з метою об'єднання їх у єдину цілу національну мережу країн-членів ЄС, розпорядженням Ради Європейського Союзу № 1698/2005 від 20 вересня 2005 р. створена Європейська Мережа сільських територій (European Network for Rural Development - ENRD), головними цілями якої є: збір, аналіз і

розповсюдження інформації на тему механізмів і способів розвитку сільських територій ЄС; збір, поширення та консолідація на рівні ЄС позитивної практики розвитку сільських територій; узагальнення інформації про розвиток сільських територій у межах ЄС і в інших країнах; організація зустрічей і семінарів на рівні ЄС для суб'єктів, активно зацікавлених у розвитку сільських територій; створення і управління мережами експертів з метою спрощення обміну професійними знаннями і підтримка реалізації та оцінки політики розвитку сільських територій; підтримка національних мереж та ініціатив щодо міжнародної співпраці [307, с. 27].

Розмір і структура витрат Європейського Союзу на розвиток сільських територій визначаються стратегією «Європа 2020», яка була прийнята в березні 2010 р. і називається «Стратегія інтелектуального і зрівноваженого розвитку, сприяючого суспільній активності». В даній стратегії визначені три взаємопов'язані між собою проекти розвитку, в кожному з яких розвиток сільських територій зафіксований як пріоритетний. Крім даних проектів стратегія «Європа 2020» включає ще сім ключових напрямів, які повинні підтримувати вказані проекти, сприяти досягненню цілей реалізації стратегії та мають бути реалізовані на рівні ЄС і окремих країн. До напрямів, які стосуються безпосередньо розвитку сільських територій належать: «Союз інновацій» – метою є покращення доступу до фінансування досліджень і інновацій; «Дорогу молодим» – метою є покращення результатів системи навчання і полегшення молоді виходу на ринок праці; «Європейська програма боротьби із бідністю»; «Європа, що ефективно використовує ресурси» [308].

Відповідно до стратегії «Європа 2020» Європейською Комісією у листопаді 2010 р. відкориговано напрями діяльності САП країн – членів ЄС. Щодо розвитку сільських територій визначаються такі пріоритетні напрями:

1. Зміцнення трансферу знань у сільському і лісовому господарстві.
2. Зміцнення конкурентоспроможності сільського господарства і забезпечення існування господарств.
3. Підтримка організації продовольчого ланцюга і управління ризиком в

сільському господарстві.

4. Збереження і покращення стану екосистем, залежних від сільського і лісового господарств.

5. Потенціал робочих місць на селі тощо [309].

Спільна аграрна політика ЄС зазнає постійних змін у відповідності до актуальних економічних, екологічних та соціальних викликів. Але, як справедливо відмічають Тивончук С. В., Тивончук Я. О. і Павлоцька Т. П., водночас зберігається пріоритет сільського розвитку шляхом орієнтації політики на:

- соціально-економічний розвиток громад;
- ефективне використання локальних ресурсів для збереження екосистем і попередження негативних ризиків зміни клімату;
- запровадження інновацій в сільській економіці;
- підвищення конкурентоспроможності фермерів та їхнє залучення до ланцюгів доданої вартості, а також збільшується фінансування пільгового постачання безпечних продуктів харчування (головним чином, органічної продукції) в соціальні заклади, стимулюватиметься розвиток партнерських стосунків з переробними підприємствами і гарантування їм захист прав сільськогосподарських виробників розвитком професійних та неурядових організацій.

Для подолання неузгодженості в системах надання державної підтримки агротоваровиробникам між ЄС й Україною слід, по-перше, визначити критерії відповідності бюджетної підтримки одержанню необхідного економічного та соціального ефекту; по-друге, охопити державними програмами підтримки якомога більшої кількості господарюючих суб'єктів, у тому числі й ефективно господарюючих малих і середніх агроформувань, особистих селянських господарств при одночасному посиленні вимог до якості та безпеки сільськогосподарської продукції; по-третє, спрямувати систему фінансування на підтримку заходів у рамках «зеленої скриньки» й їх реалізацію за допомогою еколого- і соціально орієнтованих програм [310]. Зміни у САП ЄС

передбачають стимулювання екологізації сільського господарства, розв'язання проблем, що пов'язані з якістю ґрунту й води; диверсифікація культур (виращування не менше трьох); утримання постійних пасовищ, формування екологічних зон із консервацією 5%, згодом 7% землі, збереження біорізноманіття та елементів ландшафту; розвиток сільського господарства, «що ґрунтується на знаннях»; додаткова підтримка (до 3 тис. євро) ферм, що одержують сертифікат якості продукції [311].

Як відмічає Попова О. Л., стратегічна ставка САП ЄС на сільський розвиток виправдалася. Тому цей підхід не лише збережений, а й матиме збільшення обсягів фінансування до 2020 року. Передбачені зміни стосуються оновлених пріоритетів розвитку сільських територій ЄС, а систему чотирьох осей замінено шістьма пріоритетами [312]:

1. Сприяння передачі знань та інновацій у сільському і лісовому господарстві та у сільській місцевості.
2. Підвищення конкурентоспроможності і життєздатності всіх видів господарювання.
3. Сприяння організації продовольчого ланцюга постачання і управління ризиками у сільському господарстві.
4. Відновлення, збереження і зміцнення екосистем, які залежать від сільського і лісового господарства.
5. Стимулювання ефективного використання ресурсів і перехід до низьковуглецевої і стійкої до змін клімату економіки сільського господарства, продовольчого і лісового секторів.

Для реалізації цих пріоритетів намічено 20 основних заходів, зокрема, підтримка сільського господарства, «що базується на знаннях»; додаткова підтримка ферм, що отримують сертифікат якості продукції; підтримка «організованого сільгоспвиробництва» з кращою ринковою позицією (організацій продуцентів, «коротких» збутових ланцюгів тощо). Передбачена підтримка несільськогосподарської економічної диверсифікації в аграрних регіонах (до 70 тис. євро на проект), розвитку органічного сільського

господарства, створюваних фермерами спільних страхових фондів (компенсація фермерам, які втратили 30% свого доходу через негоду, різку волатильність ринків) тощо. У структурі запропонованого ЄК бюджету САП ЄС на 2014-2020 рр. видатки за першим фінансовим блоком становлять 72,8%, за другим – 23,2, за додатковими напрямками, важливими за нових умов – 4% (табл. 2.2) [313].

Таблиця 2.2

Бюджет САП ЄС на 2014-2020 роки*

Напрямок	Млрд. євро	%
Фінансовий блок I – прямі виплати і маркетингові витрати	281,8	72,8
Фінансовий блок II – сільський розвиток	89,9	23,2
Наукові дослідження й інновації в забезпеченні продовольчої безпеки, біоекономіки та сталого розвитку сільського господарства	4,5	1,2
Формування продовольчих резервів на випадок кризи у сільськогосподарському секторі	3,5	0,9
Безпека продуктів харчування	2,2	0,6
Продовольча допомога найбіднішим верствам населення ЄС (виплати із Європейського соціального фонду)	2,5	0,65
Фонд ЄС по адаптації до глобалізації	2,5	0,65
Всього	386,9	100

*Складено та розраховано автором з використанням [314]

Окреслення пріоритетів у ЄС не носить декларативного чи формального характеру (табл. 2.3). Їх суворе дотримання забезпечується особливістю імплементації інвестиційного забезпечення розвитку сільських територій, яке є мультисуб'єктивним і здійснюється на основі застосування програмно-цільового підходу.

Фінансові активи, що спрямовують на сільський розвиток, акумулюють з Європейських структурних фондів, бюджетів окремих країн членів ЄС і приватних джерел. При цьому фінансування здійснюють лише в рамках реалізації національних і регіональних програм розвитку сільських територій, розрахованих на сім років.

Таблиця 2.3

Стратегічна орієнтація розвитку сільських територій відповідно до стратегії
«Європа 2020»*

Стратегічний орієнтир	Тематичний напрям	Напрямок інвестиційної діяльності на сільських територіях
Розумне зростання	<ul style="list-style-type: none"> - активізація наукових досліджень, технологічного розвитку й інноваційної діяльності; - підвищення доступності, якості та рівня використання інформаційних комп'ютерних технологій; - підвищення конкурентоспроможності малих і середніх підприємств в аграрному секторі 	<ul style="list-style-type: none"> - підтримка конкурентоспроможності малого, середнього бізнесу (підтримка бізнесу на стадії започаткування та спеціальна підтримка); - сільський туризм; - забезпечення населення водою та продуктами харчування
Стале зростання	<ul style="list-style-type: none"> - перехід до низьковуглецевої економіки в усіх секторах; - сприяння адаптації до змін клімату, запобігання й управління ризиками; - збереження та захист навколишнього середовища й підвищення ефективності використання ресурсів; - сприяння сталому розвитку транспорту та розвитку інфраструктури 	<ul style="list-style-type: none"> - інновації для розумної спеціалізації; - інновації для низьковуглецевої економіки; - інновації в розвиток природного капіталу, збереження довкілля
Інклюзивне зростання	<ul style="list-style-type: none"> - сприяння стабільній і якісній зайнятості, підтримка мобільності робочої сили; - сприяння соціальній інтеграції, боротьба з бідністю і запобігання будь-якій дискримінації; - інвестиції в освіту, підготовку кадрів і професійну підготовку та розвиток навичок протягом усього життя; - зміцнення інституційного потенціалу державних органів; - ефективне державне управління 	<ul style="list-style-type: none"> - розвиток навичок робочої сили; - зростання навичок і підтримка прагнення молоді до розвитку; - реалізація потенціалу працівників низькооплачуваних професій; - утилізація потенціалу працівників старшого віку; - підтримка молодих безробітних

*Сформовано автором з використанням [315]

Держави-члени ЄС повинні будувати свої програми на основі щонайменше чотирьох із шести загальних пріоритетів. У свою чергу, кожен із пріоритетів розвитку сільських територій визначає більш детальні межі та сфери втручання.

У рамках своїх програм держави-члени визначають кількісні цільові показники щодо цих пріоритетних сфер на основі аналізу потреб території, яку охоплює програма. Обов'язковим також є визначення заходів, які будуть реалізовувати для досягнення цих цілей, та обсягу фінансування, необхідного для кожного заходу. Процес упровадження програми, результати та вплив її імплементації на стан сільських територій піддаються постійному жорсткому та детальному моніторингу [315].

Характеризуючи основні риси сільської Америки, варто зазначити, що життєдіяльність сільських регіонів США кінця ХХ – початку ХХІ століття виявляє тенденції до зміни сільського господарства, лісництва та гірничої промисловості на інші форми економічної діяльності. Удосконалення комунікації і транспортування між міськими і сільськими районами зменшують рівень сільської ізоляції, стираючи різкі відмінності між ними. Телебачення, телефонне обслуговування і системи транспортування допомагають зближенню сільських і міських мешканців у культурній та інформаційній сферах. Залишаючись «годувальницею» держави, сільська Америка бере на себе виконання додаткових ролей, забезпечуючи робочу силу для промисловості, землю для міського і приміського розширення, ділянки для зберігання відходів та природне оточення для відпочинку [316].

Дослідження системи критеріїв оцінки рівня розвитку сільської місцевості в США дає нам розуміння пріоритетів, але дещо відмінне від підходів, прийнятих в Європі. Враховуючи те, що виконавчим механізмом розвитку сільських територій у США є постійні та тематично орієнтовані програми роботи дорадчої служби («Extension»), розуміння функціонування механізму діяльності цієї служби дає змогу виділити прийняті в США пріоритети й критерії розвитку сільських територій. Ідеологічною основою такої діяльності є Закон (Акт) Сміта-Левера (1914 р.). Слід відзначити, що програми дорадчої

служби з розвитку сільської місцевості в США були настільки успішними, що вони з 90-х років прийняті як апробований механізм також до використання в процесі розвитку міських урбанізованих громад. Це не випадково, адже при визначенні людського розвитку як пріоритетного усі економічні й екологічні його аспекти, незалежно від середовища, виступають як фактори впливу на людський розвиток.

За основні пріоритети розвитку сільської території в США як нормативно закріплені та постійні програми роботи дорадчої служби прийняті такі:

- сільське господарство;
- організація домашніх господарств сільського населення;
- розвиток сільської молоді (так звані клуби «4-Н»);
- розвиток сільських територіальних громад, у т.ч. лідерство, громадські ініціативи та об'єднання, економічний розвиток, соціальна інфраструктура.

Методи розвитку сільської території в країнах ЄС і США базуються на концептуальному положенні, суть якого полягає в тому, що жителі сільської місцевості через систему місцевого самоврядування, громадські організації та територіальні громади за сприяння урядів розробляють і виконують програми розвитку, що забезпечує стабільний розвиток сільської місцевості. У розвинутих країнах роль уряду щодо підтримки й регулювання сільського розвитку базується на пріоритетності людського розвитку, має не стільки фінансовий характер, скільки інформаційний та освітній, – через розвинену систему дорадчих служб, які, особливо в США, є провідниками державної політики розвитку сільської території. Поглиблений аналіз практики роботи дорадчої служби в США («Extension») свідчить про те, що дана служба впливає на мобілізацію й напрями використання місцевих ресурсів сільських територій у бажаному для країни напрямі в цілому [317, 318]. Ще одним важливим напрямком підтримки сільського розвитку в США є пошук альтернативних джерел енергії. Міністерство сільського господарства США є лідером у підтримці процесів становлення та розвитку регіональних систем сталого виробництва біопалив та інших продуктів переробки біосировини на основі

співробітництва з широким колом партнерів, включаючи інші Федеральні агентства, уряд і місцеві адміністрації, академічні освітні установи, неурядові організації, промисловість. USDA виконує інтегруючу роль в регіональних економічних системах, виступаючи єднальним ланцюгом між наукою, освітньо-науковими установами, промисловістю, сільськими громадами, аграрними виробниками. Відповідно до цієї ролі, USDA фінансує відповідні наукові дослідження, реалізує освітні програми, впроваджує новітні технології в практику. Впродовж 2003-2009 років понад 1,1 млрд. дол. США, інвестованих USDA на розвиток сільських територій, було використано на розбудову систем відновлюваної енергії і енергозберігаючі технології. Ці державні інвестиції в цілому забезпечили виробництво (збереження) приблизно 13,6 млрд. кВт-годин енергії, що є еквівалентом скорочення шкідливих викидів CO² на 14,4 млн. т³. Впроваджені енергозберігаючі технології дозволили зберегти приблизно 77,9 млрд. барелів сирої нафти. Ефект такої заміни ілюструє той факт, що це є еквівалентом вилучення 3,24 млн. автомобілів з автошляхів. Крім того, реалізовані інвестиційні проекти дозволили створити або зберегти 6964 робочих місць [319, с. 24].

Впродовж 2010 року в рамках Програми розвитку сільських територій USDA було проінвестовано понад 285,5 млн. дол. на проекти, пов'язані із розвитком альтернативної біоенергетики. Йдеться про такі програми, як Biorefinery Assistance Program, Repowering Assistance Program, Bioenergy Program for Advanced Biofuels, Rural Energy for America Program. Ці інвестиційні програми забезпечили виробництво 882,1 млн. галонів сучасних біопалив, сприяли створенню (збереженню) 2371 робочого місця, допомогли вижити 5250 підприємствам, сприяли збереженню 4,67 млрд. кватт-годин енергії, скоротили викиди CO² на 7,7 млн. т³. В США реалізується значна кількість Програм утилізації біосировини та комерціалізації її використання, які фінансуються Міністерством сільського господарства США [320].

У Данії сільськогосподарські дорадчі служби функціонують при асоціаціях фермерів на основі кооперативного принципу. Надання послуг складається з

двох рівнів: національний центр обслуговує локальні центри, які, своєю чергою, обслуговують фермерів. Система дорадництва лише 10% свого бюджету покриває зі сторони державних субсидій. Організація послуг є неприбутковою: рівень їх вартості врівноважений, відповідно до собівартості. Система дорадництва у Данії охоплює близько 80% ринку дорадчих послуг і передбачає надання бухгалтерських консультацій та ведення рахунків, аналіз ґрунтів, планування полів, добрив та захисту рослин, облік надоїв молока, аналіз фуражу, планування кормів, розробку комп'ютерних програм. У Великобританії система інформаційно-консультаційного обслуговування сільськогосподарських товаровиробників побудована на засадах державно-приватного партнерства: В приватному секторі консультаційну діяльність надають близько 70 тис. осіб. На замовлення уряду надаються безкоштовні консультації для фермерів за такими напрямками, як контроль за забрудненням середовища, охорона природи, оптимальне застосування органічних і мінеральних добрив з метою збереження джерел питної води. Дорадча служба в Канаді є складовою департаменту регіональних аграрних послуг та об'єднує 4 регіональні та 39 районних відділень. Як правило, штат районного відділення дорадчої служби складається із спеціаліста-дорадника загального профілю, спеціаліста з питань аграрної економіки та офіс-менеджера. На цьому рівні спеціалісти дорадчої служби надають послуги виробникам та їхнім родинам, підвищуючи знання та навички з аграрного менеджменту, маркетингу, інноваційних технологій та напрямів диверсифікації діяльності. Дорадчі служби в США функціонують при університетах та фінансуються з таких джерел: 25% бюджету забезпечує департамент сільського господарства США, 40% – уряд штату, 35% – уряд округу. На федеральному рівні розробляють стратегічні плани з пріоритетних програм діяльності дорадництва [321].

У Федеративній Республіці Німеччина політика розвитку сільських територій реалізується через Федеральне міністерство продовольства, сільського господарства і захисту прав споживачів. Виконуючи загальну мету, передбачену державною стратегією, федеральні землі на місцях розробляють

програми розвитку сільських територій, де визначають конкретні заходи та інструменти сприяння цьому розвитку [322, с. 151-152]. Програма фінансово підтримується ЄС і федеральною владою, і в її рамках реалізується широкий спектр заходів з розвитку аграрного виробництва та соціальної інфраструктури. Загалом на ці потреби у рамках схеми перерозподілу коштів підтримки з ринкової на користь розвитку сільських територій на період 2015-2019 рр. передбачено щорічне надання 4,5% від максимальної суми національного бюджету [323, 324].

У Польщі вжито низку заходів, спрямованих на розвиток сільських територій, які включають у себе не лише аграрну політику, а й туристичну діяльність, забезпечення сільських територій дорогами, органічне виробництво екологічно чистої продукції, екологічні технології утилізації відходів, відновлення природних ресурсів, збереження культурної спадщини та національних традицій. У цій країні створено кілька державних інституцій, які адмініструють розвиток аграрного сектору і сільських територій (чого поки що немає в Україні). Зокрема, Агенція реструктуризації і модернізації сільського господарства відповідає за ефективне використання коштів на ці цілі [325]. Розвиток сільських територій та формування політики його підтримки у Польщі регулюються чіткими правилами викладені у Регламенті Ради (ЄС) №1698/2005. Вони відповідають основним напрямам програми САП [326, с. 21]. При цьому більша увага приділяється певним специфічним особливостям, які визначаються головними на загальнодержавному рівні, але при цьому не виходять за межі основних, загальних для ЄС положень. Зокрема, у Польщі Міністерством сільського господарства і розвитку села на базі на зазначених тематичних напрямів розроблена Стратегія розвитку сільських територій. У межах кожної Цілі виділено кілька пріоритетів, які у свою чергу детально описані у конкретних діях. Наприклад, для Цілі 1 «Підтримка гармонійного розвитку сільських територій» виділено наступні пріоритети: диверсифікація з метою забезпечення альтернативних джерел доходів; збереження природних особливостей – ландшафтів на сільських територіях; підвищення активності

сільських громад та поліпшення соціальної інфраструктури; розбудова технічної інфраструктури [323].

Важливим напрямом діяльності урядів розвинутих країн у досліджуваній сфері є залучення молоді до розвитку сільського господарства на селі за допомогою спеціально розроблених програм. У Франції молоді люди, які представили проект розвитку господарства, можуть отримати дотацію на поселення, розмір якої залежить від зони останнього, спеціальні довгострокові займи зі знижкою, підвищують кваліфікацію за рахунок спеціальних фондів [325]. У Франції найактивніша участь сільського населення спостерігається в системі його соціального захисту, яка об'єднує всі верстви сільських мешканців і складається із сільськогосподарського режиму для аграріїв (фермерів та працівників сільського господарства, кооперативних підприємств) і не аграріїв (комерсантів та ремісників із сільської місцевості) та управляється єдиним органом – Аграрною соціальною взаємодопомогою (*Mutualité Sociale Agricole*) [327, с. 20].

В Японії Згідно із «Основним законом про продовольство, сільське господарство та сільські території» забезпечення розвитку сільських територій та сільського господарства належить до обов'язків держави (ст. 34-36). Окрім того, на державному рівні здійснюється всебічна підтримка фермерства, компенсація для виробника і споживача коливань цін на ринку продовольства, розумне поєднання, з огляду на необхідність створення національних резервів, сприяння зростанню внутрішнього сільськогосподарського виробництва із доцільністю імпорту. Окрема увага приділяється підвищенню добробуту селян і розвитку інфраструктури проживання. Оскільки рибні ресурси становлять велику частку споживання населення Японії, багато заходів приділяється розвитку та підтримці рибальства [328].

На державному рівні розроблені та затверджені «Принципи екологічної політики сільського, лісового і рибного господарства Японії»:

– перехід до суспільства стабільності від суспільства масового виробництва, масового споживання і масового поховання;

- промоція турботливого ставлення до сільського, лісового та рибного господарства;
- активізація зусиль фермерів, лісників та риболовів у поєднанні із задоволення і підтримкою споживача;
- співіснування та взаємодія між містами та сільськими територіями;
- підтримка політики міністерства сільського, лісового та рибного господарства орієнтованої на свідому екологізацію сільського, лісового та рибного господарства [329].

На базі цих принципів розроблені основні шляхи для переходу до екологічно свідомого сільського, лісового та рибного господарства, а для кожного з елементів навколишнього середовища пов'язаного з ними сформована окрема політика. В усіх сферах, які пов'язані із сільськогосподарським виробництвом курс Японії спрямований на максимальне використання національних резервів. Наприклад, оскільки для потреб сільського господарства та обслуговуючих галузей (транспорт, агрохімічне виробництво тощо), необхідні енергоносії, а періодичні енергетичні кризи можуть підірвати продовольчу безпеку Японії, політика уряду у сфері енергозабезпечення базується на максимальному використанні власних ресурсів з паралельним науковим пошуком альтернативних джерел енергії [330].

На нашу думку, найважливішим аспектом відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій є збереження та раціональне використання земель сільськогосподарського та несільськогосподарського призначення. У США, Канаді, Японії, Китаї й у більшості розвинених країн Європейського Союзу упродовж останніх десятиліть посилюється роль держави в земельному адмініструванні. Усі види землевпорядної документації здебільшого розробляються за участю й під контролем органів державної та місцевої влади, враховуючи суспільні інтереси. На основі розробленої та затвердженої документації здійснюється планування використання земель, зонування території, державне регулювання земельних відносин за допомогою

економічних, правових і організаційних заходів на державному, регіональному, місцевому рівнях і на рівні землеволодіння чи землекористування [331]. Для прикладу, у Нідерландах муніципальні плани є основою для розвитку землекористування громад та проведення землеустрою. Землевпорядні дії в країні – важлива складова регулювання економіки й природокористування. На цей час розроблено понад 570 проектів на площі 2,4 млн. га, тобто охоплено понад 75% території [332].

В Європейському Союзі упродовж 2007-2013 рр. Європейським аграрним фондом сільського розвитку (ЄАФСР) виділялися кошти в сумі 96 млрд. євро на розвиток сільських територій, з яких 32% використано на конвергенцію. Постійні країни-члени ЄС (15) отримали 61% загального обсягу фінансування, решта від 12 до 39% (найбільше коштів надано Польщі – 14%, Італії та Німеччині – по 9% [333, с. 299].

У 2007-2013 рр. ЄАФСР здійснювалися виплати країнам ЄС для розвитку сільських територій на такі заходи:

- а) проведення агроекологічних заходів – 23,1 млрд. євро (24%);
- б) модернізацію фермерських господарств – 11,6 млрд. євро (12,1%) і підтримку новоутворених – 2,9 млрд. євро (3,0%);
- в) за збільшення доданої вартості продукції – 5,6 млрд. євро (5,8%);
- д) на інфраструктурний розвиток господарств – 4,8 млрд. євро (5,0%);
- ж) на місцеві (локальні) стратегії сільського розвитку – 4,1 млрд. євро (4,3%);
- з) для базових потреб жителів сільських територій – 3,7 млрд. євро (3,8%);
- і) на відновлення й розвиток села – 3,4 млрд. євро (3,5%);
- ї) на первинне заліснення сільськогосподарських земель – 1,7 млрд. євро (1,8%) [333, с. 305].

Головним органом розвитку сільських територій є Європейська мережа сільського розвитку, яка була створена Європейською комісією (Генеральним директором з питань сільського господарства і сільського розвитку) в 2008 році, щоб допомогти державам-членам ефективно виконувати свої програми

розвитку сільських територій. ENRD служить платформою для обміну досвідом та ідеями стосовно реалізації політики розвитку сільських територій та шляхів її вдосконалення. Його основними учасниками є: Національні сільські мережі (NRNs), владні структури країн-членів, місцеві ініціативні групи програми ЛІДЕР і організації сільського розвитку ЄС (рис. 2.14).

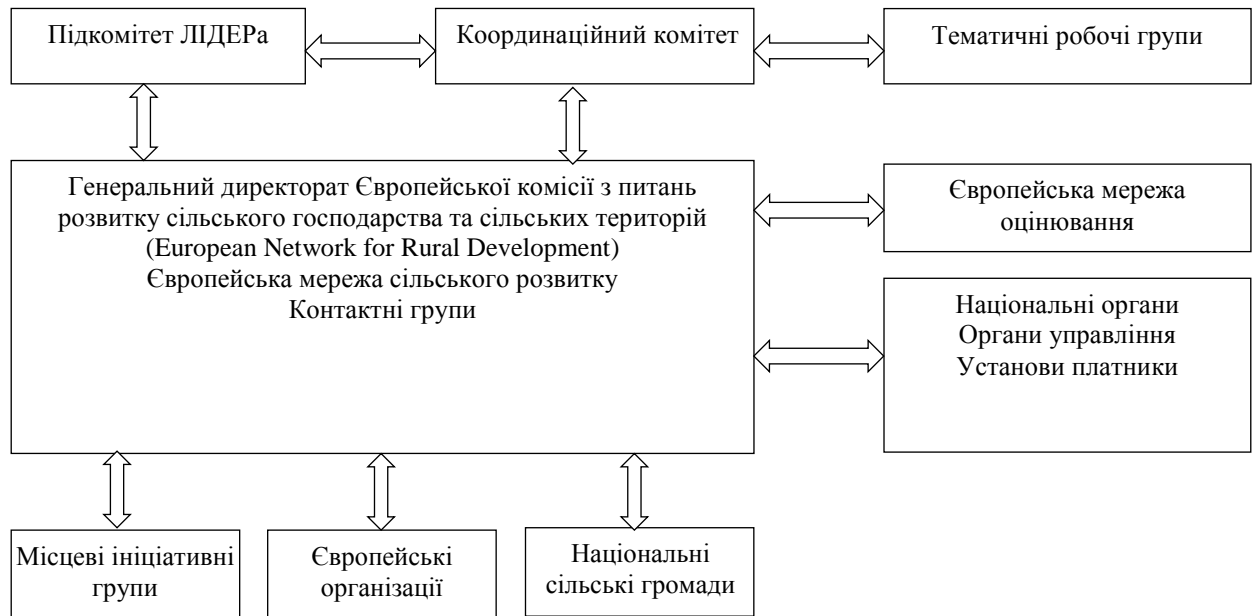

Рис. 2.14. Структура європейської мережі сільського розвитку*

*Складено автором з використанням [334]

Функціонування такої інституції також слугуватиме каталізатором зростання ефективності інновацій, які підтримуються як політикою сільського розвитку, так і на національному рівні, що стосується досліджень та інновацій. Основними завданнями стануть сприяння продуктивності та ефективності у аграрному секторі та забезпечення сталого розвитку сільського господарства [335].

У США, з метою поліпшення використання земель держава встановлює диференційований земельний податок. Їй належить право обмежувати свободу власників у використанні земельно-майнових ресурсів на їх розсуд (наприклад, у випадку порушення санітарних норм, заподіяння еколого-економічного збитку тощо). Крім того, держава у випадку використання земель не за цільовим призначенням, за не використання їх взагалі повертає собі право

власності на землю. У великих містах регулювання землекористування здійснюється через зонування [331].

Цілком природно, що найбільш цінним для України є досвід ЄС у питаннях забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій в силу української геополітичної спрямованості. Однак, адаптація аграрної політики України до вимог ЄС, має враховувати низку специфічних для України факторів, що визначають необхідність ретельного аналізу адекватності таких заходів можливостям вітчизняної економіки:

1) витрати заходів спільної аграрної політики ЄС фінансуються за рахунок платників податків. Якщо врахувати, що середня заробітна плата за даними Євростату становить 38 тис. євро, то вклад громадянина Європи у сільський добробут становить лише 0,2% щорічного доходу. Аналогічний внесок для громадянина України при нинішньому рівні середньої заробітної плати становив би понад 3%. Тому впровадження таких заходів вимагає попередньої оцінки їх доцільності, з тим щоб економічний результат від їх впровадження не перевищував витрати на реалізацію;

2) суперечність спільної аграрної політики ЄС загальносвітовим тенденціям лібералізації аграрної політики та вимогам СОТ. Одне з ключових питань поточного раунду переговорів у рамках СОТ – усунення протекціонізму в сільському господарстві з боку розвинених країн. Хоча спільна аграрна політика ЄС у цілому передбачає зменшення прямої державної підтримки і посилення конкурентоспроможності агробізнесу за рахунок заходів дозволених «скриньок», проте аграрна політика провідних аграрних країн ЄС характеризується значним ступенем субсидування економічних суб'єктів агропромислового виробництва, а скорочення прямого фінансування стосується насамперед нових членів ЄС. Наприклад, рівень загальної підтримки сільського господарства в Чехії через рік після вступу становив 23%, у «старих» членах ЄС – до 35%;

3) забезпечення місцевого характеру розвитку сільських територій в Україні неможливе з огляду на слабку фінансову базу локальних адміністративно-територіальних одиниць тощо.

Таким чином, європейський досвід в управлінні розвитком сільських територій показує, що для України такий розвиток має включати два напрями заходів - внутрішню стабілізацію та адаптацію до зовнішніх впливів. Внутрішня адаптація передбачає збалансування економічної, соціальної та екологічної складових розвитку сільських територій через розвиток підприємництва в агропромисловому виробництві та забезпечення багатофункціональності сільської економіки; зближення рівнів розвитку сільських територій через покращення якості життя та створення сприятливих умов для збереження людського капіталу. Заходи з адаптації до зовнішнього впливу покликані підготувати сільські території до вступу України в ЄС. Та найголовніше, що майбутнє сільських територій України великою мірою залежить від спроможності вітчизняного аграрного сектору продукувати конкурентну екологічно чисту продукцію [336].

Висновки до 2 розділу:

1. Механізм розвитку сільських територій регіону є послідовним процесом, який має розпочатися із формування відповідної інституційної бази – завершення реформи децентралізації та надання місцевим органам влади усієї повноти інструментів облаштування ввіреної їм території. Наступним кроком є створення критичної маси професійних об'єднань за участі місцевих суб'єктів підприємницької діяльності із наданням переваги кооперативній формі; утворення на базі районних та обласних управлінь агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня дорадчих, консультативних та сервісних служб. Далі – розробка програм розвитку конкретної сільської території за економічним, соціальним та екологічним напрямами.

2. Методика оцінки відтворення та розвитку потенціалу земельних ресурсів сільських територій має базуватися на використанні відповідних показників:

- обсяг внесених мінеральних добрив на одиницю площі сільськогосподарських угідь та частка площ, оброблених мінеральними добривами;
- внесення органічних добрив та частка площ, оброблених органічними добривами;
- вапнування кислих ґрунтів та гіпсування солоних ґрунтів;
- ґрунтозахисні способи обробітку;
- рівень розораності;
- частка пасовищ та сіножатей в структурі сільськогосподарських угідь;
- частка кормового клину в структурі посівних площ;
- довжина лісозахисних смуг, км.

3. Методика оцінки відтворення потенціалу демографічних ресурсів сільських територій має базуватися на використанні відповідних показників:

- чисельність населення фертильного віку, представленого групами обох статей у віці 15-49 років;
- коефіцієнт народжуваності на одну жінку фертильного віку;
- сумарний показник народжуваності;
- рівень смертності немовлят;
- середня очікувана тривалість життя при народженні;
- сальдо міграції;
- загальна чисельність населення;
- частка осіб у віці 60 років і старше в загальній чисельності населення.

4. У методичному апараті дослідження динаміки демографічного потенціалу сільських територій важливе місце посідають показники умов його відтворення та розвитку – рівень забезпечення сільської території об'єктами соціальної інфраструктури – соціально-споживацької та соціально-культурної:

- частка сільського населення, що проживає у житлових будівлях із даним видом опалення;
- частка сільського населення із доступом до водопостачання та водовідведення;
- частка доріг із твердим покриттям та рівень його якості (%), в тому числі;
- рівень транспортного сполучення сільського населеного пункту та районного центру;
- наявність на території сільського населеного пункту об'єктів соціально-споживацької та соціально-культурної інфраструктури.

5. Методика оцінки розвитку туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій має базуватися на використанні відповідних показників:

- кількість туристично-рекреаційних закладів;
- кількість місць у засобах розміщення;
- кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності;
- іноземні туристи;
- туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон;
- внутрішні туристи;
- кількість екскурсантів;
- прибуток із розрахунку на 1 місце у закладах розміщення;
- кількість працівників означеної галузі;
- середня площа засобів розміщення;
- кількість підприємств ресторанного господарства;
- товарообіг підприємств ресторанного господарства.

6. Методика оцінки розвитку виробничого потенціалу сільських територій має базуватися на використанні відповідних показників:

- урожайність сільськогосподарських культур;
- виробництво тваринницької продукції;
- продуктивність праці;
- забезпеченість сільськогосподарського виробництва відповідними видами техніки;

- структура сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарств;
- виробництво комбікормів.

7. Європейський досвід в управлінні розвитком сільських територій показує, що для України такий розвиток має включати два напрями заходів - внутрішню стабілізацію та адаптацію до зовнішніх впливів.

РОЗДІЛ 3. ОЦІНКА ВИКОРИСТАННЯ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНІВ

3.1. Стан та особливості використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій

При оцінці природно-ресурсного потенціалу сільських територій регіонів України, необхідно, передусім, відзначити, що важливу роль у його освоєнні та використанні відіграють масштаби території на якій вони розміщені (табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Землі регіонів України, станом на 01.01.2016р.*

	Площа, тис. га	%
Україна	60354,9	100
АР Крим	2608,1	4,3
Вінницька область	2649,2	4,4
Волинська область	2014,4	3,3
Дніпропетровська область	3192,3	5,3
Донецька область	2651,7	4,4
Житомирська область	2982,7	4,9
Закарпатська область	1275,3	2,1
Запорізька область	2718,3	4,5
Івано-Франківська область	1392,7	2,3
Київська область	2812,1	4,7
Кіровоградська область	2458,8	4,1
Луганська область	2668,3	4,4
Львівська область	2183,1	3,6
Миколаївська область	2458,5	4,1
Одеська область	3331,4	5,5
Полтавська область	2875	4,8
Рівненська область	2005,1	3,3
Сумська область	2383,2	3,9
Тернопільська область	1382,4	2,3
Харківська область	3141,8	5,2
Херсонська область	2846,1	4,7
Хмельницька область	2062,9	3,4
Черкаська область	2091,6	3,5
Чернівецька область	809,6	1,3
Чернігівська область	3190,3	5,3

*Складено та розраховано автором з використанням [337]

Наразі територіально найбільшим економічним районом України є Причорноморський (враховуючи територію тимчасово окупованої АР Крим). На його частку припадає 14,3% території України.

Важливою характеристикою природно-ресурсного потенціалу окремого регіону в частині земельних ресурсів є їх структура за складовими (рис. 3.2).

Таблиця 3.2

Розмір та структура земельних ресурсів України і Причорноморського району за складовими, станом на 01.01.2016р.*

	Усього земель	Землі с.-г. призначення	Ліси та лісокриті площі	Забудовані землі	Землі під водою	Відкриті заболочені землі	Інші землі
Тис. га							
Україна	60355	42726,4	10633	2552,9	2426,4	982,3	1034
Причорноморський район, всього	8636	6745,8	499,6	304,4	770,3	123,7	192
в тому числі область:							
Миколаївська	2459	2054,1	124,5	99	128,8	21,1	31
Одеська	3331	2659,2	223	131,2	210,6	73,4	34
Херсонська	2846	2032,5	152,1	74,2	430,9	29,2	127
%							
Україна	100	70,8	17,6	4,2	4,0	1,6	1,7
Причорноморський район, всього	100	78,1	5,8	3,5	8,9	1,4	2,2
в тому числі область:							
Миколаївська	100	83,6	5,1	4,0	5,2	0,9	1,3
Одеська	100	79,8	6,7	3,9	6,3	2,2	1,0
Херсонська	100	71,4	5,3	2,6	15,1	1,0	4,5

*Складено автором з використанням [337]

Як видно з даних табл. 3.2, Причорноморський економічний район має чітко виражену аграрну спрямованість використання земельного потенціалу – 78,1% його земель мають сільськогосподарське призначення. Це на 7,3 в. п. більше, ніж у середньому по країні. У самому Причорноморському районі найбільш аграрним регіоном є Миколаївська область – 83,6% її земель

використовується для сільськогосподарського виробництва. Це вказує на те, що домінуючим видом підприємницької діяльності на сільських територіях Миколаївщини є сільськогосподарський бізнес. Теж саме можна казати і про цільову спрямованість використання земельних ресурсів Одеської області.

Що стосується Херсонської області, то структура її земельних ресурсів за видами потребує пояснення. Частка земель сільськогосподарського призначення регіону становить лише 71,4%. Однак, це не означає, що регіон відрізняється від своїх сусідів по Причорноморському району цільовою спрямованістю використання земельних ресурсів – він такий само аграрний. Відносно низька частка земель сільськогосподарського призначення Херсонської області пояснюється тим, що на її території розташований другий за розмірами піщаний масив у Європі. Піски займають площу 161,2 тис. га, а з міжарендними землями – 210 тис. га. Тобто в середньому 6,5% території Херсонської області – це піщані, а по суті опустелені території. Засушення земель в Херсонській області відбувається внаслідок господарської діяльності. Територія зрошується з водосховища річки Колончак, в яку скидають підприємства Криворізького басейну свої води з підвищеним вмістом солей. Відбувається процес засолення ґрунтів, який переростає в процес опустелювання. Загроза опустелювання в Причорноморському районі існує не лише в Херсонській області. Тенденцію засушення зафіксовано також в Одеській і Миколаївській областях.

Причини опустелювання полягають не лише у використанні поливних вод із підвищеним вмістом солей. Необдумана господарська діяльність з вирубування лісів та лісосмуг, знищення і забудова природних заповідних територій, розорювання берегів рік, бездоглядність та замулення малих річок посилюють цей небезпечний процес. Загрозу можна відвести, але для цього потрібно вжити надзвичайних заходів. Впродовж найближчих 8-10 років в Україні потрібно додатково посадити 10-12 млн. га лісів. Необхідно обсадити лісами береги всіх великих і малих річок, озер, водойм, засадити ними малопродуктивні землі, а за необхідності - і сільгоспугіддя. Це не зашкодить

аграрному виробництву - можливості сортів і технологій дають змогу зберегти і врожаї, і валові збори головних сільськогосподарських культур. В кожному селі треба облаштувати сади, гаї, діброви. Як видно з даних табл. 3.2, частка лісів та лісокритих зон у Причорноморському регіоні критично низька – більш, ніж у тричі нижча за середнє значення по країні.

Таблиця 3.3

Площа земель заповідників та національних природних парків України і
Причорноморського району*

	Рік						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Тис. га							
Україна	1310,5	1382,8	1565,2	1576,1	1688,5	1769,1	1997,4
Причорноморський район, всього	274,1	301,9	355,1	355,1	356,5	437,1	438,4
в тому числі область:							
Миколаївська	7,8	7,8	43	43	45,8	45,8	47,1
Одеська	71,6	99,4	99,4	99,4	100,7	100,7	100,7
Херсонська	194,7	194,7	212,7	212,7	210	290,6	290,6
у % до загальної території							
Україна	2,2	2,3	2,6	2,6	2,8	2,9	3,3
Причорноморський район, всього	3,2	3,5	4,1	4,1	4,1	5,1	5,1
в тому числі область:							
Миколаївська	0,3	0,3	1,7	1,7	1,9	1,9	1,9
Одеська	2,1	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0	3,0
Херсонська	6,8	6,8	7,5	7,5	7,4	10,2	10,2

*Складено автором з використанням [337]

Як видно з даних табл. 3.3, враховуючи підвищені екологічні ризики руйнування природних біоценозів в Причорноморському районі, частка земель відведених під заповідники і національні природні парки тут – вища, ніж у середньому по країні. При чому в аналізованому періоді площі відповідних земель збільшувалися у всіх областях: У Миколаївській - у 6 разів, в Одеській – у 1,4 рази, в Херсонській – 1,5 рази.

Як видно з даних таблиці 3.4 в усіх областях Причорноморського району склалася критична ситуація із утилізацією особливо небезпечних відходів (IV

класу). Їх нагромадження зумовлює утворення, накопичення та збільшення токсинів у ґрунті, поверхневих водах та повітрі. Що завдає непоправної шкоди довкіллю і суттєво ускладнює забезпечення екологічної складової стійкого розвитку сільських територій регіону.

Таблиця 3.4

Утворення та утилізація відходів IV класу небезпеки в Україні і
Причорноморському районі*

	Показник	Рік					
		2010	2012	2013	2014	2015	2016
Україна	утворено відходів, млн. т	417,5	449,4	447,2	354,3	311,7	295,2
	утилізовано відходів, % до утворених	34,7	31,8	32,8	30,8	29,6	28,5
Причорноморський район	утворено відходів, млн. т	3,79	3,99	3,38	3,41	3,21	3,29
	утилізовано відходів, % до утворених	11,6	3,3	3,7	2,8	2,6	2,2
в тому числі область: Миколаївська	утворено відходів, млн. т	2,94	2,29	2,32	2,22	2,24	2,30
	утилізовано відходів, % до утворених	1,3	2,8	3,0	1,9	1,7	2,3
Одеська	утворено відходів, млн. т	0,51	1,33	0,71	0,80	0,59	0,64
	утилізовано відходів, % до утворених	74,3	3,5	3,7	1,4	1,7	1,3
Херсонська	утворено відходів, млн. т	0,35	0,38	0,35	0,38	0,37	0,35
	утилізовано відходів, % до утворених	7,1	5,8	7,9	11,3	9,8	3,7

*Складено та розраховано автором з використанням [337]

Важливою умовою раціонального використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій у частині земель сільськогосподарського призначення є забезпечення відтворення їх родючості. Це досягається шляхом внесення необхідної дози мінеральних та органічних добрив. Як видно з даних табл. 3.5 у регіонах Причорноморського району внесення мінеральних добрив є нижчим, ніж у середньому по країні. Внесеної кількості добрив недостатньо для компенсації виведення поживних речовин з ґрунту урожаєм

сільськогосподарських культур. Господарський винос складається з кількості поживних речовин, яка вилучається з поля разом з основною або основною і побічною продукцією після її вивезення з поля при збиранні. Господарський винос залежить не тільки від культур, а й від врожаю, вмісту в ньому поживних речовин та умов вирощування. Наприклад, при урожаї пшениці 40 ц з 1 га із зерном і соломкою в середньому виноситься, кг/га: азоту - 130, фосфору - 50, калію - 62. Із ростом урожайності винос значно збільшується.

Таблиця 3.5

Внесення мінеральних добрив під посіви всіх сільськогосподарських культур, на 1 га посівної площі кг у поживних речовинах*

	Рік									
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Україна	51	57	48	58	68	72	80	82	79	96
в т.ч. області										
Миколаївська	29	28	31	41	49	50	50	52	55	72
Одеська	37	36	35	43	53	46	52	67	65	91
Херсонська	33	36	33	39	45	42	43	39	37	54

*Розраховано за даними [338-342]

При урожаї 96-116 ц з 1га зерна кукурудзи винос основною і побічною продукцією азоту становить, кг на 1га: азоту - 214-349,фосфору – 71-116,калію – 130-302. Тобто в середньому – 590 кг з 1 га. У практиці при встановленні норм добрив враховують винос азоту, фосфору і калію на формування одиниці основної продукції і відповідної кількості побічної (табл. 3.6).

Таблиця 3.6

Винос азоту, фосфору і калію культурами (кг/т) основної продукції з урахуванням відповідної кількості побічної* [343, с. 133]

Культура	N	P₂O₅	K₂O	Σ
Озима пшениця	32	11	16	59
Озиме жито	29	12	21	62
Кукурудза	30	10	26	66
Горох	66	15	29	110
Соя	72	14	20	106
Гречка	30	15	30	75

*Складено за даними [343, с. 133]

Прості розрахунки показують, що навіть при відносно високих обсягах внесення мінеральних добрив у 2016р., родючість ґрунтів Причорноморського району виснажується катастрофічними темпами (табл. 3.7-3.9).

Таблиця 3.7

Баланс поживних речовин в ґрунті при виробництві окремих сільськогосподарських культур у Миколаївській області в 2016р.*

Показник	Озима пшениця	Озиме жито	Кукурудза на зерно	Горох	Соя
Урожайність, ц з 1 га	36,1	22,2	39	33,6	16,7
Внесено поживних речовин, кг з 1 га	213,0	137,6	257,4	369,6	177,0
Внесено мінеральних добрив, на 1 га у поживних речовинах	81	81	95	81	64
Баланс поживних речовин, кг на 1 га	-132,0	-56,6	-162,4	-288,6	-113,0
Площа посіву, тис. га	336,3	0,4	121,5	17,9	19,5
Загальний баланс, тис. ц	-443,9	-0,2	-197,3	-51,7	-22,0

*Складено згідно даних [337]

В Миколаївській області лише при виробництві п'яти сільськогосподарських культур за один рік внесено урожаєм і не компенсовано мінеральними добривами, тобто втрачено, 715,1 тис. ц поживних речовин.

Для Одеської області розраховані, за аналогічною методикою, втрати ще більші – 1043,7 тис. ц (табл. 3.8).

Деградація ґрунтів загрожує безповоротними економічними, соціальними та екологічними збитками, які можуть спричинити не лише перехід областей Причорноморського району у статус депресивних вимираючих регіонів, але й загальну економічну кризу.

Таблиця 3.8

Баланс поживних речовин в ґрунті при виробництві окремих сільськогосподарських культур у Одеській області в 2016р.*

Показник	Озима пшениця	Озиме жито	Кукурудза на зерно	Горох	Соя
Урожайність, ц з 1 га	38,5	34,4	38,1	26,8	28,8
Внесено поживних речовин, кг з 1 га	227,2	213,3	251,5	294,8	305,3
Внесено мінеральних добрив, на 1 га у поживних речовинах	102	102	87	102	26
Баланс поживних речовин, кг на 1 га	-125,2	-111,3	-164,5	-192,8	-279,3
Площа посіву, тис. га	549,2	0,8	159,9	38,7	6,4
Загальний баланс, тис. ц	-687,3	-0,9	-263,0	-74,6	-17,9

*Складено згідно даних [337]

В Херсонській області виснаження ґрунтів за рахунок вирощування лише п'яти сільськогосподарських культур у звітному періоді становило 1013,1 тис. ц поживних речовин (табл. 3.9).

Таблиця 3.9

Баланс поживних речовин в ґрунті при виробництві окремих сільськогосподарських культур у Херсонській області в 2016р.*

Показник	Озима пшениця	Озиме жито	Кукурудза на зерно	Горох	Соя
Урожайність, ц з 1 га	35,2	22,5	65	27,1	36,1
Внесено поживних речовин, кг з 1 га	207,7	139,5	429,0	298,1	382,7
Внесено мінеральних добрив, на 1 га у поживних речовинах	58	58	128	58	49
Баланс поживних речовин, кг на 1 га	-149,7	-81,5	-301,0	-240,1	-333,7
Площа посіву, тис. га	361,7	1,6	40,4	5,2	100,8
Загальний баланс, тис. ц	-541,4	-1,3	-121,6	-12,5	-336,3

*Складено згідно даних [337]

Альтернативою мінеральним добривам є органічні, які, до того ж, є невід'ємною умовою розвитку сільськогосподарського виробництва на умовах сталості (екологічна складова) (табл. 3.10). Крім того, розширення сфери органічного землеробства, як один із найбільш перспективних напрямків розвитку сільських територій, може бути пов'язане виключно із використанням органічних добрив.

Як бачимо, сільськогосподарські товаровиробники Причорноморського району фактично не вносять органічних добрив. Адже середні норми внесення гною складають 30-40 т на гектар.

Таблиця 3.10

Внесення органічних добрив під посіви всіх сільськогосподарських культур, на 1 га посівної площі, тонн*

	Рік									
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Україна	0,7	0,6	0,6	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5	0,5
в т.ч. області										
Миколаївська	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,1	0,1	0,2	0,1	0,2
Одеська	0,2	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0	0,1
Херсонська	0,6	0,4	0,5	0,1	0,1	0,1	0,1	0,1	0,0	0,0

*Розраховано за даними [338-342]

Головною причиною відсутності органічної альтернативи мінеральним добривам як в цілому по країні, так і в Причорноморському районі зокрема, є різке скорочення поголів'я сільськогосподарських тварин (табл. 3.11-3.12).

Таблиця 3.11

Динаміка поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях господарств України та регіонів Причорноморського району, тис. гол. на початок року*

Рік	Україна	Причорноморський район		в тому числі області		
		тис. гол.	%	Миколаївська	Одеська	Херсонська
1991	24623,4	2746,8	11,2	820,4	1060,4	866
1996	17557,3	1743	9,9	515,3	661,3	566,4
2001	9423,7	906,2	9,6	249,4	419,8	237
2006	6514,1	658,3	10,1	180,6	278	199,7
2009	5079	473,2	9,3	145,6	187	140,6

Продовження таблиці 3.11

2010	4826,7	463,7	9,6	144,5	187,8	131,4
2011	4494,4	446	9,9	141,4	182,5	122,1
2012	4425,8	450,9	10,2	142	190,2	118,7
2013	4645,9	468	10,1	150,3	198,9	118,8
2014	4534	482,7	10,6	154,5	206,6	121,6
2015	3884	438,3	11,3	132,4	191,7	114,2
2016	3750,3	421,9	11,2	135,1	179,4	107,4
2017	3682,3	415,1	11,3	140,4	169,5	105,2
2018	3530,8	412,7	11,7	145,1	165,5	102,1
Середньо-річний темп зміни, ± %	-4,0	-1,5	x	0,0	-1,3	-3,5

*розраховано за даними [345-353]

В першу чергу великої рогатої худоби. В період з 1991 по 2018рр. поголів'я великої рогатої худоби в Причорноморському районі скоротилося у 6,7 рази. Разом з тим середньорічний темп скорочення поголів'я (починаючи з 2009р.) тут становить 1,5%, натомість у середньому по країні – 4%. У розрізі регіонів – у Миколаївській області припинилося падіння поголів'я і з 2016р. розпочалося його відновлення.

Поголів'я свиней у Причорноморському районі у період з 1991 по 2018рр. скоротилося у 6 разів із середньорічним темпом 2,4%, продемонструвавши швидшу динаміку скорочення порівняно із аналогічним показником по країні (табл. 3.12).

Як і у випадку зі скорочення поголів'я великої рогатої худоби, найбільше скорочення поголів'я свиней зачепило Херсонську область – у 7,5 разів за аналізований період із середньорічним темпом 3,4%. Зважаючи на те, що Причорноморський район є одним із лідерів у виробництві зернової продукції, таке скорочення виглядає нелогічним. Однак, що стосується виробництва органічних добрив – скорочення поголів'я свиней не чинить критичного тиску на даний процес. Це пояснюється особливостями свинячого гною, який можна

вносити в обмеженій кількості разом із гноєм великої рогатої худоби у співвідношенні 1:4.

Таблиця 3.12

Динаміка поголів'я свиней в усіх категоріях господарств України та регіонів Причорноморського району, тис. гол. на початок року*

Рік	Україна	Причорноморський район		в тому числі області		
		тис. гол.	%	Миколаївська	Одеська	Херсонська
1991	19426,9	2776,6	14,3	767,6	1020,9	988,1
1996	13144,4	1390,3	10,6	391,9	481,6	516,8
2001	7652,3	774,6	10,1	136,8	409,4	228,4
2006	7052,8	690,1	9,8	140,2	375,8	174,1
2009	6526	575,8	8,8	113,7	283,4	178,7
2010	7576,6	702,1	9,3	147,7	359,1	195,3
2011	7960,4	757,5	9,5	166,9	385,1	205,5
2012	7373,2	753,4	10,2	155,9	397,4	200,1
2013	7576,7	730,1	9,6	139,6	390,1	200,4
2014	7922,2	736,6	9,3	147,1	404,1	185,4
2015	7350,7	680,2	9,3	129,1	371,6	179,5
2016	7079	630,9	8,9	114,6	350,3	166
2017	6669,1	546,9	8,2	99,9	289,6	157,4
2018	6109,9	461,4	7,6	90,5	239,5	131,4
Середньо-річний темп зміни, ± %	-0,7	-2,4	x	-2,5	-1,9	-3,4

* Розраховано за даними [345-353]

Тому вирішення задачі забезпечення сталого розвитку сільських територій у частині екологічної складової – внесення оптимальної або близької до неї норми органічних добрив, вимагає збільшення саме поголів'я великої рогатої худоби.

Поряд із недостатніми обсягами внесення мінеральних та органічних добрив, що веде до поступової деградації ґрунтів сільськогосподарського призначення, іще більшою проблемою є те, що обмежена кількість добрив вноситься навіть не на всі посівні площі (табл. 3.13). В регіонах Причорноморського району частка посівних площ, удобрених мінеральними

добривами, нижча, ніж середнє значення даного показника по країні. Найгірший стан у Херсонській області.

Оцінка частки посівних площ, удобрених органічними добривами, зважаючи на те, що фактичний показник внесення на 1 га посівної площі у середньому нижчий у 350 разів від норми, не має практичного сенсу.

Таблиця 3.13

Частка посівних площ, удобрених мінеральними добривами, %*

	Рік									
	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Україна	41,9	47,6	42,7	46,8	51,1	52,5	54,2	54,1	53,7	57,9
Причорноморський район	35,3	36,6	35,5	38,9	43,0	41,5	43,7	44,6	44,4	50,7
в т. ч. області:										
Миколаївська	35,4	33,7	34,0	39,4	44,0	43,3	43,7	43,7	44,1	49,8
Одеська	41,3	42,1	39,1	42,2	47,4	46,6	49,9	53,8	51,8	58,3
Херсонська	27,1	32,2	32,4	34,0	36,3	32,5	35,5	33,7	34,8	41,4

*розраховано за даними [338-342]

Наступний етап аналізу – визначення рівня забезпеченості земельними ресурсами. Для цього ми запропонували порівнювати обсяги виробництва та споживання базових видів продовольства (табл. 3.14-3.16).

При здійсненні розрахунків, ми виходили із наступних міркувань.

У виробництві м'яса ми звернули увагу, передусім, на тваринницьку продукцію, що традиційно є найбільш популярна серед українців – це свинина. Для виробництва 1 ц приросту свиней, що еквівалентне 73 кг м'яса у забійній вазі (при масі тварини 100 кг), необхідно затрати 5 ц к. одиниць. З яких 80% або 400 кг – це комбікорми на основі зерна, 10% або 50 кг – кормові буряки, 10% або 50 кг – картопля. Враховуючи середню врожайність даних культур у сільськогосподарських виробників відповідних регіонів Причорноморського району, площа сільськогосподарських угідь, необхідна для отримання 73 кг м'яса свинини становитиме: для виробництва зерна (кукурудзи на зерно) – 0,11 га; для виробництва кормового буряка – 0,002 га; для виробництва картоплі – 0,005 га; разом \approx 0,12 га.

Таблиця 3.14

Оцінка обсягів дефіциту земельних ресурсів, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства у Миколаївській області за фактичними даними 2017р.*

Продовольство	Виробництво	Споживання	Рівень забезпеченості, %	Дефіцит, кг на 1 особу	Дефіцит, тонн, тис. шт. на регіон	Дефіцит земель сільськогосподарського призначення, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства, га
Хліб та хлібні продукти, кг у переводі на зерно пшениці	1255,6	170,0	738,6	х	х	х
М'ясо та м'ясопродукти	26,1	48,1	54,3	-22,0	- 25088,8	41241,8
Молоко та молокопродукти	298,7	202,0	147,9	х	х	х
Яйця, шт.	221,0	261,0	84,7	-40,0	- 45616,1	1451,4
Олія	267,4	12,9	2072,9	х	х	х
Цукор	13,3	30,3	43,9	-17,0	- 19386,8	-
Картопля	160,0	115,6	138,4	х	х	х
Овочі	484,0	176,4	274,4	х	х	х
Плоди та ягоди	25,0	51,3	48,7	-26,3	- 29992,6	4798,8
Разом	х	х	х	х	х	47492

* Розраховано за даними [337]

Для виробництва 220 яєць (за рік) потрібна 1 курка-несучка. Річний раціон однієї курки-несучки становить 40,2 кг кормів з яких – 26,13 кг комбікорм на основі зерна (кукурудзи), решта – кормові добавки на основі мінеральних речовин та відходів промислового виробництва (макуха, шрот, дріжджі, тваринні корми, жири тощо). Враховуючи середню врожайність кукурудзи на зерно у сільськогосподарських виробників Причорноморського району, площа сільськогосподарських угідь, необхідна для отримання 220 курячих яєць становитиме – 0,007 га.

Таблиця 3.15

Оцінка обсягів дефіциту земельних ресурсів, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства в Одеській області за фактичними даними 2017р.*

Продовольство	Виробництво	Споживання	Рівень забезпеченості, %	Дефіцит, кг на 1 особу	Дефіцит, тонн, тис. шт. на регіон	Дефіцит земель сільськогосподарського призначення, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства, га
Хліб та хлібні продукти, кг у переводі на зерно пшениці	958,5	174,0	550,9	х	х	х
М'ясо та м'ясопродукти	18,8	48,0	39,2	-29,2	-69586,9	114389,4
Молоко та молокопродукти	146,2	180,7	80,9	-34,5	-82217,4	13154,8
Яйця, шт.	221,0	268,0	82,5	-47,0	-112006,3	3563,8
Олія	132,7	14,2	934,5	х	х	х
Цукор	-	30,6	0,0	-30,6	-72923,2	-
Картопля	165,0	107,1	154,1	х	х	х
Овочі	121,0	150,1	80,6	-29,1	-69348,6	5318,1
Плоди та ягоди	38,0	57,6	66,0	-19,6	-46709,0	4200,4
Разом	х	х	х	х	х	140626,5

* Розраховано за даними [337]

Середня молочна продуктивність корів на території Причорноморського економічного району становить 4170 кг молока. Враховуючи високу розораність землі, організаційні й правові складнощі із переведення земель сільськогосподарського призначення із категорії «рілля» у категорію «пасовища», найбільш ймовірним є стійлове утримання великої рогатої худоби, у разі збільшення її поголів'я у регіонах Причорноморського району. Для годівлі однієї дійної корови за технологією стійлового утримання необхідно 0,65-0,7 га сільськогосподарських угідь (рілля). Отже, для виробництва 1 тонни молока при даній продуктивності корів необхідно 0,16 га землі.

Таблиця 3.16

Оцінка обсягів дефіциту земельних ресурсів, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства в Херсонській області за фактичними даними 2017р.*

Продовольство	Виробництво	Споживання	Рівень забезпеченості, %	Дефіцит, кг на 1 особу	Дефіцит, тонн, тис. шт. на регіон	Дефіцит земель сільськогосподарського призначення, необхідних для виробництва дефіцитних обсягів продовольства, га
Хліб та хлібні продукти, кг у переводі на зерно пшениці	1580,1	191,7	824,4	х	х	х
М'ясо та м'ясопродукти	38,2	53,1	71,9	-14,9	-15586,9	25622,3
Молоко та молокопродукти	279,0	204,4	136,5	х	х	х
Яйця, шт.	975,0	268,0	363,8	х	х	х
Олія	166,3	11,6	1433,6	х	х	х
Цукор	-	34,9	0,0	-34,9	-36508,9	-
Картопля	258,0	139,4	185,1	х	х	х
Овочі	1207,0	163,9	736,4	х	х	х
Плоди та ягоди	63,0	48,1	131,0	х	х	х
Разом	х	х	х	х	х	25622,3

* Розраховано за даними [337]

При обґрунтуванні дефіцитності цукру, ми виходимо з того, що степова агро-кліматична зона – несприятлива для вирощування цукрових коренів. Тому перевищення обсягів місцевого споживання над місцевим виробництвом є нормальною ситуацією, якщо це відповідає принципам територіальної спеціалізації сільськогосподарського виробництва.

При обґрунтуванні розміру дефіциту землі для виробництва овочів, плодів та ягід, ми виходили із фактичних обсягів урожайності відповідних сільськогосподарських культур.

Отже загальний дефіцит земельних ресурсів для виробництва окремих видів продовольства у Причорноморському районі становить 213741 га ріллі. Це 3,84% від загальної площі ріллі Миколаївської, Одеської і Херсонської областей. Найбільш дефіцитним видом продовольства є м'ясо та м'ясопродукти. Його дефіцит становить 110,3 тис. тонн. Для ліквідації дефіциту необхідно 181,3 тис. га ріллі (84,8% від загальної потреби землі для покриття розрахованого продовольчого дефіциту) відвести під виробництва кормової бази м'ясного тваринництва.

Крім земель сільськогосподарського призначення, не менш важливою складовою природно-ресурсного потенціалу є вода. Україна – єдина держава в Європі, яка використовує поверхневі води для питного водопостачання, але рівень їхнього забруднення настільки високий, що чиста вода може стати дефіцитом. Рівень забезпеченості України водними ресурсами є недостатнім і визначається формуванням річкового стоку, наявністю підземних і морських вод. Територіальний розподіл водних ресурсів України є нерівномірним і не відповідає розміщенню водомістких господарських комплексів. Найменша кількість водних ресурсів формується у місцях зосередження потужних споживачів, в тому числі в Причорноморському районі. В цілому водні ресурси України можна охарактеризувати як недостатні. У маловодні роки дефіцит води відчувається навіть у басейнах великих річок. Щорічний дефіцит води становить не менше, ніж 4 млрд. м³. Сільське господарство використовує 40% водних ресурсів, які надходять у експлуатацію.

Україна в забезпеченні ресурсами за обсягом запасів прісної води на одну людину серед 195 країн посідає 111-е місце. Найбільший ризик дефіциту води в Одеській, Херсонській, Миколаївській, Дніпропетровській і Запорізькій областях, оскільки на 1 км² території тут припадає від 23 до 5 тис. м³/рік води, а на одну людину в 15-20 разів менше води, ніж у західних областях. Наразі в центрі і на півночі Одеської області частину населених пунктів користується привезеною водою.

Як видно з даних табл. 3.17, області Причорноморського економічного району, залишаючись найбільш вододефіцитними, здійснюють значно більший, ніж у середньому по країні, забір води у розрахунку на одного жителя відповідної території.

Таблиця 3.17

Забір води із природних водних об'єктів України і Причорноморського району*

	Рік						
	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Всього, млн. м³							
Україна	14846	14651	14651	13625	11505	9699	9907
Причорноморський район, всього	3509	3245	2923	2400	2709	2459	2646
в тому числі область:							
Миколаївська	217	227	268	268	290	233	233
Одеська	2189	1699	1263	662	977	760	981
Херсонська	1103	1319	1392	1470	1442	1466	1432
в тому числі на 1 жителя, м³							
Україна	323,0	320,0	321,1	299,1	253,3	225,9	231,7
Причорноморський район, всього	750,8	696,6	628,6	516,5	584,2	531,3	573,9
в тому числі область:							
Миколаївська	182,4	191,9	227,5	228,4	248,2	200,1	201,2
Одеська	915,5	711,4	528,8	276,4	407,7	317,1	410,4
Херсонська	1008,8	1212,6	1284,8	1363,3	1344,4	1372,8	1347,9

*Розраховано за даними [337]

Причина цього полягає в тому, що основна частина спожитої води йде на полив сільськогосподарських культур. Особливо це очевидно у випадку із Херсонською областю, де зосереджені найбільші площі відкритого овочівництва та баштанництва. Скорочення споживання водних ресурсів у вододефіцитній Миколаївській області свідчить про скорочення запасів прісної води, що загрожує скороченням сільськогосподарського виробництва. Те ж саме стосується і Одеської області.

3.2. Демографічний потенціал сільських територій: стан, перспективи відтворення та розвитку

На наше переконання демографічний потенціал є головним ресурсом

розвитку сільських територій. Людина є одночасно суб'єктом і об'єктом перетворень, які вона здійснює при взаємодії із навколишнім природним та соціальним середовищем. Рівень культури, освіти, мотивація відіграють значно більшу роль при облаштуванні виробничої та побутової сфери людини, ніж наявність природних чи капітальних ресурсів. Про що переконливо доводить практичний досвід – жителі Японії, не володіючи доступом до більшості викопних природних ресурсів і використовуючи власну обмежену капітальну базу, перетворили свою острівну країну на зелену оазу – багату, привітну, екологічно чисту, доглянуту. Натомість росіяни, володіючи найбільшими у світі природними запасами корисних копалин, землі, води, лісу, досі не спромоглися побудувати у себе суспільство загального добробуту – наразі 14% жителів цієї країни живуть за межею бідності, де переважна їх більшість проживає у сільських населених пунктах, позбавлених базових елементів побутових зручностей [355].

Як видно з даних табл. 3.18 у динаміці чисельності сільського населення України та регіонів Причорноморського економічного району спостерігаються помітні відмінності.

Таблиця 3.18

Чисельність та частка сільського населення обох статей у структурі постійного населення України, станом на 1 січня відповідного періоду*

Рік	Україна		Причорноморський район		Миколаївська		Одеська		Херсонська	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
2011	6858,2	31,6	798,0	34,7	189,7	32,5	396,0	33,7	212,4	39,1
2012	6793,5	31,5	790,9	34,7	187,2	32,5	393,7	33,7	210,0	39,1
2013	6721,1	31,4	782,4	34,6	184,1	32,4	391,1	33,6	207,2	39
2014	6645,4	31,3	773,2	34,5	181,0	32,3	388,1	33,5	204,2	39
2015	6215,2	31,2	765,8	34,5	178,0	32,1	386,2	33,6	201,6	39
2016	6156,4	31,1	759,3	34,4	175,0	31,9	384,8	33,6	199,5	39
2017	6087,4	31,1	750,6	34,4	172,0	31,9	381,5	33,6	197,1	39
2018	6017,9	31	742,1	34,4	169,8	31,9	378,3	33,5	194,0	39

*Розраховано за даними [356-363]

По-перше, слід вказати на те, що частка сільського населення в Причорноморському районі – вища, ніж у середньому по країні. Особливо помітною є різниця між національним показником та Херсонською областю. Це означає, що політика розвитку сільських територій є особливо актуальною для областей Причорноморського району.

По-друге, середньорічний темп скорочення сільського населення України – суттєво випереджає аналогічний показник по областях Причорноморського району: -1,5% проти -0,9%. Вирівнювання динамічного ряду «чисельність сільського населення обох статей» дало криві апроксимації (рис. 3.1):

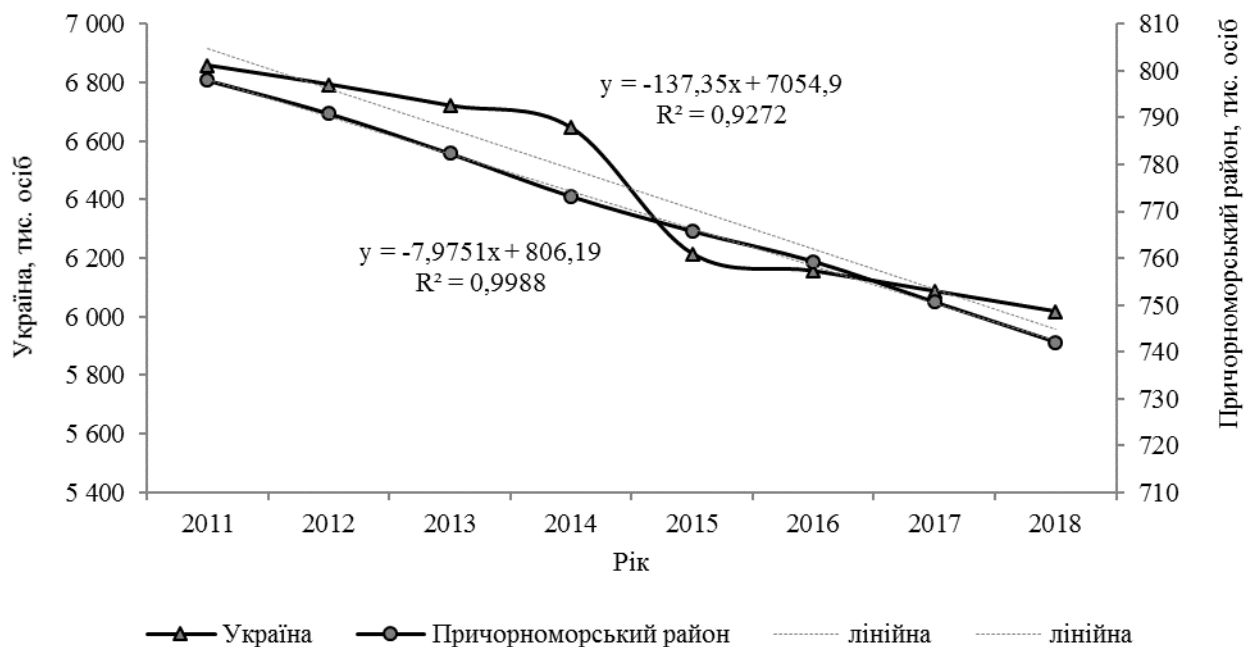

Рис. 3.1. Вирівнювання динамічного ряду «чисельність сільського населення обох статей», тис. осіб*

*Побудовано за даними [356-363]

- для України: $Y = -137,35x + 7054,9$, з $R^2 = 0,9272$, що вказує на високу тісноту зв'язку;

- для Причорноморського економічного району: $Y = -7,9751x + 806,19$, з $R^2 = 0,9988$, що вказує на високу тісноту зв'язку.

Отже, при збереженні існуючих тенденцій, через 10 років чисельність сільського населення України та Причорноморського району скоротиться до 4527790 та 662640 осіб відповідно, а частка сільського населення Причорноморського району у національній структурі зросте з 11,6 до 14,6%. Що особливо актуалізує завдання обґрунтування оптимальної моделі розвитку сільських територій Миколаївської, Одеської та Херсонської областей шляхом освоєння їх ресурсного потенціалу на принципах економічної, соціальної та екологічної сталості.

Негативною тенденцією є старіння сільського населення України та Причорноморського району (табл. 3.19).

Таблиця 3.19

Чисельність та частка сільського населення обох статей у структурі постійного сільського населення України у віці 60 років і старші, станом на 1 січня відповідного періоду*

Рік	Україна		Причорноморський район		Миколаївська		Одеська		Херсонська	
	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%	тис. осіб	%
2011	3368,0	49,1	313,5	39,3	79,4	41,8	152,1	38,4	82,0	38,6
2012	3333,6	49,1	314,0	39,7	79,1	42,2	152,4	38,7	82,5	39,3
2013	3299,8	49,1	314,9	40,2	78,9	42,8	152,7	39,0	83,3	40,2
2014	3257,7	49,0	315,3	40,8	78,3	43,3	153,0	39,4	83,9	41,1
2015	3076,9	49,5	317,0	41,4	78,1	43,9	153,8	39,8	85,0	42,2
2016	3055,8	49,6	317,5	41,8	77,9	44,5	154,0	40,0	85,7	42,9
2017	3045,9	50,0	319,6	42,6	78,3	45,5	154,6	40,5	86,7	44,0
2018	3047,6	50,6	322,4	43,5	78,8	46,4	155,9	41,2	87,7	45,2

*Розраховано за даними [356-363]

Темп негативних змін в Причорноморському районі суттєво випереджає відповідний показник по країні, Так, якщо в рамках національного масштабу частка сільських жителів обох статей у віці понад 60 років за останніх 8 років зросла лише на 1,5 в.п., то в Причорноморському районі – на 4,2 в.п. Головною причиною такої відмінності є динаміка чисельності людей відповідної вікової категорії. Якщо в масштабах країни її розмір в аналізованому періоді зменшився, то в Причорноморському районі навпаки зріс.

Зростання відбулося за рахунок Херсонської та Одеської областей у яких чисельність сільського населення обох статей у віці понад 60 років збільшилася на 3,8 та 5,7 тис. осіб відповідно. Як видно з даних табл. 3.18 помітний приріст почав відбуватися з 2014 року. На нашу думку – це пов'язано із російсько-українським військовим конфліктом, який спричинив хвилю біженців із окупованих та прифронтових територій. Біженці працездатного віку із неповнолітніми дітьми зорієнтовані на міста, де можна працевлаштуватися, отримати більш якісні освітні та медичні послуги порівняно із селом. Натомість люди пенсійного віку перемістилися в сільську місцевість регіонів Причорноморського району – у близьке для себе культурне середовище. До того ж це місцевість із відносно низькою концентрацією населення, що проживає на сільських територіях, а тому тут не має проблем із винайманням чи купівлею житлової нерухомості за прийнятними цінами. Зважаючи на таку обставину, вважаємо, що зростання абсолютних та відносних показників чисельності сільського населення обох статей у віці понад 60 років на сільських територіях Причорноморського району є тимчасовим явищем.

Значно тривожнішою є ситуація із кількістю сільського населення дітородного віку (15-49рр.) – воно скорочується як в абсолютному, так і відносному вираженні (табл. 3.20).

Таблиця 3.20

Чисельність сільського населення України обох статей у фертильному віці (15-49рр.), тис. осіб станом на 1 січня відповідного періоду*

Рік	Україна		Причорноморський район		Миколаївська		Одеська		Херсонська	
	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.	чол.	жін.
2011	3516,5	3341,7	406,7	391,3	97,1	92,6	200,2	195,8	109,4	103,0
2012	3486,2	3307,3	403,5	387,4	96,0	91,2	199,2	194,5	108,4	101,6
2013	3450,9	3270,2	399,7	382,7	94,5	89,6	198,2	192,9	107,0	100,2
2014	3413,2	3232,2	395,1	378,1	93,1	87,9	196,6	191,4	105,4	98,8
2015	3193,7	3021,5	391,3	374,5	91,7	86,3	195,6	190,6	104,0	97,6
2016	3162,8	2993,6	388,2	371,1	90,3	84,7	194,8	190,0	103,1	96,4
2017	3126,0	2961,5	384,0	366,6	88,9	83,2	193,3	188,2	101,9	95,3
2018	3092,6	2925,3	380,3	361,8	87,9	81,9	192,0	186,3	100,5	93,5

*Розраховано за даними [356-363]

Середньорічний темп скорочення чоловіків даної вікової категорії на сільських територіях країни становить -1,5%, в областях Причорноморського району -0,8%. Найшвидші темпи депопуляції чоловіків фертильного періоду серед причорноморських регіонів – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській.

Серед жінок дітородного віку темпи депопуляції – вищі, ніж серед чоловіків: середньорічний темп скорочення по країні -1,6%, по сільських територіях Причорноморського району -0,9%. Найшвидші темпи депопуляції жінок фертильного періоду серед причорноморських регіонів, як і у чоловіків – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській. На нашу думку це спричинено тим, що жіноча молодь переважно не бажає народжувати та виховувати дітей у сільській місцевості, пов'язуючи такі процеси із вищими ризиками для їх здоров'я і комфорту. Що зумовлено переважно незадовільними побутовими умовами та незадовільно якістю медичних послуг, особливо для жителів віддалених сільських населених пунктів. Станом на 1 січня 2018р. на одного чоловіка дітородного віку в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях припадало відповідно 0,93, 0,97 і 0,93 жінки фертильного віку.

Вирівнювання динамічних рядів «чисельність сільського чоловічого (жіночого) населення у фертильному віці (15-49рр.)» дало змоги із високим ступенем ймовірності спрогнозувати, що у разі збереження існуючої тенденції, станом на 1 січня 2029р. (через 10р.) (рис. 3.2-3.3):

- чисельність сільського чоловічого населення у фертильному віці становитиме у Миколаївській області – 74,1 тис. осіб, Одеській області – 180,4 тис. осіб, Херсонській області – 87,5 тис. осіб;

- чисельність сільського жіночого населення у фертильному віці становитиме у Миколаївській області – 66,1 тис. осіб, Одеській області – 173,9 тис. осіб, Херсонській області – 80,5 тис. осіб.

Таким чином, станом на 1 січня 2029р. на одного чоловіка дітородного віку в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях припадатиме відповідно 0,89, 0,96 і 0,92 жінки фертильного віку.

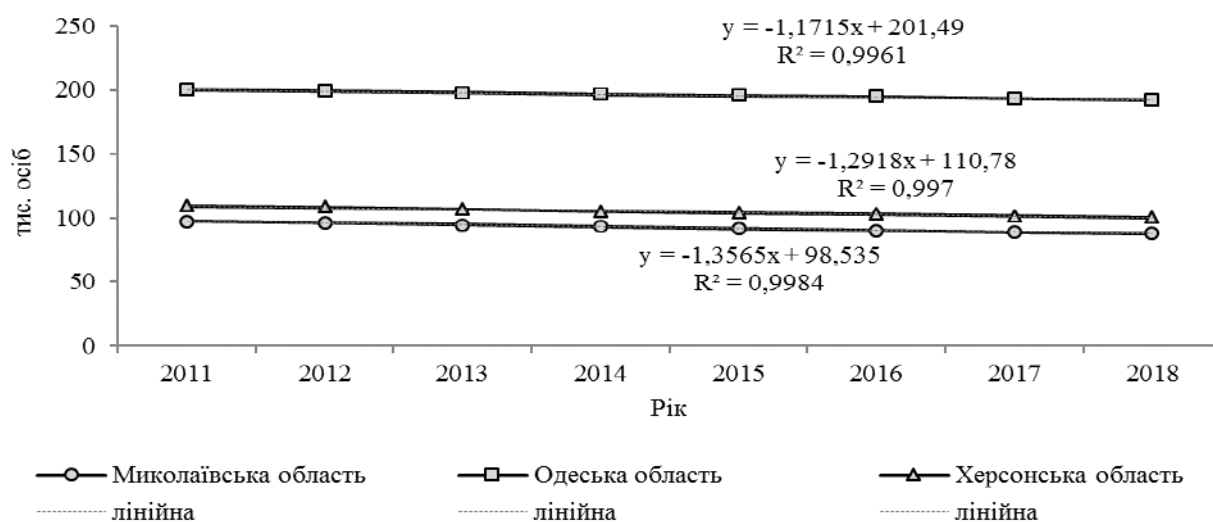

Рис. 3.2. Вирівнювання динамічного ряду «чисельність сільського чоловічого населення у фертильному віці (15-49рр.)», тис. осіб станом на 1 січня відповідного періоду*

*Побудовано за даними [356-363]

Зниження коефіцієнта співвідношення жінок до чоловіків фертильного віку в Миколаївській області нижче значення 0,9 є критичним, оскільки усуває природну мотивацію (пошук шлюбної пари) чоловіків фертильного періоду залишатися в сільській місцевості.

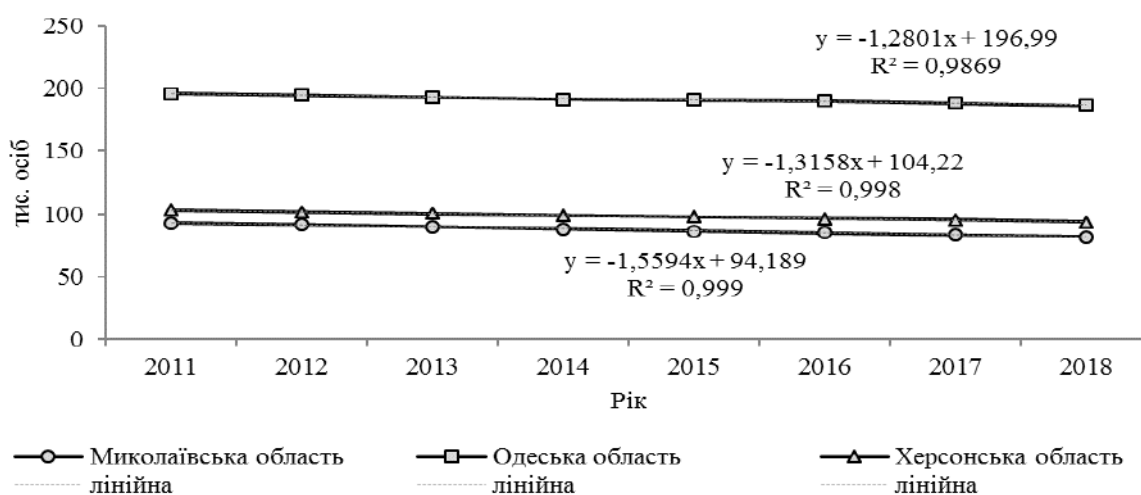

Рис. 3.3. Вирівнювання динамічного ряду «чисельність сільського жіночого населення у фертильному віці (15-49рр.)», тис. осіб станом на 1 січня відповідного періоду*

*Побудовано за даними [356-363]

Скорочення чисельності населення, в першу чергу у дітородному віці, негативно впливає на процес демографічного відтворення – народжуваність (табл. 3.21).

Таблиця 3.21

Коефіцієнт народжуваності та сумарний показник народжуваності, середній вік матері при народженні дитини, середня очікувана тривалість життя при народженні в Україні*

Показник	Рік	Україна	в тому числі області		
			Миколаївська	Одеська	Херсонська
Коефіцієнт народжуваності на 1000 жінок фертильного віку (15-49рр.)	2015	44,2	41,2	47,3	44,5
	2016	42,7	39,1	46,1	42,8
Сумарний показник народжуваності, на 1 жінку	2015	1,506	1,445	1,615	1,552
	2016	1,466	1,387	1,592	1,501
Середній вік матері при народженні дитини, років	2015	27,3	26,59	27,53	26,99
	2016	27,45	26,7	27,57	27,17
Середня очікувана тривалість життя при народженні, років	2015	71,38	70,32	70,36	69,95
	2016	71,68	70,67	70,83	70,16

*Побудовано за даними [364]

Як бачимо коефіцієнт народжуваності (на 1000 жінок фертильного віку) в усіх областях Причорноморського району зменшується. В результаті сумарний показник народжуваності також зменшується, в тому числі і в Причорноморському районі. Особливо негативна динаміка у Миколаївській області – результат найшвидших темпів скорочення жінок фертильного віку порівняно із іншими областями даного економічного району. Фактично відбувається депопуляція населення країни і Причорноморського району. Для припинення спаду та відновлення позитивної динаміки сумарний показник народжуваності повинен становити не менше, ніж 2,5.

Ми також вважаємо негативним явищем збільшення середнього віку матері при народженні дитини. Оптимальний вік жінки для народження першої

дитини починається з 18 років. Згідно медичних досліджень, в період до 25 років організм жінки є максимально активним і, відповідно, готовим для зачаття та виношування дитини. Після 25 років жіноча фертильність починає знижуватись. Це пониження активності репродуктивної системи є сповільненим і розвивається поступово, але тим не менше разом з цим природнім уповільненням дітородних функцій, знижується здатність до запліднення. Після 35 років цей процес починає значно прискорюватись. У більшості випадків, самостійна можливість запліднення для жінок у віці 40 років та більше стає важкодоступною.

Єдиним позитивним показником досліджуваної динаміки (табл. 3.21) є поступове зростання середньої очікуваної тривалості життя при народженні. Попри усі соціально-економічні складнощі – це вказує на хоч і повільне, але зростання рівня життя населення. В числі іншого – покращуються показники рівня здоров'я, а отже збільшується тривалість продуктивного (трудового) періоду життєвого циклу людини, що позитивно відображається на економіці країни та кожного окремого регіону, де відбуваються досліджувані позитивні зміни.

Загальна динаміка кількості сільського населення України та Причорноморського економічного району є негативною – кількість населення скорочується (табл. 3.22).

Разом з тим, по країні відбувається зменшення середньорічного темпу скорочення сільського населення на рівні 2,17%. Натомість сільські території Причорноморського району безлюдніють із прискореною динамікою – в середньому на 4,46% за рік. Найбільших щорічних втрат зазнає Херсонська область. Тут щорічний приріст темпів депопуляції сільських територій становить майже 8%. Найнижчі темпи скорочення сільського населення в Одеській області – 0,93% в середньому за рік. Темпи скорочення сільського населення в Миколаївській області більш, ніж вдвічі перевищують аналогічний показник по країні – 4,46%.

Таблиця 3.22

Загальний приріст, скорочення сільського населення України, осіб на 1 січня відповідного періоду*

Рік	Україна	Причорноморський район	в тому числі області		
			Миколаївська	Одеська	Херсонська
2010	-101267	-6489	-2286	-2024	-2179
2011	-84122	-4755	-2386	-537	-1832
2012	-78355	-5221	-2753	-282	-2186
2013	-84 782	-5484	-2746	-336	-2 402
2014	-75 866	-4537	-3163	635	-2 009
2015	-80621	-6721	-3874	-393	-2454
2016	-73335	-8222	-3516	-2135	-2571
2017	-86821	-8809	-2439	-2638	-3732

*Побудовано за даними [365-372]

Найбільші абсолютні втрати сільського населення за аналізований період має Миколаївська область – мінус 23163 особи. За даний період з карти області зникло 9 сільських населених пунктів. Херсонська область за аналізований період втратила 19365 осіб сільського населення. Втрати сільського населення Одеської області – 8980 осіб.

Важливим етапом аналізу зміни сільського населення країни чи окремого регіону є дослідження характеру впливу окремих факторів (табл. 3.23-3.25).

Аналіз динаміки головних факторів впливу на зміну кількості сільського населення в Миколаївській області дозволяє зробити висновок про відсутність певної закономірності – як бачимо ваги впливу природного приросту та сальдо міграції сильно коливаються.

Найбільший вплив природних чинників - перевищення смертності над народжуваністю – спостерігався у 2010 та 2017рр. Натомість найбільший вплив сальдо міграції – перевищення тих, хто виїжджає порівняно із тим, хто приїжджає – спостерігалось в 2012 і 2013рр. Зрозуміло одне –соціально-

економічне середовище сільських територій Миколаївської області є несприятливе для стабілізації та відновлення хоча б мінімального приросту кількості населення, яке там проживає.

Таблиця 3.23

Головні фактори загального приросту, скорочення сільського населення в Миколаївській області*

		Рік							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Загальний приріст, скорочення, всього	осіб	-2286	-2386	-2753	-2746	-3 163	-3874	-3516	-2439
в т. ч. за рахунок:									
природного приросту	осіб	-1954	-1569	-1213	-1 308	-1 641	-2262	-2274	-2240
	%	85,5	65,8	44,1	47,6	51,9	58,4	64,7	91,8
сальдо міграції	осіб	-332	-817	-1540	-1 438	-1 522	-1612	-1242	-199
	%	14,5	34,2	55,9	52,4	48,1	41,6	35,3	8,2

*Побудовано за даними [365-372]

Таблиця 3.24

Головні фактори загального приросту, скорочення сільського населення в Одеській області, осіб*

		Рік							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Загальний приріст, скорочення, всього		-2024	-537	-282	-336	635	-393	-2135	-2638
в т. ч. за рахунок:									
природного приросту		-2802	-1337	-1210	-1442	-1210	-2555	-2407	-2570
сальдо міграції		778	800	928	1106	1845	2162	272	-68

*Побудовано за даними [365-372]

Суттєво інша ситуація в Одеській області – в аналізованому періоді в 2010-2016рр. мало місце додатне сальдо міграції сільського населення в регіоні. І хоча піки масового приїзду громадян в область припадають на 2014 і 2015рр., що ми пов'язуємо із вимушеної міграцією, зумовленою російсько-українським військовим конфліктом, лише цією обставиною не можна пояснити причини даного явища. Адже позитивне сальдо міграції мало місце і в мирні 2010-2013рр. На нашу думку, головними причинами такого явища є:

1) економіка. Дослідження дозволило з'ясувати, що в Одеській області збільшення чисельності сільського населення спостерігалось в трьох районах – Біляївському, Лиманському та Овідіопольському (табл. 3.25).

Таблиця 3.25

Чисельність сільського населення в деяких районах Одеської області,
на 1 січня, осіб*

Рік	Район		
	Біляївський	Лиманський	Овідіопольський
2009	80283	55019	38457
2010	79492	55095	39241
2011	79042	55256	40200
2012	78772	55357	41376
2013	78585	55867	42589
2014	78998	56560	43829
2015	77805	56781	45171
2016	78087	57224	46829
2017	77907	57115	48377
2018	78299	56782	49524

*Побудовано за даними [365-372]

Особливістю даних районів є те, що саме вони межують із обласним центром. Слід зауважити, що останніми роками, особливо після російської анексії Кримського півострова, почало інтенсивно розвиватися портове господарство м. Одеса. Це зумовило зростання попиту на робочу силу. Другим чинником стало розширення сфери туристичних послуг в м. Одеса та сільських

околицях мегаполісу. Що приваблює сюди підприємців та найманих робітників з інших районів області та сусідніх регіонів;

2) ментальність. Переважна більшість місцевого населення має глибоковкорінене переконання про те, що ні в Європі, ні тепер уже в Росії їх не чекають. Тому кращої долі там не знайдеш. Очевидно дається взнаки культурна спадщина – нинішні жителі області є нащадками переселенців, які приїхали кілька поколінь назад освоювати теплі родючі відносно вільні землі. А тому свою долю вони міцно пов'язують із територією на якій проживають.

Як і у випадку Миколаївської області, в Херсонській області аналіз динаміки головних факторів впливу на зміну кількості сільського населення дозволяє зробити висновок про відсутність певної закономірності – ваги впливу природного приросту та сальдо міграції сильно коливаються (табл. 3.26).

Таблиця 3.26

Головні фактори загального приросту, скорочення сільського населення в
Херсонській області*

		Рік							
		2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Загальний приріст, скорочення, всього	осіб	-2179	-1832	-2186	-2402	-2009	-2454	-2571	-3732
в т. ч. за рахунок:									
природного приросту	осіб	-1369	-1116	-1070	-1 135	-1 060	-1927	-2233	-2264
	%	62,8	60,9	48,9	47,3	52,8	78,5	86,9	60,7
сальдо міграції	осіб	-810	-716	-1116	-1267	-949	-527	-338	-1468
	%	37,2	39,1	51,1	52,7	47,2	21,5	13,1	39,3

*Побудовано за даними [365-372]

Найбільший вплив сальдо міграції – перевищення тих, хто виїжджає порівняно із тим, хто приїжджає – спостерігалось в 2012 і 2013рр. В усі інші роки із певною варіацією домінуючим чинником скорочення сільського населення області був природний - перевищення смертності над народжуваністю. Отже, соціально-економічне середовище сільських територій Херсонської області є несприятливе для стабілізації та відновлення хоча б мінімального приросту кількості населення, яке там проживає.

3.3. Оцінка сучасного стану туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій

В період з 2011 по 2017рр. на ринку туристичних послуг відбулися показові зміни. Передусім – це скорочення суб'єктів господарської діяльності, що надають туристичні послуги (табл. 3.27).

Таблиця 3.27

Кількість суб'єктів туристичної діяльності, одиниць*

	Суб'єкти туристичної діяльності	Рік						
		2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
У середньому по країні, з розрахунку на 1 регіон	туроператори	32	33	35	27	20	22	20
	турагенти	130	148	159	123	102	112	112
	суб'єкти екскурсійної діяльності	15	17	18	6	5	6	7
в т. ч. області								
Миколаївська	туроператори	6	6	8	6	5	3	3
	турагенти	77	63	65	58	52	62	58
	суб'єкти екскурсійної діяльності	3	3	2	1	3	4	2
Одеська	туроператори	116	90	57	40	24	30	20
	турагенти	139	196	215	187	200	222	220
	суб'єкти екскурсійної діяльності	6	3	2	22	21	16	24
Херсонська	туроператори	5	7	7	7	4	3	2
	турагенти	65	61	53	55	44	63	59
	суб'єкти екскурсійної діяльності	12	11	9	8	5	6	6

*Побудовано за даними [373-379]

Самим слабким сегментом ринку туристичних послуг є здійснення екскурсійної діяльності. В Причорноморському районі збільшення даного виду діяльності має місце лише в Одеській області – у чотири рази за відповідний період. Однак, таке збільшення відбулося переважно за рахунок розширення

екскурсійних маршрутів у міській зоні. Сільські території поки що залишаються поза увагою операторів ринку. По це свідчить скорочення суб'єктів екскурсійної діяльності в Миколаївській та Херсонській областях – міста Миколаїв та Херсон суттєво поступаються Одесі в контексті пам'яток історії, архітектури, культури, що представляють туристичний інтерес.

На сільських територіях Причорноморського району розташовано багато об'єктів із високим потенціалом туристичного інтересу. Зокрема:

- в Миколаївській області:

1) Ольвія. Одна з грецьких колоній на території сучасної України, заснована ще в першій чверті VI до н.е. Сьогодні це національний історико-археологічний заповідник, в якому досі ведуться розкопки. Розташована поруч з селом Парутине, Очаківського району;

2) Трикратський ліс. Входить в Національний природний парк «Бузький Гард». Ліс заклав у 1819 році граф Віктор Скаржинський. Тут зібрані рідкісні дерева, росте більше трьохсот могутніх дубів, багато з них налічують більш як 150 років. На території проживає стадо бізонів, козулі, олені і лані;

3) Актовський каньйон. Часто називають «Долиною Диявола». Між високих скель вирує невелика річка Мертвовод. Це - один з найстаріших ділянок суші Євразії, сформований з вулканічних порід. Море тут висохло ще 60 мільйонів років тому. Довжина каньйону близько п'яти кілометрів. Висота скель - до 50 метрів. В долині поховано більшість скіфських царів;

4) с. Мигія, Первомайського району. Давнє козацьке село розташоване на берегах річки Південний Буг. Найпопулярніше заняття у туристів - рафтинг. Адже пороги тут такі ж, як на гірських річках;

5) Кінбурнська коса. Саме тут Дніпро впадає в Чорне море. Довжина берега становить близько 40 км, а ширина – від кількох міліметрів до 10 км. Унікальний мікроклімат коси – морська вода з одного боку, річкова з іншого, а також переважання соснового лісу. Тут росте чимало лікарських трав, за що її прозвали «аптекою під відкритим небом»;

- в Одеській області:

1) на території області є 92 природно-заповідні зони, у тому числі державного значення - Дунайський біосферний заповідник, Дунайські і Дністровські плавні, Тилігульський регіональний ландшафтний парк;

2) село Вилкове. Українська «венечія» - сільський населений пункт в якому будівлі розташовані на острівцях, а рух відбувається на човнах по каналах, які слугують вулицями;

3) розкопки античних міст Тіри (біля Білгород-Дністровського лиману) і Ніконії (біля с. Роксолани, Овідіопольського району);

- в Херсонській області:

1) курган «Огуз». Найбільший курган причорноморського степу знаходиться біля селища Нижні Сірогози;

2) комплекс рибалки та відпочинку «Дельта Дніпра». Комплекс відкрили у 2008 році у Білозерському районі Херсонщини. Славиться він своїми заплавами з великою кількістю риби та птахів. Тут знаходиться густа мережа водних доріг та рукавів, які займають площу в 350 км² і утворюють унікальний ландшафт;

3) Чорноморський біосферний заповідник. Розташований на території Херсонської та частково Миколаївської областей. Складається із острівної, лісостепової та приморської ділянок. Вважається найбільший за площею заповідником України, який є природним еталоном водно-болотних угідь північного Причорномор'я. Фауна Чорноморського біосферного заповідника нараховує близько 3500 видів тварин, з яких 29 - занесені до Європейського червоного списку, а 124 види - до Червоної книги України;

4) біосферний заповідник «Асканія-Нова». Вважається найстарішим біосферним заповідником планети і найбільшим серед європейських степових заповідних територій. Створив його барон Фрідріх Фальц-Фейн, предок німецьких колоністів, які освоювали південні українські степи і володіли землею, на якій знаходиться Асканія-Нова;

5) історико-розважальний комплекс «Зелені Хутори Таврії». Комплекс включає в себе об'єднані за допомогою водного сполучення та доріг 45 хуторів, кожен із яких спеціалізується на певному виді народного промислу і має

відповідну назву. Серед них Кінний, Рибацький, Стрілецький, Гончарний, Ковальський, Хлібний, Лозоплетіння, Ляльки-мотанки та інші.

Зменшення кількості операторів у ринковому сегменті екскурсійних послуг вказує на те, що переважна більшість вказаних вище туристичних об'єктів та місць відвідується туристами-ентузіастами.

Розвитку екскурсійних послуг на сільських територіях Причорноморського району перешкоджає слабкий розвиток ринкової інфраструктури. В першу чергу – тимчасового (туристичного) житла і транспортного сполучення.

На території Причорноморського економічного району станом на кінець 2010 року було зосереджено майже 20% усіх готелів та місць для тимчасового проживання країни (рис. 3.4).

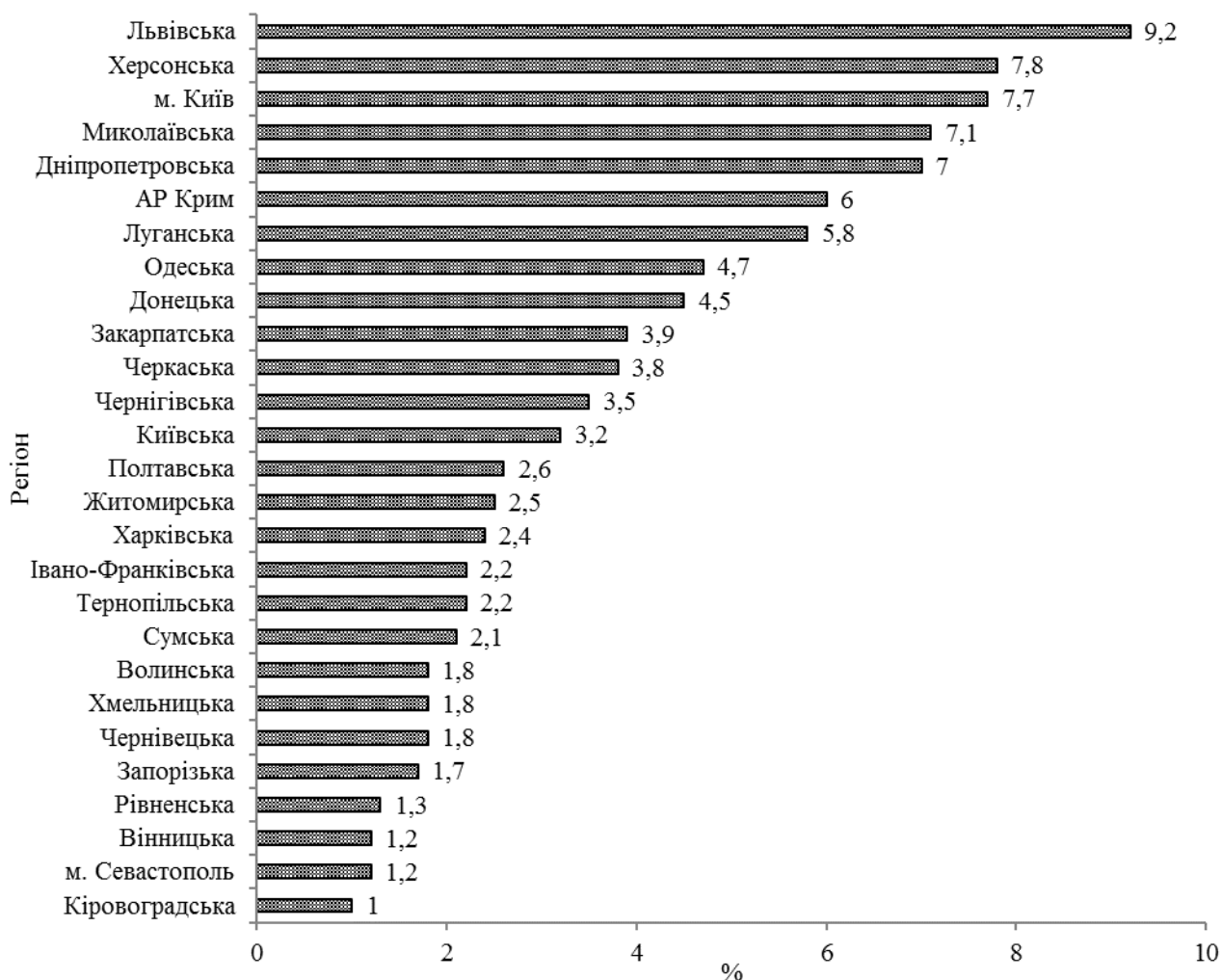

Рис. 3.4. Розподіл готелів та інших місць для тимчасового проживання у 2017 році по регіонах України, %*

*Побудовано за даними [380]

Це вказує на цільову спрямованість областей, які входять до складу Причорноморського району – надання туристичних послуг. Що, цілком очевидно, пов'язано із тим, що усі причорноморські області мають прибережну морську територію, де традиційно із другої половини травня до першої половини вересня внутрішні та іноземні туристи (громадяни Молдови та Білорусі) відвідують морські курорти.

Разом з тим, зважаючи на тематичну спрямованість дослідження, слід з'ясувати місце сільських територій у системі просторового розміщення готелів та інших місць для тимчасового проживання (табл. 3.28). Як видно з даних табл. 3.24 майже 79% в країні та 60% в Причорноморському районі готелів та інших місць для тимчасового проживання розміщені у міських поселеннях. Разом з тим серед трьох областей Причорноморського району – в Миколаївській області 58,2% готелів та інших місць для тимчасового проживання розміщені у сільських поселеннях. Це надає певних переваг регіону в розвитку сільського туризму.

Об'єкти тимчасового проживання мають власну класифікацію, відрізняючись один від одного за функціональним призначенням та набором послуг, що пропонуються відвідувачам.

Таблиця 3. 28

Кількість та структура готелів й інших місць для тимчасового проживання станом на початок 2017 року*

	Всього	в тому числі			
		у міських поселеннях		у сільських поселеннях	
		одиниць	%	одиниць	%
Україна	1731	1364	78,8	367	21,2
Причорноморський район	338	199	58,9	139	41,1
в т. ч. області					
Миколаївська	122	51	41,8	71	58,2
Одеська	81	65	80,2	16	19,8
Херсонська	135	83	61,5	52	38,5

*Розраховано за даними [380]

Найчастіше розрізняють наступні типи місць для тимчасового проживання:

- готель;
- мотель;
- готельно-офісний центр;
- кемпінг;
- туристична база;
- туристичний притулок.

Готель - будинок із мебльованими кімнатами для короткочасного проживання приїжджих. Залежно від рівня готелю, в ньому можуть бути додаткові послуги - ресторани, кафе, бари, бібліотеки, спортзали, сауни та інше. Зазвичай готелі розташовуються в курортних зонах або у містах. Номери в них знімають на будь-який проміжок часу: хоч на ніч, хоч на кілька місяців.

Мотель - невеликий готель. Мотелі розташовані виключно біля траси. Основна відмінність мотелю від придорожного готелю - вхід у номер здійснюється з парковки. Сійка реєстрації зазвичай розташовується в окремому корпусі. Будівля повністю складається з номерів. Сервіс в мотелях мінімальний: прибирання в кімнатах, іноді - сніданок. Найбільшу популярність мотелі здобули на своїй батьківщині: в Сполучених Штатах Америки з них складається практично 50% всієї туристичної галузі. У країнах Європи найбільшу популярність мають придорожні готелі, кількість послуг, що надаються в них, значно більша. Однак мотелів там теж чимало. Ціна за відпочинок в мотелях країн ЄС приблизно від 15-ти до 30-ти євро.

Готельно-офісний центр - готель, приміщення якого, що не є номерами, спеціально обладнані та використовуються як офіси. Розташовуються в центрі ділової частини великих міст, біля важливих комерційних об'єктів. В окремих випадках утворюють значні за розмірами готельні комерційно-розважальні комплекси значної місткості з розвиненою інфраструктурою різних функціональних структурних ланок (ресторан, кафе, фітнес-клуб, заклади торгівлі та ін.).

Кемпінг - автотуристський засіб сезонного використання з обмеженим набором послуг культурно-побутового і технічного характеру (палатки чи будинки легкого типу), призначений для короткотермінового проживання у стаціонарних невеликих будинках або наметах та паркування автотранспортних засобів.

Кемпінги розташовуються вздовж шосе у вузлових пунктах - при в'їзді-виїзді з населеного пункту, перехрещуванні шляхів або привабливих природних, історико-культурних, рекреаційно-туристських пунктах - біля гідрооб'єктів, на гірському перевалі та ін. За місткістю кемпінги розраховані на проживання 20 - 200 осіб різних категорій туристів. Кемпінги значних розмірів найчастіше входять у структуру авто-туристських комплексів, що охоплюють інші категорії закладів розміщення та розвинену природно-рекреаційну базу. Кемпінги пропонують обмежений обсяг послуг, головним чином з самообслуговуванням. Проживання надається у літніх без опалення будинках з легких матеріалів (найчастіше дерев'яних), санвузол загального типу, майданчик для паркування автомобілів, можуть надаватись послуги перегляду теле-, відеофільмів, підключення до точок бездротового доступу до мережі Internet (Wi-Fi), міні-бару, в окремих випадках біля кемпінгу розташовується автозаправна станція, майстерня нескладного ремонту автомобілів.

Туристичні бази - засоби розміщення готельного типу з сезонним режимом функціонування розраховані на обслуговування пізнавально-екскурсійних, спортивних і оздоровчих туристичних маршрутів, відрізняються від готелів комфортом, розташуванням, місткістю, рівнем обслуговування.

За місткістю туристичні бази – це підприємства середніх та великих розмірів, розраховані для обслуговування 100-1000 осіб. В архітектурному плані ці засоби представлені декілька поверховими будівлями, хоч сучасні будівельні норми передбачають підвищення їхньої поверховості до 9-ти поверхів. Окрім незначної у розмірах громадської частини, житлова частина - номери, розрахована на одночасне проживання сім'ї з дітьми та великих туристських груп до 10 і більше осіб, повинні бути обладнані санвузлом.

Водночас, сучасні норми функціонування турбаз передбачають організацію їхньої роботи у цілорічному режимі, у сезон - літній (зимовий) функціонують всі функціональні підрозділи, в інший період лише функціональне ядро.

Згідно розміщення на маршруті, туристичні бази можуть бути головними і проміжними, з розташуванням у приміських зонах відпочинку, містах, у структурі туристично-оздоровчих районів і комплексів. Суттєвий вплив на виробничий профіль турбази, архітектурно-планувальну організацію, режим роботи мають кліматичні і ландшафтно-географічні фактори.

Туристичні притулки - засоби розміщення короткотермінового відпочинку, що розташовані на проміжних зупинках активних туристичних маршрутів. Притулки пропонують одно-, дводенний відпочинок, мають місткість до 100 осіб, найчастіше 20-30 осіб. Побудовані з легких матеріалів (найчастіше дерева) у притулках пропонуються спальні кімнати на 5-10 осіб, окремі на туристську групу до 20 осіб. Серед інших послуг можуть пропонуватись приготування чи підігрів їжі, екскурсійні послуги.

Як видно з даних табл. 3.29, в усіх областях Причорноморського району у сільській місцевості, по-суті практично усі заклади тимчасово проживання представлені категорією «інші місця для проживання».

Таблиця 3.29

Кількість готелів та інших місць для тимчасового проживання у сільській місцевості в областях Причорноморського району за типами станом на початок 2017р., одиниць*

Область	Готель	Мотель	Готельно-офісний центр	Кемпінг	Молодіжна турбаза та гірський притулок	Інші місця для проживання	Усього
Миколаївська	-	-	-	1	-	70	71
Одеська	1	-	-	-	-	15	16
Херсонська	2	-	-	1	-	49	52

*Розраховано за даними [380]

Простіше кажучи – це приватний сектор в якому власники домоволодінь (квартири та будинки) надають свої помешкання для тимчасового проживання

туристів. На наше глибоке переконання, заявлена кількість місць для тимчасового проживання в сільській місцевості у категорії «інші місця для проживання» не відповідає дійсності. Наприклад, станом на початок курортного сезону 2018р. лише в с. Залізний Порт Скадовського району Херсонської області на сайті gport.com.ua (<https://gport.com.ua/index.php?d=search>) було розміщено пропозиції по тимчасовому проживанню в приватному секторі у кількості 172 оголошення (приватні будинки – 141, квартири - 31); в с. Лазурне Скадовського району Херсонської області на сайті lazurnoe.com (<https://lazurnoe.com/>) було розміщено пропозиції по тимчасовому проживанню в приватному секторі у кількості 150 оголошень. Отже, лише у межах двох сільських курортних територій Херсонської області нараховуються 322 одиниці тимчасового проживання у категорії «інші місця для проживання». Те ж саме стосується і решти областей Причорноморського району.

Що стосується місць для тимчасового проживання на сільських територіях, які не пов'язані з морським відпочинком, то їх перелік є достатньо обмеженим. Станом на середину 2017 року в Україні зареєстровано близько 1600 садиб, які працюють у сфері зеленого туризму [381].

На Миколаївщині триває розвиток сільського зеленого туризму. Наразі в області нараховується 74 такі об'єкти. Найбільше їх зосереджено у Березанському районі – 41 або 55% від загальної кількості. Очаківський район представлений 10 сільськими садибами, Первомайський – 5, Кривоозерський та Миколаївський – по 4, в інших районах розташовуються по 1-2 об'єкти [381]. В області одним з найпопулярніших об'єктів зеленого туризму є агротуристичний комплекс «Кремневський страус» у Веселинівському районі. Тут можна дізнатися, як живуть африканські страуси та інші екзотичні птахи, адже на території ферми є мінізоопарк. Ще одне популярне місце – туристичний комплекс «Золота підкова» в селі Кандибине в Новоодеському районі, особливістю якого є кінні прогулянки, екскурсії на тему кінного спорту, а також риболовля. Тут гостям пропонують зупинитися в невеликих будиночках

вартістю від 250 гривень. Можна орендувати всю територію комплексу: ця послуга коштуватиме 6000 гривень за добу [383]. Популярним є також розважальний центр «Козацька застава» у смт. Костянтинівка Арбузинського району. Останнім часом почав розвиватися зелений туризм і в с. Актово Вознесенського району. Там нещодавно з'явилася сільська садиба, де працюють місцеві жителі, які вчаться приймати, пригощати й розважати гостей. Це пов'язано з тим, що сюди збільшився потік туристів, які хочуть відвідати місцевий унікальний Актовський каньйон, який входить до списку семи природних чудес України і вважається однією з найстаріших євразійських ділянок суші. Він – частина регіонального ландшафтного парку «Гранітно-степове Побужжя».

За даним Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, на початок 2017р. офіційно в Одеській області було зареєстровано 5 об'єктів з надання послуг зеленого туризму не пов'язаних із морським відпочинком:

1. Садиба «Відчинення» (с. Полянецьке, Савранський район).
2. Етно-еко-хата «Білочі» (с. Шершенці, Кодимський район).
3. Зелена садиба «У Меланії» (смт. Татарбунари).
4. Садиба «Вишнева» (с. Миколаївка, Миколаївський район).
5. Етнографічний комплекс-музей «Фрумушика-Нова», ТОВ «Промислово-торгівельна компанія Шабо» (с. Шабо, Білгород-дністровський район) [384].

Сільський зелений туризм на території Херсонської області, який не пов'язаний із морським відпочинком, офіційно налічує функціонування 12 сільських садиб:

1. Садиба «Рибальський стан» (с. Велетенське, Білозерський район).

Садиба «Рибальський стан», яка знаходиться в Дніпровських пльнях, - учасник добровільної категоризації у сфері сільського зеленого туризму «Українська гостинна садиба». Власники садиби – члени херсонського відділення Союзу сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні. Садиба – учасник екологічної сертифікації «Зелена Садиба». Це означає, що садиба знаходиться в екологічно чистому місці, на безпечній відстані від

джерел забруднення навколишнього середовища. Крім рибалки тут є ще один з напрямів розвитку «birdwatching» – спостереження за птахами в дикій природі, а саме в Дніпровських плавнях, де можна побачити велику кількість птахів в усі пори року (чапля біла, сіра, чорна; різновиди качок, безліч перелітних птахів і інших видів).

2. Садиба «Камишовий єрик» (с. Камишани, Білозерський район).

Садиба розміщена на березі старовинного Білого озера. Місцина буде також цікава дослідникам життя і творчості Пушкіна О. С. – тут жив дід російського поета Ганнібал Іван.

3. Садиба «Червоні озера» (с. Кохани, Херсонська область).

Садиба розташована на березі озера з лікувальними властивостями, поблизу соснового лісу.

4. Садиба «У криниченьки» (сmt. Каланчак, Каланчацький район, Херсонська область). Візиткою садиби є послуги за напрямом гастрономічний туризм.

5. Садиба «Білозір'я» (с. Новотягинка, Білозерський район).

6. Садиба «У діда Карася» (с. Ольгівка, Херсонська область).

Крім традиційних послуг зеленого туризму, на території садиби розташований музей рибальства.

7. Садиба «Марійкина садиба» (с. Іванівка, Голопристанський район).

Садиба розташована на березі Ягорлицької затоки Чорного моря. Надаються екскурсійні послуги до заповідника, давньогрецького Ягорлицького поселення, скіфських курганів, до колишнього маєтку Фальц-Фейнів, «birdwatching» і т.д. На території садиби розташований музей старожитностей та майстерня сувенірів [385].

8. Садиба «Курінь» (с. Степанівка, Херсонська область).

9. Садиба «Зелені хутори Таврії» (с. Велика Кардашинка, Голопристанський район).

10. Садиба «Дельта Дніпра» (с. Дніпровське, Білозерський район).

11. Садиба «Любашин хуторок» (с. Велика Кардашинка, Голопристанський район).

12. Садиба «Гран-Прі» (с. Праві Саги, Олешківський район) [386].

Активізацію та поширення сільського зеленого туризму в Причорноморському районі неможливо забезпечити без вирішення ключових проблем, що на сучасному етапі знижують ефект від диференціації операційної діяльності суб'єктів агросфери. Основними стримуючими чинниками є: незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури та технічних комунікацій (тепло-, водопостачання, наявність соціально-побутових об'єктів, необлаштованість сіл, транспортних мереж тощо); низький рівень життя сільського населення, що знижує потенційну привабливість для вітчизняних і зарубіжних туристів; недосконале чинне законодавство у галузі стандартизації, сертифікації, маркування «зелених» послуг, категоризації суб'єктів ринку туристичних послуг; низька якість послуг; низький рівень інформаційно-маркетингового супроводження зеленого туризму; відсутність чіткої стратегії розвитку зеленого туризму на регіональному та державному рівнях.

Як видно з даних табл. 3.30, характеристики готелів та інших місць для тимчасового проживання у сільській місцевості Причорноморського району в цілому – краща, ніж по інших регіонах країни.

Передусім звертає на себе увагу житлова площа готельних номерів – у Миколаївській і Одеській областях вона майже у 8 та 5 разів відповідно більша від середнього значення по країні. Однак недоліком є те, що середня площа одного номеру не перевищує 17 м². Наприклад, для сім'ї із чотирьох осіб такий номер буде затісний. Місткість готелів – також висока.

Серед слабких сторін готельного господарства досліджуваних регіонів – фактичне значення такого показника як «коефіцієнт використання місткості».

Як фактичне значення для Миколаївської області 0,1 означає, що рівень використання готельних номерів та інших місць для тимчасового проживання у сільській місцевості регіону не перевищує 10%. Відповідно в Одеській області

готельні номери та місця для тимчасового проживання використовують лише на 13%, в Херсонській області – на 1%.

Таблиця 3.30

Характеристика готелів та інших місць для тимчасового проживання у сільській місцевості, станом на початок 2017р.*

Показник	У середньому у по країні, з розрахунк у на 1 регіон	Область			
		Миколаївська	Одеська	Херсонська	
Житлова площа номерів, тис. м ²	12,9	91,3	6,6	57,3	
Середня площа одного номеру, м ²	20,1	17	17,2	16,2	
Місткість готелів та інших місць для тимчасового проживання, місць	1960	15177	1113	9815	
Середня місткість одного підприємства, місць	139	214	70	189	
Коефіцієнт використання місткості готелів та інших для тимчасового проживання	0,11	0,10	0,01	0,13	
Розподіл номерів у готелях	люкси	29	190	3	59
	напівлюкси	55	290	118	161
	1-місні номери	20	81	19	43
	2-місні номери	217	1977	136	1271
	3-місні і з більшою кількістю місць номери	318	2822	105	2006

*Розраховано за даними [380]

Представлена статистика актуалізує одну із головних проблем вітчизняної туристичної галузі у частині забезпечення тимчасовим житлом – нераціональна структура туристичного житла за типами (рис. 3.5).

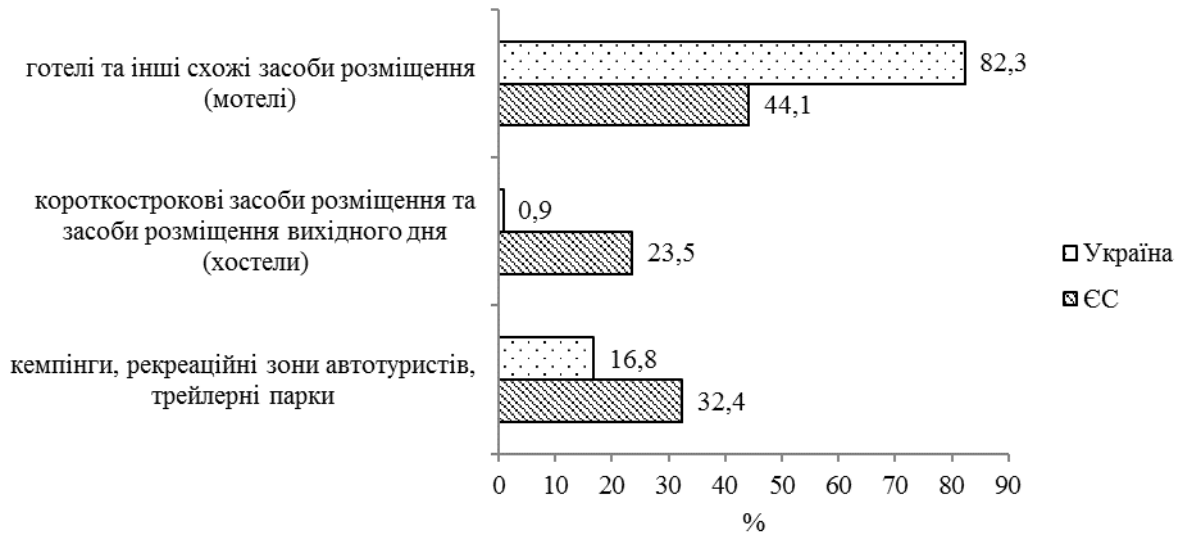

Рис. 3.5. Структура туристичного житла в ЄС та Україні за способами розміщення туристів, %*

*Розраховано за даними [377, 378]

В Україні самим розвинутим сегментом ринку туристичного житла є готелі та схожі засоби розміщення (мотелі). Їх частка вдвічі більша, ніж у ЄС. Експлуатація таких об'єктів вимагає порівняно високих витрат. Тому і ціни на проживання в них – вищі, ніж в альтернативних видах подібного за призначенням житла. Це ще раз підтверджує припущення, що в Україні досі активно використовується морально та фізично застаріла матеріально-технічна база туристичної галузі УРСР. Натомість популярний у розвинутих країнах low-cost – короткострокові засоби розміщення та засоби розміщення вихідного дня (хостели), в Україні фактично відсутній – 0,9% проти 23,5% у ЄС. Нарешті частка кемпінгів, рекреаційних зони автотуристів та трейлерних парків в Україні вдвічі менша, ніж у ЄС – 16,8 проти 32,4%. Мова йде про обладнані ділянки для відпочинку автотуристів в лісових зонах, на берегах штучних та природних водойм, в долинах гір.

В контексті розвитку туристичної галузі сільських територій Причорноморського району, найважливішою складовою транспортної інфраструктури є величина та стан доріг з твердим покриттям. Адже туристичні

екскурсійні маршрути потребують дорожнє забезпечення із розгалуженою мережею доріг національного, регіонального та місцевого значення.

Зміни, що відбуваються у дорожньому господарстві країни та Причорноморського району важко назвати позитивними (табл. 3.31-3.34).

Не зважаючи на те, що довжина доріг із твердим покриттям I категорії збільшилася на 2,8% загальна протяжність доріг із твердим покриттям в аналізованому періоді зменшилася на 3,8% або 6249 км (табл. 3.31).

В Миколаївській області загальна протяжність доріг з твердим покриттям в цілому збільшилася на незначні 0,5% або 24 км.

Помітні зміни в Одеській області стосуються збільшення протяжності доріг з твердим покриттям II категорії - +42,2км за аналізований період.

В Херсонській області довжина доріг з твердим покриттям фактично не зазнала змін.

Таблиця 3.31

Автомобільні дороги України з твердим покриттям*

Рік	Категорія										Разом, км
	I		II		III		IV		V		
	км	%	км	%	км	%	км	%	км	%	
2010	2637,9	1,6	13012,1	7,8	29044,8	17,5	105949,2	63,9	15199,6	9,2	165843,6
2011	2730,8	1,6	13287,5	8,0	28788,9	17,3	106042,7	63,9	15174,7	9,1	166024,6
2012	2763	1,7	13021,6	7,8	27536,6	16,6	107833,3	64,9	14940,6	9,0	166095,1
2013	2807,4	1,7	12858,3	7,7	27662,9	16,7	107895,3	65,0	14861,0	8,9	166084,9
2014	2749,0	1,7	11947,4	7,5	26657,9	16,7	104201,4	65,3	13907,5	8,7	159463,2
2015	2706,4	1,7	12191,8	7,6	26566,7	16,7	104094,8	65,3	13887,4	8,7	159447,1
2016	2710,1	1,7	12206,1	7,7	26547,7	16,6	104114,4	65,3	13883,8	8,7	159462,1
2017	2711,1	1,7	12227,6	7,7	26583,2	16,7	104178,1	65,3	13895,0	8,7	159595,0
2017 до 2010, %	102,8	x	94,0	x	91,5	x	98,3	x	91,4	x	96,2

*Розраховано за даними [389-396]

Слід відмітити, що незначні позитивні зміни у збільшенні довжини доріг з твердим покриттям у областях Причорноморського району стосуються виключно доріг національного значення. Натомість довжина доріг

регіонального та місцевого значення (III-V категорії) в аналізованому періоді залишилася без змін.

Для того, щоб зрозуміти рівень забезпеченості дорогами, крім порівняння загальної довжини необхідно провести порівняння щільності доріг.

Таблиця 3.32

Автомобільні дороги Миколаївської області з твердим покриттям*

Рік	Категорія										Разом, км
	I		II		III		IV		V		
	км	%	км	%	км	%	км	%	км	%	
2010	74,7	1,6	469,2	9,8	691,3	14,4	3549,8	74,2	0	0	4785,0
2011	80,4	1,7	480,1	10,0	691,3	14,4	3549,8	73,9	0	0	4801,6
2012	82,4	1,7	478,1	10,0	691,3	14,4	3549,8	73,9	0	0	4801,6
2013	82,4	1,7	478,1	9,9	691,3	14,4	3549,8	73,9	0	0	4801,6
2014	82,4	1,7	478,1	9,9	691,4	14,4	3553,1	73,9	0	0	4805,0
2015	82,4	1,7	478,1	9,9	691,4	14,4	3556,5	74,0	0	0	4808,4
2016	82,1	1,7	477,5	9,9	691,4	14,4	3556,6	74,0	0	0	4807,6
2017	82,1	1,7	451,8	9,4	696,8	14,5	3578,3	74,4	0	0	4809,0
2017 до 2010, %	109,9	x	96,3	x	100,8	x	100,8	x	0	x	100,5

*Розраховано за даними [389-396]

Таблиця 3.33

Автомобільні дороги Одеської області з твердим покриттям*

Рік	Категорія										Разом, км
	I		II		III		IV		V		
	км	%	км	%	км	%	км	%	км	%	
2010	194,3	2,4	571,9	7,1	818,7	10,2	6080,1	75,5	386,4	4,8	8051,4
2011	194,3	2,4	571,9	7,1	818,7	10,2	6080,1	75,5	390,4	4,8	8055,4
2012	194,3	2,4	571,9	7,1	818,7	10,2	6080,1	75,5	390,4	4,8	8055,4
2013	194,3	2,4	590,8	7,3	818,8	10,1	6075,4	75,3	390,4	4,8	8069,7
2014	194,3	2,4	590,8	7,3	818,8	10,1	6075,4	75,3	390,4	4,8	8069,7
2015	194,3	2,4	604,8	7,5	804,8	10,0	6075,4	75,3	390,4	4,8	8069,7
2016	194,3	2,4	604,8	7,5	804,8	10,0	6073,2	75,3	390,4	4,8	8067,5
2017	194,3	2,4	614,1	7,6	784,3	9,7	6084,0	75,4	388,7	4,8	8065,4
2017 до 2010, %	100	x	107,4	x	95,8	x	100,1	x	100,6	x	100,2

*Розраховано за даними [389-396]

Таблиця 3.34

Автомобільні дороги Херсонської області з твердим покриттям*

Рік	Категорія										Разом, км
	I		II		III		IV		V		
	км	%	км	%	км	%	км	%	км	%	
2010	40,2	0,8	365,3	7,3	1064,4	21,4	3501,7	70,4	0	0	4971,6
2011	44,9	0,9	360,6	7,3	1064,4	21,4	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2012	48,1	1,0	357,4	7,2	1064,4	21,4	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2013	48,1	1,0	360,8	7,3	1061,0	21,4	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2014	48,1	1,0	360,8	7,3	1061,0	21,4	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2015	48,1	1,0	378,3	7,6	1043,5	21,0	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2016	48,1	1,0	378,3	7,6	1043,5	21,0	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2017	49,3	1,0	377,1	7,6	1043,5	21,0	3498,2	70,4	0	0	4968,1
2017 до 2010, %	122,6	x	103,2	x	98,0	x	99,9	x	0,0	x	99,9

*Розраховано за даними [389-396]

Як бачимо (табл. 3.35), щільність автомобільних доріг у областях Причорноморського району є нижчою від середнього значення по країні.

Таблиця 3.35

Щільність автомобільних доріг загального користування з твердим покриттям, км на 1 тис.км² території*

Рік	Україна	В тому числі області		
		Миколаївська	Одеська	Херсонська
2000	271	195	239	170
2001	272	194	239	170
2002	272	196	239	172
2003	273	197	239	172
2004	273	197	240	171
2005	273	196	241	172
2006	274	197	242	173
2007	274	197	242	175
2008	275	195	242	175
2009	275	195	242	175
2010	275	195	242	174
2011	275	195	242	174
2012	275	195	242	174
2013	275	195	242	174
2014	277	195	242	174
2015	277	195	242	174
2016	277	195	242	174
2017	277	195	242	174

*Розраховано за даними [389-396]

Особливо критична ситуація в Миколаївській та Херсонській областях, де фактичне значення щільності доріг у звітному періоді було нижчим, ніж середнє значення по країні на 29,6 та 30,7% відповідно. У національному рейтингу за показником щільності автомобільних доріг Одеська область перебуває на 20 місці, Миколаївська та Херсонська займають два останніх.

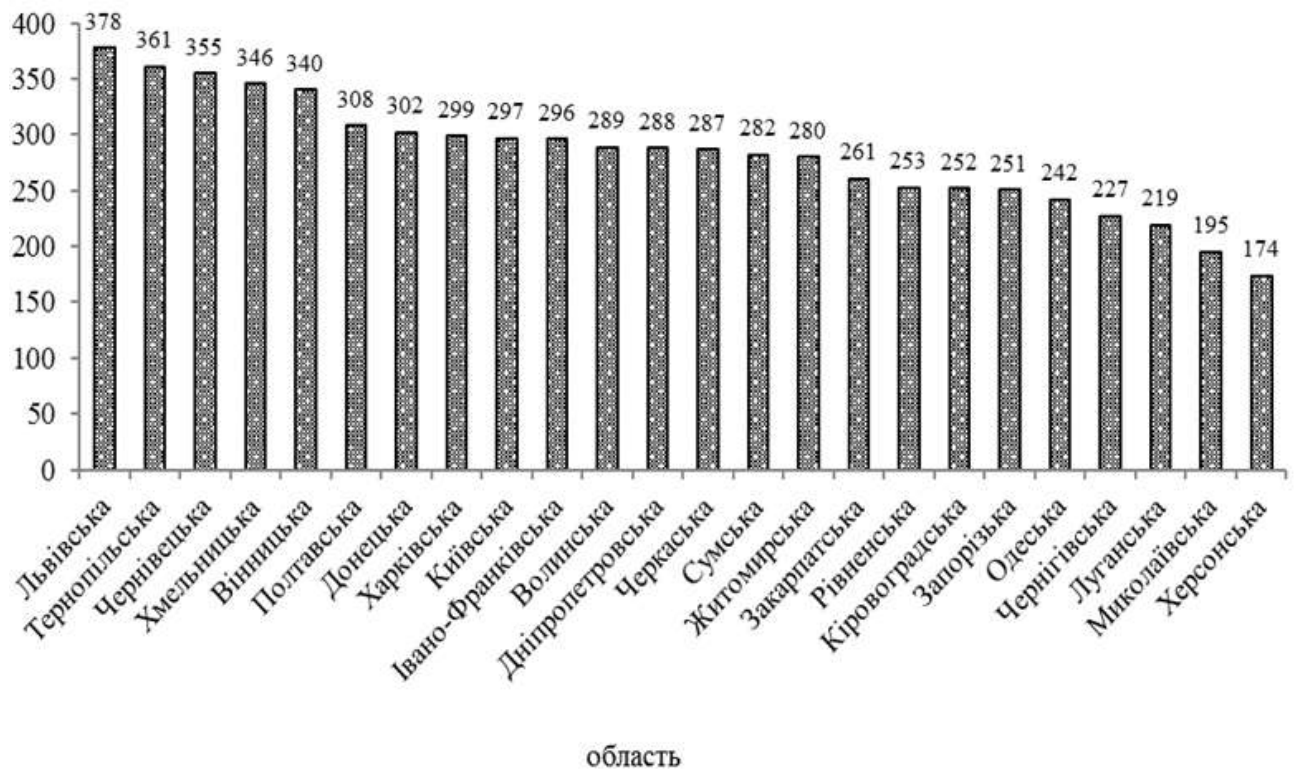

Рис. 3.6. Щільність автомобільних доріг у областях України в 2017р., км на 1 тис.км² території*

*Розраховано за даними [396]

Дефіцит розгалуженої мережі автомобільних доріг регіонального та місцевого значення – не єдина проблема транспортного забезпечення розвитку туристичної галузі Причорноморського району. Не меншою, а можливо й більшою проблемою є стан дорожнього покриття.

За даними Світового економічного форуму в Україні – одні із найгірших доріг у світі (табл. 3.36). Це надзвичайно актуальна інфраструктурна проблема, що є причиною гальмування багатьох аспектів національного та регіонального розвитку – торгівлі, будівництва, сільських територій, туризму тощо.

Таблиця 3.36

Значення глобального індексу «якість доріг» та місце України у відповідному рейтингу*

	Рік												
	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018
Індекс	2,19	2,15	2,16	2,17	1,98	2,05	2,33	2,14	2,21	2,44	2,4	2,4	2,7
Рейтинг	102	114	119	124	135	137	137	144	139	132	134	130	123
Кількість країн у рейтингу, од.	119	127	131	131	138	141	143	147	143	140	138	137	140

*Складено з використанням [397]

З 10 найгірших доріг України 6 повністю або частково знаходяться на території областей Причорноморського району:

- 1) КПП «Тимкове» – Балта – Первомайськ – Доманівка – Олександрівка;
- 2) Одеса – Рені;
- 3) Львів – Радехів – Луцьк;
- 4) Чугуїв – Мілове;
- 5) Мукачево – Рахів – Богородчани – Івано-Франківськ – Рогатин – Бібрка – Львів;
- 6) Одеса – Вознесенськ – Новий Буг;
- 7) Дніпро – Миколаїв;
- 8) Львів – Самбір – Ужгород;
- 9) Олександрівка – Кропивницький – Миколаїв;
- 10) Кропивницький – Платоново [398].

3.4. Виробничий потенціал сільських територій: стан та рівень використання

Однією із найважливіших характеристик наявності та рівня використання виробничого потенціалу сільських територій із домінуванням сільськогосподарських видів діяльності, є урожайність головних сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств, що здійснюють відповідний вид діяльності на даній території.

Головними сільськогосподарськими культурами в областях Причорноморського району є:

- зернові та зернобобові: пшениця, ячмінь та кукурудза на зерно;
- технічні: соняшник і соя.

На їх частку припадає 93,7% посівних площ в Миколаївській області, 94% в Одеській області і 88,9% в Херсонській області (табл. 3.37). Враховуючи науково-обґрунтовані рекомендації щодо зональної спеціалізацію аграрного виробництва господарств Степової агро-кліматичної зони, в аналіз урожайності головних сільськогосподарських культур слід також включити овочеві культури, плоди та ягоди (додатки А1-А4 [399-408]).

Урожайність головних зернових культур у господарствах усіх категорій Причорноморського району – пшениці, ячменю та кукурудзи на зерно – нижча, ніж у середньому по країні. Те ж саме стосується і соняшнику. Лише урожайність сої в Одеській та Херсонській областях перевищує середній показник по країні.

Таблиця 3.37

Розміри та структура посівних площ сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств Причорноморського району в 2017 році*

Область	Од. вим.	культури сільськогосподарські	в тому числі			
			зернові та зернобобові	технічні	картопля, овочеві та баштанні	продовольчі кормові
Миколаївська	тис. га	1560	877	585	41	57
	%	100	56,2	37,5	2,6	3,7
Одеська	тис. га	1877	1192	573	62	50
	%	100	63,5	30,5	3,3	2,7
Херсонська	тис. га	1438	740	538	90	70
	%	100	51,5	37,4	6,3	4,9

*Розраховано за даними [399]

Відносно високу урожайність овочів можна спостерігати в Миколаївській та Херсонській областях – регіонах традиційного овочівництва відкритого ґрунту.

Відносно низька урожайність плодів та ягід в Миколаївській та Херсонській областях є несподіваною. Адже ґрунтові та кліматичні умови господарств на території даних регіонів – найбільш сприятливі для виробництва теплолюбних плодово-ягідних культур.

Динаміка середніх значень урожайності головних сільськогосподарських культур, що вирощуються господарствами усіх категорій в Причорноморському районі, та їх порівняння із аналогічними показниками по країні дають змогу зробити висновок про те, що виробничий потенціал сільських територій регіону у частині сільськогосподарського виробництва використовується не повністю. На нашу думку, резерви зростання продуктивності праці слід шукати в інтенсифікації землеробства. Передусім – це повне та збалансоване внесення необхідної дози мінеральних добрив, про що уже йшлося в підрозділі 3.1. Поряд з цим не менш важливою проблемою є надмірна залежність землеробства Степової зони від погодних умов. У даному контексті найбільш критичним фактором є збитки, яких періодично зазнають землероби півдня в посушливі роки, обумовлені дефіцитом вологи.

При оцінці перспектив реалізації виробничого потенціалу сільських територій Причорноморського району необхідно виходити із довгострокових прогнозів зміни клімату. Про те, що вони обов'язково стануться наголошують учені-кліматологи. На їх переконання – загальна тенденція полягатиме у підвищенні середньорічного показника температур та загострення дефіциту прісної води. За таких умов актуальною постає наукова задача адаптації головних зернових культур до посухи. В першу чергу, необхідно звертати увагу на структуру посівних площ – одного із найважливіших показників від якого залежить економічна ефективність не тільки рослинницької галузі, а й нерозривно пов'язаного з нею тваринництва. Часто ситуація складається так, що осіння погода – вкрай несприятлива для своєчасної і якісної підготовки

грунту й для отримання дружніх та своєчасних сходів. Тому слід мати на увазі, що є сорти-дворічки озимого ячменю і озимої пшениці, які можуть бути посіяні в лютневі «вікна». Сівозміни є фундаментом землеробства (табл. 3.38).

Таблиця 3. 38

Економічна ефективність виробництва озимої пшениці залежно від попередників в умовах недостатнього зволоження*

Попередник	Середня врожайність, ц/га	Відхилення від 1 варіанта		Рентабельність, %
		абсолютне, ц/га	відносне, %	
Чистий пар	40,6	-	-	55,9
Зайнятий пар (вико-пшенична суміш на корм)	33,4	-7,2	-17,7	27,5
Кукурудза м.в.с. на силос	31,1	-9,5	-23,4	23,7

*Скалдено та розраховано за даними [397]

Саме їм треба відводити значні площі ріллі та кращі попередники в сівозміні. Озиму пшеницю слід висівати після чистих і зайнятих парів, зернобобових (горох, нут) і хрестоцвітих (озимий ріпак, гірчиця). Незначні площі можна засівати після просапних (соняшник і кукурудза) та по стерні. Зернобобові вважаються хорошими попередниками пшениці завдяки своїй здатності використовувати азот з повітря. Велика його частина виноситься урожаєм, інша, у вигляді післяжнивних решток, поповнює запас азоту в ґрунті. Хрестоцвіті попередники цінують за те, що вони поліпшують фіто санітарний стан ріллі, зменшують кількість бур'янів, шкідників, хвороб, зокрема кореневої гнилі. Кукурудза й соняшник через сильне висушування ґрунту та пізніші терміни збирання є небажаними попередниками. Озимий ячмінь менше, ніж пшениця вимогливий до попередників, тому його висівають в основному після непарових попередників на площах, які не засіяли озимою пшеницею. Кращі з них – зернобобові, кукурудза (на силос), парова озима пшениця, ярі зернові (за умови, що вони займали поле не більше року). Допустимі попередники такі: кукурудза на зерно, соняшник. Озимий ячмінь, за дотримання агротехніки,

навіть після гірших попередників забезпечує вищий урожай, ніж озима пшениця. У разі висівання озимих зернових після ріпаку та соняшнику обов'язково треба внести мінеральні добрива під основний обробіток, який слід здійснити особливо ретельно (табл. 3. 39).

Таблиця 3. 39

Економічна ефективність виробництва зерна озимої пшениці залежно від системи добрив в умовах недостатнього зволоження*

Система добрив	Середня врожайність, ц/га	Відхилення від 1 варіанта		Рентабельність, %
		абсолютне, ц/га	відносне, %	
Без добрив	31,7	-	-	73
Рекомендована	36,5	+4,8	+15,1	30,6
Перспективні	37,0	+5,3	+16,7	21

*Розраховано за даними [409]

Стерньові попередники для пшениці малоприсадибні, після них краще висівати озимий ячмінь. Урожайність його по стерні в 1,5-1,7 рази вища, ніж озимої пшениці. За сівби по стерні потрібно заздалегідь бути готовими до хімзахисту. Для отримання стабільно високих урожаїв слід приділити належну увагу правильному вибору сортів. Використання високопродуктивних, адаптованих до умов вирощування сортів, постійні сортооновлення й сортозміни посприяють підвищенню врожайності сільськогосподарських культур і якості продукції.

виробництва зерна є забезпечення своєчасного та правильного збирання врожаю. Як показують спостереження, не зважаючи на нормальне забезпечення аграріїв Черкаської області збиральною технікою, рідко коли вдається вкластися в оптимальні строки початку і закінчення жнив. Причинами зриву оптимальних строків початку жнив, або їх затягування, як правило, виступають: 1) несвоєчасне або неповне забезпечення паливно-мастильними матеріалами; 2) через високий ступінь фізичного зносу, комбайни часто ламаються, їх технічна готовність на початку жнив є низькою через дефіцит ресурсів на якісний

ремонт. В результаті простоїв техніки під ремонтом тривалість жнив затягується, що призводить до втрат.

Таблиця 3. 40

Економічна ефективність виробництва зерна озимої пшениці залежно від системи обробітку ґрунту в умовах недостатнього зволоження(дані Інституту АПВ)*

Система добрив	Середня врожайність, ц/га	Відхилення від 1 варіанта		Рентабельність, %
		абсолютне, ц/га	відносне, %	
Полицева	35,8	-	-	32,4
Безполицева	35,1	-0,7	-2	34,3
Мілка	34	-1,8	-5	34,7
Мілка + мульчування	35,4	-0,4	-1,1	41,5

*Розраховано за даними [409]

Ще одним важливим моментом підвищення економічної ефективності Пряме комбайнування зернових культур можливе за повного дозрівання зерна. Це обумовлено фізико-механічними властивостями зерна, яке за повного дозрівання твердіє, форма і розмір стають характерними для цієї культури і сорту. Вологість зерна в фазі повного дозрівання перебуває у межах 20-17% і нижче. Колір рослин – солом'яний, стебла ламкі, зерно легко обмолочується. За повного дозрівання накопичення сухої речовини в зерні завершується. Надалі протягом доволі обмеженого періоду маса зерна залишається постійною, а потім зменшується, тому що під дією зовнішніх умов зерно втрачає частину поживних речовин, тобто наступає так званий період перезрілості зерна, або перестій хлібної маси на корені. У цей період зерно знижує свої товарні, біологічні, борошномельні, фізико-механічні якості, легко осипається, а за дощової погоди проростає в колосі. За тривалого перестою істотно зменшується як урожай зерна, так і його якість. Про вплив сорту на величину втрат під час перестою свідчать численні досвід і практика (рис. 3.7).

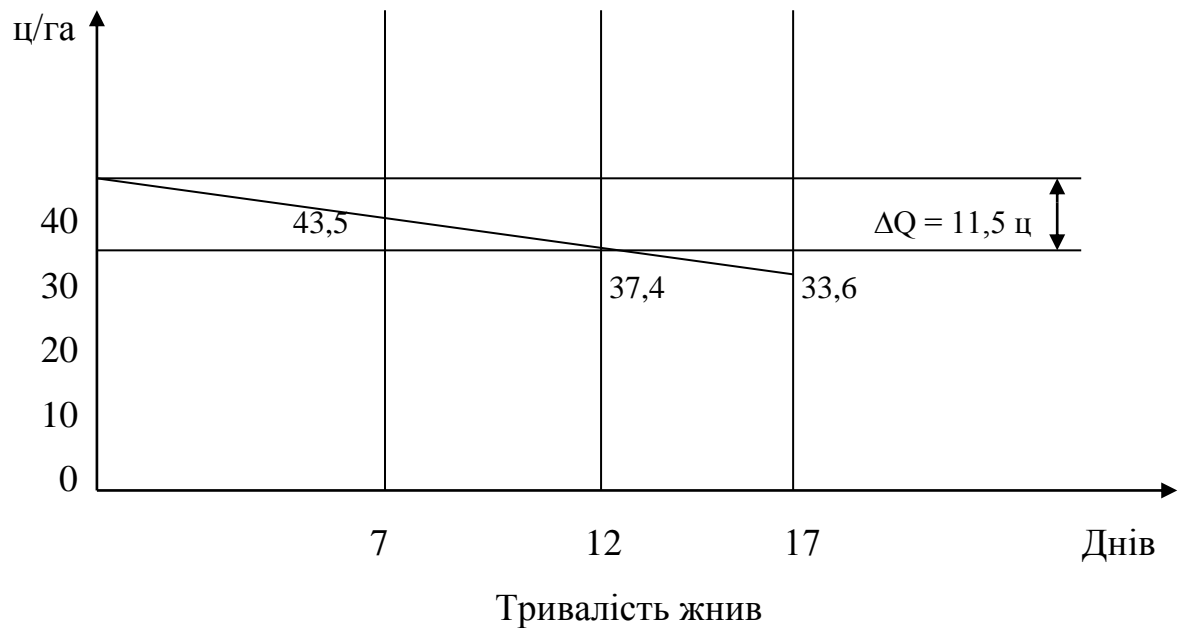

Рис. 3.7. Залежність біологічних втрат від тривалості жнив*

*Розраховано за даними [410]

Осіпання зерна сорту Миронівська ювілейна в разі збирання через 10 днів після повного дозрівання становила 4,8 ц/га, а сорту Безоста – 1-3,4 ц/га. На Кримчанській сортодільниці Дніпропетровської області в разі збирання через 7 днів після повного дозрівання сорту Одеська 51 втрати становили 0,3 ц/га, а сорту Дніпровська 521 – 2,0 ц/га, а за 15-денного перестою, відповідно, 4,7-7,1 ц/га (за врожаю 57,6 і 57,5 ц/га). У 1988 році на Валківській сортодільниці Харківської області врожайність сорту Одеська-3 в період воскової стиглості становила 45,1 ц/га, а через 7 днів після початку збирання – 45,3 ц/га, через 12 – 37,4, через 17 – 33,6 ц/га. Тобто втрати становили 11,5 ц/га, або 26%.

Останнім часом почали широко використовуватися питомі показники. Так, для характеристики залежності величини втрат зерна від тривалості збирання використовують показники величини втрат зерна за кожен добу перестою або за кожний час перестою після настання повної стиглості зерна. Математичне опрацювання даних наших та зарубіжних дослідників дало змогу одержати питомі показники втрат зерна за кожен добу (годину) перестою після настання повної стиглості зерна (табл. 3. 41). Втрати зерна за кожен добу перестою, залежно від культури, становлять від 21,6 до 35,9 кг/га, або від 0,6 до 1,5 кг/год.

В середньому по основних п'яти зернових культурах ця величина становить 30 кг/га за добу, або 1,25 кг/га за годину перестою, що дорівнює 1,2% втрат урожаю за добу.

Загальноприйнятою вважається методика визначати втрати за терміном збирання від однієї початкової фактичної урожайності за повної стиглості зерна, що дає величину втрат наростаючим темпом. На жаль, за такого методу неможливо простежити динаміку вимірювання втрат з дня в день. Визначення втрат у конкретний строк наступного урожаю, його визначення дадуть встановити динаміку вимірювання величини втрат не загалом, а в певний період збирання.

Таблиця 3. 41

Осипання зерна різних культур залежно від строків збирання*

Тривалість жнив, днів	Культура									
	озиме жито		озима пшениця		яра пшениця		ярий ячмінь		овес	
	ц/га	%	ц/га	%	ц/га	%	ц/га	%	ц/га	%
	Втрати зерна під час збирання									
4-7	1,0	3,2	1,4	4,1	1,0	6,7	0,7	2,8	4,4	16,1
8-10	2,4	8,4	3,0	9,1	2,1	10,5	0,8	3,0	5,9	21,6
11-13	3,0	14,2	4,9	16,2	2,7	17,1	2,2	8,7	7,3	26,8
14-16	3,8	15,2	5,0	17,3	3,3	29,7	4,0	15,7	7,8	28,6
17-20	5,5	18,4	8,5	27,3	5,4	32,1	5,6	24,2	8,4	30,8

*Розраховано за даними [410]

Математичне опрацювання даних за втратами зерна в різні строки збирання дала можливість встановити таку закономірність: у колосових культур найбільші втрати з 8-го по 15-й день після настання повної стиглості зерна; до і після цього строку щоденні втрати менші. Це ще раз підтверджує висновок, що збирання кожної культури потрібно завершити за 5-7 днів після настання повної стиглості зерна.

Оптимальні технології передбачають вибір таких операцій і техніки, які забезпечують мінімум втрат відносно до максимального врожаю. Робота машин під час виконання технологічних процесів регламентується і визначається

якісними, кількісними та часовими показниками. Якісні показники при збирання визначаються висотою зрізу, якістю обмолоту та очищення, збиранням полеглої хлібної маси тощо.

Таблиця 3. 42

Втрати зерна під час збирання після настання повної стиглості за кожну наступну добу або годину перестою*

Культура	Середні величини втрат зерна			
	кг/га		% від урожаю	
	за добу	за годину	за добу	за годину
Озима жито	26,6	1,108	1,02	0,0425
Озима пшениця	36,2	1,506	1,15	0,0479
Яра пшениця	21,6	0,0900	1,14	0,0475
Ярий ячмінь	29,2	1,217	1,24	0,0517
Овес	35,9	1,496	1,38	0,0575
Пересічно по зернових культурах	30	1,25	1,20	0,05

*Розраховано за даними [410]

Оптимальні технології передбачають вибір таких операцій і техніки, які забезпечують мінімум втрат відносно до максимального врожаю. Робота машин під час виконання технологічних процесів регламентується і визначається якісними, кількісними та часовими показниками. Якісні показники при збирання визначаються висотою зрізу, якістю обмолоту та очищення, збиранням полеглої хлібної маси тощо.

Кількісні показники – це витрати палива на одиницю продукції, годинна, денна, сезонна продуктивність. Але найбільший вплив на втрати врожаю мають часові параметри. Передчасні або запізні строки виконання окремих видів робіт зумовлюють недобір, а то і значну втрату врожаю. Дослідженнями проведеними за часів УРСР в нас і за кордоном, доведено, що під час збирання зернових втрати зерна можуть сягати 30% від вирощеного врожаю і переважно є наслідком строків жнив, особливістю збирання полеглих і забур'янених хлібних масивів, технологічною недосконалістю збиральної техніки. У літературі наводяться емпіричні залежності для розрахунку втрат урожаю від

часового фактору. За методами Кубанського НДІ, рівень на кінцевий день збирання визначається за формулою:

$$V_b = an^2 + dn + c \quad (3.1)$$

$$V_b^2 = \frac{an}{3} + \frac{dn}{2} + c, \quad (3.2)$$

де: V – біологічні втрати врожаю; n – тривалість жнив, діб; a , d , c – коефіцієнти, які залежать від сортів та агротехнічного стану культури, погодних умов у період жнив: $a = 0,002-0,061$, $d = 0,065-0,62$, $c = 0,0003-0,7$.

Професор Д. Хант із університету Айова запропонував коефіцієнт K (розмірність 1/год), який дає змогу врахувати зменшення врожаю через затримку виконання операції на 1 годину проти оптимального технологічного строку. За даними Ханта, коефіцієнт K для посіву кукурудзи та сої дорівнює 0,0003, основного обробітку ґрунту – 0,00005, культивуації – 0,0002, збирання – зернових культур – 0,0003, збирання сої – 0,0007, збирання сіна – 0,0005, збирання силосних культур – 0,0001.

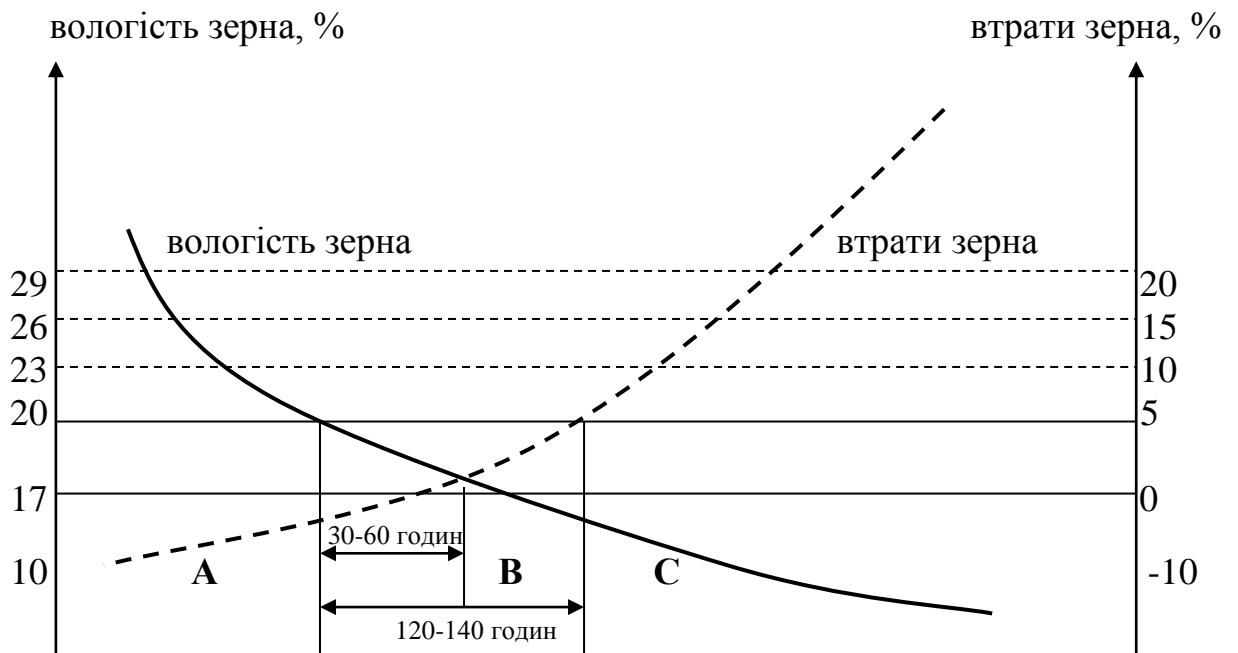

Рис. 3. 8. Узагальнююча залежність урожаю від тривалості жнив та вологості зерна в колосі: А – період роздільного комбайнування; В – період прямого комбайнування з мінімально допустимими втратами; С – період прямого комбайнування із зростаючими втратами

*Розраховано за даними [410]

Вартість урожаю, втраченого через затримку виконання операції на 1 годину:

$$C = K \cdot A \cdot V \cdot Y, \quad (3.3)$$

де: A – земельна площа, га;

V – очікуваний (без втрат) урожай;

Y – вартість одиниці урожаю.

Загальні збитки в цьому разі:

$$C = C \cdot T_0, \quad (3.4)$$

де: T_0 – загальна кількість годин затримки збирання врожаю за календарний строк жнив.

Якщо машина все робить вчасно, але її продуктивність недостатня для виконання всієї роботи в оптимальний строк, то збитки від втрат урожаю становитимуть:

$$C_y = KAVY \cdot \frac{(T_b - i)}{2}, \quad (3.5)$$

де: T_b – кількість годин роботи машини на цій операції.

Загальні збитки через затримку з початком виконання операції і неодноразовості виконання її на всій площі дорівнюють:

$$C_y = KAVY \left(2 \cdot T_0 + T_b - \frac{1}{2} \right). \quad (3.6)$$

Економія через купівлю нової машини, яка має вищі пропускі здатності відношенням дійсної продуктивності до теоретичної, і відношенням зібраного урожаю до всього вирощеного:

$$S_n = \frac{KAVY}{2 \cdot (T_{b-1} - 2)} - (T_{b-2} - 1). \quad (3.7)$$

Якщо вартість енергії, що витрачається на тягу або привід, а також ремонтні витрати прийняти як пропорційні продуктивності машин, то експлуатаційні витрати становитимуть:

$$S_e = (T_{b-1} - T_{b-2}) \cdot Q_n, \quad (3.8)$$

де: Q_n – погодинна оплата праці.

Таблиця 3.43

Визначення рівнів стабільності динамічних рядів урожайності окремих сільськогосподарських культур в усіх категоріях господарств за період 2000-2017рр.*

Показник	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза на зерно	Соняшник	Соя	Овочі	Плоди і ягоди
Україна							
Середнє значення, $\bar{\chi}$	30,933	24,144	47,161	15,444	15,994	171,372	71,456
Дисперсія, $\sigma^2 = \frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}$	54,762	30,645	140,240	18,499	15,461	1051,74	617,176
Середнє квадратичне відхилення, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}}$	7,4002	5,536	11,842	4,301	3,932	32,431	24,843
Рівень варіації, $\nu = \frac{\sigma}{\bar{\chi}} \cdot 100\%$	23,9	22,9	25,1	27,8	24,6	18,9	34,8
Миколаївська область							
Середнє значення, $\bar{\chi}$	27,039	21,261	32,317	13,817	11,006	177,811	54,572
Дисперсія, $\sigma^2 = \frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}$	69,712	37,863	93,109	16,927	17,952	5479,53	502,397
Середнє квадратичне відхилення, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}}$	8,349	6,153	9,649	4,114	4,237	74,024	22,414
Рівень варіації, $\nu = \frac{\sigma}{\bar{\chi}} \cdot 100\%$	30,9	28,9	29,9	29,8	38,5	41,6	41,1
Одеська область							
Середнє значення, $\bar{\chi}$	28,233	24,350	29,989	13,728	11,733	137,67	74,361
Дисперсія, $\sigma^2 = \frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}$	69,138	49,049	82,889	17,619	37,401	818,53	680,860
Середнє квадратичне відхилення, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}}$	8,315	7,003	9,104	4,197	6,116	28,610	26,093
Рівень варіації, $\nu = \frac{\sigma}{\bar{\chi}} \cdot 100\%$	29,5	28,8	30,4	30,6	52,1	20,8	35,1
Херсонська область							
Середнє значення, $\bar{\chi}$	25,806	20,044	46,700	10,161	25,867	199,494	72,378
Дисперсія, $\sigma^2 = \frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}$	62,976	44,900	189,952	10,443	46,152	6106,19	571,685
Середнє квадратичне відхилення, $\sigma = \sqrt{\frac{\sum(\chi - \bar{\chi})^2}{n}}$	7,936	6,701	13,782	3,231	6,794	78,142	23,910
Рівень варіації, $\nu = \frac{\sigma}{\bar{\chi}} \cdot 100\%$	30,8	33,4	29,5	31,8	26,3	39,2	33,0

*Розраховано за даними [410]

Нова машина може також зумовлювати підвищення прибутку завдяки більшому відношенню S_p – справжній продуктивності до теоретичної, яке можливо подати як здатність машини сприяти одержанню максимального (теоретично можливого) урожаю для певних ґрунтово-кліматичних умов. Підвищення прибутку через вказане співвідношення:

$$X_p = AVY \cdot (E_{p2} - E_{p1}) \quad (3.9)$$

Надмірна залежність результатів господарської діяльності в рослинницьких галузях господарств усіх категорій Причорноморського району від природних факторів підтверджується і аналізом рівня стабільності урожайності головних сільськогосподарських культур (табл. 3.43).

В якості показника для визначення рівня стабільності урожайності ми використали коефіцієнт варіації:

$$v = \frac{\sigma}{\bar{x}}, \quad (3.10)$$

де: v – коефіцієнт варіації. Зростання значення коефіцієнта варіації свідчить про збільшення нестабільності ознаки за якою побудовано динамічний ряд і навпаки;

σ – середнє квадратичне відхилення значень урожайності за визначений період;

\bar{x} – середнє значення урожайності даної сільськогосподарської культури за визначений період

Як бачимо рівень стабільності урожайності головних сільськогосподарських культур в Причорноморському регіоні – нижчий, ніж у середньому по країні. Винятком є лише виробництво плодів і ягід в Херсонській області, яка є традиційним виробником даної продукції. Що підтверджує припущення про те, що умовою стабільного високорентабельного виробництва є його інтенсифікація.

На основі додатків Б, В1-В4 [399-408] розрахуємо показники наявності та використання виробничого потенціалу у тваринницьких галузях Причорноморського району.

Таблиця 3.44

Виробництво продукції скотарства на 100 га сільськогосподарських угідь*

Рік	Україна		Миколаївська область		Одеська область		Херсонська область	
	яловичина і телятина, у забійній масі,	МОЛОКО, Т	яловичина і телятина, у забійній масі, кг	МОЛОКО, Т	яловичина і телятина, у забійній масі, кг	МОЛОКО	яловичина і телятина, у забійній масі,	МОЛОКО, Т
2008	1311	32,1	705	20,6	793	18,4	1180	18,3
2009	1241	31,8	553	20,5	748	18,7	1012	18,1
2010	1172	30,8	655	20,4	694	18,2	971	17,4
2011	1094	30,4	594	20,5	690	17,9	867	17,1
2012	1065	31,2	627	20,6	689	18,0	873	17,6
2013	1175	31,6	655	20,9	725	18,2	865	17,5
2014	1134	30,6	808	20,9	721	18,4	916	17,1
2015	1054	29,1	710	19,4	735	17,5	869	16,9
2016	1030	28,5	720	19,2	716	16,5	870	16,6
2017	997	28,2	737	19,3	689	15,8	864	16,5

*Побудовано за даними [399-408]

З даних табл. 3.44 видно, що економічна ефективність виробництва продукції скотарства в господарствах Причорноморського району – на порядок нижча, ніж в середньому по країні.

Швидше за все даються взнаки несприятливі агро-кліматичні умови. Адже виробництво скотарської продукції в степовій зоні – високозатратне та низькопродуктивне передусім через засушливий клімат. Останній не дозволяє сформувати повноцінний зелений конвеєр і використовувати пасовищний тип годівлі.

Серед областей Причорноморського району найкращі успіхи у молочному скотарстві демонструють сільськогосподарські товаровиробники Миколаївської області. На нашу думку це обумовлено наявністю в регіоні промислового

гіганта ПАТ «Миколаївський молокозавод» (ТМ «Президент»). Промислове підприємство стимулює виробництво молочної сировини місцевими аграріями. Це вкотре доводить, що точками економічного зростання сільських територій, які спеціалізуються на виробництві аграрної продукції, є наявність місцевих потужностей із промислової переробки сільськогосподарської сировини.

У виробництві яловичини та телятини лідерські позиції займає Одеська область. Це обумовлено споживчими уподобаннями домогосподарств м. Одеса. Товарна наповненість споживчого ринку найбільшого міста півдня України сформована під впливом культурного середовища мегаполісу, для якого характерні - відносно високий рівень культури харчування та поліетнічність.

Таблиця 3.45

Виробництво продукції вівчарства на 100 га сільськогосподарських угідь, кг*

Рік	Україна			Миколаївська область			Одеська область			Херсонська область		
	баранина і козлятина, у забійній вазі	вовна		баранина і козлятина, у забійній вазі	вовна		баранина і козлятина, у забійній вазі	вовна		баранина і козлятина, у забійній вазі	вовна	
2008	46,7	10,3		16,8	0,3		106,3	61,9		39,9	11,0	
2009	48,7	11,2		16,8	0,3		108,2	65,5		39,8	10,6	
2010	57,6	11,5		22,4	0,3		121,8	65,7		39,8	10,4	
2011	53,7	10,6		16,8	0,3		121,8	65,6		34,0	9,3	
2012	54,0	10,2		16,8	0,3		126,9	65,4		34,0	8,3	
2013	51,4	9,7		11,3	0,3		122,4	64,6		33,9	8,1	
2014	39,6	7,1		16,9	0,3		136,0	65,1		33,9	8,1	
2015	37,6	6,2		16,9	0,3		136,1	54,9		28,2	7,4	
2016	36,8	5,7		28,1	0,3		126,8	48,7		28,1	6,5	
2017	37,0	5,4		22,5	0,4		108,7	45,4		33,7	6,1	

*Побудовано за даними [399-408]

Як видно з даних табл. 3.45 у виробництві продукції вівчарства лідерські позиції як в Причорноморському районі, так і в цілому по Україні займає Одеська область. Причина та ж, що і стосовно виробництва яловичини та телятини. Разом з тим, низькі показники розвитку аналізованої галузі в Миколаївській та Херсонській областях є суперечливими. Адже розвиток вівчарства відповідає спеціалізації сільськогосподарських товаровиробників степової зони.

На нашу думку головна причина стагнації галузі полягає у тому що порідний склад овець досі орієнтований на одержання вовни. Виробництво якої є високозатратним і потребує стабільних ринків збуту, в першу чергу за кордоном. Вовна-сирець українських виробників не постачається на закордонні ринки через низьку якість та високі витрати виробництва. Тому не може конкурувати із продукцією вівчарських підприємств Китаю, Австралії, Індії, Великобританії, Нової Зеландії, Судану тощо. З огляду на успіхи вівчарів Одеської області, перспективним напрямком розвитку вівчарства в Миколаївській та Херсонській областях є розвиток саме м'ясного вівчарства із перспективою виходу на зовнішній ринок даної продукції, який стабільно зростає.

Економічна ефективність виробництва продукції свинарства у господарствах Причорноморського району – нижча, ніж у середньому по країні (табл. 3.45). Це суперечить науково-обґрунтованим рекомендаціям стосовно територіальної спеціалізації господарств степової зони. Адже в областях даного регіону – один із найпотужніших зернових комплексів країни. Тому, природно, тут мало б розвиватися кормовиробництво спрямоване на забезпечення потреб галузі свинарства. Крім того, споживчий ринок Причорноморського економічного району є м'ясодефіцитним (табл. 3.46-3.47). Головною причиною небажання аграріїв розвивати свинарство є вищий рівень витрат і ризиків даної галузі порівняно із товарним зерновиробництвом. Окупність фуражного зерна, що використовується для годівлі свиней, виручкою від готовою продукції – нижча, ніж за умов реалізації фуражного зерна як товару. Крім того – досі

високі ризики збитків від втрати поголів'я тварин через розповсюдження збудника АЧС. Одним із головних чинників, що зумовлює низьку рентабельність галузі свинарства в південному регіоні є зростання імпорту дешевої європейської (польської) свинини та контрабанда даної продукції [411].

Таблиця 3.46

Виробництво свинини на 100 га ріллі, у забійній масі, кг*

Рік	Україна	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
2008	1910	544	1184	1059
2009	1702	360	1063	1124
2010	2041	438	1245	1233
2011	2274	646	1332	1413
2012	2258	675	1307	1353
2013	2411	580	1276	1437
2014	2393	696	1266	1443
2015	2445	719	1337	1323
2016	2401	613	1259	1267
2017	2364	571	1244	1238

*Побудовано за даними [399-408]

Єдиним виходом із даної ситуації є підвищення рівня державної допомоги господарствам, що займаються вирощуванням свиней та посилення митного контролю для зменшення контрабандного м'яса.

Як видно з даних табл. 3.47, Одеська та Херсонська області демонструють відносно високі рівні виробництва продукції птахівництва.

Натомість виробництво аналізованої продукції в Миколаївській області – нижче, ніж у сусідів по регіону, і нижче, ніж у середньому по країні. Дослідження причин встановлених відмінностей дозволило з'ясувати, що на території Одеської та Херсонської областей функціонують птахофабрики регіонального та національного значення.

Таблиця 3.47

Виробництво продукції птахівництва на 100 га зернових та зернобобових*

Рік	Україна		Миколаївська область		Одеська область		Херсонська область	
	м'ясо птахів, у забійній вазі, кг	яйця, тис. шт.	м'ясо птахів, у забійній вазі, кг	яйця, тис. шт.	м'ясо птахів, у забійній вазі, кг	яйця, тис. шт.	м'ясо птахів, у забійній вазі, кг	яйця, тис. шт.
2008	46,7	10,3	16,8	0,3	106,3	61,9	39,9	11,0
2009	48,7	11,2	16,8	0,3	108,2	65,5	39,8	10,6
2010	57,6	11,5	22,4	0,3	121,8	65,7	39,8	10,4
2011	53,7	10,6	16,8	0,3	121,8	65,6	34,0	9,3
2012	54,0	10,2	16,8	0,3	126,9	65,4	34,0	8,3
2013	51,4	9,7	11,3	0,3	122,4	64,6	33,9	8,1
2014	39,6	7,1	16,9	0,3	136,0	65,1	33,9	8,1
2015	37,6	6,2	16,9	0,3	136,1	54,9	28,2	7,4
2016	36,8	5,7	28,1	0,3	126,8	48,7	28,1	6,5
2017	37,0	5,4	22,5	0,4	108,7	45,4	33,7	6,1

*Побудовано за даними [399-408]

Натомість на Миколаївщині виробництвом птахівничої продукції займаються переважно невеликі місцеві виробники:

1) птахофабрики Миколаївської області:

- ПП Трюхан (м. Вознесенська) – вирощування та продаж живої птиці;
- ТОВ «Ареал-Снігурівка» (м. Снігурівка). Входить до складу Агрохолдингу «Авангард» (AVANGARDCO IPL) – виробництво яєць;
- ТОВ «Баштанська птахофабрика» (м. Баштанка) – виробництво яєць;
- СП «Миколаївська птахофабрика» (с. Весняне, Миколаївський район) – виробництво яєць;

2) птахофабрики Одеської області:

- ТОВ «Бесарабія плюс» (с. Кубей, Болградський район) – виробництво яєць;

- ТОВ Одеський птахокомбінат (с. Красносілка, Лиманського району) - виробництво м'яса птиці;

- ТОВ Отрадівська птахофабрика (с. Болгарка, Роздільнянський район) – виробництво м'яса птиці;

- СТОВ «Іллічівська птахофабрика» (с. Молодіжне, Овідіопольського району) – виробництво м'яса птиці;

3) птахофабрики Херсонської області:

- ПАО «Чорнобаївське» (с. Чорнобаївка, Білозерського району) - виробництво яєць;

- ПАТ «Агрохолдинг Авангард» (с. Східне, Білозерського району) - виробництво м'яса птиці.

Коливання у виробництві тваринницької продукції закономірно спричиняють пропорційні коливання у виробництві кормів (табл. 3.48).

Таблиця 3.48

Площа під кормовими культурами та їх частка у структурі посівних площ*

Рік	Україна		Миколаївська область		Одеська область		Херсонська область	
	площа кормових культур, тис.	до загальної площі посівів, %	площа кормових культур, тис.	до загальної площі посівів, %	площа кормових культур, тис.	до загальної площі посівів, %	площа кормових культур, тис.	до загальної площі посівів, %
2008	2752,3	10,1	59,5	4,0	98,9	5,4	81,7	6,0
2009	2657,5	9,8	53,3	3,6	95,4	5,4	80,6	5,8
2010	2599,1	9,6	56,5	3,7	86,3	4,9	83	6,0
2011	2477,3	9,0	58,8	3,8	86,8	4,9	71,9	5,0
2012	2474,9	8,9	68,9	4,6	95	5,3	73	5,5
2013	2288,7	8,1	59,9	3,8	82,4	4,4	64,7	4,6
2014	2101,2	7,7	53,7	3,4	76,5	4,1	69	4,8
2015	1990,2	7,4	54,5	3,5	74	4,0	76,7	5,5
2016	1931,6	7,1	62,6	4,1	62	3,4	72,3	5,4
2017	1858	6,7	57	3,7	50	2,7	70	4,9
2017р. до 2008р.	67,5%	-3,4п.п.	95,8%	-0,3п.п.	50,6%	-2,8п.п.	85,7%	-1,1п.п.

*Побудовано за даними [399-408]

Одним із найбільш інформативних показників використання виробничого потенціалу є продуктивність праці суб'єктів господарської діяльності даної території (табл. 3.49).

Таблиця 3.49

Продукція сільського господарства, на 1 особу у постійних цінах 2010р., грн.*

Рік	Україна	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
2008	4357	6111	3921	7087
2009	4298	6176	3577	7217
2010	4249	6290	3925	7465
2011	5113	7092	4195	9177
2012	4897	5899	3365	7711
2013	5559	8023	4740	9123
2014	5847	7516	4615	9639
2015	5589	7708	4446	10174
2016	5967	8416	4975	10606
2017	5865	7710	4952	10637
середнє	5174,1	7094,1	4271,1	8883,6
дисперсія	472294,3222	825413,21	319862,544	1979219,4
середнє квадратичне відхилення	687,2367294	908,52254	565,563917	1406,8473
рівень варіації, %	13,3	12,8	13,2	15,8

*Побудовано за даними [399-408]

В Причорноморському районі середній рівень даного показника за період 2008-2017рр. вищий, ніж у середньому по країні в Миколаївській і Херсонській областях. Натомість в Одеській області – нижчий. Це може свідчити про вищий рівень розвитку сільськогосподарського виробництва в Миколаївській і Херсонській областях порівняно із Одеською. Однією із причин такої міжрегіональної диференціації у Причорноморському районі є можливості працевлаштування – в Одеській області кращі можливості знайти роботу в несільськогосподарському секторі економіки (портове господарство, морські курорти, транспортне господарство, міський ринок праці в м. Одеса тощо). Тому робоча сила з відносно високим рівнем кваліфікації працевлаштовується поза аграрному секторі економіки, а ті хто залишається – в сільському господарстві. Натомість в Миколаївській та Херсонській областях

сільськогосподарський сектор – головна сфера працевлаштування місцевих жителів.

Про нижчий рівень продуктивності праці в Одеській області свідчить і порівняння середньомісячної заробітної плати (табл. 3.50).

Таблиця 3.50

Середньомісячна номінальна заробітна плата штатних працівників підприємств сільського господарства та пов'язаних з ним послуг, грн.*

Рік	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
2005	427	355	461
2006	565	461	584
2007	711	588	758
2008	1067	821	1065
2009	1252	927	1204
2010	1399	1075	1399
2011	1676	1395	1679
2012	1882	1479	1799
2013	2064	1765	1993
2014	2214	1918	2289
2015	2795	2257	2899
2016	3645	2824	3748
2017	5167	4482	5520
середнє за 2005-2017рр.	1912,6	1565,2	1953,7
середньорічний темп зростання, %	121,1	121,5	121,0

*Побудовано за даними [399-408]

Як бачимо, рівень оплати праці в сільському господарстві Одеської області – суттєво нижчий, ніж у сусідніх по регіону областях. Важливою характеристикою досліджуваного явище є те, що підвищення рівня оплати праці в усіх областях впродовж аналізованого періоду відбувався з однаковим середньорічним темпом. Це означає, що за сільським господарством Одещини закріпився стійкий статус низькооплачуваного сегменту ринку праці. Що не стимулює надходження в галузь найманих працівників із вищим рівнем кваліфікації.

Важливим чинником, який впливає на використання виробничого потенціалу сільських територій у частині аграрної сфери суспільного виробництва є структура аграріїв за категоріями виробників - сільськогосподарські підприємства та господарства населення (табл. 3.51).

Таблиця 3.51

Структура продукції сільського господарства за категоріями господарств, %*

Рік	Україна		Миколаївська область		Одеська область		Херсонська область	
	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення	сільськогосподарські підприємства	господарства населення
2004	35,6	64,4	46,4	53,6	41,2	58,8	36,8	63,2
2005	36,5	63,5	43,7	56,3	40,8	59,2	36,9	63,1
2006	39	61	47	53	43,8	56,2	41,6	58,4
2007	39,9	60,1	41,9	58,1	43,1	56,9	38,8	61,2
2008	46	54	51,7	48,3	50,5	49,5	46,6	53,4
2009	44,8	55,2	52,4	47,6	52,7	47,3	45,8	54,2
2010	48,3	51,7	52,2	47,8	48,2	51,8	44,6	55,4
2011	51,8	48,2	54,4	45,6	48	52	48,4	51,6
2012	50,7	49,3	50,8	49,2	43,4	56,6	39,2	60,8
2013	54	46	56,3	43,7	54	46	46,8	53,2
2014	55,3	44,7	56,9	43,1	54,3	45,7	49,2	50,8
2015	55,1	44,9	55,9	44,1	52,8	47,2	53	47
2016	57	43	58,2	41,8	58,2	41,8	51,5	48,5
2017	56,4	43,6	57,1	42,9	60,1	39,9	52,5	47,5

*Побудовано за даними [399-408]

В аналізованому періоді частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції зростала як в середньому по країні, так і в областях Причорноморського району. Для дослідження ступеня зв'язку продуктивності праці (виробництво сільськогосподарської продукції на 1 особу у постійних цінах, грн.) та структури сільськогосподарського виробництва за категоріями виробників (%) (табл. 3.52) був проведений кореляційно-регресійних аналіз (додатки Д1-Д4).

Таблиця 3.52

Вихідні дані для проведення кореляційно-регресійного аналізу впливу частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції (x) на продуктивність праці (Y)*, та результати аналізу*

Рік	Україна		Миколаївська область		Одеська область		Херсонська область	
	Y	x	Y	x	Y	x	Y	x
2008	4357	46	6111	51,7	3921	50,5	7087	46,6
2009	4298	44,8	6176	52,4	3577	52,7	7217	45,8
2010	4249	48,3	6290	52,2	3925	48,2	7465	44,6
2011	5113	51,8	7092	54,4	4195	48	9177	48,4
2012	4897	50,7	5899	50,8	3365	43,4	7711	39,2
2013	5559	54	8023	56,3	4740	54	9123	46,8
2014	5847	55,3	7516	56,9	4615	54,3	9639	49,2
2015	5589	55,1	7708	55,9	4446	52,8	10174	53
2016	5967	57	8416	58,2	4975	58,2	10606	51,5
2017	5865	56,4	7710	57,1	4952	60,1	10637	52,5
Коефіцієнт кореляції, R	0,972		0,974		0,841		0,806	
Рівняння регресії	$Y = -2760,1 + 152,8x$		$Y = -11218 + 335,4x$		$Y = -746,4 + 96,1x$		$Y = -4126,5 + 272,4x$	

*Побудовано за даними [399-408]

Як бачимо, в усіх результатах тіснота зв'язку висока – при збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції підвищується рівень використання виробничого потенціалу (продуктивність праці) сільських територій. Найвищий рівень еластичності між досліджуваними функцією і фактором спостерігається в Миколаївській області – при збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції на 1% виробництво валової продукції зростає на 335,4 грн. (на 1 особу). Найнижча еластичність – в Одеській області.

Аналіз матеріально-технічного забезпечення сільськогосподарських товаровиробників дозволив з'ясувати, що фактором інтенсифікації виробництва та, відповідно, зростання продуктивності праці (підвищення рівня використання виробничого потенціалу) є не просто наявність певної кількості

сільськогосподарської техніки, а саме її потужність. В першу чергу – це стосується рухомого складу основних засобів (табл. 3.53).

Таблиця 3.53

Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт*

Рік	Україна	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
2004	68,3	71,2	64,3	68,5
2005	68,2	70,2	63,4	67,5
2006	70,7	72,6	69,9	69,5
2007	71,1	73,5	66,8	69,8
2008	72,9	75,1	67,4	72,3
2009	74,0	76,6	69,9	74,1
2010	83,0	81,1	78,4	82,0
2011	86,0	84,2	80,4	83,7
2012	85,9	87,7	81,2	84,3
2013	88,4	86,7	84,2	83,6
2014	90,4	90,1	85,9	84,6
2015	94,1	93,0	87,6	86,6
2016	95,1	94,9	88,1	88,8
2017	97,3	95,8	91,6	91,1
середнє за 2004-2017рр.	81,8	82,3	77,1	79,0

*Побудовано за даними [399-408]

Для перевірки даного припущення був проведений кореляційно-регресійний аналіз (додатки Е1-Е3) в якому:

- у якості функції (Y) прийнято продуктивність праці (виробництво валової продукції сільського господарства на 1 особу, грн. у постійних цінах);

- у якості першого фактору (x_1) прийнято частку сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції (%);

- у якості другого фактору (x_2) прийнято середню потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах (кВт).

Результати кореляційно-регресійного аналізу показали, що в усіх випадках тіснота зв'язку – висока. Для визначення ваги кожного із факторів у їх впливі

на функціональну ознаку, було проведено розкладання загальної варіації продуктивності праці (табл. 3.54):

Таблиця 3.54

Розкладання загальної варіації продуктивності праці сільськогосподарських підприємств в областях Причорноморського економічного району в 2008-2017рр. на фактори*

Фактор	r_{yx_i}	β_{x_i}	коефіцієнт, $r_{yx_i} \cdot \beta_{x_i}$	Процент, коефіцієнт · 100%
Миколаївська область				
Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції	0,9735	0,9504	0,9252	92,5
Середня потужність двигуна трактора	0,7690	0,0297	0,0229	2,3
Одеська область				
Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції	0,8412	0,6241	0,5250	52,5
Середня потужність двигуна трактора	0,7460	0,4336	0,3235	32,3
Херсонська область				
Частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції	0,8055	0,5144	0,4144	41,4
Середня потужність двигуна трактора	0,8633	0,6229	0,5377	53,8

*Складено автором

Отже, як бачимо, в усіх випадках розрахунки правильні – суми коефіцієнтів дорівнюють відповідним коефіцієнтам детермінації (R^2).

Середня потужність двигуна трактора має вагу 2,3% для сільськогосподарських підприємств Миколаївської області, 32,3% для сільськогосподарських підприємств Одеської області і 53,8% - Херсонської

області. Значення другого фактору є критичним для Одеської і Херсонської областей та не критичним для Миколаївської області. Це пояснюється тим, в Миколаївській області середнє значення потужності двигуна трактора було високим із самого початку аналізованого динамічного ряду. Вищим навіть, ніж у середньому по країні. Тому варіація даного фактору та різниця між його значеннями у базовому та звітному періодах була відносно нижчою. Натомість для Одеської та Херсонської областей варіація даного фактору та різниця між його значеннями у базовому та звітному періодах була відносно вищою. Що і зумовило фактичне значення ваги фактору у варіації результативної ознаки.

Високий рівень залежності продуктивності праці у аграрних підприємствах Причорноморського району від рівня потужності сільськогосподарських машин обумовлений поселенською специфікою сільських територій відповідних областей – тут історично одна із найнижчих щільностей населення на одиницю території. Це зумовило відносно високий розмір земельних угідь, закріплених за пересічним сільськогосподарським підприємством. Що, у свою чергу, дозволяє застосовувати широкозахватну техніку, яка потребує самохідних машин із вищим рівнем потужності двигуна, і досягати відносно високих рівнів продуктивності праці за рахунок економії на масштабі.

Наступним поясненням низького рівня використання виробничого потенціалу сільських територій Одеської області та відносно високим його значенням в Миколаївській та Херсонській областях є рівень застосування поливних систем. Аналіз статистичних даних показав, що існує суттєва невідповідність між наявністю машин і пристроїв для поливу та наявністю водяних насосів і насосних станцій у сільськогосподарських підприємствах в Одеській області. Особливістю сучасного стану використання водних ресурсів у степовій зоні України є суттєве скорочення дебету води у поверхневих водоймах – річках, ставках, озерах. Наприклад, в Одеській області лише за один рік (з 2015 по 2016р.) площа поверхневих вод скоротилася на 400 га. Тому поливні системи, які розраховані на використання води із річок та ставків поступово перетворюються на непотрібний металобрухт. Усе більш

сільськогосподарських товаровиробників переходять на використання підземних поверхневих та глибинних вод. Для чого збільшують кількість відповідного обладнання (табл. 3.55).

Таблиця 3.55

Наявність водяних насосів і насосних станцій у сільськогосподарських підприємствах, штук*

Рік	Україна	Миколаївська область	Одеська область	Херсонська область
2010	3631	255	283	719
2011	3620	136	304	750
2012	5362	372	361	815
2013	5229	403	283	841
2014	4701	409	269	920
2015	3818	302	172	471
2016	4827	621	176	569
2017	4388	319	206	572
2017р. до 2010р., %	120,8	125,1	72,8	79,6

*Побудовано за даними [399-408]

Висновки до 3 розділу

1. Загальний дефіцит земельних ресурсів для виробництва окремих видів продовольства у Причорноморському районі становить 213741 га ріллі. Це 3,84% від загальної площі ріллі Миколаївської, Одеської і Херсонської областей. Найбільш дефіцитним видом продовольства є м'ясо та м'ясопродукти. Його дефіцит становить 110,3 тис. тонн. Для ліквідації дефіциту необхідно 181,3 тис. га ріллі (84,8% від загальної потреби землі для покриття розрахованого продовольчого дефіциту) відвести під виробництва кормової бази м'ясного тваринництва.

2. Області Причорноморського району, залишаючись найбільш вододефіцитними, здійснюють значно більший, ніж у середньому по країні, забір води у розрахунку на одного жителя відповідної території. Основна частина спожитої води йде на полив сільськогосподарських культур. Особливо це очевидно у випадку із Херсонською областю, де зосереджені найбільші

площі відкритого овочівництва та баштанництва. Скорочення споживання водних ресурсів у вододефіцитній Миколаївській області свідчить про скорочення запасів прісної води, що загрожує скороченням сільськогосподарського виробництва. Те ж саме стосується і Одеської області.

2. При збереженні існуючих тенденцій, через 10 років (2028р.) чисельність сільського населення України та Причорноморського району скоротиться до 4527790 та 662640 осіб відповідно, а частка сільського населення Причорноморського району у національній структурі зросте з 11,6 до 14,6%. Що особливо актуалізує завдання обґрунтування оптимальної моделі розвитку сільських територій Миколаївської, Одеської та Херсонської областей шляхом освоєння їх ресурсного потенціалу на принципах економічної, соціальної та екологічної сталості.

3. Негативною тенденцією є старіння сільського населення України та Причорноморського району. Темп негативних змін в Причорноморському районі суттєво випереджає відповідний показник по країні, Так, якщо в рамках національного масштабу частка сільських жителів обох статей у віці понад 60 років за останніх 8 років зростає лише на 1,5 в.п., то в Причорноморському районі – на 4,2 в.п. Головною причиною такої відмінності є динаміка чисельності людей відповідної вікової категорії. Якщо в масштабах країни її розмір в аналізованому періоді зменшився, то в Причорноморському районі навпаки зріс.

4. Населення дітородного віку (15-49рр.) скорочується як в абсолютному, так і відносному вираженні. Найшвидші темпи депопуляції чоловіків фертильного періоду серед причорноморських регіонів – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській. Найшвидші темпи депопуляції жінок фертильного періоду серед причорноморських регіонів, як і у чоловіків – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській. На нашу думку це спричинено тим, що жіноча молодь переважно не бажає народжувати та виховувати дітей у сільській місцевості, пов'язуючи такі процеси із вищими ризиками для їх здоров'я і комфорту. Що зумовлено переважно незадовільними побутовими

умовами та незадовільно якістю медичних послуг, особливо для жителів віддалених сільських населених пунктів.

При збереженні існуючих тенденцій, станом на 1 січня 2029р. на одного чоловіка дітородного віку в Миколаївській, Одеській та Херсонській областях припадатиме відповідно 0,89, 0,96 і 0,92 жінки фертильного віку. Зниження коефіцієнта співвідношення жінок до чоловіків фертильного віку в Миколаївській області нижче значення 0,9 є критичним, оскільки усуває природну мотивацію (пошук шлюбної пари) чоловіків фертильного періоду залишатися в сільській місцевості.

5. Скорочення чисельності населення у дітородному віці негативно впливає на процес демографічного відтворення – народжуваність. Коефіцієнт народжуваності в усіх областях Причорноморського району зменшується. В результаті сумарний показник народжуваності також зменшується. Особливо негативна динаміка у Миколаївській області – результат найшвидших темпів скорочення жінок фертильного віку порівняно із іншими областями даного економічного району. Фактично відбувається депопуляція населення Причорноморського району. Для припинення спаду та відновлення позитивної динаміки сумарний показник народжуваності повинен становити не менше, ніж 2,5.

Негативним явищем є збільшення середнього віку матері при народженні дитини.

6. Загальна динаміка кількості сільського населення Причорноморського економічного району є негативною – кількість населення скорочується. Сільські території Причорноморського району, порівняно із загальнонаціональною динамікою, безлюдніють із прискореним темпом – в середньому на 4,46% за рік. Найбільших щорічних втрат зазнає Херсонська область. Тут щорічний приріст темпів депопуляції сільських територій становить майже 8%. Найнижчі темпи скорочення сільського населення в Одеській області – 0,93% в середньому за рік. Темпи скорочення сільського населення в Миколаївській області більш, ніж вдвічі перевищують аналогічний

показник по країні – 4,46%. Найбільші абсолютні втрати сільського населення за аналізований період має Миколаївська область – мінус 23163 особи. За даний період з карти області зникло 9 сільських населених пунктів. Херсонська область за аналізований період втратила 19365 осіб сільського населення. Втрати сільського населення Одеської області – 8980 осіб.

7. Самим слабким сегментом ринку туристичних послуг є здійснення екскурсійної діяльності. В Причорноморському районі збільшення даного виду діяльності має місце лише в Одеській області – у чотири рази за відповідний період. Однак, таке збільшення відбулося переважно за рахунок розширення екскурсійних маршрутів у міській зоні. Сільські території поки що залишаються поза увагою операторів ринку. По це свідчить скорочення суб'єктів екскурсійної діяльності в Миколаївській та Херсонській областях – міста Миколаїв та Херсон суттєво поступаються Одесі в контексті пам'яток історії, архітектури, культури, що представляють туристичний інтерес.

8. На сільських територіях Причорноморського району розташовано багато об'єктів із високим потенціалом туристичного інтересу. Розвитку екскурсійних послуг на сільських територіях Причорноморського району перешкоджає слабкий розвиток ринкової інфраструктури. В першу чергу – тимчасового (туристичного) житла і транспортного сполучення.

9. В усіх областях Причорноморського району у сільській місцевості більшість закладів тимчасово проживання представлені категорією «інші місця для проживання». Це приватний сектор в якому власники домоволодінь (квартири та будинки) надають свої помешкання для тимчасового проживання туристів. Кількість місць для тимчасового проживання на сільських територіях, які не пов'язані з морським відпочинком є достатньо обмеженим.

На Миколаївщині триває розвиток сільського зеленого туризму. Наразі в області нараховується 74 такі об'єкти. На початок 2014р. офіційно в Одеській області було зареєстровано 5 об'єктів з надання послуг зеленого туризму не пов'язаних із морським відпочинком. Сільський зелений туризм на території

Херсонської області, який не пов'язаний із морським відпочинком, офіційно налічує функціонування 12 сільських садиб.

10. Активізацію та поширення сільського зеленого туризму в Причорноморському районі неможливо забезпечити без вирішення ключових проблем, що на сучасному етапі знижують ефект від диференціації операційної діяльності суб'єктів агросфери. Основними стримуючими чинниками є: незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури та технічних комунікацій (тепло-, водопостачання, наявність соціально-побутових об'єктів, необлаштованість сіл, транспортних мереж тощо); низький рівень життя сільського населення, що знижує потенційну привабливість для вітчизняних і зарубіжних туристів; недосконале чинне законодавство у галузі стандартизації, сертифікації, маркування «зелених» послуг, категоризації суб'єктів ринку туристичних послуг; низька якість послуг; низький рівень інформаційно-маркетингового супроводження зеленого туризму; відсутність чіткої стратегії розвитку зеленого туризму на регіональному та державному рівнях.

11. В контексті розвитку туристичної галузі сільських територій Причорноморського району, найважливішою складовою транспортної інфраструктури є величина та стан доріг з твердим покриттям. Щільність автомобільних доріг у областях Причорноморського району є нижчою від середнього значення по країні. Особливо критична ситуація в Миколаївській та Херсонській областях, де фактичне значення щільності доріг у звітному періоді було нижчим, ніж середнє значення по країні на 29,6 та 30,7% відповідно. У національному рейтингу за показником щільності автомобільних доріг Одеська область перебуває на 20 місці, Миколаївська та Херсонська займають два останніх.

З 10 найгірших доріг України 6 повністю або частково знаходяться на території областей Причорноморського району.

12. Динаміка середніх значень урожайності головних сільськогосподарських культур, що вирощуються господарствами усіх категорій в Причорноморському районі, та їх порівняння із аналогічними

показниками по країні дають змогу зробити висновок про те, що виробничий потенціал сільських територій регіону у частині сільськогосподарського виробництва використовується не повністю. На нашу думку, резерви зростання продуктивності праці слід шукати в інтенсифікації землеробства. Передусім – це повне та збалансоване внесення необхідної дози мінеральних добрив. Поряд з цим не менш важливою проблемою є надмірна залежність землеробства Степової зони від погодних умов. У даному контексті найбільш критичним фактором є збитки, яких періодично зазнають землероби півдня в посушливі роки, обумовлені дефіцитом вологи.

13. Економічна ефективність виробництва продукції скотарства в господарствах Причорноморського району – на порядок нижча, ніж в середньому по країні. Даються взнаки несприятливі агро-кліматичні умови. Адже виробництво скотарської продукції в степовій зоні – високозатратне та низькопродуктивне передусім через засушливий клімат. Останній не дозволяє сформувати повноцінний зелений конвеєр і використовувати пасовищний тип годівлі.

Серед областей Причорноморського району найкращі успіхи у молочному скотарстві демонструють сільськогосподарські товаровиробники Миколаївської області. На нашу думку це обумовлено наявністю в регіоні промислового гіганта ПАТ «Миколаївський молокозавод» (ТМ «Президент»). Промислове підприємство стимулює виробництво молочної сировини місцевими аграріями. Це вкотре доводить, що точками економічного зростання сільських територій, які спеціалізуються на виробництві аграрної продукції, є наявність місцевих потужностей із промислової переробки сільськогосподарської сировини.

14. У виробництві яловичини та телятини лідерські позиції займає Одеська область. Це обумовлено споживчими уподобаннями домогосподарств м. Одеса. Товарна наповненість споживчого ринку найбільшого міста півдня України сформована під впливом культурного середовища мегаполісу, для якого характерні - відносно високий рівень культури харчування та поліетнічність.

15. У виробництві продукції вівчарства лідерські позиції як в Причорноморському районі, так і в цілому по Україні займає Одеська область. Причина та ж, що і стосовно виробництва яловичини та телятини. Низькі показники розвитку аналізованої галузі в Миколаївській та Херсонській областях є суперечливими. Адже розвиток вівчарства відповідає спеціалізації сільськогосподарських товаровиробників степової зони. Головна причина стагнації галузі полягає у тому що порідний склад овець досі орієнтований на одержання вовни. Виробництво якої є високозатратним і потребує стабільних ринків збуту, в першу чергу за кордоном. Вовна-сирець українських виробників не постачається на закордонні ринки через низьку якість та високі витрати виробництва. Перспективним напрямком розвитку вівчарства в Миколаївській та Херсонській областях є розвиток м'ясного вівчарства із перспективою виходу на зовнішній ринок даної продукції, який стабільно зростає.

16. Економічна ефективність виробництва продукції свинарства у господарствах Причорноморського району – нижча, ніж у середньому по країні. Це суперечить науково-обґрунтованим рекомендаціям стосовно територіальної спеціалізації господарств степової зони. Крім того, споживчий ринок Причорноморського економічного району є м'ясодефіцитним. Головною причиною небажання аграріїв розвивати свинарство є вищий рівень витрат і ризиків даної галузі порівняно із товарним зерновиробництвом. Досі високі ризики збитків від втрати поголів'я тварин через розповсюдження збудника АЧС. Одним із головних чинників, що зумовлює низьку рентабельність галузі свинарства в південному регіоні є зростання імпорту дешевої європейської (польської) свинини та контрабанда даної продукції. Єдиним виходом із даної ситуації є підвищення рівня державної допомоги господарствам, що займаються вирощуванням свиней та посилення митного контролю для зменшення контрабандного м'яса.

17. Одеська та Херсонська області демонструють відносно високі рівні виробництва продукції птахівництва. Натомість виробництво аналізованої продукції в Миколаївській області – нижче, ніж у сусідів по регіону, і нижче,

ніж у середньому по країні. На території Одеської та Херсонської областей функціонують птахофабрики регіонального та національного значення. Натомість на Миколаївщині виробництвом птахівничої продукції займаються переважно невеликі місцеві виробники.

18. При збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції підвищується рівень використання виробничого потенціалу (продуктивність праці) сільських територій Причорноморського району. Найвищий рівень еластичності між досліджуваними функцією і фактором спостерігається в Миколаївській області – при збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції на 1% виробництво валової продукції зростає на 335,4 грн. (на 1 особу). Найнижча еластичність – в Одеській області.

19. Високий рівень залежності продуктивності праці у аграрних підприємствах Причорноморського району від рівня потужності сільськогосподарських машин обумовлений поселенською специфікою сільських територій відповідних областей – тут історично одна із найнижчих щільностей населення на одиницю території. Це зумовило відносно високий розмір земельних угідь, закріплених за пересічним сільськогосподарським підприємством. Що, у свою чергу, дозволяє застосовувати широкозахватну техніку, яка потребує самохідних машин із вищим рівнем потужності двигуна, і досягати відносно високих рівнів продуктивності праці за рахунок економії на масштабі.

20. Поясненням низького рівня використання виробничого потенціалу сільських територій Одеської області та відносно високим його значенням в Миколаївській та Херсонській областях є рівень застосування поливних систем. Існує суттєва невідповідність між наявністю машин і пристроїв для поливу та наявністю водяних насосів і насосних станцій у сільськогосподарських підприємствах в Одеській області. Особливістю сучасного стану використання водних ресурсів у степовій зоні України є суттєве скорочення дебету води у поверхневих водоймах – річках, ставках, озерах. Тому поливні системи, які

розраховані на використання води із річок та ставків поступово втрачають своє господарське значення. Усе більш сільськогосподарських товаровиробників переходять на використання підземних поверхневих та глибинних вод. Для чого збільшують кількість відповідного обладнання – водяних насосів та насосних станцій.

РОЗДІЛ 4. МОДЕЛЮВАННЯ ТА ПРОГНОЗ ВПЛИВУ ДОМІНУЮЧИХ КОМПОНЕНТІВ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ НА РОЗВИТОК СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

4.1. Економетрична оцінка ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій регіону

Для побудови економетричної моделі оцінки впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону, необхідно визначитися із показником, який можна прийняти в якості відповідної функціональної ознаки. Вивчення існуючих підходів, дозволило з'ясувати, що в експертному середовищі немає єдиної думки щодо даної проблеми. Наприклад, Талавира М. П. вважає, що підвищення рівня і якості життя сільського населення, з одного боку, є метою, з іншого – необхідною умовою забезпечення сталого розвитку сільських територій. На його думку критеріями оцінки рівня і якості життя сільського населення є: зростання реальних доходів, скорочення відставання від міських показників; скорочення масштабів бідності та соціальних відмінностей, формування груп населення з середніми доходами; справедлива оцінка рівня оплати праці, відсутність затримки всіх видів виплат; ріст і оптимізація структури споживчих витрат сільських домогосподарств; поліпшення і підйом соціально-психологічного стану, впевненість селяну своєму майбутньому та майбутньому своїх дітей; підвищення якості і рівня доступних для сільських мешканців соціальних послуг, збереження ядра соціальної інфраструктури [412].

Серед головних проблем розвитку сільських територій України, Пилипенко К. А. вказує, в першу чергу, на скорочення сільського населення. Вчена резонно зауважує, що 60,0 % селян вважають життя у сільській місцевості не престижним, вони сприяють виїзду своїх дітей у міста і не виявляють бажання, щоб вони поверталися у села [413].

Залізко В. Д. вважає, що при формуванні індексу розвитку сільських територій головну роль має відігравати набір показників, що пов'язані з людиною та оточуючим її середовищем – природою. На думку вченого, нова система показників має стимулювати економіку сільських територій до остаточного еволюційного переходу від прагматичного «доходоцентризму» (до недавнього часу основним був екстенсивний шлях розвитку: більше розорати, посіяти, зібрати, продати і т.д.) до демократичного «селяноцентризму», що був розвинений із загальносвітової гуманістичної теорії «людино центрризму», згідно з якою людина є головним об'єктом будь-якого розвитку. Відтак, інтегральний показник розвитку сільських територій може мати наступний вигляд:

$$I_{PCT} = I_{СПР} + I_{ССС} + I_{СМД}, \quad (4.1)$$

де: I_{PCT} – індекс розвитку сільських територій;

$I_{СПР}$ – індекс стану природних ресурсів;

$I_{ССС}$ – індекс стану соціального розвитку;

$I_{СМД}$ – індекс стану матеріального добробуту.

У свою чергу кожен з індексів у формулі (4.1) є інтегральним показником, який знаходиться на основі складних розрахунків [414].

Усюк Т. В. та Фаріон Л. В. відмічають, що зважаючи на процеси реформування й децентралізації, адаптація до сучасних інституційних змін у розвитку села відбувається за умови, що сукупність показників розвитку позитивно змінюється у часі, тобто спостерігається нарощування результативної ознаки або досягається ефект, зокрема важливими з них є такі:

$$F = \frac{E_{E,S,E_c}}{C_{E,S,E_c}} \cdot 100\%, F \geq F_0, \quad (4.2)$$

де: F - ефективність сталого розвитку сільських територій;

F_0 - ефективність сталого розвитку сільських територій попереднього періоду;

E_E - економічний ефект сталого розвитку (економічні індикатори сталого розвитку вказують на ефективність розвитку сільських територій:

зростання сільської економіки, збагачення сільського населення, збільшення прибутковості сільськогосподарських підприємств тощо);

E_S - соціальний ефект сталого розвитку (соціальна група індикаторів сталого розвитку спрямована на виявлення аналітичних значень, що дають змогу визначити особливості людського розвитку, зокрема, це показники: демографічної ситуація на селі; доступу до освіти; рівня грамотності й освіченості селян; забезпеченості питною водою; рівня газифікації та електропостачання; наявності й періодичності руху громадського транспорту; кількості бібліотек, музеїв, парків культури, кінотеатрів; кількості закладів позашкільної освіти та ін.);

E_{Ec} - екологічний ефект сталого розвитку (екологічна група індикаторів сталого розвитку характеризується такими показниками, як: забезпечення природними ресурсами й ступінь їх використання, рівень забруднення, загальний екологічний стан довкілля тощо);

$C_{E,S,Ec}$ - витрати на проведення економічних, соціальних, екологічних заходів.

Сукупний ефект сталого розвитку повинен бути додатним і перевищувати показники попередніх років.

$$E_{SD} = E_E + E_S + E_{Ec} \rightarrow \max, E_{SD} \geq E_0, E_{SD} \geq 1, \quad (4.3),$$

де: E_{SD} – сукупний ефект сталого розвитку сільських територій;

E_0 – сукупний ефект сталого розвитку сільських територій попереднього періоду, який визначається як:

$$E_{SD} = \sum_{i=1}^n x_{ij} - c_{ij} \rightarrow \max, \quad (4.4),$$

де: x_{ij} – досягнення результатів i -го напрямку j -го заходу;

c_{ij} – витрати;

n – сукупність змінних, що виражають кількість j -х заходів i -х напрямів сталого розвитку [415].

Саблук П. Т. та Кропивко М. М. відмічають, що процеси децентралізації влади й управління зумовлюють необхідність розроблення новітнього

інструментарію для планування розвитку сільських територіальних громад, який би визначав специфічні особливості функціонування сільських домогосподарств, що, з одного боку, полягають у необхідності виробництва сільськогосподарської продукції на присадибних ділянках чи в особистому селянському господарстві, а з іншого – забезпеченні трудових, соціально-психологічних, духовних та інших інтересів членів домогосподарств. Нам їх думку цим вимогам відповідає індекс розвитку сільської територіальної громади, який включає двадцять показників, що характеризують внутрішнє й зовнішнє середовище функціонування сільських домогосподарств і за результатами аналізу якого можливе розроблення стратегічного плану й програми розвитку на місцевому рівні управління [416].

У науково-аналітичній доповіді «Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону)» аналіз аспектів розвитку сільських територій починається із оцінки демографічної ситуації. Це нашоє на думку про те, що саме демографічний стан є найважливішим індикатором розвитку сільських територій [417, с. 4-8].

Лавриненко С. та Жаліло Я., обґрунтовуючи оцінку рівня соціального розвитку сільських територій та життя сільського населення, у першу чергу аналізують стан демографічної сфери. Науковці справедливо вказують на те, що відбувається випереджаюче зменшення чисельності населення в сільській місцевості. Це веде до поступового зменшення частки сільського та зростання частки міського населення України. Причому цей процес відбувається з причин як природного скорочення за рахунок дисбалансу народжуваності та смертності, так і міграції [418].

Ладика В. І., оцінюючи розвиток сільських територій, в першу чергу звертає увагу на демографічну ситуацію в сільській місцевості, відмічаючи, що сільські населені пункти поступово знелюднюються і припиняють своє існування [419].

Таким чином, попри різноманіття експертних підходів до методики оцінки рівня розвитку сільських територій, більшість із них сходяться на тому, що

головною характеристикою такого розвитку є динаміка відповідних демографічних показників. Отже, на нашу думку, показником, який одночасно задовольнятиме умову опису категорії «рівень розвитку сільських територій регіону» та кількісне вираження відповідної функціональної ознаки в економетричній моделі, є частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону (Y).

Фактори впливу на функціональну ознаку згрупуємо за блоками, які відповідають кожній групі ресурсного потенціалу сільських територій (рис. 4.1):

Рис. 4.1. Фактори ресурсного потенціалу сільських територій, що впливають на частку сільського населення в загальній чисельності населення регіону*

*Власна розробка автора

Найбільшу кількість складових містить блок виробничого потенціалу. Це впливає із нашого дослідження згідно з яким головною сферою господарської діяльності населення, що проживає на сільських територіях, є аграрний сектор економіки.

Важливою характеристикою факторів впливу є одиниці їх вимірювання:

x_1 - розмір земель сільськогосподарського призначення на 1 особу, що проживає в сільській місцевості, га;

x_2 - площа земель заповідників та національних природних парків на 1

особу, що проживає в сільській місцевості, га;

x_3 – використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м³;

x_4 – сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення;

x_5 – готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів та інших місць для тимчасового проживання;

x_6 – щільність автомобільних доріг, км на 1000 км² території;

x_7 – продукція рослинництва на 1 особу, грн. у постійних цінах;

x_8 – продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах;

x_9 – поголів'я великої рогатої худоби, гол. на 100 га сільськогосподарських угідь;

x_{10} – поголів'я свиней, гол. на 100 га ріллі;

x_{11} – поголів'я птиці, гол. на 100 га посівів зернових і зернобобових;

x_{12} – середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн.;

x_{13} – частка сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції сільського господарства, %;

x_{14} – середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт.

Кількісні значення функції та факторів розраховані на основі статистики регіонів України за 2010-2017рр. [337-342, 345-353, 356-363, 365-372, 373-380, 389-396, 399-408] (додаток К1).

Розрахунок економетричної моделі в пакеті Microsoft Excel виявив високу щільність досліджуваного зв'язку – $R = 0,992$. Однак додаткова перевірка виявили наявність корелюючих регресорів, що вказує на наявність мультиколінеарності, яка спотворює зв'язок (табл. 4.1). Як бачимо, фактори x_1 , x_2 , x_7 , x_8 , x_9 , x_{10} , x_{11} , x_{13} виявляють надмірну колінеарність ($r_{x_i x_j} > 0,5$). Тому виключимо їх з аналізу. У парі факторів x_7 та x_8 залишимо фактор x_8 , який демонструє вище значення парного коефіцієнта кореляції з функціональною

ознакою: $r_{Yx_7} = 0,198$, $r_{Yx_8} = 0,551$.

Таблиця 4.1

Кореляційна матриця факторів впливу на функцію «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону»*

	X ₁	X ₂	X ₃	X ₄	X ₅	X ₆	X ₇	X ₈	X ₉	X ₁₀	X ₁₁	X ₁₂	X ₁₃	X ₁₄
X ₁	1													
X ₂	0,034	1												
X ₃	0,188	0,683	1											
X ₄	-0,637	0,105	0,200	1										
X ₅	-0,243	0,114	0,235	0,400	1									
X ₆	-0,583	-0,276	-0,479	0,045	-0,120	1								
X ₇	0,303	0,119	0,261	-0,421	0,140	-0,153	1							
X ₈	-0,334	0,001	0,008	-0,107	0,072	0,204	0,570	1						
X ₉	-0,883	0,015	-0,240	0,542	0,223	0,426	-0,268	0,331	1					
X ₁₀	-0,747	0,031	-0,194	0,629	0,177	0,260	-0,466	0,076	0,837	1				
X ₁₁	-0,746	-0,088	-0,146	0,434	0,099	0,376	-0,431	0,339	0,648	0,673	1			
X ₁₂	-0,002	-0,136	-0,102	-0,340	-0,231	0,343	0,040	0,178	0,039	-0,054	0,311	1		
X ₁₃	0,660	-0,163	0,004	-0,759	-0,264	-0,141	0,525	0,179	-0,750	-0,761	-0,386	0,376	1	
X ₁₄	0,276	-0,126	-0,184	-0,395	-0,501	0,136	0,036	-0,105	-0,276	-0,294	-0,224	0,401	0,426	1

* Розраховано за даними додатку К1

Побудова кореляційної матриці не виявили наявності корелюючих регресорів ($r_{x_i x_j} < 0,5$), що може свідчити про відсутність мультиколінеарності, яка спотворює зв'язок (табл. 4.2). Результати кореляційно-регресійного аналізу, за даними додатку К2, представлено у додатку К3:

- 1) коефіцієнт кореляції: $R = 0,836$, отже тіснота зв'язку – висока;
- 2) коефіцієнт детермінації: $R^2 = 0,699$, отже мінливість функції на 69,9% визначається мінливістю вибраних факторів;
- 3) критерій Фішера: $F_\phi = 5,316$, $F_\kappa = 2,657$; $F_\phi > F_\kappa$, отже нульова гіпотеза про відсутність зв'язку між показниками відкидається – модель адекватна

реальності;

4) критерій Стюдента: $t_{\phi} = 11,113$, $t_{\kappa} = 2,119$; $t_{\phi} > t_{\kappa}$, отже нульова гіпотеза про незначущість коефіцієнта регресії відкидається – він є статистично значимим;

5) χ^2 -критерій Пірсона: $\chi^2_{\phi} = 28,692$, $\chi^2_{\kappa} = 32,671$; $\chi^2_{\phi} < \chi^2_{\kappa}$, отже у масиві регресорів мультиколінеарність відсутня;

6) рівняння регресії:

$$Y = -125,46 - 0,005x_1 + 2,987x_2 + 0,187x_3 + 0,054x_4 + 0,01x_5 - 0,011x_6 + 0,195x_7 + e \quad (4.5)$$

Таблиця 4.2

Кореляційна матриця факторів впливу на функцію «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону»*

	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄	x ₅	x ₆	x ₇
x ₁	1						
x ₂	0,20037	1					
x ₃	0,23519	0,39957	1				
x ₄	-0,47884	0,04529	-0,12034	1			
x ₅	0,00835	-0,10715	0,07206	0,20367	1		
x ₆	-0,10206	-0,34003	-0,23146	0,34305	0,17759	1	
x ₇	-0,18355	-0,39546	-0,50113	0,13604	-0,10515	0,40053	1

* Розраховано за даними додатку К2

Для з'ясування вагової частки впливу кожного із факторів на мінливість результативної ознаки проведено розкладання загальної варіації функції на фактори (табл. 4.3). Отже, більше, ніж третину (33%) варіації функціональної ознаки забезпечує фактор x_5 – виробництво продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах. Такий результат моделювання підтверджує наше припущення, що головною сферою господарської діяльності на сільських територіях регіонів України є сільськогосподарське виробництво. І, відповідно, виробничий потенціал є наразі найважливішою складовою ресурсного

потенціалу сільських територій, який забезпечує їх розвиток. При чому мова йде саме за розвиток тваринницьких галузей.

Таблиця 4.3

Розкладання загальної варіації функції «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону» на фактори*

Фактор	Парний коефіцієнт кореляції, r_{yx_i}	β -коефіцієнт, β_{x_i}	Процент, % ($r_{yx_i} \cdot \beta_{x_i} \cdot 100\%$)
Використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м ³ (x_1)	-0,002914959	-0,061776495	0,02
Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення (x_2)	0,498160621	0,440631777	21,95
Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів (x_3)	0,383433289	0,181416581	6,96
Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км ² території (x_4)	0,261716626	0,18462828	4,83
Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах (x_5)	0,551328613	0,598514357	33,00
Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн. (x_6)	-0,226992958	-0,239830049	5,44
Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт (x_7)	-0,315994129	0,071711652	-2,27

* Складено та розраховано автором

Це пояснюється тим, що тваринницькі галузі потребують більшої кількості живої праці.

$$Y = 0,02x_1 + 21,95x_2 + 6,96x_3 + 4,83x_4 + 33x_5 + 5,44x_6 - 2,27x_7 + 25,53e \quad (4.6)$$

Для економіки селянських господарств – утримання худоби є традиційним джерелом самозайнятості, яка спрямована на виробництво натуральної та товарної тваринницької продукції. Натомість сільськогосподарські підприємства, які займаються виробництвом тваринницької продукції, формують відносно вищий рівень попиту на працю в сільських населених пунктах свого розташування, ніж підприємства, що займаються виробництвом суто рослинницької продукції.

Зв'язок фактора x_5 та функціональної ознаки непрямо підтверджується і характером впливу фактора x_7 . Як бачимо (табл. 4.3), незважаючи на відносно невисокий рівень впливу на функціональну ознаку, все ж підвищення середньої потужності двигуна самохідної техніки (тракторів) знижує частку сільського населення регіону. Зрозуміло, що мова йде саме про інтенсифікацію сільськогосподарського виробництва, яка скорочує використання живої праці, передусім у рослинницьких галузях виробництва.

Другим, за величиною ваги, є фактор x_2 – кількість сільського населення обох статей у фертильному віці. Він входить до групи демографічного потенціалу і його вплив на розвиток сільських територій є цілком закономірним – чим більша кількість людей дітородного віку буде проживати на сільських територіях тим чисельнішим буде сільське населення. Фактори x_2 та x_5 формують майже 55% варіації функціональної ознаки. Тому відтворення та розвиток складових виробничого і демографічного потенціалу є ключовою умовою сталого розвитку сільських територій регіону.

На нашу думку несподівано низьку вагу впливу фактору x_6 (5,44%) можна спробувати пояснити виходячи із наступних міркувань:

1) сільськогосподарські підприємства практикують тіньову зайнятість та зарплату в «конвертах» з метою оптимізації витрат, пов'язаних із нарахуваннями на фонд оплати праці;

2) виробництво значної частини тваринницької продукції здійснюється господарствами населення: 38,7% м'яса у забійній вазі, 76% молока, 41,3% яєць, 86% вовни, 98,4% меду в середньому за 2010-2017рр. Тому, в даному випадку, важливим чинником мотивації участі у сільськогосподарському виробництві є отримання доходу від самозайнятості, а не заробітна плата найманого працівника.

Складові із блоку туристично-рекреаційного потенціалу – x_3 та x_4 , сформували 11,8% впливу на варіацію функціональної ознаки. Це вказує на те, що наразі вони не відіграють вирішальної ролі у розвитку сільських територій регіону, однак мають значний потенціал до збільшення свого впливу.

Дозволимо собі припустити, що фактор розміру земель сільськогосподарського призначення, який є найважливішою складовою природно-ресурсного потенціалу і який довелося виключити із аналізу (додаток К1 і табл. 4.1), відіграє одну із ключових ролей у формуванні виробничого потенціалу сільських територій та розвитку екстенсивних секторів аграрної економіки. В першу чергу тваринництва. Фактично відсутній вплив фактору x_1 , вказує на те, що більша частина сільського населення України проживає на територіях, які не відчувають дефіцит води для здійснення сільськогосподарської діяльності (Полісся, північний Лісостеп, Карпатський регіон). Однак наявність та використання води є критичним фактором для сільськогосподарських товаровиробників південного Лісостепу та Степу.

4.2. Прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону

Прогнозування є популярним інструментом дослідження динаміки економічного розвитку. Зазвичай у наукових дослідженнях прогнозуються конкретні показники з метою отримання якомога точніших прогнозних значень у майбутніх періодах дослідження, які покладаються в основу при розробці планів. Точність прогнозу можна визначити шляхом порівняння відхилень

фактичних значень показника від прогнозних. Слід зауважити, що головною метою, яка ставиться у контексті нашого дослідження, буде не досягнення максимальної точності прогнозу показників економічного розвитку ресурсного потенціалу сільських території Причорноморського району, а екстраполяція тенденцій економічної динаміки.

В основі екстраполяції як прогнозного методу лежить трендовий аналіз – математична формалізація наявної тенденції часового ряду або ряду динаміки (сукупність числових значень показника за однакові проміжки часу – рівні динамічного ряду, сформована за певний період, т. з. довжина динамічного ряду), послідовність членів якого можна записати, як:

$$y_1, y_2, \dots, y_t, \quad (4.7)$$

де t – порядковий номер рівня динамічного ряду, при чому $t = \overline{1; n}$, n – кількість членів динамічного ряду [420, с. 400].

Тоді функція тренду в загальному вигляді матиме вигляд:

$$\hat{y}_t = f(t_1, t_2, \dots, t_n). \quad (4.8)$$

Варто зазначити, що більшість прикладних програм, зокрема Excel, дають змогу отримати 5 видів функцій тренду: експоненційну, лінійну, логарифмічну, поліноміальну та степеневу. У прогнозуванні впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону будемо будувати всі можливі лінії, а вибирати для дослідження ту, рівень апроксимації (R^2) якої найбільший, тобто за критерієм:

$$R^2 \rightarrow \max. \quad (4.9)$$

Іншою важливою складовою трендового аналізу є встановлення довірчих інтервалів як дієвого засобу забезпечення прогнозу від недостовірності. Для обчислення меж коливання спостережуваного прогнозного значення від тренду обчислюється стандартна похибка прогнозного значення функції тренду (S_e):

$$S_e = \sqrt{\frac{\sum_{t=1}^n (y_t - \hat{y}_t)^2}{n-2}}, \quad (4.10)$$

де y_t і \hat{y}_t – відповідно значення фактичного й розрахованого за рівнянням тренду членів динамічного ряду;

n – кількість членів динамічного ряду [421, с. 803].

Нижній довірчий інтервал відповідного прогнозного значення досліджуваного показника обчислюється за формулою:

$$\hat{y}_{t+L} - 2S_e, \quad (4.11)$$

де \hat{y}_{t+L} – прогнозне значення показника, розраховане за рівнянням тренду у кожному з L періодів прогнозу;

L – порядковий номер прогнозного року, при чому $L = \overline{n+1; n+m}$, m – кількість членів прогнозного періоду.

Верхній довірчий інтервал прогнозу розраховується за формулою:

$$\hat{y}_{t+L} + 2S_e. \quad (4.12)$$

Тоді можна стверджувати, що прогнозне значення показника з імовірністю 95% перебуватиме в межах довірчого інтервалу:

$$\hat{y}_{t+L} \in [\hat{y}_{t+L} - 2S_e; \hat{y}_{t+L} + 2S_e]. \quad (4.13)$$

Таким чином, при розробці прогнозу впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району керуватимемося запропонованими формулами (4.3)-(4.9). Процес прогнозування реалізовуватимемо шляхом виконання наступної послідовності взаємопов'язаних етапів (рис. 4.2).

Перейдемо до реалізації запропонованих етапів прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Так, перший етап передбачає визначення періоду прогнозування. Традиційно в методиці екстраполяції максимально допустима кількість прогнозних рівнів динамічного ряду дорівнює фактичній кількості. Тобто, якщо економетрична модель (див. формулу 4.7) побудована на основі даних, взятих за 2010-2017 рр. [337-342, 345-353, 356-363, 365-372, 373-380, 389-396, 399-408] (див. дані додатків К1-К2), кількість прогнозних рівнів динамічного ряду складає 8 років, що і є максимально допустимим періодом прогнозування.

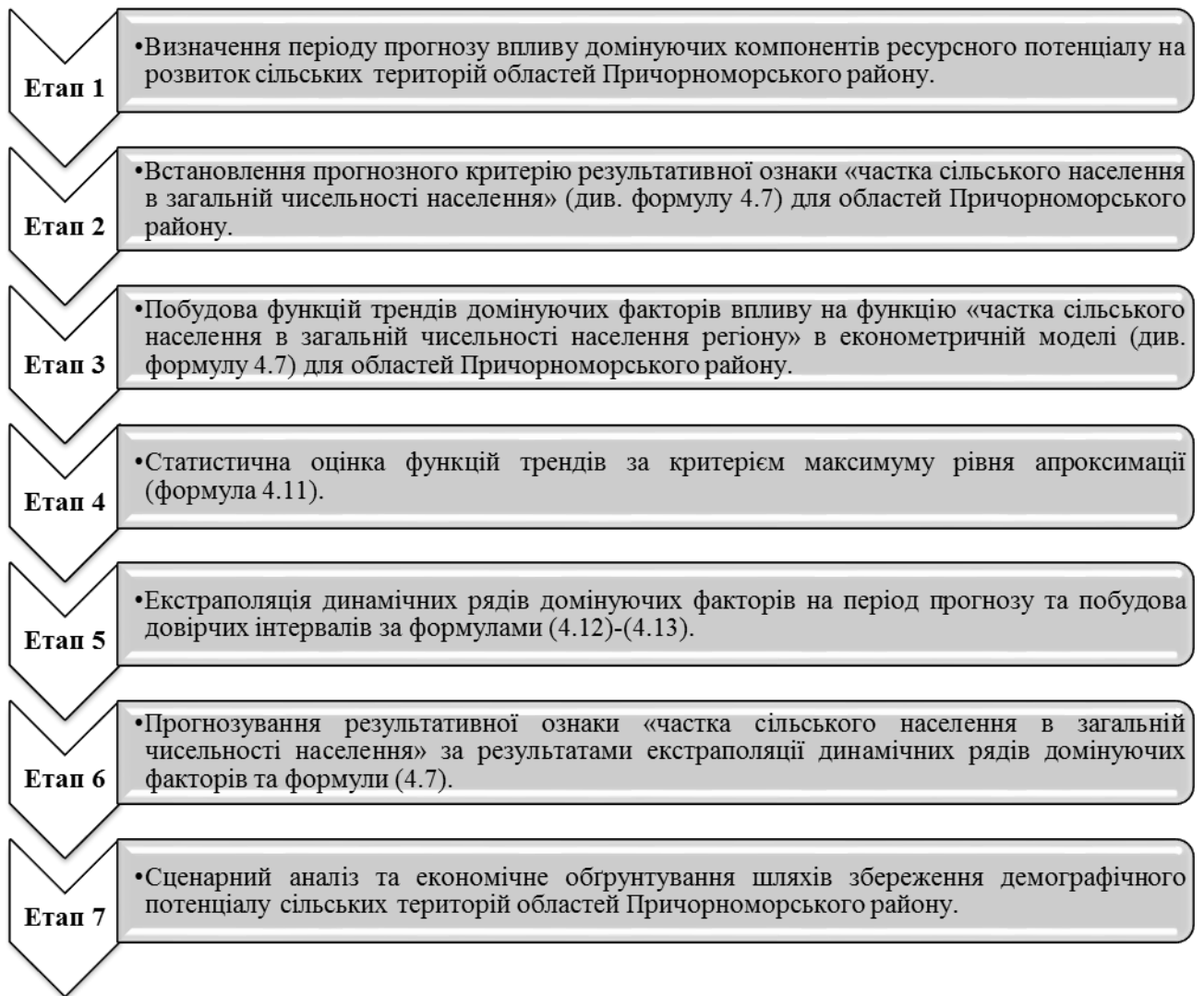

Рис. 4.2. Послідовність етапів прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону*

*Власна розробка автора

Проте, в рамках нашого дослідження, для розробки управлінських стратегічних рішень щодо формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій, достатньо буде взяти період прогнозу 5 років, що є типовим для довгострокового прогнозування.

Другий етап запропонованої послідовності прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району (див. рис. 4.8) полягає у встановленні прогнозного критерію для показника частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей. Тут

прогнозним критерієм будемо вважати верхній довірчий інтервал п'ятирічного прогнозу вказаного показника, який обчислюється як відношення чисельності населення, що проживає у сільській місцевості до загальної чисельності населення регіону.

Тому, щоб забезпечити відносну точності прогнозу, буде проведено екстраполяцію абсолютних складових частки сільського населення в загальній чисельності населення. Так, спочатку побудуємо всі можливі трендові лінії, включно з рівняннями функцій та рівнями апроксимації, динамічного ряду загальної чисельності населення Миколаївської області за 2010-2017 рр. Для цього, згідно формули (4.10), при побудові графіків трендів кожен рік замінюємо на його порядковий номер, тобто 2010 – на 1, 2011 – на 2, і т. д., 2017 – на 8. Майстер побудови діаграм у Excel дозволяє одержати графіки, рівняння функцій і рівні апроксимації кожної з 5 трендових моделей (рис. 4.3).

Кожна з наведених ліній тренду (рис. 4.3) відображає стійку тенденцію до скорочення загальної чисельності населення Миколаївської області.

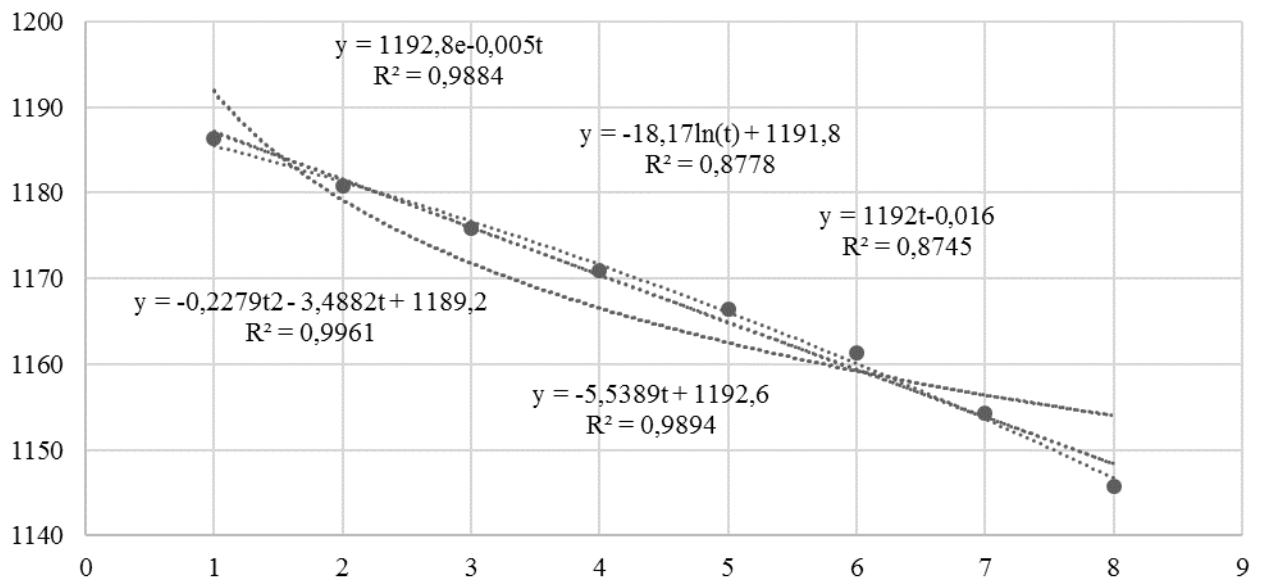

Рис. 4.3. Візуалізація трендових функцій динамічного ряду загальної чисельності населення Миколаївської області за 2010-2017 рр.*

*Побудовано за даними [365-372]

Достовірність формалізації виявленої тенденції коливається, залежно від виду тренду, у межах 87,5-99,6%, що є високим результатом. Найнижчий рівень

апроксимації демонструє логарифмічна функція, а найвищий – поліном другого порядку. Таким чином, за результатами порівняльного аналізу функцій трендів для прогнозування загальної чисельності населення Миколаївської області візьмемо поліном другого порядку. Підставляючи у формулу, наведену на рис. 4.3, порядкові номери прогнозних років від 9 до 13, а також, провівши розрахунки значень нижнього і верхнього довірчих інтервалів за формулами (4.12-4.13), завершуємо екстраполяцію динамічного ряду загальної чисельності населення Миколаївської області, результати якої відображає рис. 4.4.

Дані, наведені на рис. 4.4, показують, що впродовж найближчих 5 років, якщо враховувати лише наявну тенденцію за 2010-2017 рр. згідно трендової лінії, середньорічний темп скорочення загальної чисельності населення складе - 0,74%, а загальний – -3,6%.

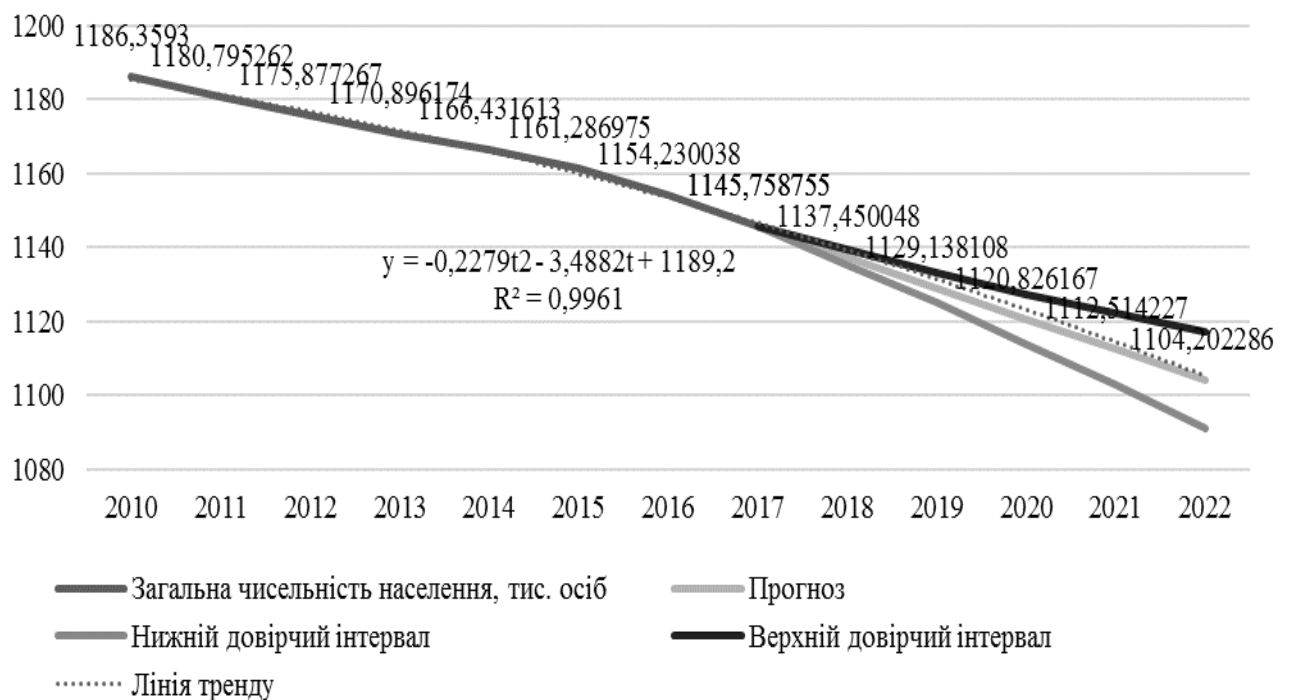

Рис. 4.4. Екстраполяція динамічного ряду загальної чисельності населення Миколаївської області на 2018-2022 рр., тис. осіб*

*Побудовано за даними [365-372]

Аналогічно для Миколаївської області проводиться прогнозування другого абсолютного показника «чисельність населення, що проживає в сільській

місцевості», який використовується в обрахунку частки сільського населення в загальній чисельності населення. Результати ілюструє рис. 4.5.

Рис. 4.5. Екстраполяція динамічного ряду чисельності населення Миколаївської області, що проживає в сільській місцевості на 2018-2022 рр., тис. осіб*

*Побудовано за даними [356-363, 365-372]

Дані, наведені на рис. 4.5, свідчать про те, що впродовж найближчих 5 років, якщо враховувати лише наявну тенденцію за 2010-2017 рр. згідно трендової лінії, середньорічний темп скорочення загальної чисельності населення, що проживає в сільській місцевості складе $-0,82\%$, а загальний – $-4,0\%$. Сільське населення Миколаївської області станом на кінець 2022 року, порівняно з 2017 роком, може зменшитися на $5,6\%$, скорочуючись щорічно на $1,2\%$, згідно даних нижнього довірчого інтервалу, відповідно на $2,5\%$ і $0,5\%$ згідно даних верхнього довірчого інтервалу.

Отже, враховуючи результати п'ятирічних прогнозів загальної чисельності населення та населення, що проживає в сільській місцевості Миколаївської області (рис. 4.4 і 4.5), Одеської і Херсонської областей (Додаток Л), формуємо прогнозний критерій частки сільського населення в загальній чисельності

населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей за верхнім довірчим інтервалом п'ятирічного прогнозу (табл. 4.4).

Таблиця 4.4

Результати формування прогнозного критерію частки сільського населення в загальній чисельності населення областей Причорноморського району*

Область	Екстраполяція за:	Значення показника за роками:					
		2017	2018	2019	2020	2021	2022
Миколаївська	верхнім довірчим інтервалом	31,7	31,7	31,7	31,7	31,7	31,7
	лінією тренду		31,7	31,6	31,6	31,6	31,5
	нижнім довірчим інтервалом		31,7	31,6	31,5	31,5	31,4
Одеська	верхнім довірчим інтервалом	33,1	33,3	33,4	33,5	33,6	33,7
	лінією тренду		33,2	33,3	33,4	33,5	33,7
	нижнім довірчим інтервалом		33,1	33,2	33,3	33,5	33,6
Херсонська	верхнім довірчим інтервалом	38,8	38,8	38,8	38,8	38,7	38,7
	лінією тренду		38,8	38,8	38,8	38,7	38,7
	нижнім довірчим інтервалом		38,8	38,8	38,8	38,7	38,7

*Власна розробка автора [за даними рис. 4.4, 4.5, додатку Л]

Як можна бачити з даних, наведених у табл. 4.4, з урахуванням лише тенденцій динаміки за 2010-2017 рр. двох показників – «чисельність населення, що проживає в сільській місцевості» і «загальна чисельність населення», на кінець 2022 року максимально досяжна питома вага сільського населення у загальній чисельності населення Миколаївської області буде на рівні 2017 року, Одеської області на 0,6% перевищить рівень 2017 року, Херсонської області – зменшиться на 0,1%.

Саме виділені напівжирним шрифтом у табл. 4.4 рівні беруться прогнозними критеріями частки сільського населення в загальній чисельності населення областей Причорноморського району з метою реалізації принципу нормативного прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району. Тому, для реалізації решти п'яти етапів послідовності прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району (див. рис. 4.2) доцільно поставити

задачу: за яких рівнів домінуючих факторів впливу функція частки сільського населення в загальній чисельності населення регіону в економетричній моделі, наведеній у формулі (4.7), досягає прогнозного критерію, наведеного у табл. 4.4. Власне, вирішення поставленої задачі, в якій нормативний рівень результативної ознаки відомий, найкраще забезпечить розробку п'ятирічного прогнозу впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Миколаївської, Одеської та Херсонської областей в об'єктивних умовах урбанізації та скорочення чисельності населення, що проживає на сільських територіях Причорноморського району.

З огляду на викладене, реалізація третього, четвертого та п'ятого етапів послідовності прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону (див. рис. 4.2), який полягає у побудові трендових рівнянь домінуючих факторів впливу на функцію «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону» в економетричній моделі, наведеній у формулі (4.7) для областей Причорноморського району, проводиться аналогічно, як і в реалізації другого етапу. Так, спочатку визначаємося з вихідними статистичними даними, використаними для початкового формування факторів економетричної моделі, що будуть закладені в їх прогнозування. Це наступні показники:

- 1) чисельність населення, що проживає в сільській місцевості, тис. осіб;
- 2) використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м³ (x_1);
- 3) сільське населення обох статей у фертильному віці, тис осіб (x_2);
- 4) готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, одиниць(x_3);
- 5) щільність автомобільних доріг, км на 1000 км² території (x_4);
- 6) продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах (x_5);
- 7) середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн. (x_6);

8) середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт (x_7).

Таким чином, для прогнозування фактору x_2 «Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення», крім вже розробленого прогнозу чисельності населення, що проживає в сільській місцевості, слід провести екстраполяцію динамічного ряду чисельності сільського населення обох статей у фертильному віці. Реалізація прогнозу фактору x_3 «Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів» можлива шляхом екстраполяції рядів динаміки кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості, а також загальної кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання в досліджуваних областях. Фактор x_4 «Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км² території» упродовж 2010-2017 рр. взагалі не змінювався у досліджуваних областях, тому в розрахунках його рівень буде зафіксовано.

Отже, в кінцевому рахунку, для розробки прогнозів впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Миколаївської області проведено екстраполяцію рядів динаміки семи абсолютних показників у додатку М. Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської області на 2018-2022 рр. зведено у табл. 4.5.

При цьому, для забезпечення передумов реалізації сьомого етапу послідовності прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району (див. рис. 4.2), що передбачає застосування методики сценарного аналізу, значення прогнозних показників, сформовані лінією тренду, перейменуємо на реалістичний сценарій, нижнім довірчим інтервалом – на песимістичний сценарій, а верхнім довірчим інтервалом – на оптимістичний сценарій. З даних, наведених у табл. 4.5, видно, що згідно реалістичного сценарію прогнозу у 2022

році, порівняно з 2018 роком, використання води на полив та сільськогосподарські потреби у Миколаївській області може збільшитися на 11%, а згідно песимістичного – на 29,4%.

Таблиця 4.5

Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської області на 2018-2022 рр.*

Найменування показника	Сценарій прогнозу:	Значення показника за роками:					Середнє за 2010-2022 рр.
		2018	2019	2020	2021	2022	
1. Використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м ³	песимістичний	68	74	79	84	88	57
	реалістичний	55	57	58	60	61	49
	оптимістичний	42	39	37	35	34	41
2. Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення	песимістичний	46,2	45,7	45,1	44,5	43,9	46,9
	реалістичний	46,2	45,8	45,3	44,9	44,4	47,0
	оптимістичний	46,2	45,9	45,6	45,3	45,0	47,1
3. Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів	песимістичний	56,4	54,5	53,0	51,6	50,4	55,5
	реалістичний	54,3	53,9	52,2	51,9	51,6	55,4
	оптимістичний	47,3	51,1	56,2	63,9	77,6	57,8
4. Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км ² території	реалістичний	195	195	195	195	195	195
5. Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	песимістичний	1302	1261	1222	1185	1148	1420
	реалістичний	1401	1372	1343	1316	1288	1466
	оптимістичний	1500	1483	1465	1447	1428	1513
6. Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн.	песимістичний	4509	4742	5005	5350	5830	3560
	реалістичний	5137	6089	7218	8557	10143	4461
	оптимістичний	5765	7436	9432	11764	14457	5361
7. Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт	песимістичний	96,2	98,3	100,3	102,4	104,5	93,5
	реалістичний	98,3	100,4	102,5	104,6	106,7	94,3
	оптимістичний	100,5	102,6	104,7	106,8	109,0	95,2

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку М]

Скорочення частки фертильного населення обох статей може скласти від -1,2% (оптимістичний сценарій) до -2,3% (песимістичний сценарій), якщо порівнювати значення показника 2022 року з 2017 роком, то матиме місце скорочення від -1,8% до -2,9%. Найбільш ймовірним є скорочення на 3% питомої ваги розміщених у сільській місцевості готелів та інших місць для тимчасового проживання в їх загальній структурі.

Як зазначалося вище, значення показника щільності автомобільних доріг, що вимірюється у км на 1000 км² території, є постійним. Негативною є тенденція виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах, оскільки прогнозується скорочення цього показника з -4,8% згідно оптимістичного сценарію до -11,8% згідно песимістичного сценарію. Прогнозується також і суттєве зростання середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств Миколаївської області упродовж найближчих 5 років – максимально у 2,5 рази, мінімально – на 30%. Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах через 5 років може зрости більш, як на 8%.

Окремої уваги заслуговує процес розробки нормативного прогнозу питомої ваги сільського населення в загальній чисельності населення регіону. Тут слід наголосити на специфіці побудови економетричної семифакторної моделі (див. формулу 4.7), яка полягала у введенні середніх значень показників за 2010-2017 рр. по кожній з 24 областей України. Тому для досягнення відповідного стратегічного критерію частки сільського населення в загальній чисельності населення областей Причорноморського району (див. табл. 4.4) будемо проводити розрахунки прогнозів станом на 2022 рік, підставляючи у одержане рівняння регресії (див. формулу 4.6) середні значення домінуючих факторів за 2010-2022 з урахуванням прогнозного сценарію (див. табл. 4.5). В результаті проведених розрахунків для Миколаївської області, отримано наступний п'ятирічний прогноз результативної ознаки (табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Нормативний прогноз частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської області на 2022 рік, %*

Сценарій прогнозу	2017 рік	У середньому за 2010-2017 рр.	Стратегічний критерій	2022 рік
Оптимістичний	-	-	-	31,7
Реалістичний	31,7	32,0	31,7	20,3
Песимістичний	-	-	-	9,5

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку М та формули (4.6)]

Як можна бачити з даних, наведених у табл. 4.6, найбільш імовірним сценарієм є скорочення питомої ваги сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської області на -11,4%, а відповідність стратегічному критерію можлива лише за оптимістичного сценарію, для чого необхідно у 2022 році, порівняно з 2017 роком, досягнути: скорочення на -19% споживання води на полив та сільськогосподарські потреби; зменшення не більше ніж на -1,8% питомої ваги сільського населення обох статей у фертильному віці в загальній чисельності населення; підвищення на +19,4% питомої ваги готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості у їх загальній структурі; збереження виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах на рівні 2017 року; зростання середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств у 2,8 рази; нарощення середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах на +14%.

З метою прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Одеської області проведено екстраполяцію рядів динаміки семи абсолютних показників у додатку Н. Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Одеської області на 2018-2022 рр. зведено у табл. 4.7.

Таблиця 4.7

Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Одеської області на 2018-2022 рр.*

Найменування показника	Сценарій прогнозу:	Значення показника за роками:					Середнє за 2010-2022 рр.
		2018	2019	2020	2021	2022	
1. Використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м ³	песимістичний	125	127	129	130	132	111
	реалістичний	114	116	118	120	121	107
	оптимістичний	104	105	107	109	110	103
2. Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення	песимістичний	47,8	47,5	47,2	46,9	46,7	48,2
	реалістичний	47,6	47,4	47,1	46,8	46,5	48,2
	оптимістичний	47,5	47,2	46,9	46,7	46,4	48,1
3. Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів	песимістичний	23,7	23,5	23,4	23,5	23,6	22,1
	реалістичний	25,4	26,2	27,5	28,2	28,9	23,5
	оптимістичний	29,1	34,1	39,7	46,5	55,0	28,8
4. Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км ² території	реалістичний	242	242	242	242	242	242
5. Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	песимістичний	768	759	751	743	737	833
	реалістичний	812	804	796	789	782	850
	оптимістичний	857	849	841	834	827	868
6. Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн.	песимістичний	3110	3164	3297	3472	3673	2608
	реалістичний	3943	4342	4740	5139	5537	3146
	оптимістичний	4776	5520	6183	6806	7402	3683
7. Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт	песимістичний	89,1	89,7	90,3	90,9	91,4	86,8
	реалістичний	90,0	90,7	91,3	91,9	92,4	87,2
	оптимістичний	91,0	91,6	92,3	92,8	93,4	87,6

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку Н]

Для Одеської області, згідно даних табл. 4.7, видно, що використання води на полив та сільськогосподарські потреби збільшитися в середньому на 6%. Скорочення частки фертильного населення обох статей може скласти близько -1,1%, якщо ж порівнювати значення показника 2022 року з 2017 роком, то скорочення складе від -1,2% до -1,5%.

Найбільш ймовірним є зростання на 3,5% частки розміщених у сільській місцевості готелів та інших місць для тимчасового проживання в їх загальній структурі. Падіння виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах може скласти від -4% (песимістичний сценарій) до -3,5% (оптимістичний сценарій).

Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств Одеської області упродовж найближчих 5 років може зрости від +18% до +55%. Приріст середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах може скласти близько 3%.

Провівши необхідні розрахунки за даними, наведеними у табл. 4.7, використовуючи розроблену економетричну модель (див. формулу 4.6), для Одеської області отримано такий п'ятирічний прогноз результативної ознаки (табл. 4.8). За реалістичним сценарієм, наведеним у табл. 4.8, частка сільського населення в загальній чисельності населення Одеської області може скоротитися на -6,2%, а стратегічний критерій досягається за оптимістичного сценарію, для чого необхідно у 2022 році, порівняно з 2017 роком, забезпечити: скорочення використання води на полив та сільськогосподарські потреби не менше, як на 5%; зниження частки сільського населення обох статей у фертильному віці в загальній чисельності населення не більше ніж на -1,5%; підвищення частки готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості на +30,5% у їх загальній структурі; щорічне нарощення виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах у середньому +0,9%; збільшення обсягу середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств на +65%; підвищення

середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах на +2%.

Таблиця 4.8

Прогноз частки сільського населення в загальній чисельності населення
Одеської області на 2022 рік, %*

Сценарій прогнозу	2017 рік	У середньому за 2010-2017 рр.	Стратегічний критерій	2022 рік
Оптимістичний	-	-	-	33,8
Реалістичний	33,1	33,2	33,7	26,9
Песимістичний	-	-	-	20,6

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку Н та формули (4.6)]

Щоб зробити прогнози впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Херсонської області, проведено екстраполяцію рядів динаміки семи абсолютних показників у додатку О. Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Херсонської області на 2018-2022 рр. зведено у табл. 4.9.

Таблиця 4.9

Результати прогнозування домінуючих факторів економетричної моделі частки сільського населення в загальній чисельності населення Херсонської області на 2018-2022 рр.

Найменування показника	Сценарій прогнозу:	Значення показника за роками:					Середнє за 2010-2022 рр.
		2018	2019	2020	2021	2022	
1. Використання води на полив та сільськогосподарські потреби, млн. м ³	песимістичний	1302	1330	1356	1380	1403	1104
	реалістичний	1101	1123	1142	1161	1178	1022
	оптимістичний	900	915	929	941	952	940
2. Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення	песимістичний	47,4	47,0	46,7	46,4	46,0	48,0
	реалістичний	47,3	47,0	46,8	46,6	46,4	48,1
	оптимістичний	47,3	47,1	46,9	46,8	46,7	48,1

Продовження таблиці 4.9

3. Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів	песимістичний	31,6	31,4	31,3	31,1	31,0	35,9
	реалістичний	35,5	35,4	34,4	34,5	34,6	37,3
	оптимістичний	57,3	62,5	65,2	67,2	70,3	48,7
4. Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км ² території	реалістичний	174	174	174	174	174	174
5. Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	песимістичний	1716	1595	1516	1461	1424	1818
	реалістичний	2274	2346	2420	2496	2575	2157
	оптимістичний	2832	3096	3324	3531	3726	2495
6. Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників сільськогосподарських підприємств, грн.	песимістичний	4204	4401	4671	4978	5309	3453
	реалістичний	4958	5467	5977	6486	6995	3939
	оптимістичний	5712	6533	7282	7994	8682	4425
7. Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт	песимістичний	91,6	92,5	93,2	94,0	94,7	88,5
	реалістичний	93,5	96,5	99,8	103,5	107,6	91,2
	оптимістичний	95,4	100,5	106,4	113,0	120,4	93,9

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку О]

Провівши необхідні розрахунки за даними, наведеними у табл. 4.9, використовуючи розроблену економетричну модель (див. формулу 4.6), отримано наступний п'ятирічний прогноз результативної ознаки для Херсонської області (табл. 4.10).

Таблиця 4.10

Прогноз частки сільського населення в загальній чисельності населення Херсонської області на 2022 рік, %*

Сценарій прогнозу	2017 рік	У середньому за 2010-2017 рр.	Стратегічний критерій	2022 рік
Оптимістичний	-	-	-	38,8
Реалістичний	38,8	38,8	38,7	26,7
Песимістичний	-	-	-	16,5

*Власна розробка автора [за даними, наведеними в додатку О та формули (4.6)]

Результати прогнозування, наведені у табл. 4.10, свідчать, що найбільш імовірним сценарієм є скорочення питомої ваги сільського населення в

загальній чисельності населення Херсонської області на -12,1%, а стратегічного критерію можна досягнути лише згідно з оптимістичним сценарієм, для чого необхідно у 2022 році, порівняно з 2017 роком, забезпечити: скорочення на -21% обсягів споживання води на полив та сільськогосподарські потреби; зменшення питомої ваги сільського населення обох статей у фертильному віці в загальній чисельності населення не більше ніж на -0,9%; підвищення частки готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості на 33,5% у їх загальній структурі; щорічне нарощування виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах у середньому на +13,6%; зростання середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств на +57,3%; підвищення середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах на 32%.

Отже, за результатами прогнозування впливу домінуючих факторів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій областей Причорноморського району можна зробити висновок, що поставлену мету досягнення частки сільського населення в загальній чисельності населення упродовж найближчих 5 років на рівні 2017 року досягнути можливо лише у випадку найбільш сприятливих умов розвитку, що відповідають оптимістичному сценарію прогнозу. При цьому потрібно у 2022 році, порівняно з 2017 роком:

по-перше, забезпечити економію водовикористання в обсязі 40% у Миколаївській області, у Херсонській – 20%, а в Одеській – 5%;

по-друге, в умовах демографічної кризи максимально знизити темпи скорочення питомої ваги сільського населення обох статей у фертильному віці в загальній чисельності населення: не більше, ніж на -1,8% в Миколаївській області, не більше, ніж на -1,5% в Одеській і не більше, ніж на -0,9% у Херсонській;

по-третьє, досягнути приросту від +19% (Миколаївська область), +31% (Одеська область), до +33,5% (Херсонська область) частки готелів та інших

місце для тимчасового проживання в сільській місцевості у їх загальній структурі;

по-четверте, забезпечити обсяги виробництва продукції тваринництва на 1 особу у постійних цінах для Миколаївської області не нижче рівня 2017 року, для Одеської області – +1%, а для Херсонської – +89%, що потребуватиме капіталовкладень у тваринництво та державної підтримки підкомплексу;

по-п'яте, стимулювати зростання середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств, забезпечивши середньорічний темп приросту +22,9% для Миколаївської області, +10,6% для Одеської області, +9,5% для Херсонської області;

по-шосте, нарощування середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах має скласти не більше +2% (Одеська область), +14% (Миколаївська область), +32% (Херсонська область).

4.3. Концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону

Ресурсний потенціал, а саме – його структура, розмір, якісні характеристики складових, рівень освоєності, ступінь відтворення тощо, визначає поточний стан та перспективи розвитку сільських територій регіону. Традиційний або дохідноцентристський підхід полягає в тому, що сільські території регіону розглядаються виключно, як ресурсна база сільськогосподарського виробництва (рис. 4.6). Такий підхід обумовлений радянськими історичними традиціями - українське село примусово зобов'язали створити матеріальну базу для індустріальної революції та покривати більшу частину продовольчих потреб колишнього СРСР. Підтримання значної частки сільського населення у загальній структурі українського населення за допомогою дискримінаційної паспортної системи свідчило про те, що радянське керівництво не поспішало механізувати, а тим більше автоматизувати сільськогосподарські виробничі процеси, маючи у

розпорядження чисельну та майже безкоштовну живу працю. Не зважаючи на деяке покращення, такий підхід домінував аж до самого розпаду СРСР. Про що свідчить тогочасна довідкова література по плануванню, організації та управлінню сільськогосподарським виробництвом у якій велика частина відведена нормуванню ручних робіт [422, 423].

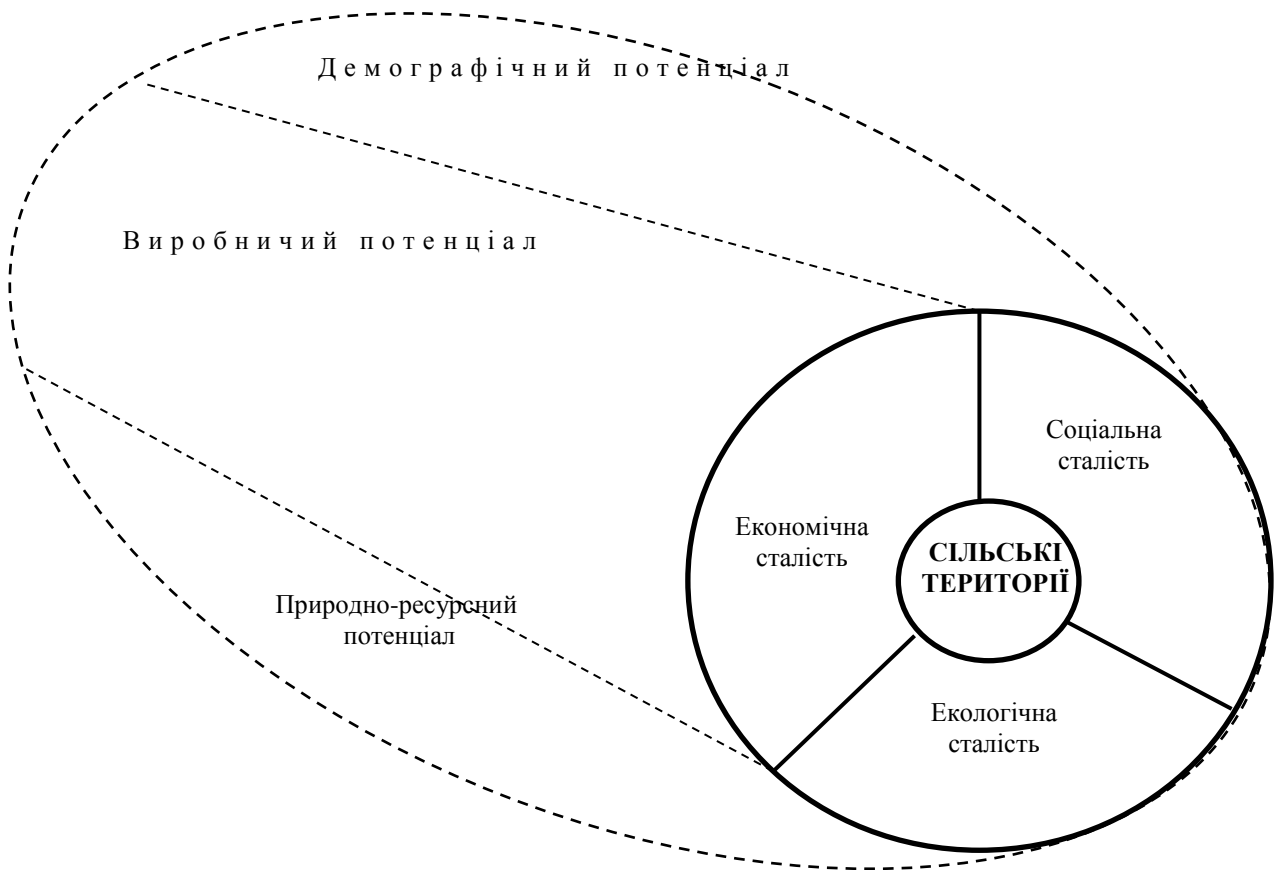

Рис. 4.6. Функціональна спрямованість ресурсного потенціалу сільських територій регіону за традиційного (доходоцентристського) підходу*

*Власна розробка автора

Низька продуктивність праці компенсувалася відносно невисокою вартістю матеріальних ресурсів, в першу чергу енергоносіїв. Однак це призвело до безгосподарності та нераціонального їх використання, перешкоджало впровадженню ресурсощадних технологій, породжувало приховане безробіття, потребувало усе більшої кількості ресурсів для виробництва, яке збільшувалося переважно в екстенсивний спосіб. Надмірна розораність ґрунтів сільськогосподарського призначення стала головною причиною їх водної та

вітрової ерозії, і втрати родючості – мільйони тонн самих продуктивних верхніх шарів ґрунту щороку змивалися в ставки, річки, водосховища, замулюючи і знищуючи останні. Зрозуміло, що за такого підходу головною компонентою виробничого потенціалу сільських територій розглядався і, в багатьох випадках, продовжує розглядатися виробничий потенціал. Природно-ресурсному та демографічному потенціалам відводиться роль допоміжних, а туристично-рекреаційний потенціал за такого підходу взагалі не представляв цінності.

Однак, такий підхід міг існувати лише в рамках командно-адміністративної економіки та тоталітарної політичної системи. Штучний, неприродний характер даної організації функціонування сільських територій був далекий від принципів сталого розвитку. Це підтверджується тим фактом, що в умовах ринкової економіки даний підхід не працює. По-перше, в умовах свободи вибору діяльності та пересування ніхто не може заборонити селянам змінювати місце проживання та роботи. Враховуючи, що як в минулому, так і дотепер соціальна сфера села фінансується за залишковим принципом, селяни виїжджають в місто, де рівень побутового комфорту та розвиток культурної сфери на кілька порядків вищі, так само як і на порядок вищий рівень заробітних плат. По-друге, в умовах громадянського суспільства та верховенства права, природно-ресурсний потенціал сільських територій регіону перетворюється на цінність в собі. Розвинуте демократичне суспільство не може дозволити хижацького використання природних ресурсів сільськогосподарськими виробниками та не погоджується з їх претензією щодо монопольного володіння ними. Експлуатація долин природних та штучних водойм, пагорбів, схилів повинна відповідати нормам земельного законодавства. Зокрема, вони не можуть бути самовільно захоплені, приватизовані, розорані та використовуватися для рільництва. Тому вони можуть розглядатися виключно як природоохоронні об'єкти. Це означає, що їхнє цільове використання – громадські пасовища, туристично-рекреаційні зони, муніципальні парки, сади тощо.

Отже, для сталого розвитку сільських територій дуже важливим є гармонійне поєднання складових їх ресурсного потенціалу (рис. 4.7).

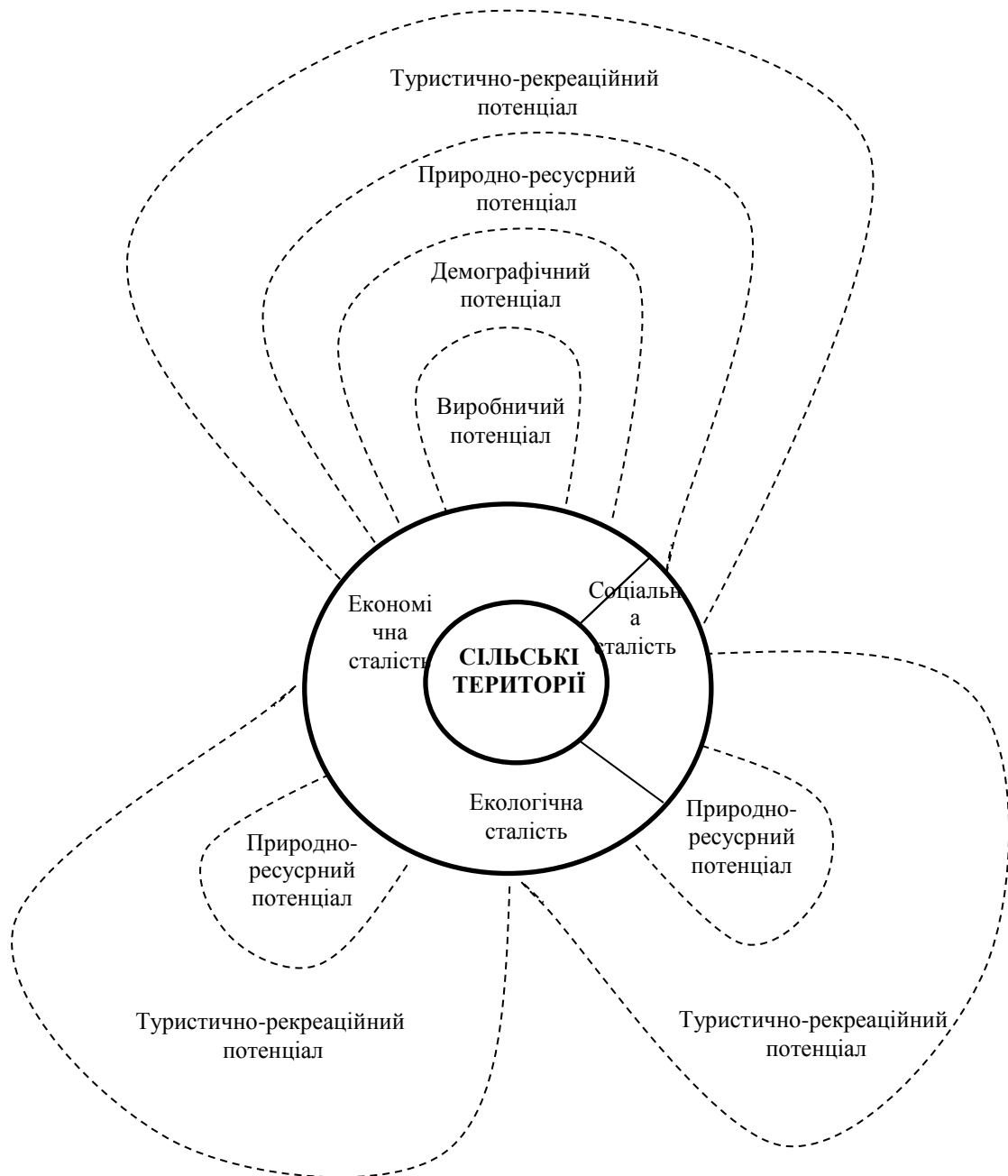

Рис. 4.7. Функціональна спрямованість ресурсного потенціалу сільських територій регіону на основі концепції сталого розвитку*

*Власна розробка автора

Зважаючи на те, що для економіки сільських територій більшості регіонів домінуючим видом господарської діяльності поки що є сільськогосподарське виробництво, диверсифікація повинна бути виваженою та розрахованою на тривалий період.

Розвиток підсобних промислів, ремесел, екогосподарства, ранчо, «зелений туризм», рибальство та мисливство є перспективними напрямками. Зокрема, на це вказує картограма функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону на основі концепції сталого розвитку (рис. 4.8) – лише достатній рівень відтворення природно-ресурсного та туристично-рекреаційного потенціали спроможний забезпечити гармонійне поєднання трьох складових сталого розвитку сільських територій.

		СОЦІАЛЬНА СТАЛІСТЬ				ЕКОЛОГІЧНА СТАЛІСТЬ			
		Природно-ресурсний потенціал	Демографічний потенціал	Туристично-рекреаційний потенціал	Виробничий потенціал	Природно-ресурсний потенціал	Демографічний потенціал	Туристично-рекреаційний потенціал	Виробничий потенціал
ЕКОНОМІЧНА СТАЛІСТЬ	Природно-ресурсний потенціал	+				+			
	Демографічний потенціал		+						
	Туристично-рекреаційний потенціал			+				+	
	Виробничий потенціал				+				
СОЦІАЛЬНА СТАЛІСТЬ	Природно-ресурсний потенціал					+			
	Демографічний потенціал								
	Туристично-рекреаційний потенціал							+	
	Виробничий потенціал								

Рис. 4.8. Картограма функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону на основі концепції сталого розвитку*

*Власна розробка автора

Однак перехід повинен бути достатнім для того, щоб відбулася трансформація суспільної свідомості – проблеми екології та збереження навколишнього природного середовища. Враховуючи все сказане, механізм впливу ресурсного потенціалу на сталий розвиток сільських територій регіону може мати наступний вигляд - рис. 4.9.

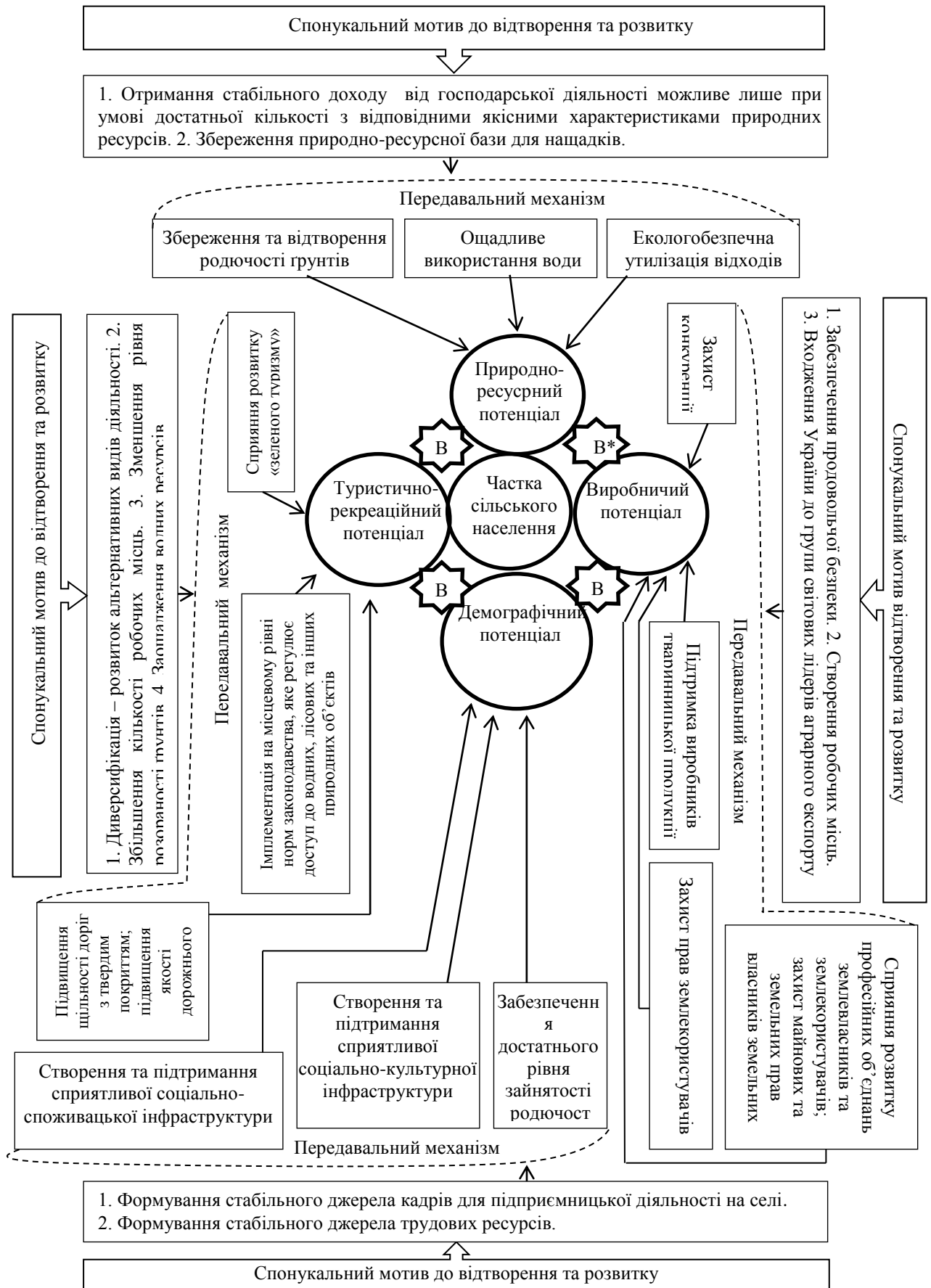

Рис. 4.9. Механізм впливу ресурсного потенціалу на сталий розвиток сільських територій регіону**

*Взаємодія потенціалів; **Власна розробка автора

Механізм впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону побудований за аналогією із класичним механізмом у якому імпульс (спонукальний мотив) запускає рух агрегату через серію передавальних пристроїв, що в кінцевому результаті, зумовлює наслідок – рух усієї системи. Під якою, в нашому випадку, ми розуміємо розвиток сільської території регіону.

Висновки до 4 розділу:

1. Головним показником, за допомогою якого можна оцінювати рівень розвитку сільських територій регіону, є частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону.

2. Результати економетричного моделювання показали, що найважливішими факторами, які впливають на рівень розвитку сільських територій регіону є:

- виробництво тваринницької продукції. Даний фактор формує 33% варіації функціональної ознаки «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону»;

- кількість сільського населення обох статей у фертильному віці. Даний фактор формує 21,95% варіації функціональної ознаки «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону».

Отже, відтворення та розвиток складових виробничого і демографічного потенціалу є ключовою умовою сталого розвитку сільських територій регіону.

3. Обґрунтовано доцільність у прогнозуванні домінуючих компонентів ресурсного потенціалу сільських територій Причорноморського району поєднання статистичних методів екстраполяції та трендового аналізу. При цьому відбір рівняння тренду з-поміж всіх можливих проводився за критерієм максимуму рівня апроксимації R^2 . Визначено п'ятирічний період прогнозу, необхідний для розробки управлінських стратегічних рішень щодо формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій, а також встановлення

довірчих інтервалів з урахуванням стандартної похибки для реалізації сценарного підходу.

4. Запропоновано послідовність прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону, що передбачає реалізацію 7 етапів для досягнення мети – розроблення сценаріїв прогнозу та економічного обґрунтування шляхів збереження демографічного потенціалу. У ході реалізації послідовності прогнозування проведено екстраполяцію динамічних рядів 9 показників ресурсного потенціалу з довірчими інтервалами на 5 років прогнозу для Миколаївської, Одеської та Херсонської областей Причорноморського району.

5. Встановлено прогностичний критерій результативної ознаки «частка сільського населення в загальній чисельності населення» як відношення верхніх довірчих інтервалів п'ятирічного прогнозу чисельності населення, що проживає у сільській місцевості до загальної чисельності населення регіону з метою реалізації принципу нормативного прогнозування впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій Причорноморського району. Це дало змогу вирішити задачу визначення рівнів домінуючих факторів впливу на питому вагу сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей у семифакторній економетричній моделі.

6. Удосконалено методичне забезпечення процесу розробки сценаріїв нормативного прогнозу питомої ваги сільського населення в загальній чисельності населення регіону на кінець останнього року прогнозного періоду, що, на відміну від існуючого, передбачає підстановку в економетричну модель усереднених значень домінуючих факторів за досліджуваний і прогностичний періоди. При чому для песимістичного сценарію беруться фактичні значення показника і значення його нижнього довірчого інтервалу, для реалістичного – фактичні значення і значення тренду, для оптимістичного – фактичні значення і значення верхнього довірчого інтервалу.

7. Доведено, що досягнення встановлених нормативів (на рівні 2017 року) частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей Причорноморського району впродовж найближчих 5 років досягнути можливо лише у випадку найбільш сприятливих умов розвитку їх ресурсного потенціалу, що відповідають оптимістичному сценарію прогнозу та є економічно обґрунтованими.

8. Перехід від традиційного (доходоцентристського) підходу до концепції сталого розвитку функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону можливий лише при достатньому рівні відтворення природно-ресурсного та туристично-рекреаційного потенціалів. Лише так можна забезпечити гармонійне поєднання трьох складових сталого розвитку сільських територій регіону.

9. Механізм впливу ресурсного потенціалу на сталий розвиток сільських територій регіону, побудований за аналогією із класичним механізмом у якому імпульс (спонукальний мотив) запускає рух агрегату через серію передавальних пристроїв (соціально-економічних зв'язків), що в, кінцевому результаті, зумовлює наслідок – рух усієї системи (розвиток сільської території регіону).

РОЗДІЛ 5. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДОСТАТНЬОГО РІВНЯ ВІДТВОРЕННЯ НАЙВАЖЛИВІШИХ СКЛАДОВИХ РЕСУРСНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ РЕГІОНУ

5.1. Розвиток галузі скотарства в сільськогосподарському секторі виробництва як фактору сталого розвитку його сільських територій

Проведене дослідження дозволило з'ясувати, що найважливішими факторами, які впливають на рівень сталого розвитку сільських територій регіону наразі є складовими виробничого і демографічного потенціалу - виробництво тваринницької продукції та кількість сільського населення обох статей у фертильному віці відповідно. Вага їх впливу на розвиток сільських територій регіону становить 55%. Тому одним із першочергових завдань, у контексті відтворення ресурсного потенціалу сільських територій, є забезпечення розвитку тваринницьких галузей аграрної економіки регіонів Причорноморського економічного району. В якості об'єкту дослідження та розробки пропозицій ми обрали тваринницьку галузь Миколаївської області, яка демонструє найнижчі показники валового виробництва відповідної продукції (у постійних цінах) серед областей Причорноморського району.

Для забезпечення виконання оптимістичного прогнозу частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської області, яке ми прийняли за показник рівня розвитку сільських територій регіону, на 2022 рік на рівні 31,7%, виробництво тваринницької продукції у звітному (прогнозованому) періоді не повинне бути меншим, ніж в 2017 році.

Обсяги виробництва тваринницької продукції залежать від двох чинників – поголів'я тварин та їх продуктивності. Зважаючи на те, що: а) понад 40% тваринницької продукції в Миколаївській області виробляються господарствами населення; б) 91% поголів'я корів, 85% поголів'я ВРХ на вирощуванні та відгодівлі, 60% поголів'я свиней, 83% поголів'я овець та кіз і 73% поголів'я птиці утримується в господарствах населення, - помітного

зростання продуктивності тварин у прогностній перспективі не слід очікувати. Тому головним завданням, в контексті сформульованої задачі, є забезпечення підтримання поголів'я тварин на рівні не менше, ніж у 2017 році.

Динаміка зміни поголів'я корів в усіх категоріях господарств Миколаївської області демонструє стійку спадну тенденцію (рис. 5.1).

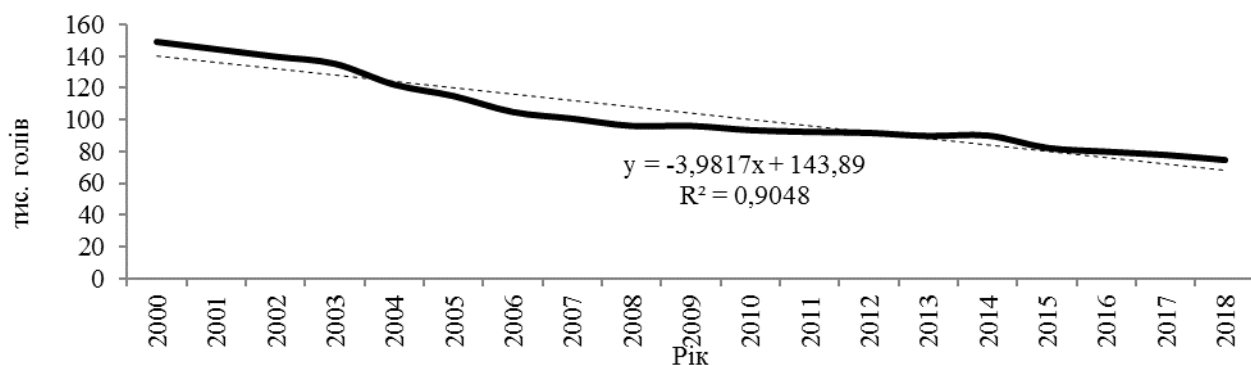

Рис. 5.1. Вирівнювання динамічного ряду «поголів'я корів в усіх категоріях господарств Миколаївської області»*

*Побудовано за даними [399-408]

При умові її збереження, в прогностному 2022 році поголів'я корів становитиме 52,3 тис. голів, або на 32,8% менше, ніж в 2017р. Динаміка зміни поголів'я великої рогатої худоби на вирощуванні та відгодівлі в усіх категоріях господарств Миколаївської області також демонструє стійку спадну тенденцію (рис. 5.2).

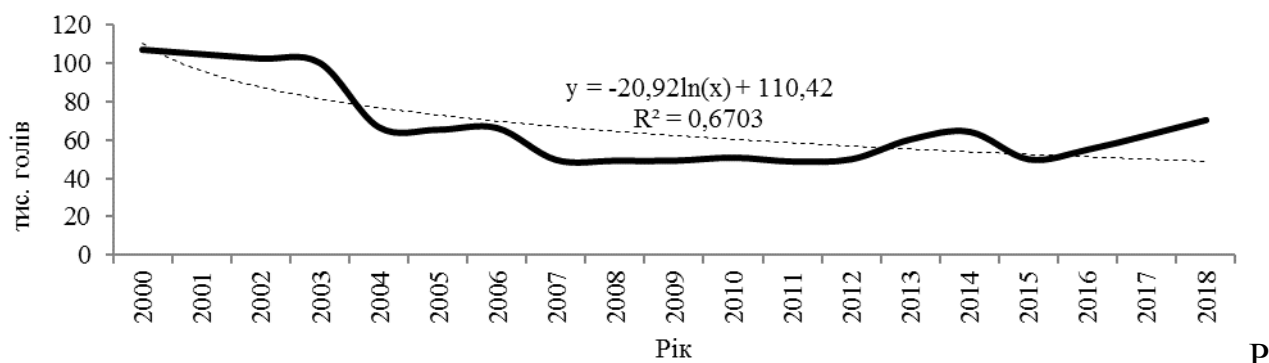

рис. 5.2. Вирівнювання динамічного ряду «поголів'я великої рогатої худоби на вирощуванні і відгодівлі в усіх категоріях господарств Миколаївської області»*

*Побудовано за даними [399-408]

При умові її збереження, в прогнозованому 2022 році поголів'я даного виду худоби становитиме 44,8 тис. голів, або на 28,4% менше, ніж в 2017р.

Динаміка зміни поголів'я свиней в усіх категоріях господарств Миколаївської області демонструє нестійку спадну тенденцію (рис. 5.3).

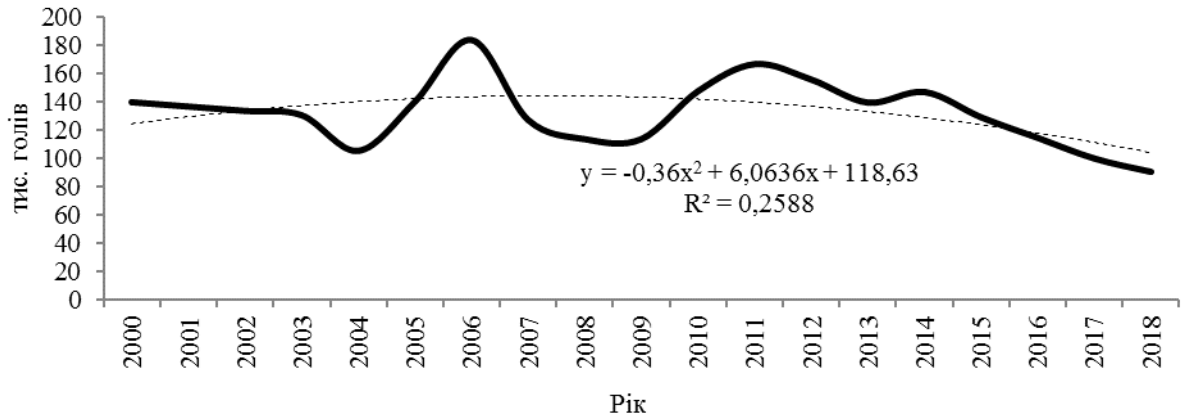

Рис. 5.3. Вирівнювання динамічного ряду «поголів'я свиней в усіх категоріях господарств Миколаївської області»*

*Побудовано за даними [399-408]

При умові її збереження, в прогнозованому 2022 році поголів'я свиней становитиме 80,8 тис. голів, або на 19,1% менше, ніж в 2017р.

Динаміка зміни поголів'я овець та кіз в усіх категоріях господарств Миколаївської області демонструє стійку зростаючу тенденцію (рис. 5.4).

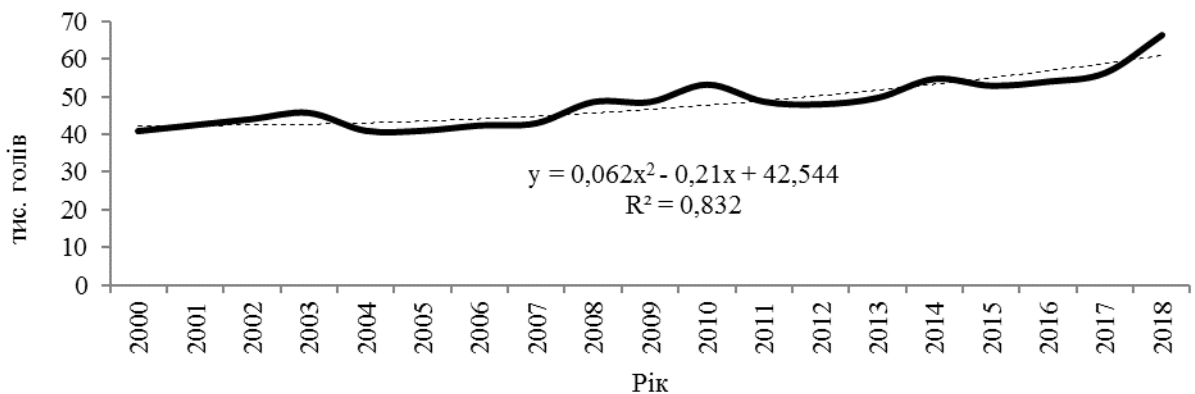

Рис. 5.4. Вирівнювання динамічного ряду «поголів'я овець та кіз в усіх категоріях господарств Миколаївської області»*

*Побудовано за даними [399-408]

При умові її збереження, в прогнозованому 2022 році поголів'я овець та кіз становитиме 70,5 тис. голів, або на 25,2% більше, ніж в 2017р.

Нарешті, динаміка зміни поголів'я птиці в усіх категоріях господарств Миколаївської області демонструє нестійку зростаючу тенденцію (рис. 5.5).

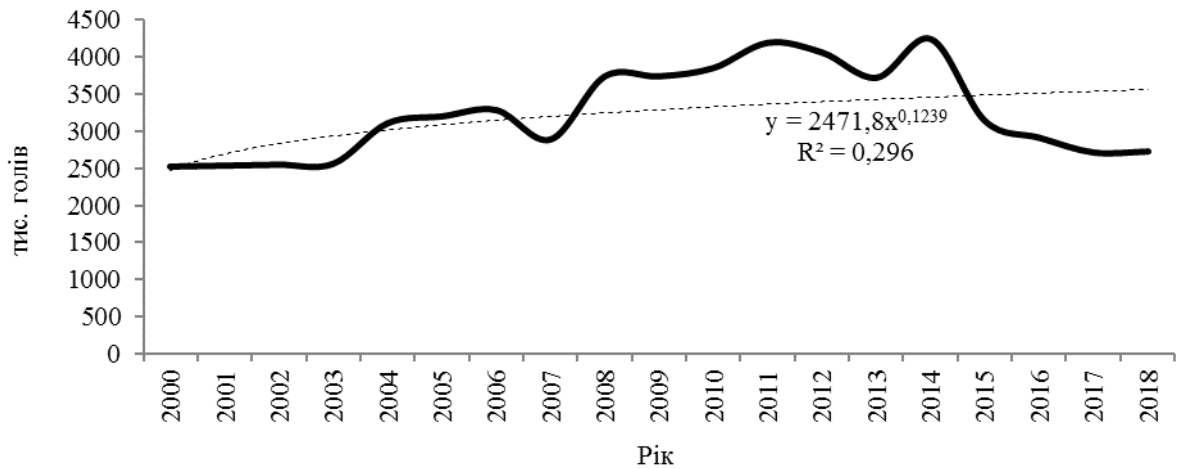

Рис. 5.5. Вирівнювання динамічного ряду «поголів'я птиці та кіз в усіх категоріях господарств Миколаївської області»*

*Побудовано за даними [399-408]

При умові її збереження, в прогнозованому 2022 році поголів'я птиці становитиме 3645,3 тис. голів, або на 34,6% більше, ніж в 2017р.

Таблиця 5.1

Фактичні та прогнозні показники поголів'я сільськогосподарських тварин в усіх категоріях господарств Миколаївської області, тис. гол.*

Вид тварин	Факт 2017р.	Прогноз 2022р.	2022р. до 2017р., %
Корови	77,8	52,3	67,2
Велика рогата худоба на вирощуванні та відгодівлі	62,5	44,8	71,7
Свині	99,9	80,8	80,9
Вівці та кози	56,3	70,5	125,2
Птиця	2708,9	3645,3	134,6

*Власна розробка автора

Отже, в зоні ризику перебуває поголів'я великої рогатої худоби та свиней. Зважаючи на необхідність забезпечення використання ресурсного потенціалу сільських територій на умовах їх сталого розвитку, на нашу думку екологічна складова сталого розвитку може бути забезпечена при умові збереження та поступового нарощування лише поголів'я великої рогатої худоби. Збільшення

поголів'я свиней, особливо того, яке утримується на індустриальних свинофермах, може спричинити серйозні екологічні збитки. Головна проблема свинарства – відходи життєдіяльності цих тварин. Свиня виробляє 5-8 кг відходів на добу, тобто 2-3 тонни на рік. На сучасних свинарських фабриках утримуються сотні тисяч тварин. Наприклад, на одній фабриці компанії «Smithfield» в американському штаті Юта утримуються одночасно до 850 тисяч свиней. Вони виробляють фекалій більше, ніж Нью-Йорк із його понад 8-мільйонним населенням. Відомо, що свинячий гній дуже агресивний до довкілля. Перш, ніж вивозити його на поля (в обмеженій кількості), гній необхідно тривалий час витримувати, аби знешкодити наявні у ньому патогенні мікроби, яйця гельмінтів і насіння бур'янів. Але це звичайний гній. Відходи індустриальних свиноферм як добрива використовувати не можна – у них міститься до 400 небезпечних субстанцій, включно з важкими металами, антибіотиками, гормонами, пестицидами, а також гребінчастими хробаками, хвороботворними вірусами й мікробами (збудниками свинячої чуми, сальмонели, афтозної лихоманки, ящуру). Залишки антибіотиків викликають розвиток особливих організмів, стійких до антибіотиків, якими лікують людей. Окрема проблема – це мікроорганізм *Pfisteria piscicida*. Потрапляючи з гнойових відстійників у річки, він призводить до загибелі мільярдів рибин щорічно. Цей мікроорганізм небезпечний і для людей – інфікованим загрожують хвороби легень і мозку. Для комплексу на 20 тисяч свиней необхідне гноєсховище об'ємом 80 тис. м³ – це яма площею 1 га і глибиною 15 м. Проблема свинячого гною – не нова, вона була відома уже у радянський час, коли у пориві гігантманії будувалися свинокомплекси на 100-200 тисяч голів.

У штаті Айова третина питних джерел нині не придатна для використання. І не лише в Айові. Протягом останніх 15 років через отруєння свинячим гноєм води Північної Кароліни, які вважалися найчистішими у США, перетворилися чи не на найбільш забруднені. Щороку у річках цього штату гинуть сотні мільйонів рибин [424]. Зважаючи на особливо гостру потребу із водними ресурсами в Миколаївській області, будівництво індустриальних

свинокомплексів тут створює невиправдано високі екологічні ризики. Отже, скорочення поголів'я свиней має бути компенсоване зростання поголів'я великої рогатої худоби. Адже відходи виробництва у молочному та м'ясному скотарстві не мають такого екологічного навантаження. Навпаки гній великої рогатої худоби – безцінне органічне добриво, яке практично немає обмежень що до внесення. І як показав попередній аналіз, збільшення обсягів органіки могло б частково компенсувати дефіцит поживних речовин у рослинницьких галузях сільськогосподарського виробництва Миколаївщини.

Для визначення кількості великої рогатої, яка повинна компенсувати скорочення поголів'я свиней, скористаємося показником «умовна голова». В 2022р. очікується поголів'я свиней на рівні 80,9 тис. гол. – це на 19,1 тис. гол. менше, ніж в 2017р. Середній коефіцієнт переведення свиней в умовні голови – 0,3. Отже, дефіцит поголів'я свиней в умовному обчисленні становитиме 5,7 тис. гол. ($19,1 \cdot 0,3$) Середній коефіцієнт переведення великої рогатої худоби в умовні голови – 0,6. Отже, дефіцит умовного поголів'я свиней на рівні 5,7 тис. гол. має бути компенсований зростанням поголів'я великої рогатої худоби у натуральному обчисленні на 9,5 тис. голів. ($5,7 : 0,6$) Таким чином поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях виробників Миколаївської області в 2022р. повинне становити 149,8 тис. гол. ($77,8 + 62,5 + 9,5$).

Для обґрунтування нормативного прогнозу поголів'я великої худоби в усіх категоріях господарств Миколаївської області необхідно врахувати важливу особливість - структуру стада великої рогатої худоби за категоріями господарств (табл. 5.2). Як бачимо, у звітному періоді у сільськогосподарських підприємствах утримувалося 6,7 тис. голів корів та 10,5 тис. голів великої рогатої худоби на вирощуванні та відгодівлі. Натомість у господарствах населення утримувалося 71,1 та 52,1 тис. голів худоби відповідно. На нашу думку приріст поголів'я великої рогатої худоби (корів) у обсязі 9,5 тис. голів повинен відбутися в громадському секторі тваринництва, оскільки лише сільськогосподарські підприємства можуть забезпечити функціонування

індустріальних молокотоварних ферм – безальтернативної умови виробництва молокосировини сорту «екстра» і «вищий».

Таблиця 5.2

Поголів'я сільськогосподарських тварин в Миколаївській області*

Рік	Поголів'я корів, тис. гол.		Поголів'я ВРХ на вирощуванні і відгодівлі, тис. гол.		Поголів'я свиней, тис. гол.		Поголів'я овець та кіз, тис. гол.		Поголів'я птиці, тис. гол.	
	сільськогосподарськ кі підприємства	господарства населення	сільськогосподарськ кі підприємства	господарства населення	сільськогосподарськ кі підприємства	господарства населення	сільськогосподарськ кі підприємства	господарства населення	сільськогосподарськ кі підприємства	господарства населення
2007	16,1	84,7	8,0	41,8	67,5	59,8	14,2	28,8	1385,4	1500,8
2008	16,0	80,2	8,2	41,2	59,5	54,2	15,8	32,8	1807,4	1934,6
2009	9,2	87	14,9	34,5	59,5	54,2	15,8	32,8	1807,7	1934,3
2010	8,7	84,8	14,6	36,4	68,7	79	16,1	37,1	1893,2	1963
2011	8,7	83,7	13,2	35,8	68,7	98,2	13,5	35,2	2154,9	2043,2
2012	9,1	82,7	12,4	37,8	63,7	92,2	11,5	36,5	2053,4	2011,9
2013	9,1	80,7	12	48,5	56,1	83,5	11,3	38,4	1518,6	2205,3
2014	8,5	81,6	12	52,4	55,1	92	8,9	45,8	1846,3	2401,9
2015	7,9	74,4	11,3	38,8	51,4	77,7	8	44,9	903,6	2229,9
2016	7,4	72,5	10,5	44,7	47,4	67,2	6,6	47,4	729,8	2179,1
2017	6,7	71,1	10,5	52,1	37,6	62,3	7	49,3	755	1953,9

*Побудовано за даними [399-408]

При розробці нормативного прогнозу важливо також враховувати структуру стада великої рогатої худоби в сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення. Наразі, в сільськогосподарських підприємствах частка корів у структурі стада складає 39% - це молочно-м'ясний напрям розвитку скотарства. Але, беручи до уваги необхідність поглиблення співпраці із місцевим промисловим підприємством із переробки молокосировини (ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв), як точки зростання сільських

територій регіону, на нашу думку, збільшення поголів'я великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах має відбутися за рахунок зростання поголів'я корів. Що зумовить відповідну зміну структури стада. В господарствах населення частка корів у структурі стада складає 58% - це молочний напрям розвитку скотарства. Отже, враховуючи зроблені зауваження, поголів'я великої рогатої худоби в прогнозованому 2022 році в Миколаївській області має становити (табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Нормативний прогноз поголів'я великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах та господарствах населення Миколаївської області в 2022 році*

Вид худоби	Сільськогосподарські підприємства		Господарства населення		Всього	
	тис. гол.	%	тис. гол.	%	тис. гол.	%
Корови	16,2	61	71,1	58	87,3	58
Велика рогата худоба на вирощуванні і відгодівлі	10,5	39	52,1	42	68,4	42
Разом	26,7	100	123,2	100	149,9	100

*Власна розробка автора

План розвитку скотарства області повинен враховувати структуру стада великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах і господарствах населення, а також необхідність нарощування поголів'я корів у сільськогосподарських підприємствах за рахунок придбання високопродуктивних порід худоби, і його збереження у господарствах населення (табл. 5.4). Соціальний ефект від збільшення поголів'я великої рогатої худоби полягає, передусім, у зростанні попиту на працю. В 2017р. у галузі скотарства сільськогосподарських підприємств області працювало 860 осіб. При збільшенні поголів'я великої рогатої худоби до запланованого рівня, кількість найманих працівників у галузі скотарства сільськогосподарських підприємств в 2022р. може збільшитися до 1335 осіб.

Таблиця 5.4

План розвитку скотарства у Миколаївській області на кінець 2022 року*

Показник	Сільськогосподарські підприємства	Господарства населення
Частка корів у стаді, %	61	58
Напрямок розвитку скотарства за характером одержуваної продукції	молочний	молочний
Характер динаміки зміни поголів'я основного стада	нарощування поголів'я із середньорічним темпом + 48%	стабілізація поголів'я
Норма вибракування корів, %	20	20
Поголів'я корів, тис. гол.	16,2	71,1
Поголів'я худоби на вирощуванні і відгодівлі, тис. гол.	10,5	52,1
Структура стада на кінець планового року, %:		
корови	61	58
нетелі	14	11
телиці старше року	12	13
бички старше року	-	-
телята до 1-річного віку	13	18
Куплено нетелей (за період з 2017 по 2022рр., за 3,5 місяці до отелення), голів	11340	5688
Середньорічний надій, кг на 1 гол.	6209	5919
Виробництво товарного молока (валовий надій – витрати на випойку телят), тис. т	100,6	300,6
Реалізація яловичини, тонн	2195,1	9634,1
Середня маса однієї реалізованої голови худоби, кг	205	251
Вихід яловичини на початок року, кг		
на голову худоби	136	146
на корову	226	265
Виробництво молока, ц на структурну голову худоби на кінець року	62,1	59,2
Вихід яловичини на 1 т молока, кг	36,4	62,7
Реалізація худоби – всього, голів		
молодняка	8586	32706
корів	2106	8532
Структура реалізації живої маси худоби, %:		
доросла худоба	43,2	37,1
молодняк худоби всіх вікових і статевих груп	56,8	62,9
Частка у валовій продукції скотарства (у постійних цінах 2010р.), %:		
молоко	67	64
яловичина	33	36

*Власна розробка автора

Екологічний ефект від збільшення поголів'я великої рогатої худоби полягає у: 1) збільшенні виробництва органічних добрив з 82 до 160 тонн; 2) збільшенні площ сільськогосподарських угідь на яких застосовуються ґрунтозахисні технології виробництва – кормові сівозміни, пасовища, луки.

Невід'ємною умовою стабілізації та розвитку скотарства Миколаївської області є посилення співпраці сільськогосподарських товаровиробників між собою та з ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв.

Горизонтальна інтеграція передбачає узгодження господарських планів сільськогосподарських товаровиробників, в першу чергу із числа господарств населення:

- порядок та календарні строки використання громадських пасовищ, підсів трав та проведення меліоративних робіт на них;
- організація та календарні строки випасання худоби;
- організація та календарні строки заготівлі сіна;
- організація ветеринарного та зоотехнічного обслуговування стада;
- організації збуту вибракуваної худоби основного стада та молодняка на відгодівлі тощо.

Вертикальна інтеграція передбачає узгодження господарських планів сільськогосподарських товаровиробників та ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв:

- планування календарних строків отелень худоби основного стада для забезпечення рівномірного впродовж року надходження молокосировини на переробку;
- продаж на пільгових умовах (за нижчими цінами, безпроцентний кредит із подовженим терміном погашення і т.д.), передача в рахунок оплати молокосировиною чи на інших умовах нетелей високопродуктивних порід молочної худоби, доїльного та холодильного обладнання тощо.

Нарощування поголів'я корів у громадському секторі тваринництва області має відбуватися за активного сприяння ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв. Для останнього – це буде продовження роботи із

оптимізації сировинної зони, спрямованої на мінімізацію транспортних витрат, спричинених необхідністю закупівлі молокосировини поза межами області у зв'язку із її дефіцитом на локальному (обласному) ринку.

Поглиблення співпраці молокопереробного заводу із сільськогосподарськими підприємствами-виробниками молокосировини має відповідати кільком умовам (табл. 5.5 та рис. 5.6).

Таблиця 5.5

Наявність умов для поглиблення співпраці ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв та сільськогосподарських підприємств області - виробників молокосировини*

Район	Поголів'я корів, гол. станом на 01.01.2019р.	Середня відстань транспортування молока, км	Наявність доріг із твердим покриттям, які відповідають умовам експлуатації транспортних засобів підвищеної вантажопідйомності	Наявність достатньої кількості долин, заплав природних водойм, територій із рельєфом, що не придатні для рільництва і можуть використовуватися в якості пасовищ та сінокосів
Арбузинський	2478	від 100 до 200 км	+	-
Баштанський	336	від 50 до 100 км	+	+
Березанський	86	від 50 до 100 км	+	+
Березнегуватський	41	від 100 до 200 км	+	+
Братський	376	від 100 до 200 км	-	-
Веселинівський	27	від 50 до 100 км	+	+
Вітовський	500	менше 50 км	+	+
Вознесенський	84	від 50 до 100 км	+	+
Врадіївський	74	більше 200 км	-	-
Доманівський	567	від 100 до 200 км	-	-
Сланецький	45	від 50 до 100 км	-	-
Казанківський	-	від 100 до 200 км	+	-
Кривоозерський	213	більше 200 км	-	-
Миколаївський	524	менше 50 км	+	+
Новобузький	125	від 100 до 200 км	+	+
Новоодеський	300	від 50 до 100 км	+	+
Очаківський	992	від 50 до 100 км	+	+
Первомайський	173	більше 200 км	+	+
Снігурівський	-	від 50 до 100 км	-	+

*власна розробка автора

Рис. 5.6. Фізична та адміністративна наявність сільськогосподарських підприємств – виробників молока

*Сформовано з використанням [425]

Такими умовами мають бути:

- мінімально можлива відстань транспортування молкосировини;
- наявність доріг із твердим покриттям, які відповідають умовам експлуатації транспортних засобів підвищеної вантажопідйомності;

- наявність долин, заплав природних водойм, територій із рельєфом, що не придатні для рільництва і можуть використовуватися в якості пасовищ та сінокосів. іністративна карта Миколаївської області [425]

Наявність сільськогосподарських підприємств-виробників молока є обов'язковою умовою для початку співпраці. Це впливає із того, що такі господарства мають приміщення для утримання худоби із відповідним обладнанням, найманих працівників відповідного фаху і кваліфікації, відповідну сільськогосподарську техніку, при умові вигідних пропозицій готові збільшити площу кормового клину і т. д.

Наявність доріг із твердим покриттям, які відповідають умовам експлуатації транспортних засобів підвищеної вантажопідйомності забезпечить транспортування молокосировини із найменшими можливими витратами.

Наявність достатньої кількості долин, заплав природних водойм, територій із рельєфом, що не придатні для рільництва і можуть використовуватися в якості пасовищ та сінокосів. На нашу думку, для відповідності даній умові через територію району повинна протікати річка регіонального значення – Південний Буг, Інгул, Синюха, або присутній водоканал – Південно-Бузький, Явкинський, Спаський, Білоусівський, або присутній лиман – Березанський, Бузький, Дніпровський.

Визначеному переліку умов відповідають території Баштанського, Березанського, Березнегуватського, Веселинівського, Вітовського, Вознесенського, Новобузького, Новоодеського, Очаківського та Миколаївського районів. Нині в сільськогосподарських підприємствах даних районів перебуває на утриманні 3015 голів корів. Згідно з планом, до кінця 2022 року дане поголів'я має бути збільшене на 9500 голів. Найбільш перспективною формою організації взаємодії сільськогосподарських товаровиробників та промислового підприємства могло б стати створення регіонального молоко-продуктового кластеру (рис. 5.7).

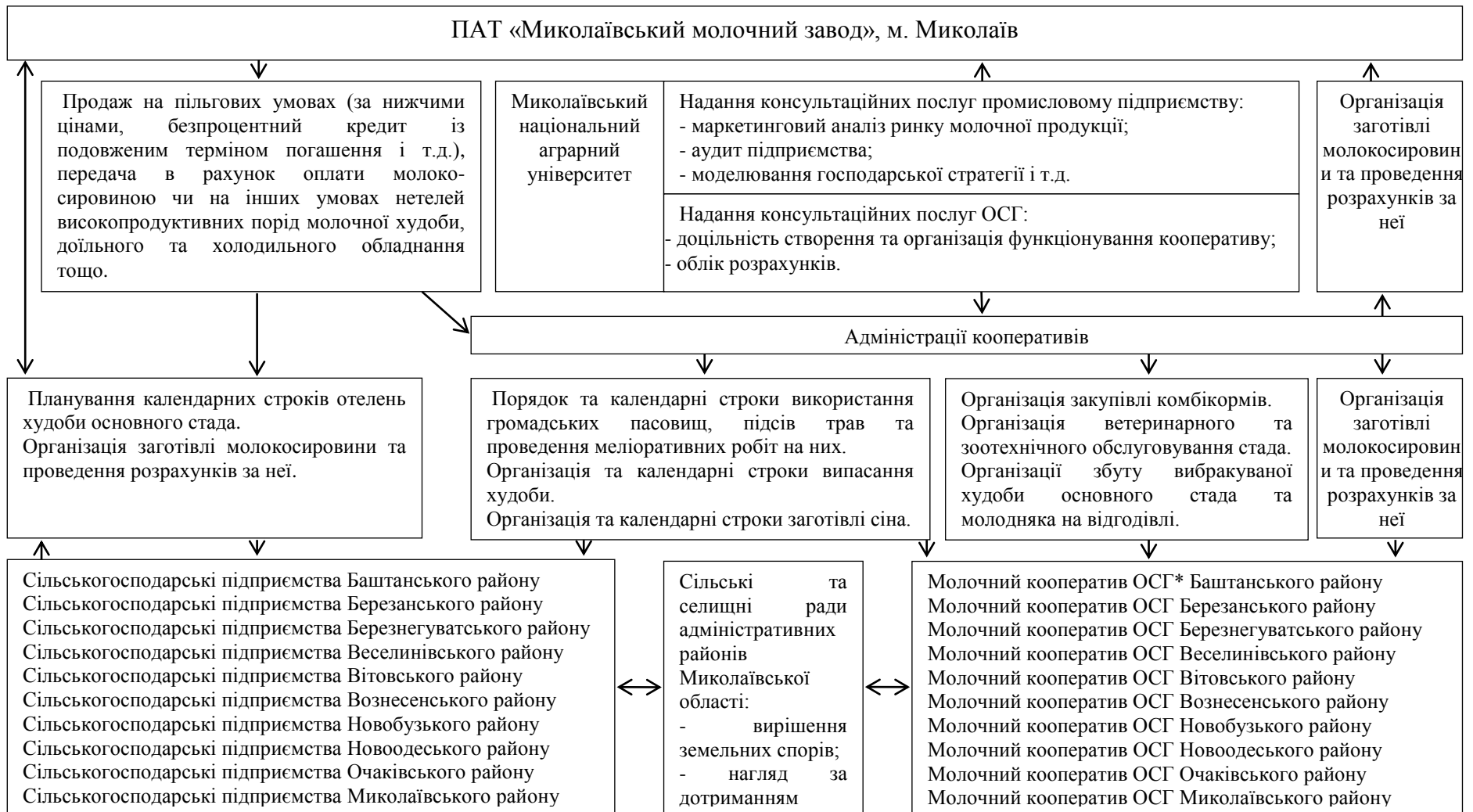

Рис. 5.7. Миколаївський регіональний молоко-продуктовий кластер**

*ОСГ – особисті селянські господарства

**власна розробка автора

Стейкхолдерами регіонального молоко-продуктового кластеру є:

1) місцеве промислове підприємство із переробки молока – ПАТ «Миколаївський молочний завод», м. Миколаїв. Його інтерес полягає у формуванні сировинної зони із найкоротшими транспортними трафіками. Це дозволить звести до мінімуму транспортні витрати та підвищить якість сировини;

2) сільськогосподарські виробники молока – підприємства та особисті селянські господарства. Їх інтерес полягає у співпраці із великим промисловим підприємством, що зацікавлене у поглибленні господарських зв'язків та готове до надання цінних товарно-матеріальних кредитів на вигідних умовах;

3) сільські та селищні ради адміністративних районів Миколаївської області. Їх інтерес полягає у забезпеченні розвитку відповідних сільських (селищних) територіальних громад, який вони зможуть представити як власне досягнення на чергових місцевих виборах. Займання активної позиції щодо ініціативи створення кооперативів із числа особистих селянських господарств, дозволить їм висувати обґрунтовані вимоги стосовно виділення додаткових коштів із обласного бюджету на облаштування відповідної виробничої та соціальної інфраструктури ввірених їм сільських територій; 4) Миколаївський національний аграрний університет. Його інтерес полягає у тому, що місцевий молоко-продуктовий кластер – це перспективна платформа для науково-дослідної діяльності. Участь у її формуванні та розвитку дозволить університету забезпечити зв'язок науки та виробництва, підвищить рівень практичної підготовки як науково-педагогічних працівників і студентів, надасть інформаційний матеріал для оригінальних наукових досліджень, дозволить претендувати на отримання госпдоговірної та держбюджетної тематики наукових досліджень.

5.2. Розбудова соціальної інфраструктури, як чинник розвитку демографічного потенціалу сільських територій Миколаївської області

Повноцінна та високоорганізована соціальна інфраструктура, поряд із наявністю високооплачуваної роботи, є безальтернативною умовою

формування та розвитку демографічного потенціалу. Останній, у формі кількості сільського населення обох статей у фертильному віці, є другим за вагою впливу фактором розвитку сільських територій регіону (табл. 4.3).

На думку Морозової Г. С., демографічну ситуацію на селі, особливо в депресивних, вимираючих селах, можна поліпшити тільки створивши сприятливе життєве середовище. Воно включає в себе стан довкілля, розвинуту соціальну інфраструктуру, забезпечення сільських жителів високопродуктивними робочими місцями, які б за оплатою, престижністю відповідали робочим місцям, створеним у містах. Таким чином, соціальна інфраструктура відіграє важливу роль у формуванні сприятливого життєвого середовища на селі та забезпеченні сталості розвитку сільського господарства в цілому [426]. Соціальна сфера села виступає пріоритетним напрямом розвитку сільських територій. Сучасний стан соціальної інфраструктури сільських територій вимагає посиленої підтримки в цій сфері, оскільки органи державної влади та місцевого самоврядування не в змозі ефективно проводити соціальні реформи, спрямовані на задоволення основних життєвих потреб сільського населення через брак достатніх обсягів бюджетних коштів. Покращення ефективності соціальної інфраструктури села неодмінно відіб'ється на підвищенні рівня життя сільського населення, сприятиме наближенню умов життя на селі до міських стандартів [427].

Соціальній інфраструктурі відведена роль задоволення загальнолюдських потреб, які пов'язані з життєдіяльністю, забезпеченням належних умов праці, відпочинку, культурно-освітнього рівня, рівня життя. Наразі розвиток інфраструктури не задовольняє все більші потреби сільськогосподарського виробництва. Проблема занепаду соціальної інфраструктури села є дуже актуальною проблемою. Це також призводить до погіршення трудового потенціалу сільськогосподарських підприємств, що позначається на зниженню якості сільськогосподарського виробництва [428]. На цю проблему вказує Андрющенко А. М. Він відмічає, що динамічний розвиток соціальної інфраструктури є невід'ємною умовою позитивних економічних перетворень у

господарському комплексі країни. Цей зв'язок є особливо актуальним для сфери сільськогосподарського виробництва української економіки. Обумовлено це тим, що первинне аграрне виробництво у вітчизняному АПК, на відміну від аналогічного у розвинутих країнах, на 55%, по валовій продукції, формується у особистих підсобних господарствах населення. В останніх зосереджено найбільш трудомісткі галузі - молочне і частково м'ясне тваринництво, картоплярство, овочівництво, ягідництво тощо. У 5214 тис. сільських домогосподарств проживає понад 14 млн. громадян - це більше третини усього населення країни. До того ж, половину сільських домогосподарств очолюють жінки. За таких умов надзвичайно важливим є питання побутових умов та соціальних послуг, якими користуються і на які могли б розраховувати жителі сіл [429].

Можливість виділяти окремо соціальну інфраструктуру села у складі загальної соціальної інфраструктури обумовлена рядом обставин. Так, на селі сформувалася унікальна за своєю суттю соціально-економічна ситуація. Її унікальність полягає в тому, що мешканці сільської території через низку об'єктивних та суб'єктивних обставин не можуть (через матеріальні труднощі пов'язані з переїздом до нового місця та зміною житла), або не бажають (через прив'язаність до місця, де вони мешкають, власного господарства, умов праці, друзів, родичів тощо) змінювати уклад життя, що склався та місцевість, де вони мешкають. Небажання сільського населення змінювати уклад життя підсилюється прагненням уряду в особі місцевих органів влади закріпити людей на селі. Крім того, зацікавленість держави в розвитку соціальної інфраструктури села обумовлена тим, що це здешевлює перехід сільськогосподарського сегменту до ринкових умов господарювання. Таке здешевлення відбувається через те, що сільські мешканці при отриманні соціальних послуг з боку держави згодні частково, а іноді і повністю сплачувати їх вартість за власний рахунок [430, с. 18-19].

Чинний Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» [431] визначає заходи

щодо соціального розвитку села [432], надаючи перелік першочергових організаційно-економічних і правових заходів, які мають бути реалізовані на сільських територіях. Мінімальний розмір державних капіталовкладень, спрямованих на зміцнення матеріально-технічної бази соціальної сфери села та АПК, має становити не менше 1 % ВВП (на будівництво об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості спрямовується не менше 50 % державних капіталовкладень, передбачених цією статтею). Проте Закон не виконується, особливо в частині надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, закладів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, комунальних об'єктів, електро- й водопостачання тощо, та в забезпеченні якісного медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села. Наприклад, починаючи з 2000 р., лише у 2001, 2002, 2004, 2006 та 2008 рр. видатки на розвиток сільських територій та АПК перевищили 1% ВВП. Щодо вимоги використання не менш, як 50 % капіталовкладень на будівництво об'єктів невиробничого призначення в сільській місцевості, то вона не була виконана жодного разу [417, с. 48].

Передача до комунальної власності об'єктів соціальної інфраструктури, що належали сільгосп підприємствам, не підкріплюється наповненням місцевих бюджетів відповідними фінансами. Агрохолдинги також, переважно, не вбачають необхідності у розвитку (підтримці) соціальної інфраструктури, хоча вона підвищує привабливість території, сприяє покращенню якості трудового потенціалу, гальмує вимивання працездатного населення та руйнацію населених пунктів. Сучасний стан соціальної сфери села, а за ним й інші аспекти життєдіяльності сільських територій, є близькими до критичного.

Явища занепаду інфраструктури українського села загострюються, а інституційне забезпечення державної політики щодо сільських територій є недостатнім: інституції та механізми координації політики створюються і скасовуються, а чинні не завжди діють [433]. Так, Постановою Кабінету Міністрів України від 19 вересня 2007 року № 1158 затверджена Державна

цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року [434]. Основною метою визначено забезпечення життєздатності сільського господарства, його конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринку, гарантування продовольчої безпеки країни, збереження селянства як носія української ідентичності, культури і духовності. Програма визначає шляхи і способи розв'язання проблем села, встановлює завдання і заходи та очікувані результати [432], але не містить жодного завдання, яке б зосереджувалося саме на збереженні та розвитку соціальної складової життєдіяльності сільських територій, що, в свою чергу, відбиває загальний підхід до соціальних питань як до другорядних.

Експерти Національного інститут стратегічних досліджень слушно зауважують, що для забезпечення сільських населених пунктів необхідною інфраструктурою слід вжити наступні заходи:

1. Забезпечити контроль за виконанням завдань Державної цільової програми розвитку українського села.

2. При розробці та затвердженні Державного бюджету України передбачати виділення бюджетних коштів у сферах охорони здоров'я, освіти, культури, житлово-комунального господарства для сільської місцевості відповідно до вимог Закону України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» в частині дотримання обсягів мінімального фінансування розвитку села (не менше 1 % ВВП), будівництва об'єктів невиробничого призначення у сільській місцевості (50 % капіталовкладень за цією статтею) та надання переваги селу порівняно з містом (у розрахунку на одну особу) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, водо- і електропостачання тощо, а також у забезпеченні відповідно до науково обґрунтованих нормативів якості медичного, культурного, спортивного, комунально-побутового, транспортного і торговельного обслуговування села.

3. Розробити та подати до Верховної Ради України проект Довгострокової програми розвитку сільських територій, яка визначить їх статус (як об'єкта

регулювання), створить правові засади для економічної бази їх розвитку, забезпечить формування інституційного середовища розвитку сільських територій [435]; дозволить розмежувати заходи підтримки сільського господарства і сільських територій [417, с. 53], реалізувати міжвідомчі програми, спрямовані на повернення до села випускників аграрних вищих навчальних закладів і фахівців соціальної сфери (лікарів, учителів, працівників культури тощо) шляхом надання першого робочого місця, можливості отримати житло тощо.

4. Розглянути доцільність створення Українського фонду підтримки розвитку сільських територій, який акумулюватиме кошти за рахунок відрахувань господарюючих суб'єктів усіх форм власності в розмірі 1,5 % їхніх доходів з метою спрямування коштів для вирішення невідкладних питань розвитку сільських територій [436].

5. Розглянути доцільність впровадження пільгового оподаткування для новостворених підприємств на сільських територіях у разі інноваційного характеру їх виробничої діяльності, надання соціально-необхідних послуг або здійснення інфраструктурного забезпечення цих територій.

6. Органам місцевої державної влади та місцевого самоврядування:

- забезпечити сприяння реалізації регіональних та місцевих стратегій і програм розвитку несільськогосподарських видів економічної діяльності на основі наявного ресурсного потенціалу та існуючих потреб у продукції та послугах конкретних сільських територій. Розвивати альтернативні види економічної діяльності на сільських територіях, зокрема, шляхом підвищення рівня облаштування сфер життя, діяльності та побуту селян;

- з метою зупинення закриття та поступового відновлення діяльності раніше закритих, відкриття нових закладів соціально-культурного призначення в сільських населених пунктах, забезпечити розподіл видатків на їх фінансування між органами місцевої влади та агрохолдингами на засадах державно-приватного партнерства [437].

Миколаївська область володіє демографічним потенціалом для розвитку сільських територій. Однак вона його поступово втрачає (табл. 5.6). Не зважаючи на те, що темп скорочення сільського населення даної вікової групи в регіоні – нижчий, ніж в цілому по країні, її частка у загальній структурі сільського населення скорочується швидше. Це свідчить про те, що в Миколаївській області у структурі сільського населення зростає частка літніх людей і людей похилого віку, а також зменшується кількість осіб працездатного віку. Тобто в регіоні відбувається поступове старіння населення сільських територій. Зміна обох величин демонструє достатньо стійкий тренд (рис. 5.7-5.8):

- для показника «загальна кількість сільського населення обох статей у фертильному віці»: $R^2 = 0,9987$, рівняння апроксимації $Y = -2915,9x + 192724$;

- для показника «частка сільського населення обох статей у фертильному віці у загальній чисельності сільського населення»: $R^2 = 0,9944$, рівняння апроксимації $Y = -0,384x + 49,663$.

При збереженні існуючих тенденцій, через 25 років (2042р.) загальна кількість сільського населення обох статей у фертильному віці в Миколаївській області скоротиться вдвічі – до 85 тис. осіб, а його частка становитиме 35,5%.

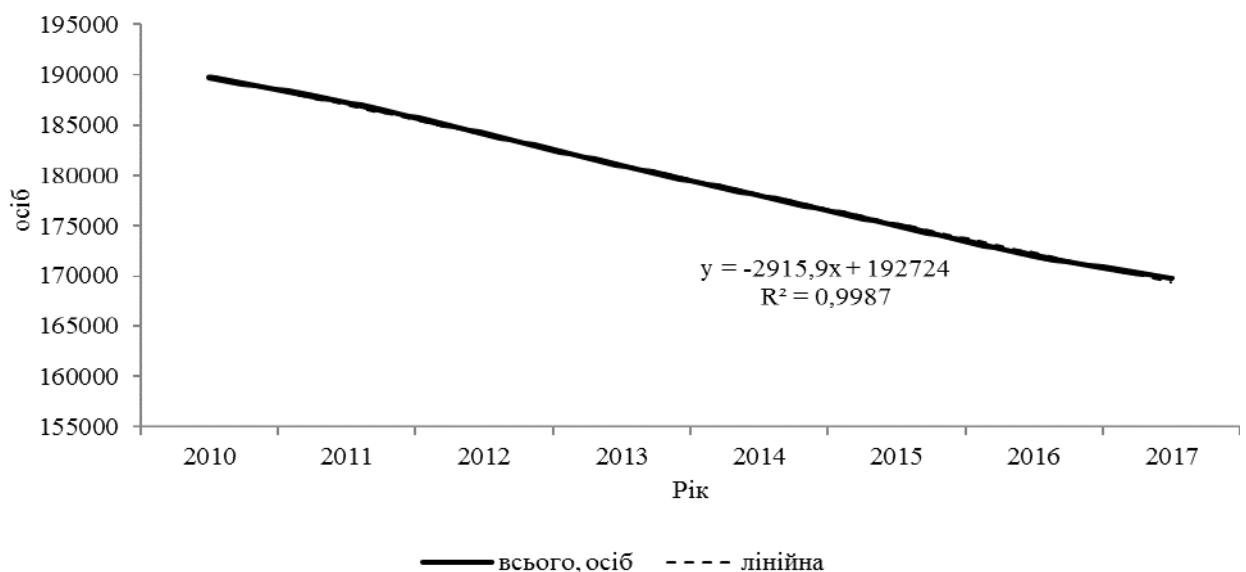

Рис. 5.8. Загальна кількість сільського населення обох статей у фертильному віці в Миколаївській області, осіб*

*Побудовано за даними [356-363, 365-372]

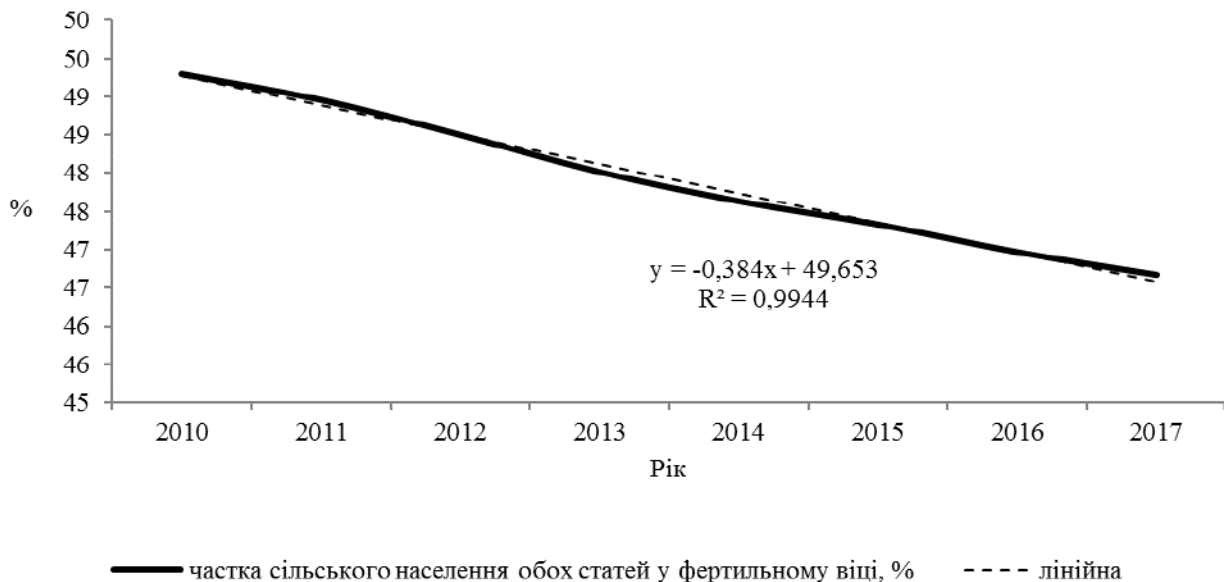

Рис. 5.9. Частка сільського населення обох статей у фертильному віці, у % до загальній чисельності сільського населення Миколаївської області*

*Побудовано за даними [356-363, 365-372]

З десяти жителів сільських територій області лише троє будуть особами дітородного віку. Це означатиме, що відтворювальна спроможність демографічного потенціалу сільських територій регіону буде втрачена.

Таблиця 5.6

Сільське населення обох статей у фертильному віці (15-49рр.)*

Рік	Україна		Миколаївська область	
	Всього, осіб	У % до загальної кількості сільського населення обох статей	Всього, осіб	У % до загальної кількості сільського населення обох статей
2010	6858234	47,6	189664	49,3
2011	6793475	47,4	187200	49,0
2012	6721089	47,2	184116	48,5
2013	6645381	46,9	180950	48,0
2014	6215224	46,6	178000	47,6
2015	6156365	46,5	175031	47,3
2016	6087443	46,2	172041	47,0
2017	6017877	46,0	169816	46,7
2010 до 2017р., %, ± п. п.	87,7	-1,6	89,5	-2,6

*Розраховано за даними [356-363, 365-372]

Для виявлення впливу розвитку соціальної інфраструктури на рівень відтворення демографічного потенціалу сільських територій, було проведене аналітичне групування у якому сільське населення обох статей у фертильному віці Миколаївської області було прийняте за функціональну ознаку і розбите на групи за показником «частка сільського населення обох статей у фертильному віці, у % до загальної чисельності населення в сільській місцевості» (табл. 5.7).

В якості факторних ознак було прийнято складові соціальної інфраструктури за їх побутовою та культурною спрямованістю:

1) соціально-побутова галузь соціальної інфраструктури сільських територій:

- дороги з твердим покриттям;
- зупинки громадського транспорту;
- житло обладнане опаленням;
- житло обладнане водопроводом;
- житло обладнане каналізацією;
- житло обладнане природним газом;
- житло обладнане гарячим водопостачанням;
- наявність лікарняних закладів та пересувного обладнання;
- наявність торгівельних закладів;

2) соціально-культурна галузь соціальної інфраструктури сільських територій:

- наявність дошкільних закладів;
- наявність клубів, будинків культури;
- наявність закладів громадського харчування (їдальні, кафе, ресторани);
- наявність спортивних споруд.

Таблиця 5.7

Аналітичне групування для виявлення впливу рівня розвитку складових соціальної інфраструктури сільських територій на розмір частки сільського населення обох статей у фертильному віці в Миколаївській області*

Групи за часткою сільського населення обох статей у фертильному віці, у % до загальної чисельності населення в сільській місцевості		Чисельність в групі сільського населення обох статей у фертильному віці станом на 01.01.2018р., осіб	Сільське населення, яке проживає в населених пунктах, що мають дороги з твердим покриттям, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає в населених пунктах, що мають зупинки громадського транспорту, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає у квартирах, що обладнані опаленням, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає у квартирах, що обладнані водопроводом, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає у квартирах, що обладнані каналізацією, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає у квартирах, що обладнані природним газом, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільське населення, яке проживає у квартирах, що обладнані гарячим водопостачанням, у % до загальної чисельності сільського населення	Сільські населені пункти, що мають дошкільні заклади, у % до загальної кількості населених пунктів	Сільські населені пункти, що мають клуби, будинки культури, у % до загальної кількості сільських населених пунктів	Населення сільських населених пунктів, які мають доступ до лікарняних закладів та пересувного обладнання за місцем фактичного проживання, у % до загальної чисельності населення	Населення сільських населених пунктів, які мають доступ до торговельних закладів за місцем фактичного проживання, у % до загальної чисельності населення	Сільські населені пункти, що мають їдальні, кафе, у % до загальної кількості населених пунктів	Сільські населені пункти, що мають спортивні споруди, у % до загальної кількості населених пунктів
I	більше 49%	38394	92,8	97,6	98,0	98,3	97,9	91,4	96,9	57,0	65,3	97,2	98,2	17,7	33,2
II	від 48,1 до 48,9%	40742	62,3	97,2	92,9	94,5	88,0	84,3	81,3	84,1	46,6	59,0	94,4	94,2	15,2
III	від 47,1 до 47,9%	65032	61,6	98,1	92,8	88,8	84,4	80,7	70,1	78,8	46,1	53,4	93,4	94,9	10,2
IV	від 46,1 до 46,9%	32903	60,4	95,2	91,9	85,5	79,4	76,2	48,9	72,8	36,5	48,9	82,4	92,9	7,0
V	менше 45%	59531	59,1	98,8	84,9	90,2	85,2	82,4	16,4	77,4	45,0	55,8	94,5	94,6	14,2
Відхилення V групи від I, ± п. п.		x	-33,7	1,2	-13,1	-8,2	-12,7	-9,0	-80,4	20,3	-20,3	-41,4	-3,7	76,9	-19,0
Рейтинг значимості об'єкту інфраструктури		x	III	XI	VI	IX	VII	VIII	I	XII	IV	II	X	XIII	V

*власна розробка автора

Результати групування (табл. 5.7) показали, що у п'ятірку найважливіших елементів соціальної інфраструктури сільських територій входять три складових соціально-побутової галузі (I-III місця) і дві складових соціально-культурної галузі (IV-V місця):

- › I місце – обладнання житла гарячим водопостачанням;
- › II місце – наявність лікарняних закладів та пересувного медичного обладнання;
- › III місце – наявність доріг з твердим покриттям;
- › IV місце – наявність клубів, будинків культури;
- › V місце – наявність спортивних споруд.

Наявність лікарняних засобів та пересувного обладнання дуже тісно пов'язано із наявністю доріг із твердим покриттям у задовільному функціональному стані. Такий зв'язок пояснюється тим, що, в силу раціональних міркувань, не в кожному селі має бути дільнична лікарня чи фельдшерсько-акушерський пункт. Проте, наявність дороги із твердим покриттям у нормальному функціональному стані між селом та найближчою лікарнею дозволяє забезпечити можливість мобільного виїзду бригади лікарів для профілактичного огляду жителів відповідного населеного пункту чи бригади швидкої допомоги.

Враховуючи виявлену рейтинговість об'єктів соціальної інфраструктури, регіональна програма розвитку сільських територій Миколаївської області, спрямована на підтримання та розширене відтворення демографічного потенціалу села, може мати наступний вигляд - рис. 5.8. ПАТ «Миколаївгаз» експлуатує 8,7 тис. км газопроводів. Загальний рівень газифікації Миколаївської області - 72%. Природним газом забезпечено 313 сіл області [438]. Державна програма встановлення газових котлів, перш за все, має охоплювати газифіковані сільські території. Для решти сільських територій необхідно передбачити будівництво додаткових електророзподільних мереж – трансформаторних станцій, ліній високовольтних передач тощо.

Реалізація регіональної програми розвитку сільських територій Миколаївської області за вказаними напрямками (рис. 5.8) дозволить підвищити соціальну привабливість проживання в сільській місцевості, що забезпечить зупинку падіння рівня відтворення демографічного потенціалу сільських територій області.

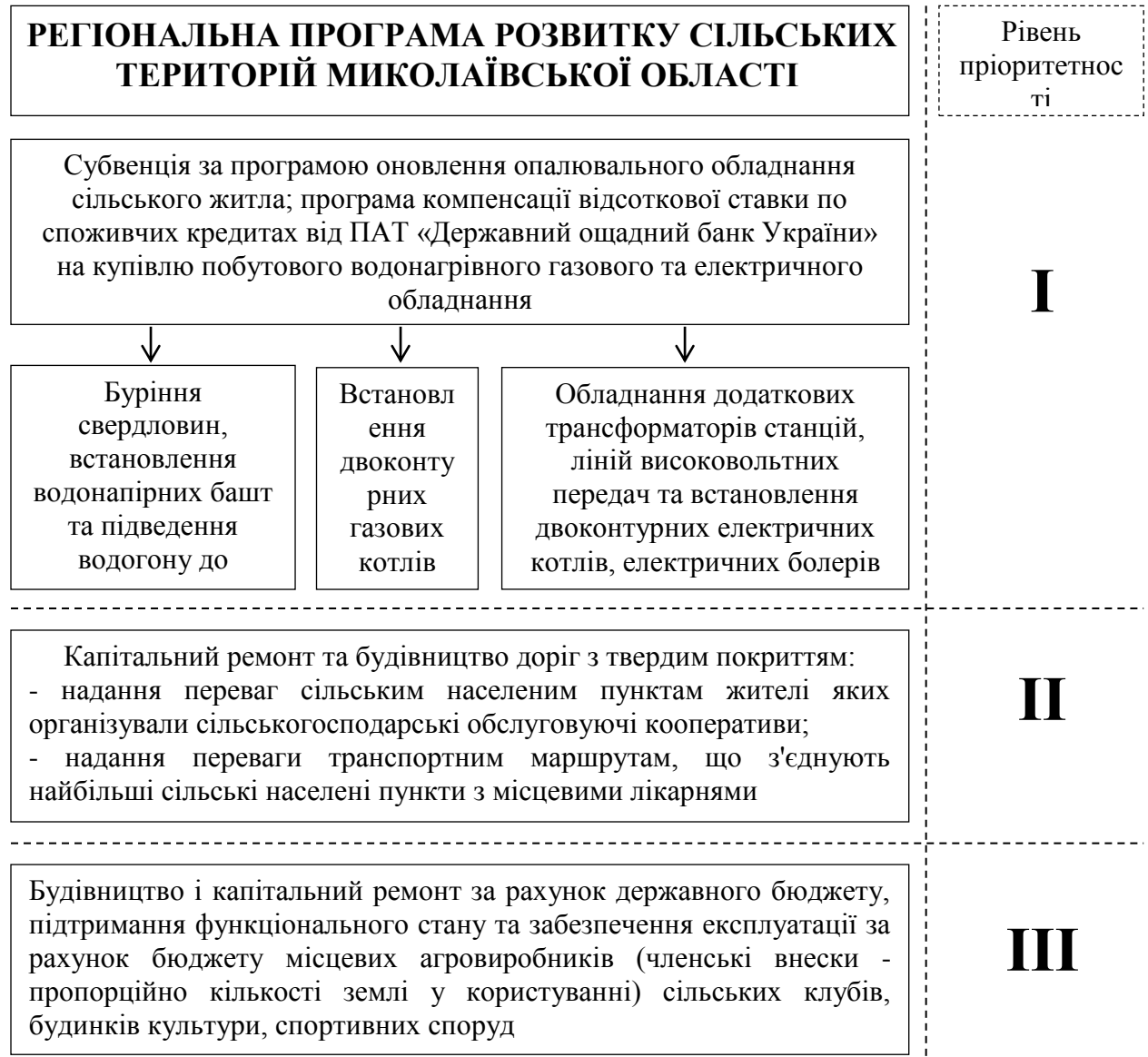

Рис. 5.8. Регіональна програма розвитку сільських територій Миколаївської області та рівень пріоритетності окремих її напрямків*

*власна розробка автора

Перспективним напрямом є також модернізація опалювальних агрегатів сільських садиб – заміна пічного опалення та твердопаливних котлів старих конструкцій на сучасні піролізні котли.

Для виходу на траєкторію розширеного відтворення необхідно забезпечити кардинальне покращення кількісних та якісних показників за усіма складовими побутової і культурної галузей соціальної інфраструктури сільських територій регіону.

5.3. Формування та розвиток туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області

Миколаївська область має високий рівень туристично-рекреаційного потенціалу її сільських територій. Про це свідчить велика кількість історичних пам'яток, природних парків, штучних та природних водойм, садиб зеленого (сільського туризму) тощо, розміщених у сільській місцевості на території адміністративних районів області.

Арбузинський, Первомайський та Доманівський райони

Регіональний ландшафтний парк «Гранітно-степове Побужжя». Початок маршруту – с. Мигія, Куріпчине (Первомайський район), продовження – с. Семенівка (Арбузинський район), с. Прибужжя (Доманівський район)

Вздовж майже 40 км р. Південний Буг тече тут у крутих кам'янистих берегах, утворюючи вузьку каньйоноподібну долину з великими гранітними скелями, порожнистим руслом, водограями та островами. Каньйон Південного Бугу має унікальний рекреаційно-оздоровчий потенціал. Тут зосереджені значні запаси лікувальних родонових вод. Бузькі пороги приваблюють водних туристів - в урочищі Протіч розташовано одну з найкращих у Європі природних трас водного слалому. Прямовислі скелі каньйону - улюблене місце змагань спортсменів-скелелазів.

Баштанський район

Аркасове джерело. Поблизу с. Христофорівка є ліс, який посадив відомий український меценат, письменник, композитор та історик Аркас М. М. На території лісу посеред дубової галявини протікає джерело назване на його честь. Джерело не пересихає навіть у самі посушливі роки. Тут же в селі

знаходиться історико-краєзнавчий музей, де, окрім іншого, міститься багато цікавих експонатів, що розповідають про життя і долю Аркаса М. М.

В с. Привільне та Новобірзулівка розміщене античне поселення (III-II ст. до н. е.) та першого ст. нашої ери, курганний кочівницький могильник (IX-XII ст.).

Біля с. Новогеоргіївка знаходиться широковідомий курган «Осипова Могила»

Березанський район

На території району між с. Тузли і Рибаківка знаходиться солоне озеро «Тузли». Його цілющі грязі оголошено гідрологічним заказником. Вчені вважають, що тут можна лікувати нервові захворювання, хвороби суглобів, кісток. Територія озера входить в склад національного природного парку «Білобережжя Святослава».

Біля с. Ташино, Українка і Коблево знаходиться Тилігульський природно-рекреаційний комплекс. Вважається одним з найчистіших лиманів Північно-Західного Причорномор'я. Його довжина сягає 60 кілометрів, ширина - до 4,5 кілометри, максимальна глибина – 21 метр, прозорість води - до 7 метрів. Це самий глибокий і прозорий лиман регіону, який відділений від Чорного моря широким піщаним пересипом. Їх з'єднує лише штучно створений канал.

Екомаршрути біля Тилігульського лимані

1. Екотуристичний маршрут «Тилігульський пересип»: прокладено вздовж озер пересипу Тилігульського лиману для ознайомлення відвідувачів з водно-болотним угіддям міжнародного значення та пташиним різноманіттям. Починається біля аквапарку та закінчується на західній околиці села Коблево. Його протяжність – 3 км, приблизна тривалість екскурсії – 1,5 год.

2. Екотуристичний маршрут «Атаманська коса»: прокладено вздовж узбережжя для ознайомлення відвідувачів з грязевими озерами та косами центральної частини Тилігульського лиману. Починається біля балки Атаманка та закінчується Атаманською косою. Протяжність маршруту – 2 км, приблизна тривалість екскурсії – 1 год.

3. Екотуристичний маршрут «Ташинський»: прокладено вздовж узбережжя Ташинської затоки для ознайомлення відвідувачів з одним з найбільших степових масивів Миколаївщини. Починається з північної околиці села Ташине, перетинає балки Велику та Малу Злодійки, Бартасову та закінчується Ташинською косою, з якої туристи переправляються на човні до кордону парку. Протяжність маршруту – 5 км, приблизна тривалість екскурсії – 2 год.

Крім того, на території парку підтримується у належному стані 5 рекреаційних ділянок: Коблевська, Червоноукраїнська, Анатоліївська, Атаманська і Ташинська.

Братський район

Петропавлівський каньйон біля с. Петропавлівка. Природний комплекс лісової та водної екосистеми, органічно поєднаний із скелями та гранітними валунами розташовується на одній із найстаріших ділянок суші Євразії. Ця місцевість не занурювалась у морські глибини протягом 60-ти мільйонів років, а своєю течією ріка Мертвовід створила унікальний каньйон – провалля серед голого степу. Гранітну прірву в кристалічному щиті, на дні якої дзюрчить струмок Еksamпей.

Веселинівський район

В с. Ставки розташована страусина ферма «Савана». Тут споруджено доріжки для міні-гольфу, налагоджено виробництво виробів та сувенірної продукції для реалізації.

В с. Кременівка Веселинівського району розташовано агротуристичний комплекс - страусина ферма «Кременівський страус». Тут діє «руська баня», працює фітованна, прокат баггі та інші послуги для відвідувачів, є міні-зоопарк. Налагоджено виробництво сувенірної продукції для реалізації як широкого вжитку, так і на індивідуальне замовлення.

Вітовський район

У с. Луч на площі 14 га побудовано сучасний аквапарк. Вся територія поділена на сектори: стадіон, тенісний корт, алея для верхової їзди, плавальний

басейн, водоймище для риболовлі, санітарна зона, об'єкти харчування, житлові будинки.

У с. Лимани на площі 644,5 м² побудовано базу відпочинку «Руська коса».

У с. Шевченково побудовано ресторанно-готельний та розважальний комплекс – «Замок «Тамплієр». Вся територія комплексу із архітектурою 13 ст. – це своєрідний етнографічний музей, з парком облогових гармат, середньовічним тиром та кімнатою зброї, парком із ставком.

Вознесенський район

Біля с. Трикрати – Трикратський ліс. Це старий, добре доглянутий лісовий масив. Він цінний, як первісток степових лісів півдня України. Ліс був посаджений у 70-х роках ХІХ століття графом В.П. Скаржинським, і складається з двох урочищ – «Василева пасіка» і «Лабіринт». Обидва вони охороняються законом, а з 1972 року одержали категорію державних заповідних урочищ. Засаджена лісом територія перетинається рікою з різними відкидними і підвісними містками з одного берега річки на інший, тому урочище і назвали «Лабіринт». Зараз урочище займає площу 247 гектар. Найбільша цінність урочища - старі могутні 120-200-літні дуби, їх більше 350. Масив ділиться на 3 частини, котрі непомітно переходять одна в одну. У самому центрі його знаходиться ставок - улюблене місце рибалок.

Поблизу Трикратського лісу розташований Актовський каньйон (с. Актово). Це унікальний природний комплекс лісової та водної екосистем у поєднанні з комплексом скель та гранітних валунів. Річка Арбузинка ділить каньйон навпіл, створюючи ландшафти, що мають особливу екологічну, естетичну та історичну цінність. Актовський каньйон займає площу понад 250 га. Цей куточок землі славиться далеко за межами району не лише своїм вражаючим тваринним та рослинним світом, а й чудовими пейзажами, створеними природою. Гранітні скелі сягають подекуди 30-50 метрів заввишки. Тихі, незаймані води річок Мертвоводу та Арбузинки населяють дикі качки, чирки. Тут годується сіра чапля, що прилітає сюди з «Василевої пасіки». У річці багато риби: плітка, короп, карась, щука, тараня, окунь.

Біля с. Трикрат визначну особливість має «Миронів сад». Це єдина у Миколаївській області колонія сірих чапель. На деревах, майже на самих верхівках, десятки гнізд: самички висиджують пташенят, а самці сидять поруч на гілках або повільно кружляють неподалік. Гнізда сірих чапель можна побачити тільки в цьому місці, на інших ділянках обох урочищ не зустрінеш жодного. Колонія чапель знаходиться під охороною держави і має орнітолого-гічне та пізнавальне значення. Свою визначну пам'ятку має і «Виноградний сад». Це - могутній дуб. Але знайти його непросто. Ліс, збігаючи на дно яру, стає майже непрохідним. Густі хащі, нагромадження скель, джерела з холодною кришталево чистою водою роблять ці місця неповторними. У самій низині над заростями височіє могутнє 300-літнє дерево.

Єланецький район

У с. Малодворянка розміщено об'єкт сільського (зеленого) туризму ПП «Тихий Хутір-1». Підприємство розташоване в тихому, мальовничому, малозаселеному та екологічно чистому місці сільської території. Надаються послуги тимчасового розміщення туристам під час їх перебування і відпочинку у сільській місцевості. Власником облаштовано 3 окремих будинки для проживання, є можливість активного відпочинку серед живої природи - мисливство, риболовля.

Біля с. Калинівка починається територія Державного природного заповідника «Єланецький степ». Природний заповідник є першим і, поки що, єдиним степовим заповідником у Правобережній Україні. Його мета - збереження та відновлення типчаково-ковилового степу, не представленого на інших заповідних територіях України. Із 70-х років ХХст. у заповіднику лишилися зоопарк (огорожена ділянка степу площею 70 га, в напіввільному стані утримуються бізони).

У складі флори зареєстровано 727 видів рослин. До Червоної книги України занесено 21 видів (зокрема 6 видів ковили), 5 видів рослин, поширених у заповіднику, занесені до Європейського червоного списку (зокрема зіновать гранітна, перлівка золотолускова, смілка бузька). В заповіднику створена одна

екологічна стежка довжиною 1,2 км, маршрут якої проходить біля вольєру зоопарку. Маршрут по стежці діє з початку квітня до середини жовтня.

Між с. Кам'янка та Маложенівка розташована мальовнича місцина «Мала Швейцарія». Окрасою природного парку є водоспад.

Новобузький район

Софіївське водосховище - водосховище на річці Інгул. Розташоване в межах заповідної території - Регіонального ландшафтного парку «Приінгульський», в межах Новобузького району Миколаївської області. Дамба водосховища розташована на північ від села Софіївки.

Скеля «Стовп» («Скеля скам'янілих богатирів», «Богатирі», «Кам'яні богатирі», «Хазарська») розташована на острові між мальовничими петлями річок. Тут проглядаються контури кількох (вважають сімох) скам'янілих богатирів, які захищали свій край від набігів завойовників, але були зачаровані хазаро-іудейським чаклуном. Він скам'янів разом з воїнами. Профіль чаклуна, витворений природою з фрагментів захисників, розташований зверху скелі. Обриси найкраще проглядаються з правого берега р. Інгул та з гирла р. Стовпової.

Штучний каньйон. Рукотворний каньйон – приховане серед степу творіння з прямовисними скелями, бурхливим водотоком. Це – частина діючого Софіївського гідровузла. Водоскид (нове русло) збудований методом вибухів. Таке рішення для пропуску зливових і талих вод з водосховища застосовується нечасто, тому гідровузол, як технічний об'єкт, є унікальним в цьому відношенні. Підпірна стіна Софіївського водосховища після бурхливого танення снігу чи сильних злив перетворюється у величний водоспад. Потужний потік води несеться по гранітному каньйон. Штучний водоспад завершує рукотворний каньйон. Кристалічні брили, магія води зачаровуюють відвідувачів. Це – найбільший штучний водоспад у Миколаївській області. Його потужність залежить від попуску води із Софіївського водосховища. Водоспад є найбільш привабливим для споглядання навесні та після злив. Влітку це - улюблене місце купання, прийняття гідромасажу.

Новоодеський район

Біля с. Кандибине – садиба сільського (зеленого) туризму «Золота підкова». На території садиби функціонує конюшня та їздовий майданчик, штучні (ставок) та природні (джерела) водні об'єкти.

Очаківський район

Виноробня «Бейкуш» у с. Чорноморка. Виноробня - нове явище у виноробній галузі України. Адже - це не завод, а невеликий сімейний бізнес. Відкриття виноробні відбулося в 2011 році. Площа виноградників складає 11 га, розташовані вони на Бейкушського мисі недалеко від Очакова. Процес виробництва вина збудований за класичними рецептами і заснований на ручній праці. Збір винограду, його сортування, а також пресування проводяться без використання технічних засобів. Продукція виноробні є ексклюзивною. У вузьких колах, завдяки своїй якості, вона отримала вже широку популярність. Археологічні залишки грецької колонії Ольвії біля с. Парутине. Ольвія - найважливіша грецька колонія в Нижньому Побужжі, в дельті Гіпаніса (Буга) та Борисфена (Дніпра), заснована вихідцями з Мілета в 647-646 р. до н. е. Її політичним та економічним центром було однойменне місто, залишки якого розташовані на правому березі Бузького лиману біля с. Парутиного Очаківського району Миколаївської області. У період свого розквіту у III ст. до н. е. площа міста становила близько 50 га. розташований сучасний музей, в якому знаходяться багато пам'яток-артефактів античної літератури.

На території розкопок розміщено музей, де можна знайти багато цікавих речей, серед яких саркофаг (за легендою, якщо навколо нього обійти три рази і загадати бажання, то воно обов'язково збудеться). Музей містить знахідки античної культури (різноманітні побутові чаші, тарілки, та інші побутові знахідки).

Острів Березань. В давнину острів був з'єднаний з материком вузькою смужкою землі, частина якої існує і сьогодні - це Лагерна коса. Острів Березань входить до складу історико – археологічного заповідника Національної Академії Наук України «Ольвія».

Регіональний ландшафтний парк «Кінбурнська коса» у с. Покровське. Площа парку - 150 га. Він займає західну частину Кінбурського півострова. Загальна довжина берегової лінії 71 км. Коса є частиною Чорноморського біосферного заповідника. Завдяки своєму розташуванню - з одного боку вона омивається морською водою, з іншого - прісними водами Дніпра, - Кінбурнська коса має свій неповторний мікроклімат.

Найважливішим фактором розвитку та відтворення туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області є наявність зручних туристичних маршрутів, передусім автомобільних доріг із твердим покриттям у задовільному функціональному стані. Як видно з рис. 5.9, побудований нами автомобільний маршрут відвідування найвидатніших природних, історичних, культурних, рекреаційних та інших, потенційно цікавих, місць області, утворює своєрідне туристичне автомобільне «золоте кільце» Миколаївщини.. Згідно з даними ГО «Бюро Громадських експертиз «Громекс» [439] найменша вартість поточного ремонту доріг IV та V категорії України становить 1737 та 347 тис. грн. на 1 км. Таким чином мінімальна сума, необхідна для поточного ремонту визначеного туристичного маршруту (табл. 5.8) становить 1006,7 млн. грн.

Таблиця 5.8

Довжина автомобільних доріг, що з'єднують місця туристично-рекреаційного характеру сільських територій Миколаївської області*

Маршрут	Відстань, км	Довжина автошляхів, що потребують ремонту за категоріями, км		Вартість робіт по ремонту, тис. грн.
		IV	V	
с. Мигія (Первомайський район) – с. Куріпчине (Первомайський район)	6,8	5,8	1	10421,6
с. Куріпчине (Первомайський район) – с. Семенівка (Арбузинський район)	16,1	9,1	7	18235,7
с. Семенівка (Арбузинський район) – с. Трикрати (Вознесенський район)	52,8	32,8	20	63913,6
с. Трикрати (Вознесенський район) – с. Актово (Вознесенський район)	5,2	-	5,2	1804,4

Продовження таблиці 5.8

с. Актово (Вознесенський район) – с. Петропавлівка (Братський район)	19,1	10,1	9	20666,7
с. Петропавлівка (Братський район) – с. Маложенівка (Єланецький район)	88,2	47,4	40,8	96491,4
с. Маложенівка (Єланецький район) – с. Калинівка (Єланецький район)	9,6	-	3,4	1179,8
с. Калинівка (Єланецький район) – с. Малодворянка (Єланецький район)	29,9	-	18	6246
с. Малодворянка (Єланецький район) – с. Софіївка (Новобузький район)	33,4	26	9,8	48562,6
с. Софіївка (Новобузький район) – с. Привільне (Баштанський район)	61	47,2	13,8	86775
с. Привільне (Баштанський район) – с. Новогеоргіївка (Баштанський район)	19,9	-	7	2429
с. Новогеоргіївка (Баштанський район) – с. Христофорівка (Баштанський район)	58	-	19,8	6870,6
с. Христофорівка (Баштанський район) – с. Кандибине (Новоодеський район)	30,5	4,2	26,3	16421,5
с. Кандибине (Новоодеський район) – с. Шевченкове (Вітовський район)	60,9	30,4	20,5	59918,3
с. Шевченкове (Вітовський район) – с. Луч (Вітовський район)	7,7	4,8	1,5	8858,1
с. Луч (Вітовський район) – с. Лимани (Вітовський район)	46	39,9	-	69306,3
с. Лимани (Вітовський район) – с. Парутине (Очаківський район)	110	37	-	64269
с. Парутине (Очаківський район) – с. Чорноморка (Очаківський район)	37,8	32	5,8	57596,6
с. Чорноморка (Очаківський район) – с. Тузли (Березанський район)	83,6	66,7	16,9	121722,2
с. Тузли (Березанський район) – с. Рибаківка (Березанський район)	9,4	-	9,4	3261,8
с. Рибаківка (Березанський район) – с. Коблеве (Березанський район)	35	-	25,7	8917,9
с. Коблеве (Березанський район) – с. Українка (Березанський район)	20,6	7,2	13,4	17156,2
с. Українка (Березанський район) – с. Ташине (Березанський район)	57,8	17,3	31,8	41084,7
с. Ташине (Березанський район) – с. Ставки (Веселинівський район)	74,8	35,4	39,4	75161,6
с. Ставки (Веселинівський район) – с. Кременівка (Веселинівський район)	20,6	7,5	7,2	15525,9
с. Кременівка (Веселинівський район) – с. Прибужжя (Доманівський район)	62,6	44,7	17,9	83855,2
Разом	1057,3	505,5	370,6	1006651,7

*Власна розробка автора

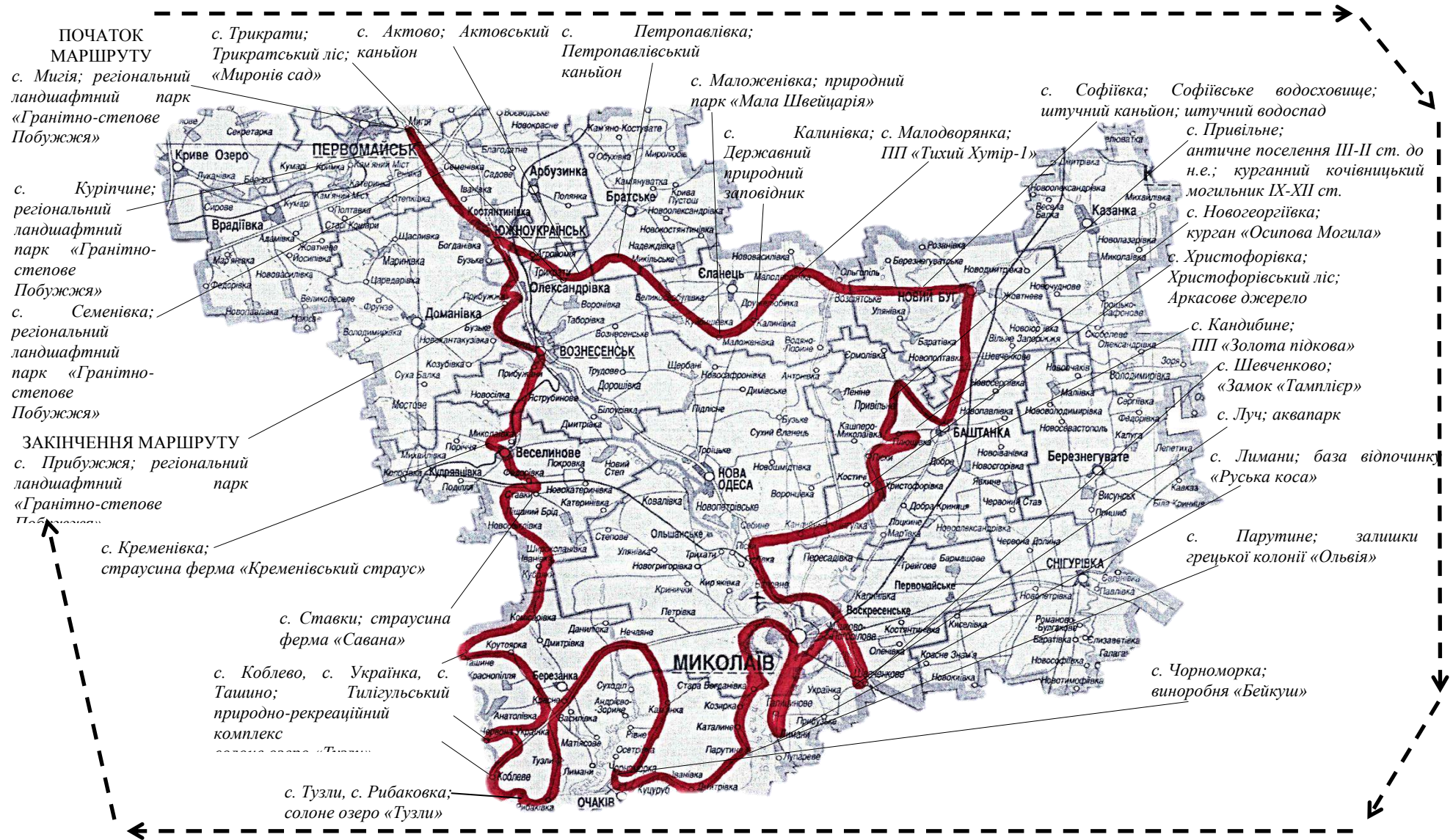

Рис. 5.9. Туристичне автомобільне «золоте кільце» Миколаївської області*

*Власна розробка автора

Слід зауважити, що ремонт визначених доріг створить сприятливі умови не лише для реалізації туристично-рекреаційного потенціалу області. Доведення до нормального стану та підтримання функціональних характеристик доріг з твердим покриттям справлятиме також позитивний вплив на відтворення та розвиток виробничого й демографічного потенціалів сільських територій Миколаївської області.

Тому впорядкування транспортної інфраструктури області має стати одним із ключових завдань розвитку регіону, вирішення якого може бути здійснене лише за умови об'єднання зусиль сільських (селищних), районних та обласної органів влади.

Висновки до 5 розділу:

1. Обсяги виробництва тваринницької продукції залежать від двох чинників – поголів'я тварин та їх продуктивності. Зважаючи на те, що понад 40% тваринницької продукції в Миколаївській області виробляються господарствами населення, а 91% поголів'я корів, 85% поголів'я ВРХ на вирощуванні та відгодівлі, 60% поголів'я свиней, 83% поголів'я овець та кіз і 73% поголів'я птиці утримується в господарствах населення, - помітного зростання продуктивності тварин у прогностичній перспективі не слід очікувати. Тому головним завданням є забезпечення підтримання поголів'я тварин на рівні не менше, ніж у 2017 році.

2. В зоні ризику перебуває поголів'я великої рогатої худоби та свиней. Зважаючи на необхідність забезпечення використання ресурсного потенціалу сільських територій на умовах їх сталого розвитку, екологічна складова сталого розвитку може бути забезпечена при умові збереження та поступового нарощування лише поголів'я великої рогатої худоби. Збільшення поголів'я свиней може спричинити серйозні екологічні збитки. Поголів'я великої рогатої худоби в усіх категоріях виробників Миколаївської області в 2022р. повинне становити не менше, ніж 149,8 тис. гол.

3. Приріст поголів'я великої рогатої худоби у обсязі 9,5 тис. голів повинен відбутися в громадському секторі тваринництва - лише сільськогосподарські підприємства можуть забезпечити функціонування індустриальних молочнотоварних ферм. Беручи до уваги необхідність поглиблення співпраці із місцевим промисловим підприємством із переробки молкосировини (ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв), як точки зростання сільських територій регіону, збільшення поголів'я великої рогатої худоби у сільськогосподарських підприємствах має відбутися за рахунок зростання поголів'я корів.

4. Соціальний ефект від збільшення поголів'я великої рогатої худоби полягає, передусім, у зростанні попиту на працю. В 2017р. у галузі скотарства сільськогосподарських підприємств області працювало 860 осіб. При збільшенні поголів'я великої рогатої худоби до запланованого рівня, кількість найманих працівників у галузі скотарства сільськогосподарських підприємств в 2022р. може збільшитися до 1335 осіб. Екологічний ефект від збільшення поголів'я великої рогатої худоби полягає у: 1) збільшенні виробництва органічних добрив з 82 до 160 тонн; 2) збільшенні площ сільськогосподарських угідь на яких застосовуються ґрунтозахисні технології виробництва – кормові сівоzmіни, пасовища, луки.

5. Невід'ємною умовою стабілізації та розвитку скотарства Миколаївської області є посилення співпраці сільськогосподарських товаровиробників між собою та з ПАТ «Миколаївський молочний завод» м. Миколаїв. Нарощування поголів'я корів у громадському секторі тваринництва області має відбуватися за активного сприяння молокопереробного заводу. Для останнього – це буде продовження роботи із оптимізації сировинної зони, спрямованої на мінімізацію транспортних витрат, спричинених необхідністю закупівлі молкосировини поза межами області у зв'язку із її дефіцитом на локальному (обласному) ринку.

6. Миколаївська область володіє демографічним потенціалом для розвитку сільських територій, однак вона його поступово втрачає. Не зважаючи на те, що

темп скорочення сільського населення даної вікової групи в регіоні – нижчий, ніж в цілому по країні, її частка у загальній структурі сільського населення скорочується швидше. Це свідчить про те, що в Миколаївській області у структурі сільського населення зростає частка літніх людей і людей похилого віку, а також зменшується кількість осіб працездатного віку - в регіоні відбувається поступове старіння населення сільських територій.

7. При збереженні існуючих тенденцій, через 25 років (2042р.) загальна кількість сільського населення обох статей у фертильному віці в Миколаївській області скоротиться вдвічі – до 85 тис. осіб, а його частка становитиме 35,5%. Тобто з десяти жителів сільських територій області лише троє будуть особами дітородного віку. Це означатиме, що відтворювальна спроможність демографічного потенціалу сільських територій регіону буде втрачена.

8. У п'ятірку найважливіших елементів соціальної інфраструктури сільських територій входять три складових соціально-побутової галузі (I-III місця) і дві складових соціально-культурної галузі (IV-V місця): I місце – обладнання житла гарячим водопостачанням; II місце – наявність лікарняних закладів та пересувного обладнання; III місце – наявність доріг з твердим покриттям; IV місце – наявність клубів, будинків культури; V місце – наявність спортивних споруд.

9. Миколаївська область має високий рівень туристично-рекреаційного потенціалу її сільських територій. Про це свідчить велика кількість історичних пам'яток, природних парків, штучних та природних водойм, садиб зеленого (сільського туризму) тощо, розміщених у сільській місцевості на території адміністративних районів області.

10. Найважливішим фактором розвитку та відтворення туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області є наявність зручних туристичних маршрутів, передусім автомобільних доріг із твердим покриттям у задовільному функціональному стані. Побудований нами автомобільний маршрут відвідування найвидатніших природних, історичних, культурних, рекреаційних та інших, потенційно цікавих, місць області, утворює

своєрідне туристичне «золоте кільце» Миколаївщини. Для початку його повноцінного функціонування необхідно провести ремонт дорожнього полотна та встановити відповідні дорожні інформаційно-вказівні знаки та знаки сервісу. Мінімальна сума, необхідна для поточного ремонту визначеного туристичного маршруту області становить 1006,7 млн. грн.

11. Ремонт визначених доріг по обґрунтованих транспортних маршрутах створить сприятливі умови не лише для реалізації туристично-рекреаційного потенціалу області. Доведення до нормального стану та підтримання функціональних характеристик доріг з твердим покриттям справлятиме також позитивний вплив на відтворення та розвиток виробничого й демографічного потенціалів сільських територій Миколаївської області. Тому впорядкування транспортної інфраструктури області має стати одним із ключових завдань розвитку регіону, вирішення якого може бути здійснене лише за умови об'єднання зусиль сільських (селищних), районних та обласної органів влади.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено на оновлених засадах теоретико-методичне обґрунтування актуальної наукової проблеми регіональні особливості формування та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій. У процесі дослідження сформовано низку висновків теоретичного, методичного та прикладного характеру, а саме:

1. У вітчизняному експертному середовищі домінують якісні характеристики при спробі визначення категорії «сільські території». Виходячи із того, що Україна задекларувала курс на європейську інтеграцію, доцільно звернутися до досвіду ЄС щодо класифікації міських та сільських територій. Згідно з останнім територія вважається сільською, якщо щільність населення, яке проживає на ній – менше, ніж 300 осіб на 1 км².

2. Ресурсний потенціал сільських територій – це фактичний та потенційний набір ресурсів природного, демографічного, туристично-рекреаційного і виробничого характеру, яким володіють і/або користуються спільноти, що проживають на сільських територіях країни й окремих її регіонів. Він складається із чотирьох найважливіших елементів: природно-ресурсний потенціал, демографічний потенціал, туристично-рекреаційний потенціал, виробничий потенціал.

3. Суспільні трансформації, які вплинули на зміну світогляду щодо сільського розвитку, за формою є реформуванням аграрного сектору економіки. В контексті останнього найважливішими реформами є земельна реформа та реформа децентралізації. За змістом – це процес переходу від традиційного (доходоцентристського) підходу до концепції сталого розвитку функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону.

4. Спільним для базових теорій регіонального розвитку є висновок про те, що досягнення високих соціально-економічних показників значною мірою залежить від якості управління, а не ресурсного потенціалу. Відрізняючись за фундаментальними підходами, теорії і концепції пропонують різні механізми

впливу на стан територій з урахуванням розміщення економічних об'єктів, їх взаємодії із зовнішнім середовищем, взаємодії і партнерства на місцевому рівні, людського потенціалу та ін. Таке уточнення домінуючих факторів регіонального розвитку є теоретико-методологічною основою реформи децентралізації.

5. Логіка узагальнення теоретико-методологічних підходів до дослідження сільських територій полягає у розробці методологічного підходу до формування механізму сталого розвитку сільських територій в умовах децентралізації. Він представляє собою послідовний процес. Його початок – створення відповідної інституційної бази – завершення реформи децентралізації та надання місцевим органам влади усієї повноти інструментів облаштування ввіреної їм території. Наступний етап - створення критичної маси професійних об'єднань за участі місцевих суб'єктів підприємницької діяльності із наданням переваги кооперативній формі; утворення на базі районних та обласних управлінь агропромислового розвитку державних адміністрацій відповідного рівня дорадчих, консультативних та сервісних служб. Завершальний етап - розробка програм розвитку конкретної сільської території за економічним, соціальним та екологічним напрямками.

6. При оцінці відтворення кожного із складових ресурсного потенціалу сільських територій регіону доцільно використовувати наступні показники: - земельного: обсяг внесених мінеральних добрив та частка площ, оброблених мінеральними добривами; обсяг внесених органічних добрив та частка площ, оброблених органічними добривами; вапнування кислих ґрунтів; гіпсування солоних ґрунтів; ґрунтозахисні способи обробітку; рівень розораності; частка пасовищ та сіножатей; частка кормового клину; довжина лісозахисних смуг; динаміка балансу поживних речовин в ґрунті; - демографічного: чисельність населення фертильного віку обох статей; коефіцієнт народжуваності на одну жінку фертильного віку; сумарний показник народжуваності; рівень смертності немовлят; середня очікувана тривалість життя при народженні; сальдо міграції; загальна чисельність населення; частка осіб у віці 60 років і старше; -

туристично-рекреаційного: кількість туристично-рекреаційних закладів; кількість місць у засобах розміщення; кількість туристів, обслугованих суб'єктами туристичної діяльності; іноземні туристи; туристи-громадяни України, які виїжджали за кордон; внутрішні туристи; кількість екскурсантів; прибуток із розрахунку на 1 місце у закладах розміщення; кількість працівників туристичної галузі; середня площа засобів розміщення; кількість підприємств ресторанного господарства; товарообіг підприємств ресторанного господарства; - виробничого: урожайність сільськогосподарських культур; виробництво тваринницької продукції; продуктивність праці; забезпеченість сільськогосподарського виробництва відповідними видами техніки; структура сільськогосподарських товаровиробників за категоріями господарств; виробництво комбікормів.

7. Досвід ЄС в управлінні розвитком сільських територій показує, що для України такий розвиток має включати два напрями заходів - внутрішню стабілізацію та адаптацію до зовнішніх впливів. Внутрішня адаптація передбачає збалансування економічної, соціальної та екологічної складових розвитку сільських територій через розвиток підприємництва в агропромисловому виробництві та забезпечення багатофункціональності сільської економіки; зближення рівнів розвитку сільських територій через покращення якості життя та створення сприятливих умов для збереження людського капіталу. Заходи з адаптації до зовнішнього впливу покликані підготувати сільські території до вступу України в ЄС.

8. Загальний дефіцит земельних ресурсів для виробництва окремих видів продовольства у Причорноморському районі становить 213741 га ріллі. Це 3,84% від загальної площі ріллі Миколаївської, Одеської і Херсонської областей. Найбільш дефіцитним видом продовольства є м'ясо та м'ясопродукти. Його дефіцит становить 110,3 тис. тонн. Для ліквідації дефіциту необхідно 181,3 тис. га ріллі (84,8% від загальної потреби землі для покриття розрахованого продовольчого дефіциту) відвести під виробництва кормової бази м'ясного тваринництва.

9. У регіонах Причорноморського економічного району внесення мінеральних та органічних добрив є нижчим, ніж у середньому по країні. Внесеної кількості добрив недостатньо для компенсації винесення поживних речовин з ґрунту урожаєм сільськогосподарських культур. Триваюча деградація ґрунтів загрожує безповоротними економічними, соціальними та екологічними збитками, які можуть спричинити не лише перехід областей Причорноморського району у статус депресивних вимираючих регіонів, але й загальну економічну кризу.

10. Населення дітородного віку (15-49рр.) скорочується як в абсолютному, так і відносному вираженні. Найшвидші темпи депопуляції чоловіків фертильного періоду серед причорноморських регіонів – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській. Найшвидші темпи депопуляції жінок фертильного періоду серед причорноморських регіонів, як і у чоловіків – в Миколаївській області, найнижчі – в Одеській. Це спричинено тим, що жіноча молодь переважно не бажає народжувати та виховувати дітей у сільській місцевості, пов'язуючи такі процеси із вищими ризиками для їх здоров'я і комфорту. Що зумовлено переважно незадовільними побутовими умовами та незадовільно якістю медичних послуг, особливо для жителів віддалених сільських населених пунктів.

11. Активізацію та поширення сільського зеленого туризму в Причорноморському економічному районі неможливо забезпечити без вирішення ключових проблем, що на сучасному етапі знижують ефект від диференціації операційної діяльності суб'єктів агросфери. Основними стримуючими чинниками є: незадовільний стан розвитку соціальної інфраструктури та технічних комунікацій (тепло-, водопостачання, наявність соціально-побутових об'єктів, необлаштованість сіл, транспортних мереж тощо); низький рівень життя сільського населення, що знижує потенційну привабливість для вітчизняних і зарубіжних туристів; недосконале чинне законодавство у галузі стандартизації, сертифікації, маркування «зелених» послуг, категоризації суб'єктів ринку туристичних послуг; низька якість послуг; низький рівень

інформаційно-маркетингового супроводження зеленого туризму; відсутність чіткої стратегії розвитку зеленого туризму на регіональному та державному рівнях.

12. Виробничий потенціал сільських територій Причорноморського економічного району у частині сільськогосподарського виробництва використовується не повністю. Резерви зростання продуктивності праці слід шукати в інтенсифікації землеробства. Передусім – це повне та збалансоване внесення необхідної дози мінеральних добрив. Поряд з цим не менш важливою проблемою є надмірна залежність землеробства Степової зони від погодних умов. У даному контексті найбільш критичним фактором є збитки, яких періодично зазнають землероби півдня в посушливі роки, обумовлені дефіцитом вологи. При збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції підвищується рівень використання виробничого потенціалу (продуктивність праці) сільських територій Причорноморського економічного району. Найвищий рівень еластичності між досліджуваними функцією і фактором спостерігається в Миколаївській області – при збільшенні частки сільськогосподарських підприємств у виробництві валової продукції на 1% виробництво валової продукції зростає на 335,4 грн. (на 1 особу). Найнижча еластичність – в Одеській області.

13. Результати економетричного моделювання показали, що найважливішими факторами, які впливають на рівень розвитку сільських територій регіону є: 1) виробництво тваринницької продукції. Даний фактор формує 33% варіації функціональної ознаки «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону»; 2) кількість сільського населення обох статей у фертильному віці. Даний фактор формує 21,95% варіації функціональної ознаки «частка сільського населення в загальній чисельності населення регіону». Отже, відтворення та розвиток складових виробничого і демографічного потенціалу є ключовою умовою сталого розвитку сільських територій регіону. Крім того складові із блоку туристично-рекреаційного

потенціалу сформували 11,8% впливу на варіацію функціональної ознаки. Це вказує на те, що вони мають значний потенціал до збільшення свого впливу.

14. У п'ятірку найважливіших елементів соціальної інфраструктури сільських територій входять три складових соціально-побутової галузі (I-III місця) і дві складових соціально-культурної галузі (IV-V місця): I місце – обладнання житла гарячим водопостачанням; II місце – наявність лікарняних закладів та пересувного обладнання; III місце – наявність доріг з твердим покриттям; IV місце – наявність клубів, будинків культури; V місце – наявність спортивних споруд.

15. Досягнення встановлених нормативів (на рівні 2017 року) частки сільського населення в загальній чисельності населення Миколаївської, Одеської та Херсонської областей Причорноморського району впродовж найближчих 5 років досягнути можливо лише у випадку найбільш сприятливих умов розвитку їх ресурсного потенціалу, що відповідають оптимістичному сценарію прогнозу та є економічно обґрунтованими.

16. Перехід від традиційного (доходоцентристського) підходу до концепції сталого розвитку функціональної спрямованості ресурсного потенціалу сільських територій регіону можливий лише при достатньому рівні відтворення природно-ресурсного та туристично-рекреаційного потенціалів. Лише так можна забезпечити гармонійне поєднання трьох складових сталого розвитку сільських територій регіону. Механізм впливу ресурсного потенціалу на сталий розвиток сільських територій регіону, побудований за аналогією із класичним механізмом у якому імпульс (спонукальний мотив) запускає рух агрегату через серію передавальних пристроїв (соціально-економічних зв'язків), що в кінцевому результаті, зумовлює наслідок – рух усієї системи (розвиток сільської території регіону).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2014). World Urbanization Prospects: The 2014 Revision, Highlights (ST/ESA/SER.A/352). URL: <http://esa.un.org/unpd/wup/Highlights/WUP2014-Highlights.pdf>
2. United Nations: Population Division. Percentage of Population at Mid-Year Residing in Urban Areas by Region, Subregion, Country and Area, 1950-2050. Available from: https://population.un.org/wup/Download/Files/WUP2018-F05-Total_Population.xls
3. Мудрак Р. П. Розвиток аграрного сектору виробництва та продовольче забезпечення населення: досвід США. *Вісник аграрної науки Причорномор'я*. 2009, Вип. 1. С. 108-115.
4. Булавка О. Г. Суцільна паспортизація сіл України – основа розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2013, №2. С. 77-80.
5. Рябоконт В. П. Тенденції і закономірності структурних змін робочої сили в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2010, №11. С. 118-121.
6. Milton C. Hallberg (2001). *Economic Trends in U. S. Agriculture and Food Systems Since World War II*. Iowa State University Press / Ames, 2001. 179p.
7. Косодій Р. П. Проблеми сільського розвитку в умовах глобалізації. *Економіка АПК*. 2009, № 4. С. 132-138.
8. Plessis, du V., Beshiri, R., Bollman, R. D. and Clemenson, H. (2002). Definitions of «Rural». Agriculture and Rural Working Paper Series Working Paper, No. 61. 43p.
9. OECD (1994) *Creating Rural Indicators for Shaping Territorial Policies* (Paris: OECD).
10. OECD (1996a) *Better Policies for Rural Development* (Paris: OECD).
11. OECD (1996b) *Territorial Indicators of Employment: Focusing on Rural Development* (Paris: OECD).

12. Michigan Technological University. Definitions, terms and concepts: Rural and rural development. Available from: http://pages.mtu.edu/~asmayer/rural_sustain/intro/Module1c.pdf

13. Dasgupta, P., J.F. Morton, D. Dodman, B. Karapinar, F. Meza, M.G. Rivera-Ferre, A. Toure Sarr, and K.E. Vincent, 2014: Rural areas. In: *Climate Change 2014: Impacts, Adaptation, and Vulnerability. Part A: Global and Sectoral Aspects. Contribution of Working Group II to the Fifth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change* [Field, C.B., V.R. Barros, D.J. Dokken, K.J. Mach, M.D. Mastrandrea, T.E. Bilir, M. Chatterjee, K.L. Ebi, Y.O. Estrada, R.C. Genova, B. Girma, E.S. Kissel, A.N. Levy, S. MacCracken, P.R. Mastrandrea, and L.L. White (eds.)]. Cambridge University Press, Cambridge, United Kingdom and New York, NY, USA, pp. 613-657.

14. Проект Закону України «Про планування території інфраструктури сільської місцевості». URL: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=34368&pf35401=134692>

15. Белей С. І. Проблемні аспекти дослідження змісту дефініції «сільська територія». *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Економіка і менеджмент»*. 2016, №17, С. 8-13.

16. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції розвитку сільських територій» від 23.09.2015р. №995-р. Офіційний вісник України. 2015, №78. С. 244.

17. Бойко В. В. Сільські території у формуванні економічної безпеки держави: теоретичний аспект. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. 2015, №11. С. 64-68.

18. Мельник С. І. *Соціально-економічні проблеми відтворення та ефективного використання ресурсного потенціалу села: монографія*. К.: ННЦ ІАЕ, 2004. 428 с.

19. Трегобчук В. М. Актуальні проблеми сталого розвитку сільських територій. Соціально-економічні проблеми розвитку українського села і

сільських територій. *Матеріали Зборів Всеукраїнського конгресу вчених економістів-аграрників*, Київ, 9–10 лист. 2005р. С. 69-76.

20. Павлов О. І. *Сільські території України: історична трансформація парадигми управління: монографія*. Одеса: Астропринт, 2006. 360с.

21. Прокопа І. В. Сільські території України: дослідження і регулювання розвитку. *Економіка України*. 2007, № 6. С. 50-59.

22. Славов В.П., Коваленко О. В. Економіко-енергетична система сталого розвитку сільських територій. *Вісник аграрної науки*. 2007, № 9. С. 68-71.

23. Лісовий А. В. *Державне регулювання розвитку сільських територій : монографія*. Київ: Дія, 2007. 400 с.

24. Якуба К. І. Трудовий потенціал сільських територій. *Вісник аграрної науки*. 2007, № 6. С. 72-75.

25. Малік М.Й. До питання сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2008, № 5. С. 51-58.

26. Гончаренко І.В. *Соціально-економічний розвиток сільських територій регіону: проблеми території та практики: монографія*. Львів: НАН України, Ін-т регіон. дослід., 2009. 370 с.

27. Кульганік О.М. Формування системи соціально-економічного розвитку сільських територій: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.07.02 «Економіка сільського господарства і АПК» Київ, 2010. 21 с.

28. Фільтенштейн Л.М. Соціально-економічний розвиток сільських регіонів України: автореф. дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Запоріжжя, 2010. 20 с.

29. Уркевич В. Ю. Про категорію «сталий розвиток сільських територій». *Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Сучасне земельне, аграрне, екологічне та природо ресурсне право: актуальні проблеми теорії та практики»*. Біла Церква, 21-22 травня 2010р. С. 3-9.

30. Ключник А.В. *Формування і розвиток економічного потенціалу сільських територій України: монографія*. Миколаїв: Дизайн та поліграфія, 2011. 468с.

31. Белевят О.А. Соціально-економічний розвиток сільських територій в умовах транзитивної економіки: автореф. дис. канд. екон. наук: спец. 08.00.03 економіка та управління національним господарством. Миколаїв, 2012. 20 с.
32. Грановська Л. М., Нижегородко К. С. Теоретичні підходи до формування категорій «сільські території» та «сільський регіон». *Збалансоване природокористування*. 2016, №1. С. 10-15.
33. Коробенко Р. І. Генезис поняття «сільські території» та його сутність. *Економіка АПК*, 2017, №3. С. 92-96.
34. Семенишин Х. М. Визначення поняття «сільські території»: соціально-економічний аспект. *Науковий вісник Національного університету податкової служби України (економіка, право)*. 2012, №4. С. 28-32.
35. Булавка О. Г. Теоретико-методичні та організаційні основи розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2016, №6. С. 104-109.
36. Дієсперов В. С. Сільські території як об'єкти організації економічної діяльності. *Економіка АПК*. 2014, №5. С. 56-64.
37. Павлов О. І. Сільський розвиток як результуюча функціонування сільських територій та аграрної сфери. *Економіка АПК*. 2013, №1. С. 77-82.
38. Pizzoli, E., Gong, X. (2007). *How to Best Classify Rural and Urban?* Available from: https://www.researchgate.net/publication/228466634_How_to_Best_Classify_Rural_and_Urban
39. Онисько С. М., Шматковська Т. О. Соціально-економічні умови функціонування особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2009, №12. С. 104-109.
40. Dijkstra L., Poelman H. *A harmonized definition of cities and rural areas: the new degree of urbanization*. Regional Working Paper 01/2014. Directorate-General for Regional and Urban Policy. 28p.

41. Грицаєнко Г. І. Аграрний ресурсний потенціал. *Науковий вісник Таврійського державного агротехнологічного університету*. 2012, №4. С. 107-113.
42. Капітанець Ю.О. Ефективність використання ресурсів аграрного виробництва. *Сталий розвиток економіки*. 2011, №7. URL: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/soc_gum/sre/2011_7/59.pdf
43. Маршалок М.С. Потенціал аграрного підприємства: наукові підходи до трактування. *Науковий вісник Київського національного аграрного університету*. 2010, №1. URL: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2010_154_1/10kom.pdf
44. Підлісецький Г. М., Толкач М. І. Підвищення ефективності використання ресурсного потенціалу аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2008, № 5. С. 65-66.
45. Ульянченко О. В. *Формування та використання ресурсного потенціалу в аграрній сфері: Монографія*. Х. : Харк. НАУ, 2006. 357 с.
46. Томашук І. В. Аналіз та статистика ресурсного потенціалу сільських територій аграрного сектору України. *Східна Європа: економіка, бізнес та управління*. 2017, Випуск 5(10). С. 160-166.
47. Коваль О.М. Оптимізація ефективності використання ресурсного потенціалу сільськогосподарських підприємств України. *Науковий вісник Київського національного аграрного університету*. 2010, №1. URL: http://www.nbuiv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnau/2010_154_1/10kom.pdf
48. Березюк Ю. Б. До питання аналізу сутності економічної категорії потенціалу. *Економіка АПК*. 2011, №1. С. 73-77.
49. Орлатій М. К., Величко А. Є. Формування ресурсного потенціалу сільських територій Дніпропетровської області. *Регіональне та муніципальне управління*. 2014, №5-6(7-8). С. 97-107.
50. Павлов О. І. Формування системи управління розвитком сільських територій. *Економіка АПК*. 2009, №12. С. 109-115.

51. Самойленко Т. Г. Ресурсний потенціал сталого економічного розвитку сільських територій. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Економічні науки*. 2015, Вип. 15, Частина 3. С. 39-42.
52. Васьківська К. В., Сембай І. В., Сікора О. А. Проблеми розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2009, №11. С. 117-121.
53. Бородіна О. М., Киризиук С. В., Риковська О. В. Теоретичні основи сільського розвитку на базі громад: капіталізація активів. *Економіка АПК*. 2011, №5. С. 153-160.
54. Бобровська Н. В, Чистякова К. С., Матковський Д. В. Теоретичні особливості відновлення ресурсного потенціалу аграрного сектора. *Наукові праці. Економіка*. 2017, Випуск 290, Том 302. С. 109-112.
55. Вишневська О. М. Формування збалансованого ресурсного потенціалу аграрного сектору. *Економічний часопис-XXI*. 2011, №3-4. С. 48-50.
56. Стегней М. І. Екологічні пріоритети розвитку сільських територій. *Економіка та держава*. 2015, №1. С. 17-21.
57. Васильцов Т. Г., Бойко В. В. Розвиток сільських територій як стратегічний пріоритет зміцнення економічної безпеки держави. *Стратегічні пріоритети*. 2015, №2. С. 58-62.
58. Веклин О. Категорія «природно-ресурсний потенціал» у суспільній географії. *Наукові записки*. 2016, №1. С. 9-19.
59. Данилишин Б. М., Дорогунцов С. І, Міщенко В. С. *Природно-ресурсний потенціал сталого розвитку України*. К.: ЗАТ «ШЧ ЛАВА», 1999. 86с.
60. Романчук К. І, Барський Ю. М. Категорія «природно-ресурсний потенціал» території у концепції сталого розвитку. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Географічні науки*. 2017, Випуск 6. С. 94-100.
61. *Ресурсний потенціал аграрної сфери: проблеми та завдання ефективного використання: аналітична доповідь* / Собкевич О. В, Русан В. М., Юрченко А. Д., Ковальова О. В., Жураковська Л. А. К.: НІСД, 2013. 76 с.

62. Піняга Н. О. Ресурсний потенціал сільськогосподарських підприємств у контексті сталого їх розвитку. *Інноваційна економіка*. 2013, №6. С. 103-106.
63. Жерибор Л. Л. Природні ресурси сільських територій як основа їх відтворення. *Наукові праці Кіровоградського національного технічного університету. Економічні науки*. 2011, вип. 20, ч. I. С. 89-94.
64. Дієсперов В. С. Земля як головний природний ресурс сільських територій і країни. *Економіка АПК*. 2010, №9. С. 102-109.
65. Дієсперов В. С. Використання земельних ресурсів сільських територій. *Економіка АПК*. 2014, №11. С. 48-56.
66. Альбещенко О. С. Теоретико-методичні аспекти раціонального використання земельно-ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка та управління національним господарством*. 2017, Випуск 16. С. 98-102.
67. Мудрак Р. П. Земельний фактор у контексті продовольчої безпеки України. *Збірник наукових праць Уманського державного аграрного університету*. 2008, Вип. 67. С. 88-97.
68. Довідник з агрохімічного та агроекологічного стану ґрунтів України / Б. С. Носко, Б. С. Прістер, М. В. Лобода та ін. К.: Урожай, 1994. 336 с.
69. Внесення мінеральних та органічних добрив (1990-2017). Державна служба статистики України. URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2018/sg/vmod/vmod1990-2017_u.zip
70. Лендел М. А. Селянські домогосподарства: соціально-економічні умови розвитку. *Економіка АПК*. 2012, №5. С. 178-179.
71. Гаврилко П. П. Стратегічні пріоритети відновлення та розвитку трудового потенціалу сільських територій. *Науковий вісник НЛТУ України*. 2016, Вип. 26.6. С. 201-206.
72. Указ Президента України «Про Основні напрями розвитку трудового потенціалу в Україні на період до 2010 року» №958/99 від 03.08.1999р. *Офіційний вісник України*. 1999, №31. С. 47.

73. Ломовських Н. О. Про сутність понять «трудовий потенціал» і «потенціал трудових ресурсів». *Вісник Харківського національного аграрного університету*. 2009, №5. С. 298-299.
74. Каленіна Н. В. Сутність категорії «трудовий потенціал підприємства». *Держава та регіони. Серія Економіка та підприємництво*. 2008, №3. С. 111-114.
75. Ядранський Д. М., Мішковець Л. В. *Трудовий потенціал в системі ринкових перетворень: монографія*. Дніпропетровськ: Моноліт, 2007. С. 11-13
76. Лузан Ю. Я. Соціально-трудовий потенціал. *Економіка АПК*. 2010, №1. С. 123-128.
77. Бажан І. І. *Трудовий потенціал України: формування та використання: монографія*. Донецьк: Юго-Восток, 2006. С. 6
78. Кафлевська С. Г. Оцінка демографічних чинників формування трудового потенціалу сільських територій. *Економіка АПК*. 2011, №12. С. 102-108.
79. Рябоконт В. П. Особливості формування аграрного ринку праці. *Економіка АПК*. 2012, №3. С. 90-95.
80. Транченко Л. В. Функціонування ринку праці в сільській місцевості. *Економіка АПК*. 2012, №3. С. 96-101.
81. Рябуха М. С. Про формування та використання кадрового потенціалу в сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2009, №10. С. 132-136.
82. Голій Н. П. Вплив структури доходів і витрат домогосподарств на рівень життя сільського населення. *Економіка АПК*. 2015, №6. С. 115-123.
83. Ковальова Г. В. Сутність домогосподарств в економічній системі. *Економіка АПК*. 2012, №12. С. 100-105.
84. Рябоконт В. П. Соціально-економічні проблеми зайнятості сільського населення. *Економіка АПК*. 2012, №12. С. 95-99.
85. Малиновський А. С. Кадрово-управлінський потенціал аграрних формувань. *Економіка АПК*. 2011, №7. С. 97-104.

86. Кареба М. І., Кареба О. С. Шляхи підвищення рівня зайнятості українського населення. *Економіка АПК*. 2011, №3. С. 128-132.
87. Булавка О. Г., Капінус М. Р. Шляхи підвищення життєвого рівня сільського населення. *Економіка АПК*. 2015, №9. С. 75-82.
88. Рябоконт В. П., Рарок Л. А. Розвиток соціальної інфраструктури сільських територій. *Економіка АПК*. 2016, №4. С. 56-65.
89. Ярова В. В. Проблеми зайнятості сільської молоді в Україні. *Економіка АПК*. 2012, №8. С. 82-86.
90. Соціологічні обстеження Інституту Горшеніна. *Коментарі*. 2011, №20. С. 18-23.
91. Рябоконт В. П. Матеріальні умови формування кадрового потенціалу села. *Економіка АПК*. 2010, №12. С. 109-113.
92. Ковалюк Б. І. Проблеми розвитку сільського підприємництва в Україні. *Економіка АПК*. 2010, №2. С. 130-134.
93. Франчук В. М. Розвиток сільських територій як запорука формування людського капіталу. *Економіка АПК*. 2011, №10. С. 124-128.
94. Збарська А. В. Підприємницька діяльність домогосподарств. *Економіка АПК*. 2012, №12. С. 146-131.
95. Крупа В. Р., Крупа О. М. Реалізація підприємницького потенціалу сільських територій: сучасні умови та перспективи. *Ефективна економіка*. 2018, №6. URL: http://www.economy.nayka.com.ua/pdf/6_2018/61.pdf
96. Кропивко М. М. Роль господарства населення у забезпеченні потреб людини. *Економіка АПК*. 2016, №4. С. 38-44.
97. Томашук І. В. Інвестиційний потенціал сільських територій: основні аспекти розвитку. *Сталий розвиток економіки*. 2018, №1. С. 140-149.
98. Талавиря М. П. Організаційно-економічний механізм державної підтримки розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2011, №11. С. 120-124.
99. Грицаєнко М. І. Соціальний капітал у становленні підприємницької мережі аграрної сфери України. *Економіка АПК*. 2017, №5. С. 58-64.

- 100 Залізко В. Д., Мартиненков В. І. Сутність інноваційного розвитку економіки сільських територій. *Економіка АПК*. 2016, №4. С. 66-74.
101. Малік М. Й. Підприємництво і розвиток сільських територій. *Економіка АПК*. 2016, №6. С. 97-103.
102. Малік М. Й., Забуранна Л. В. Сільський аграрний туризм як чинник розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2012, №5. С. 110-115.
103. Забуранна Л. В. Зарубіжний досвід розвитку сільського зеленого туризму. *Економіка АПК*. 2011, №6. С. 178-183.
104. Майстро С. В. Роль органів місцевого самоврядування в забезпеченні сталого розвитку сільських громад. *Публічне управління: теорія та практика*. 2011, №4. С. 155-160.
105. *Оцінка туристично-рекреаційного потенціалу регіону : монографія / за заг. ред.. В. Г. Герасименко. Одеса: ОНЕУ, 2016. 262с.*
106. Куліш І. М. Екологічний туризм як чинник розвитку сільських територій України. *Економіка АПК*. 2013, №2. С. 80-85.
107. Кудла Н. Є. Шляхи підвищення якості сільського туризму. *Економіка АПК*. 2012, №5. С. 116-122.
108. Кондра О. Р. Нарощування виробничого потенціалу сільських територій у контексті розвитку регіонального продовольчого ринку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015, Випуск 6. С. 550-555.
109. Бугайчук В. В., Грабчук І. Ф. Умови відродження виробничого потенціалу. *Матеріали IV Міжнародної науково-практичної конференції «Формування ефективної моделі розвитку підприємства в умовах ринкової економіки»*. 24-25 листопада 2016 р. Житомир. С. 28-30.
110. Мхитарян Е. Г., Кареба М. І. Регіональні особливості раціонального використання ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка і суспільство*. 2017, Випуск 13. С. 260-264.
111. Джувага В. Безпаспортне кріпацтво. *Тиждень*. 2008, №13(22). URL: <http://tyzhden.ua/Publication/3814>

112. Паспорт громадянина СРСР. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Паспорт_громадянина_СРСР
113. Юрчишин В. В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей. *Економіка АПК*. 2011, №2. С. 87-99.
114. Юрчишин В. В. Село і селяни України в системі історично і суспільно зумовлених вітчизняних національних цінностей. *Економіка АПК*. 2011, №3. С. 112-122.
115. Юрчишин В. В. До проблеми невідповідності суспільної долі сучасного вітчизняного селянства віковичним надбанням історично-селянського роду України. *Економіка АПК*. 2010, №1. С. 110-123.
116. Дієсперов В. С. Історична доля українського селянства. *Економіка АПК*. 2009, №12. С. 96-103.
117. Павлов О. І. Сутність теоретичних засад руралістики: понятійно-категоріальний апарат. *Економіка АПК*. 2016, №5. С. 30-37.
118. Хоменко А. *Населення України 1897-1927рр.* Харків: Центральне статистичне управління УСРР, 1927. 73с.
119. Нагаєв В. М., Саладей В. Н. Організаційно-правові форми аграрного господарювання у контексті збереження та розвитку українського села. *Економіка АПК*. 2012, №7. С. 9-14.
120. Інституціоналізм. Вікіпедія. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/Інституціоналізм>
121. Гаража О. П. Розвиток інституціоналізму в системі управління. *Економіка АПК*. 2017, №2. С. 54-61.
122. Прутська Т. Ю. Інституційне забезпечення розвитку підприємництва в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2015, №2. С. 93-100.
123. Кропивко М. Ф. Напрями реформування системи управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та розвитку євроінтеграційних процесів. *Економіка АПК*. 2016, №6. С. 26-36.

124. Болдирєва Л. М., Шеремет О. О. Розвиток інститутів агропродовольчого сектору економіки. *Економіка АПК*. 2017, №9. С. 52-56.
125. Пугачов М. І. Агарний сектор економіки України в умовах інституційних змін. *Економіка АПК*. 2017, №5. С. 12-18.
126. Мамчур В. А. Інституціональний капітал як конструкт розвитку аграрного ринку. *Економіка АПК*. 2016, №5. С. 93-105.
127. Скрипник А. В., Жемойда О. В., Андрющенко В. М. Аналіз структурних зрушень в аграрному бізнесі. *Економіка АПК*. 2016, №10. С. 22-29.
128. Онегіна В. М., Шибаєва Н. В. Інституційна основа аграрної політики: українські реалії й досвід США та ЄС. *Економіка АПК*. 2016, №1. С. 18-23.
129. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Інституціоналізація аграрного підприємництва: трансформація та ефективність. *Економіка АПК*. 2010, №7. С. 132-139.
130. Малік М. Й., Шпикуляк О. Г. Розвиток аграрного підприємництва в умовах інституціональних трансформацій. *Економіка АПК*. 2017, №2. С. 5-16.
131. Лузан Ю. Я., Лузан О. Ю. Інституціоналізм – наукова платформа для удосконалення державної аграрної політики. *Економіка АПК*. 2016, №2. С. 29-37.
132. Півторак В. С. Інституціональні особливості розвитку аграрного підприємництва. *Економіка АПК*. 2012, №8. С. 139-143.
133. Радченко О. Д. Інститут державної підтримки малих підприємств у сільському господарстві. *Економіка АПК*. 2011, №11. С. 60-66.
134. Россоха В. В., Шарапа О. М. Інституційне забезпечення управління господарською діяльністю аграрних підприємств. *Економіка АПК*. 2016, №10. С. 73-82.
135. Катигрובה О. В. Інституційні зміни на ринку праці в аграрному секторі економіки. *Економіка АПК*. 2012, №4. С. 53-59.
136. Малік М. Й. Інституціональні засади і розвиток соціального капіталу в аграрній сфері. *Економіка АПК*. 2012, №1. С. 182-184.

137. Шпикуляк О. Г., Мазур Г. Ф. Інституційні засади формування соціального капіталу в механізмі розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2014, №8. С. 63-68.

138. Мудрак Р. П. Координація ринкових зусиль сільськогосподарськими товаровиробниками, як чинник продовольчої безпеки країни. *Збірник наукових праць Вінницького національного аграрного університету*. 2014, Серія: Економічні науки. Вип. 4, Том 1. С. 138-146.

139. Васильчак С. В., Жидяк О. Р. Кооперація як складова розвитку українського села. *Економіка АПК*. 2009, №9. С. 34-38.

140. Нелеп В. М. Шляхи відродження українського села. *Економіка АПК*. 2013, №1. С. 125-129.

141. Рябоконт В. П. Розвиток сільських домогосподарств в умовах трансформації аграрного сектору економіки. *Економіка АПК*. 2013, №9. С. 12-20.

142. Рябоконт В. П. Проблеми формування соціально-економічних умов розвитку українського села. *Економіка АПК*. 2015, №9. С. 68-74.

143. Рибак Я. Я. Сільськогосподарська обслуговуюча кооперація як засіб розвитку особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2014, №9. С. 103-107.

144. Малік М. Й. Кооперація в агробізнесі. *Економіка АПК*. 2012, №6. С. 168-169.

145. Шиндирук І. П. Кооперація та корпоратизація в системі економічної співпраці господарюючих суб'єктів. *Економіка АПК*. 2016, №7. С. 54-59.

146. Кропивко М. Ф. Розвиток самоврядних господарських об'єднань в агропродовольчій сфері. *Економіка АПК*. 2009, №9. С. 21-26.

147. Цимбал В. О. Тенденції розвитку світового кооперативного руху. *Економіка АПК*. 2010, №12. С. 140-146.

148. Fulton, M., Hei, J., Fairbairn, B. The Changing Landscape of Cooperatives in North America. Papers presented at the *XIV International Economic History Congress*. Helsinki - Finland, 21-25 August 2006. PP. 32-35.

149. Зіновчук В. В. Чи підходить Україні європейська модель сільськогосподарської кооперації. *Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції «Кооперативні читання: 2014 рік»*. Житомир, 27-29 березня 2014 р. Ж.: Вид-во «Житомирський національний агроекологічний університет», 2014. С. 9-18.

150. Кириленко І. Г., Івченко В. Є. Економічні аспекти трансформації сільськогосподарського виробництва в Україні. *Економіка АПК*. 2017, №3. С. 21-28.

151. Молдаван Л. В., Крисанов Д. Ф., Удова Л. О. Роль кооперативів у подоланні сільської бідності. *Економіка АПК*. 2010, №11. С. 121-129.

152. Недільська Л. Сільськогосподарська кооперація в Україні: проблеми та перспективи розвитку. *Економіка АПК*. 2012, №5. С. 174-175.

153. *Як створити сільськогосподарський обслуговуючий кооператив*. Сприяння розвитку сільськогосподарських організацій в Україні ; за ред. Р. Блока. К. : TACIS, 2000. 14 с.

154. Thomas, F. Pour une cooperation agricol territorial. *XXIIeme Conference Internationale de Recherche Cooperative*. Paris – France, 19-22 Octobre 2006. 12p. Available from http://www.cuma.fr/sites/default/files/doc20_0.pdf

155. Пивовар П. В. Функціонування кооперативів зі спільного використання сільськогосподарської техніки: досвід Франції. *Економіка АПК*. 2012, №8. С. 130-134.

156. Малік М. Й. Формування та розвиток кооперативних відносин в аграрній сфері економіки України. *Економіка АПК*. 2014, №7. С. 76-82.

157. Шебанін В. С., Шевченко Т. В. Розвиток кооперації в АПК: проблеми та напрями їх подолання. *Економіка АПК*. 2013, №2. С. 9-12.

158. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, №30. С. 141.

159. Цивільний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, №№40-44. С. 356.

160. Господарський кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2003, №18, №19-20, №21-22. С. 144.
161. Податковий кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2011, №13-14, №15-16, №17. С. 112.
162. Земельний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002, №3-4. С. 27.
163. Закон України «Про сільськогосподарську кооперацію» №5495-VI від 20.11.2012. *Відомості Верховної Ради України*. 2013, №50. С. 698.
164. Закон України «Про кооперацію» №16-рп/2004 від 11.11.2004р. *Відомості Верховної Ради України*. 2004, №5. С. 35.
165. Малік М. Й. Оцінка перспектив розвитку сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Економіка АПК*. 2012, №7. С. 3-8.
166. Шинкаренко М. С. Економіко-правові особливості діяльності сільськогосподарських обслуговуючих кооперативів. *Економіка АПК*. 2014, №4. С. 70-77.
167. Петер М. В. Транспарентність як системно-функціональний феномен демократичного принципу управління сільськогосподарського обслуговуючого кооперативу. *Економіка АПК*. 2014, №5. С. 71-76.
168. Корінець Р. Я., Малік М. Й. Інформаційне забезпечення сільськогосподарської обслуговуючої кооперації в Україні. *Економіка АПК*. 2016, №8. С. 61-70.
169. Рарок О. В. Розвиток малих підприємств на селі. *Економіка АПК*. 2013, №12. С. 31-39.
170. Закон України «Про особисте селянське господарство» №191-VIII від 12.02.2015р. *Відомості Верховної Ради України*. 2015, №21. С. 133.
171. Малік М. Й., Заяць В. М. Теоретичні засади та напрями трансформації особистих селянських господарств. *Економіка АПК*. 2013, №5. С. 87-95.
172. Зубар І. В. Розвиток малих форм господарювання в регіоні. *Економіка АПК*. 2014, №11. С. 106-114.

173. Пасхавер Б. Й. Малі форми аграрного виробництва. *Економіка АПК*. 2013, №11. С. 18-27.
174. Кириленко І. Г. Проблеми українського села та їх вирішення у контексті аграрних трансформацій. *Економіка АПК*. 2010, №7. С. 24-31.
175. Чаянов А.В. *Организация крестьянского хозяйства*. Е.: Деловая книга, 2015. 363 с.
176. Збарська А. В. Малі форми господарювання сільських поселень України і екологія. *Економіка АПК*. 2011, №1. С. 130-133.
177. Прокопа І. В. Інтеграція товарних селянських господарств у ринкову систему функціонування аграрного сектору: загальні засади та першочергові кроки. *Економіка АПК*. 2013, №10. С. 16-23.
178. Збарський В. К., Канінський М. П. Усасть селянських домогосподарств у процесах кооперації та агропромислової інтеграції. *Економіка АПК*. 2011, №12. С. 87-92.
179. Зіновчк В. В. *Кооперативна ідея в сільському господарстві України і США*. К.: Логос, 1996. 224 с.
180. Березівський П. С. Трансформаційні процеси в розвитку сільськогосподарських підприємств регіону. *Економіка АПК*. 2011, №4. С. 93-99.
181. Збарський В. К., Волошин О. О. Проблеми кооперування малих форм господарювання на селі. *Економіка АПК*. 2012, №8. С. 62-66.
182. Микитюк В. М. Організація особистих селянських господарств у кооперативи: світовий досвід і можливості для України. *Економіка АПК*. 2014, №5. С. 93-101.
183. Березін О.В. *Проблеми формування продовольчого ринку України*. К.: Вища школа, 2002. 212 с. (Монографія).
184. Чопенко В. Як Чиполліно помирився із сеньйором Помідором. Чи прислужиться Україні італійський досвід організації гуртових продовольчих ринків? *Дзеркало тижня*. 2006, №30. С. 11.

185. Міненко М. А. Кооперативні об'єднання Німеччини як основа для формування соціально-економічного середовища. *Економіка АПК*. 2013, №7. С. 113-119.
186. Попадюк О. М. Розвиток інфраструктури аграрного ринку як складової системи механізмів підтримки і стимулювання підприємництва. *Економіка АПК*. С. 75-80.
187. Савчин І. З. Концепції та теорії регіонального розвитку в контексті взаємовідносин «Регіон-країна». *Український журнал прикладної економіки*. 2016, Том 1, №4. С. 101-108.
188. Пельтек Л. В. *Розвиток регіональної промислової політики держави: теорія, методологія, механізми: [монографія]*. Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. 268 с.
189. Реутов В. Є., Головченко Н. З. Генезис теоретичних поглядів на регіон та регіональний розвиток. *Економіка та держава*. 2010, №3. С. 17-22.
190. Thünen von J., H. *Der Isolierte Staat in Beziehung auf Landwirtschaft und Nationaloekonomie*. Jena: Verlag von Gustav Fisher, 1910. 678p.
191. Launhardt W. *Theorie der Kommerziellen Trassierung der Verkehrswege*. *Zeitschrift des Hannoverschen Architektenund Ingenieurvereins*. Hannover. 1872, T. 18. P. 522.
192. Блауг М. Теорія розміщення промислових підприємств Вебера. *Економічна думка в ретроспективі = Economic Theory in Retrospect*. М.: Справа, 1994. С. 578-580. XVII, 627 с.
193. Christaller, W. *Central Places in Southern Germany*. Prentice Hall, Englewood Cliffs, New Jersey, 1966. (Translated by Carlisle W. Baskin)
194. Kuby, M. A *Location-Allocation Model of Lösch's Central Place Theory: Testing on a Uniform Lattice Network*. *Geographical Analysis*, 1989. PP. 316–337.
195. Hägerstrand, T. *Innovation diffusion as a spatial process*. Postscript and translation by Allan Pred; translated with the assistance of Greta Haag. Chicago: University of Chicago Press, 1967.

196. Перру Ф. Экономическое пространство: теория и приложения. *Пространственная экономика*. 2007, № 2. С. 57-64.
197. Дегтярова І. Теорії регіонального розвитку та їх еволюція як основа сучасного регіонального управління. *Вісник Національної академії державного управління*. 2010, № 4. С. 141-148.
198. Ліба Н. С. Систематизація теорій регіонального розвитку в еволюційному порядку. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2016, Серія Економіка. Випуск 2(26). С. 137-142.
199. Остром Е. *Керування спільним. Еволюція інституцій колективної дії*; пер. з англ. Монтян Т. К. : Наш час, 2012. 398 с
200. Нелеп В. М., Фурсенко М. І., Висоцька О. М., Фурсенко І. М. Про питання управління спільними ресурсами на селі у світлі світових досліджень. *Економіка АПК*. 2014, №10. С. 92-98.
201. Островський І. А., Гармаш А. С. Децентралізація як стратегічний напрямок розвитку економіки України. *Інтернет-конференція ХНУМГ ім. О. М. Бекетова «Економіко-правові аспекти державно-приватного партнерства в умовах децентралізації економіки України»*. 2017. URL: <http://ojs.kname.edu.ua/index.php/area/article/view/1512>
202. Малиновський В. Підходи щодо організації влади на первинному рівні публічного управління України. *Вісник національної академії державного управління при Президентові України*. 2010, №3. С. 169-177.
203. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні» №333-р від 01.10.1014р. *Офіційний вісник України*. 2014, №30. С. 18.
204. Закон України «Про співробітництво територіальних громад» №1508-VII від 17.06.2014р. *Відомості Верховної ради України*. 2014, №34. С. 1167.
205. Закон України «Про добровільне об'єднання територіальних громад» №157-VIII від 05.02.2015р. *Відомості Верховної ради України*. 2015, №13. С. 91.
206. Стоянець Н. В. Типологізація регіонів як інструмент процесу прогнозування. *Економіка АПК*. 2014, №12. С. 21-28.

207. Мироненко М. Ю. Теоретичні основи управління розвитком регіону. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2011, Вип. 1(8). С. 204-207.
208. Дієсперов В. С. Сільські громади та адміністративно-територіальна реформа. *Економіка АПК*. 2015, №1. С. 56-63.
209. Іртищева І. О., Хвесик Ю. М., Стегней М. І. Децентралізація системи управління в забезпеченні сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2015, №4. С. 64-70.
210. Губені Ю. Е., Коверко Ю. А. Розвиток особистих селянських господарств в умовах адміністративної децентралізації. *Економіка АПК*. 2017, №1. С. 68-73.
211. Войтик О. Особливості державного управління регіональним розвитком: теоретичні аспекти. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2017, вип. 1(32). С. 21-26.
212. Мороз О. О., Семцов В. М. Місцеве самоврядування в Україні: фактори стримування. *Економіка АПК*. 2012, №3. С. 23-29.
213. Вовк І. С. Роль бюджетного федералізму в регулюванні соціально-економічного розвитку регіонів. *Економіка АПК*. 2011, №4. С. 65-70.
214. Булавка О. Г., Ставничка Л. А. Місцеві бюджети – основа розвитку сільських громад. *Економіка АПК*. 2014, №7. С. 127-132.
215. Кропивко М. Ф., Ксенофонтов М. М., Хміль Н. В. Напрями удосконалення державного управління аграрним сектором в умовах децентралізації влади та дерегуляції господарської діяльності. *Економіка АПК*. 2015, №3. С. 5-14.
216. Малиновський А. С., Підгородецький Д. О. Роль ініціативи громади в розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2012, №9. С. 70-76.
217. Жук В. М. Неформальні інститути селянства у моделюванні реформ та аграрної політики: теорія і практика. *Економіка АПК*. 2017, №9. С. 5-18.
218. Кальна-Дубінюк Т. П., Бесчастна М. В. Соціальне партнерство в сільській місцевості з використанням потенціалу дорадчих служб. *Економіка АПК*. 2015, №7. С. 71-76.

219. Малік М. Й., Забуранна Л. В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації влади. *Економіка АПК*. 2017, №7. С. 5-14.
220. Лупенко Ю. О. Стан та перспективи сталого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2017, №6. С. 7-10.
221. Хвесик М. А. Оцінка регіональних особливостей локалізації основних показників розвитку продуктивних сил України. *Економіка АПК*. 2010, №6. С. 17-30.
222. Портер М. *Стратегія конкуренції: методика аналізу галузей і діяльності конкурентів*; пер. з англ. Олійника А., Скільського Р. К.: Основи, 1997. 390с.
223. Музичук М. М. Роль кластерних утворень у розвитку вітчизняної аграрної економіки. *Економіка АПК*. 2014, №1. С. 142-145.
224. Божидарнік Т. В. Кластерний підхід як потужний інструмент стимулювання розвитку сільського господарства. *Економіка АПК*. 2011, №11. С. 133-138.
225. Кропивко М. Ф. Організація та планування комплексного розвитку агропромислового виробництва і сільських територій в умовах децентралізації владних повноважень. *Економіка АПК*. 2014, №7. С. 109-121.
226. Кропивко М. Ф. Підвищення конкурентоспроможності та соціальної спрямованості агропромислового виробництва на основі розвитку кластерних систем. *Економіка АПК*. 2013, №3. С. 3-15.
227. Павлов О. І. Агроекономічний, фізико-економічний, соціо-економічний та руралістичний підходи до дослідження сільських територій. *Економіка АПК*. 2016, №1. С. 56-62.
228. Павлов О. І. Різновиди сільських територій та їхні функціональні моделі. *Економіка АПК*. 2011, №10. С. 116-123.
229. Ксьонова О. В. Соціо-економіка як основа стратегії розвитку сільського господарства. *Економіка АПК*. 2013, №6. С. 103-106.

230. Юрчишин В. В. До проблеми системної переорієнтації розвитку агросфери на засадах соціоекономіки. Науково-прикладні аспекти. *Економіка АПК*. 2013, №11. С. 6-17.

231. Єрмолаєв А., Клименко І., Ємець В., Таран С. *Аграрний сектор України: тенденції, суб'єкти, перспективи реформування*. Київ: Інститут стратегічних досліджень «Нова Україна», 2015. 28 с.

232. Пілявський В. І. Розвиток та діяльність агрохолдингів в Україні. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2010, №1. С. 206-215.

233. Мороз О. В., Семцов В. М., Кукель Г. С., Мандзюк Н. Ф. Деякі оцінки діяльності агрохолдингів на фоні інших типів сільськогосподарських підприємств. *Економічний аналіз*. 2015, том 21, №2. С. 163-168.

234. Український клуб аграрного бізнесу. *Агрохолдинги України 2016*. URL:

http://ucab.ua/files/Survey/Largest_Agriholdings/Holdings_2016%20_demo.pdf

235. Збарський В. К. Сталий розвиток сільських територій: проблеми і перспективи. *Економіка АПК*. 2010, №11. С. 129-136.

236. Самофатова В. А. Методологія управління сталим розвитком агропродовольчої сфери регіону в умовах децентралізації влади. *Економіка АПК*. 2017, №6. С. 86-93.

237. Мудрак Р. П. та ін. Сталий розвиток агропродовольчої системи України: суть та практичне значення. *Сталий розвиток та безпека агропродовольчої сфери України в умовах глобалізаційних викликів: монографія*; за ред. О. І. Павлова. Одеса: Астропринт, 2012. С. 105-121.

238. Білорус О. Г., Лук'яненко Д. Г. та ін. *Глобалізація і безпека розвитку: Монографія*. К.: КНЕУ, 2001. 733 с.

239. Сігайов А. О. Концептуальні аспекти парадигми сталого розвитку аграрної сфери. *Економіка АПК*. 2012, №6. С. 106-109.

240. Могильний О. Реалії та парадокси аграрної політики. *Економіка України*. 2008, № 12. С. 41.

241. Якубів В. М. Механізм забезпечення сільського розвитку в умовах циклічності. *Економіка АПК*. 2009, №11. С. 125-130.
242. Ткачук В. А. Обґрунтування моделі соціально-економічного розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2015, №7. С. 76-84.
243. Павлов О. І. Сільські території як об'єкт суспільних інтересів. *Економіка АПК*. 2011, №3. С. 123-128.
244. Малік М. Й., Хвесик М. А. Сталий розвиток сільських територій на засадах регіонального природокористування та екологічнобезпечного агропромислового виробництва. *Економіка АПК*. 2010, №5. С. 3-12.
245. Мармуль Л. О., Ігнатенко М. М. Соціально-економічні особливості розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2011, №7. С. 122-129.
246. Губені Ю. Е., Поліщук П. О. Комплексний підхід до стійкого розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2009, №10. С. 127-131.
247. Соколова А. О., Ратошнюк Т. М. SWOT-аналіз як дієвий інструмент процесу формування продуктивної зайнятості сільського населення. *Економіка АПК*. 2014, №1. С. 57-64.
248. Лісовий А. Визначення депресивних сільських територій на рівні адміністративних районів України. *Економіка України*. 2008, №9. С. 38-45.
249. Халімон В. Л. Шляхи подолання депресивного стану сільських територій в системі розвитку регіонального АПК. *Економіка АПК*. 2015, №8. С. 104-110.
250. Барановський М. О. Методологічні засади аналізу процесів регіональної репресивності. *Збірник наукових праць «Часопис соціально-економічної географії»*. 2008, вип. 5(2). С. 61-68.
251. Дем'янишина О. А. Оцінка рівня ефективності сучасного механізму організації розвитку сільських територій. *Економіка АПК*. 2012, №3. С. 144-149.
252. Борщевський В., Магас В., Цимбаліста Н. *Потенціал розвитку і перспективи відродження сільських територій в умовах сучасних реформ: науково-аналітична доповідь*. Львів: НАН України ДУ «Інститут регіональних досліджень ім. М. І. Долішнього НАН України», 2017. 44с.

253. Ігнатенко М.М. Соціальна відповідальність бізнесових структур у діяльності харчових підприємств. *Економіка АПК*. 2015, № 3. С. 65-69.
254. Мармуль Л. О. Методичні підходи до розвитку сільських територій на засадах децентралізації. *Економіка АПК*. 2016, №7. С. 80-86.
255. Котикова О. І. Моніторинг та оцінка сталості розвитку сільськогосподарського землекористування регіонів України. *Економіка АПК*. 2017, №5. С. 24-32.
256. Кальна-Дубінюк Т. П. Методичні аспекти надання дорадчих послуг та їх економічна характеристика. *Економіка АПК*. 2012, №9. С. 111-116.
257. Терещенко В. К., Морозюк Н. В. Напрями професіоналізації органів місцевого самоврядування сільських територій. *Економіка АПК*. 2014, №9. С. 52-56.
258. Ланченко Є. О., Ткачук В. А. Оцінка розвитку сільських територій як критерій ефективності праці персоналу органів управління. *Економіка АПК*. 2011, №4. С. 119-123.
259. Долгіх Я. В. Метод ДЕА при оцінці основних ресурсних показників сільськогосподарських підприємств регіону. *Економіка АПК*. 2016, №11. 55-59.
260. Дмитрук Б. П. Аналіз ефективності використання ресурсів галузі рослинництва сільськогосподарських підприємств Черкаської області з використанням методу Data Envelopment Analysis (DEA). *Вісник Східноєвропейського університету економіки і менеджменту*. 2012, вип. 1. С. 138-147.
261. Emrouznejad, A., Parker, B., Tavares, G. (2008). Evolution of researching efficiency and productivity: A survey and analysis of the first 30 years of scholarly literature in DEA. *Journal of Socio-Economic Planning Science*. 42, 3. 151-157.
262. Бобровська Н.В. Теоретичні аспекти зрівноваженого розвитку природно-ресурсного потенціалу аграрного сектора регіону. *Матеріали 13-ої щорічної всеукраїнської наукової конференції «Екологічний менеджмент у загальній системі управління»* м. Суми, 17-18 квітня 2013 р. Суми : СумДУ, 2013. С. 16-19.

263. Сидорук Б. О., Довгань О. М. Особливості проведення оцінки використання природно-ресурсного потенціалу агросфери на регіональному рівні. *Збірник наукових праць Подільського державного аграрно-технічного університету*. 2016, вип. 24, ч. 3. С. 201-210.

264. Хвесик М. А., Бистряков І. К., Левковська Л. В., Пилипів В. В. *Сталий розвиток: світоглядна ідеологія майбутнього*. К.: ДУ «Інститут економіки природокористування та сталого розвитку НАН України», 2012. 465с.

265. Хвесик М. А., Хвесик Ю. М. Сталий розвиток територій як основа стратегії розвитку аграрного сектору. *Економіка АПК*. 2013, №1. С. 66-76.

266. *Природно-ресурсна сфера України: проблеми сталого розвитку і трансформацій*; під ред. Б.М.Данилишина. К. : Нічлава, 2006. 704 с.

267. Россоха В. В. Методичні підходи до оцінювання і використання потенціалу природних ресурсів в аграрній сфері економіки. *Економіка природокористування*. 2009, №3. С. 83-96.

268. Малиш Н. А. Структурні показники та економічна оцінка природно-ресурсного потенціалу України. *Державне управління: теорія та практика*. 2013, №1. URL: <http://academy.gov.ua/ej/ej17/PDF/11.pdf>

269. Бурлака Н. І. Світовий досвід використання земельних ресурсів сільськогосподарського призначення. *Економічні науки. Серія: Облік і фінанси*. 2012, №9. С. 142-149.

270. *Статистичний щорічник України за 2016 рік*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 611с.

271. Хвесик М.А. Стратегічні перспективи раціоналізації землекористування в контексті соціально-економічного піднесення України. *Економіка АПК*. 2009, № 3. С. 24–29.

272. Галушко В.П., Білик Ю. Д., Даниленко А. С. *Формування ринку землі в Україні*. К.: Вид-во «Урожай», 2006. 277 с.

273. Місевич М. А. Використання земельних ресурсів як чинник забезпечення потенційної конкурентоспроможності високотоварних сільськогосподарських підприємств. *Агросвіт*. 2015, №24. С. 15-19.

274. Рушак В. М. Сучасний стан забезпеченості та рівня використання земельних ресурсів в особистих селянських господарствах. *Інноваційна економіка*. 2015, №1. С. 91-98.

275. Бородіна О. М., Прокопа І. В., Юрчишин В. В. *Теорія, політика та практика сільського розвитку*. К.: НАН України, Інститут економіки та прогнозування, 2010. 376с.

276. Баб'як Г. П. Демографічні чинники та їх вплив на відтворення трудового потенціалу України. *Соціально-трудова відносина: теорія та практика*. 2014, № 1. С. 362-366.

277. Шило К. М. Демографічні передумови формування трудового потенціалу України. *Вісник Бердянського університету менеджменту і бізнесу*. 2011, №2. С. 110-116.

278. Говорко О. В. Сутність демографічного потенціалу: проблеми теорії та практики. *Економічний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2017, вип. 2. 68-74.

279. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Концепції демографічного розвитку на 2005-2015 роки» №724-р від 08.10.2004р. *Офіційний вісник України*. 2004, №41. С. 32.

280. Пирожков С. І. Демографічний фактор у глобальній стратегії розвитку України. *Демографія та соціальна політика*. 2004, № 1-2. С. 5-20.

281. Крупін В. Є., Максименко А. О., Злидник Ю. Р. Соціально-демографічний потенціал сільських територій Західного регіону: проблеми формування та шляхи реалізації. *Регіональна економіка*. 2014, №3. С. 181-191.

282. Мартинова Л. Б. Сучасний стан відтворення соціально-демографічного потенціалу в контексті реалізації євроінтеграційних прагнень України. *Економіка розвитку*. 2016, №4. С. 22-33.

283. Залізко В. Д. Індексний метод в оцінці благоустрою сільських територій. *Економіка АПК*. 2015, №1. С. 64-69.

284. Методологічні підходи до оцінки рівня та якості життя сільського населення. *Економіка АПК*. 2013, №8. С. 57-62.

285. Матвієнко Т. В. Моделювання та розробка методів проведення оцінки природно – ресурсних факторів для розвитку екологічного туризму (на прикладі Херсонської області). *Інформаційні технології в освіті, науці та виробництві*. 2014, вип. 4. С. 126-137.

286. Шашкова Н. І., Грицина В. В. Особливості інтегральної оцінки туристично-рекреаційного потенціалу регіону. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2017, вип. 22, ч. 2. С. 72-77.

287. Бутко М. П., Шабардіна Ю. В. Методичні аспекти оцінки рекреаційного потенціалу регіону. *Агросвіт*. 2011, №1. С. 10-17.

288. Горун В. Оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу території Одеської області. *Вісник Львівського університету. Серія географічна*. 2013, вип. 43, ч. 1. С. 24-31.

289. Кузик С. П. До питання економічної оцінки природних рекреаційно-туристичних ресурсів. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2010, вип. 519-520: Географія. С. 131-134.

290. Шелеметьєва Т. В. Узагальнення підходів до оцінювання туристично-рекреаційного потенціалу країни (регіону). *Вісник економічної науки України* 2018, №1. С. 187-190.

291. Полтавець А. М. Рекреаційний потенціал Київської області. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2015, №4. С.72-81.

292. Яковчук О. В. Оцінка туристичного потенціалу України. *Географія та туризм*. 2010, вип. 10. С. 57-65.

293. Дащук Ю. Є. Методичний підхід до оцінки рівня розвитку рекреаційного потенціалу регіону. *Економічний аналіз*. 2013, том 14, № 1. С. 64-70.

294. Михаліченко Г. І. Туристичний потенціал: методи оцінювання та інноваційний розвиток. *Проблеми економіки*. 2013, № 1. С. 115-123.

295. Athanopoulos, G., Hydman, R. J. (2006). *Modeling and forecasting Australian domestic tourism*. Melbourne: Department of Econometric and Business Statistics, Monash University, 2006.

296. Забалдіна Ю. Б., Ліщинський О. Л. Дві адаптивні моделі короткострокового прогнозування туристичних потоків. *Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право)*. 2006, №1. С. 406-410.
297. Іванова К. О. Методологія та проблематика комплексного оцінювання рекреаційно-туристичних ресурсів. *Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища*. 2017, вип. 19. С. 338-342.
298. Мельник В., Погріщук О. Економічний потенціал розвитку сільських територій в умовах євроінтеграційних процесів: перспективи зміцнення. *Вісник Тернопільського національного економічного університету*. 2017, №3. С. 38-48.
299. Крупін В. Є., Максименко А. О. Проблеми реалізації соціально-економічного потенціалу депресивних сільських територій (на прикладі Старосамбірського району Львівської області). *Вісник Львівської комерційної академії. Серія економічна*. 2013, вип. 43. С. 90-95.
300. Мхитарян Е. Г., Кареба М. І. Регіональні особливості раціонального використання ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка та управління національним господарством*. 2017, вип. 13. С. 260-264.
301. Притула Х. М., Залуцький І. Р. Підходи до оцінки потенціалу розвитку сільських територій. *Науковий вісник Мукачівського державного університету*. 2015, вип. 2, ч. 2. С. 182-188.
302. Залуцький І. Р. Прикладні аспекти оцінки виробничого потенціалу сільських територій у сфері сільськогосподарської діяльності. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014, вип. 4. С. 91-98.
303. Кондра О. Р. Нарощування виробничого потенціалу сільських територій у контексті розвитку регіонального продовольчого ринку. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015, №6. С. 550-555. URL: <http://global-national.in.ua/archive/6-2015/111.pdf>
304. Калачевська Л. І. Тенденції розвитку сільських територій в економічно розвинутих країнах в умовах глобалізації. *Економіка та управління національним господарством*. 2018, №3. С. 19-25.

305. Панасюк О. Ю. Міжнародний досвід розвитку сільських територій в умовах децентралізації влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015, №23. С. 120-123.

306. *Сільський розвиток у Європі*. URL: http://www.eastagri.org/publications/pub_docs/Mantino.pdf

307. Council Regulation (EC) № 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD). *Official Journal of the European Union*. 2005, 21 October, Vol. 48. P. 1-40.

308. Гилка М. Д. Розвиток сільських територій України у контексті євроінтеграційних процесів. *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015, вип. 4. С. 124-129. URL: <http://global-national.in.ua/archive/4-2015/27.pdf>

309. European Commission, Agriculture and Rural Development (2011). The future of CAPmarket measures. «*Agricultural Policy Perspectives Briefs*» Brief no. 3, p.9.

310. Тивончук С. В., Тивончук Я. О., Павлоцька Т. П. Типологія Спільної аграрної політики ЄС як передумова адаптації аграрного сектору України до євроінтеграційних процесів. *Економіка АПК*. 2015, №6. С. 77-84.

311. European Commission. Agriculture and Rural Development (2012). «*CAP post-2013: Graphs and figures*»: FAOSTAT, 2012; WDI, 2012. Available from <http://ec.europa.eu/agriculture/cap-post-2013/graphs/>.

312. European Commission (2011). «*Proposal for a REGULATION OF THE EUROPEAN PARLIAMENT AND OF THE COUNCIL on support for rural development by the European Agricultural Fund for Rural Development (EAFRD)*», COM (2011) 627 final/2. Brussels. 143 p.

313. Попова О. Л. Нові пріоритети Спільної аграрної політики ЄС на 2014-2020 роки: стратегічні орієнтири для розвитку агросфери України. *Економіка АПК*. 2013, №12. С. 89-96.

314. ЕС: в 2014-2020 pp. – з новою, справедливою аграрною політикою. URL: <http://agroconf.org/content/es-v-2014-20-gg-s-novoy-spravedlivoy-agrarnoy-politikoy>.

315. Прокопчук О., Усюк Т. Європейська модель інвестиційного забезпечення політики сільського розвитку. *Agricultural and Resource Economics: International Scientific E-Journal*. 2016, Vol. 2, no 4. С. 150-160. URL: https://www.google.ru/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=11&cad=rja&act=8&ved=2ahUKEwjok_u0udHeAhVEISwKHeGiDO84ChAWMAB6BAgJEA&url=https%3A%2F%2Fare-journal.com%2Fare%2Farticle%2Fdownload%2F73%2F78&usg=AOvVaw1FM90YdDErxHq7jOG12vb

316. Щербань І. Ю. Сільська Америка: регіональні особливості. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2010, вип. 91, ч. I. С. 85-88.

317. Демянишина О. А. Міжнародний досвід розвитку сільських територій: уроки для України. *Економіка АПК*. 2010, №9. С. 114-120.

318. Недбалюк О. П. Міжнародний досвід організації розвитку сільських територій та можливості його застосування в Україні. *Економіка і суспільство*. 2017, вип. 9. С. 89-94.

319. USDA (2011). *Advancing Renewable Energy*. 32p. Available from [https://www.usda.gov/energy/maps/resources/brochure/\\$file/renewable_energy_brochure.pdf](https://www.usda.gov/energy/maps/resources/brochure/$file/renewable_energy_brochure.pdf)

320. Прутська О. О., Ткачук О. М. Досвід США у використанні альтернативної енергії в сільському господарстві США. *Збірник наукових праць ВНАУ*. 2012, №1, том 2. С. 3-9.

321. Васильців Т. Г., Бойко В. В. Світовий досвід розвитку сільських територій в контексті державної політики забезпечення економічної безпеки. *Науковий вісник Полісся*. 2016, №3. С. 15-21.

322. Попова О. Л. Розвиток багатофункціонального сільського господарства: досвід Німеччини. *Економіка і прогнозування*. 2015, № 2. С. 148-158.

323. Сава А. Європейський досвід розвитку сільських територій: вивчення можливостей для України. *Вісник АПСВТ*. 2017, №2. С. 83-85.

324. Палапа Н. В., Дребот О. І. Проблеми збалансованого розвитку сільських територій у країнах світу та шляхи їх розв'язання. *Агроекологічний журнал*. 2015, №3. С. 16-24.

325. Газуда Л. М., Герцег В. А. Міжнародний досвід забезпечення розвитку сільських територій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Міжнародні економічні відносини та світове господарство*. 2018, вип. 17, ч. 1. С. 47-50.

326. European Agricultural Fund for Rural Development (2005). Council Regulation (EC) No 1698/2005 of 20 September 2005 on support for rural development. *Official Journal of the European Union*, 48.

327. Ключник А. В., Гоцелюк А. Ю. Європейський досвід розвитку сільських територій. *Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Розвиток менеджменту виробничої сфери в умовах глобалізації»*. м. Миколаїв, 2012. Вісник НУК, 2012. С. 64-67.

328. Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries. *The Basic Law on Food, Agriculture and Rural Areas*. Access mode: http://www.maff.go.jp/e/basic_law/basiclaw_agri/basiclaw_agri.html.

329. Ministry of Agriculture, Forestry and Fisheries. *Principles of the Environmental Policy in Agriculture, Forestry and Fisheries*. Access mode: <http://www.maff.go.jp/e/>

330. Куліш І. М. Державна політика розвитку сільських територій: світовий досвід для України. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2014, вип. 3. С. 395-407.

331. Свиридова Л. А. Світовий досвід державного адміністрування використання та охорони земель із врахуванням вимог екологічної безпеки. *Землеустрій, кадастр і моніторинг земель*. 2016, №4. С. 74-83.

332. Дем'яненко М. Я. Фінансові проблеми формування та розвитку аграрного ринку: доповідь на Дев'ятих річних зборах Всеукраїнського конгресу

вчених економістів-аграрників 26–27 квітня 2007 р. *Економіка АПК*. 2007, № 5. С. 44–53

333. Statistical and Economic Information Report «*Rural Development in the European Union 2013*». London: European Commission DG Agriculture and Rural Development, 2013, December. 384 p.

334. *Розвиток сільських територій в системі євроінтеграційних пріоритетів України: монографія*; наук. ред. В.В. Борщевський. Львів: НАН України. Інститут регіональних досліджень, 2012. 216 с. (Серія «Проблеми регіонального розвитку»).

335. Панасюк О. Ю. Міжнародний досвід розвитку сільських територій в умовах децентралізації влади. *Інвестиції: практика та досвід*. 2015, №23. С. 120-123.

336. Шульга О. А. Зарубіжна практика управління розвитком сільських територій: трансформація досвіду для України. *Збірник наукових праць звітної наукової конференції викладачів університету за 2013 «Єдність навчання і наукових досліджень – головний принцип університету»*. м. Київ, 4-6 лютого 2014р. К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2014. С. 108-110.

337. *Статистичний збірник «Регіони України 2017» Частина I*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 323с.

338. *Статистичний бюлетень «Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2009 році»*. К.: Державний комітет статистики України, 2010. 40с.

339. *Статистичний бюлетень «Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2010 році»*. К.: Державний комітет статистики України, 2011. 52с.

340. *Статистичний бюлетень «Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2012 році»*. К.: Державна служба статистики України, 2013. 52с.

341. *Статистичний бюлетень «Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2014 році»*. К.: Державна служба статистики України, 2015. 52с.

342. *Статистичний бюлетень «Внесення мінеральних та органічних добрив під урожай сільськогосподарських культур у 2016 році»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 56с.

343. Гудзь В. П., Лісовал А. П., Андрієнко В. О., Рибак М. Ф. *Землеробство з основами ґрунтознавства і агрохімії: Підручник. Друге видання, перероблене та доповнене*. К.: Центр учбової літератури, 2007. 408 с.

344. Яцук І. Колись Україна пишалася чорноземами, а сьогодні – тотальна деградація. Вчені б'ють на сполох. *Український репортер*. 11.06.2018. URL: <http://ukrreporter.com.ua/suspilstvo/tehnologiyi/kolys-ukrayina-pyshalasya-chornozemamy-a-sogodni-totalna-degradatsiya-gruntiv-vcheni-b-yut-na-spoloh.html>

345. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2009»*. К.: Державний комітет статистики України, 2010. 200с.

346. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2010»*. К.: Державний комітет статистики України, 2011. 202с.

347. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2011»*. К.: Державна служба статистики України, 2012. 211с.

348. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2012»*. К.: Державна служба статистики України, 2013. 212с.

349. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2013»*. К.: Державна служба статистики України, 2014. 212с.

350. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2014»*. К.: Державна служба статистики України, 2015. 211с.

351. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2015»*. К.: Державна служба статистики України, 2016. 211с.

352. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2016»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 141с.

353. *Статистичний збірник «Тваринництво України 2017»*. К.: Державна служба статистики України, 2018. 165с.

354. Вплив промислового свинарства на навколишнє середовище. *Співчуття у фермерстві*. 25.02.2016. URL: <http://ciwf.in.ua/?p=925>

355. У Росії зростає соціальна нерівність: бідні стали жебраками. *УНІАН*. 15 грудня 2017. URL: <https://economics.unian.ua/other/2300021-u-rosiji-zrostaе-sotsialna-nerivnist-bidni-stali-jebrakami.html>

356. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2011 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2011. 420с.

357. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2012 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2012. 414с.

358. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2013 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2013. 414с.

359. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2014 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2014. 414с.

360. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2015 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2015. 349с.

361. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2016 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2016. 348с.

362. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2017 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 345с.

363. *Статистичний збірник «Розподіл постійного населення України за статтю та віком станом на 1 січня 2018 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2018. 345с.

364. *Статистичний бюлетень «Таблиці народжуваності, смертності та очікуваної тривалості життя»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 167с.

365. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2011 року»*. К.: Державний комітет статистики України, 2011. 112с.

366. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2012 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2012. 112с.

367. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2013 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2013. 112с.

368. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2014 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2014. 112с.

369. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2015 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2015. 111с.

370. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2016 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2016. 86с.

371. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2017 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 83с.

372. *Статистичний збірник «Чисельність наявного населення України на 1 січня 2018 року»*. К.: Державна служба статистики України, 2018. 83с.

373. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2011 році»*. К.: Державна служба статистики, 2012. 76с.

374. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2012 році»*. К.: Державна служба статистики, 2013. 272с.

375. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2013 році»*. К.: Державна служба статистики, 2014. 272с.

376. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2014 році»*. К.: Державна служба статистики, 2015. 76с.

377. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2015 році»*. К.: Державна служба статистики, 2016. 76с.
378. *Статистичний бюлетень «Туристична діяльність в Україні у 2016 році»*. К.: Державна служба статистики, 2017. 76с.
379. *Статистичний збірник «Туристична діяльність в Україні у 2017 році»*. К.: Державна служба статистики, 2018. 90с.
380. *Статистичний збірник «Готелі та інші місця для тимчасового проживання»*. К.: Державний комітет статистики України, 2011. 207с.
381. Сільський зелений туризм стає популярним в Україні. *Aquadar* 21.05.2017. URL: <https://aquadar.com/uk/novini/silskiy-zeleniy-turizm-staye-populyarnim-v-ukrayini/>
382. Страусина ферма й унікальний каньйон: на Миколаївщині розвивається зелений туризм. *УКРІНФОРМ*. 07.06.2018 15:01. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tourism/2476093-strausina-ferma-j-unikalnij-kanjon-na-mikolaiivsini-rozвивaetsa-zelenij-turizm.html>
383. Зелений туризм: нині це модно! *АСОЦІАЦІЯ ІНДУСТРІЇ ГОСТИННОСТІ УКРАЇНИ*. URL: <http://aigu.org.ua/zelenii-tourism.html>
384. «Українська гостинна садиба». *ГО «Спілка сільського зеленого туризму України»*. URL: <https://www.greentour.com.ua/region/odeska>
385. *Сільський зелений туризм на території Херсонської області*. Департамент культури, туризму та курортів Херсонської обласної державної адміністрації. URL: <http://www.uct.artkavun.kherson.ua/tour-village.htm>
386. Садиби зеленого туризму. *Офіційний сайт міста Херсон*. URL: <http://www.city.kherson.ua/articles/sadibi-zelenogo-turizmu>
387. *Статистичний бюлетень «Колективні засоби розміщування в Україні у 2017 році»*. К.: Державна служба статистики України, 2018. – 142с.
388. Participation in tourism for personal purposes (number of tourists). *Eurostat*. URL: <http://ec.europa.eu/eurostat/tgm/table.do?tab=table&init=1&language=en&pcode=tin00185&plugin=1>

389. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2010»*. К.: Державна служба статистики, 2011. 267 с.
390. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2011»*. К.: Державна служба статистики, 2012. 273 с.
391. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2012»*. К.: Державна служба статистики, 2013. 269 с.
392. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2013»*. К.: Державна служба статистики, 2014. 222 с.
393. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2014»*. К.: Державна служба статистики, 2015. 204 с.
394. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2015»*. К.: Державна служба статистики, 2016. 186 с.
395. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2016»*. К.: Державна служба статистики, 2017. 175 с.
396. *Статистичний збірник «Транспорт і зв'язок України 2017»*. К.: Державна служба статистики, 2018. 168 с.
397. Quality of roads. *The Global Competitiveness Report*. Geneva: World Economic Forum. URL: <https://www.weforum.org/>
398. Веремеєва Т. Стан доріг в Україні залишається плачевним: коли ситуація зміниться. *Marker.ua*. 22.06.2018. URL: <http://marker.ua/ua/infrastruktura/transport/4520-stan-dorig-v-ukrayini-zalishayetsya-plachevnyim-koli-situatsiya-zminitsya/>
399. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2017»*. К.: Державна служба статистики України, 2018. 245 с.
400. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2008»*. К.: Державний комітет статистики України, 2009. 361 с.
401. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2009»*. К.: Державний комітет статистики України, 2010. 367 с.
402. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2010»*. К.: Державна служба статистики України, 2011. 374 с.

403. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2011»*. К.: Державна служба статистики України, 2012. 376 с.
404. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2012»*. К.: Державна служба статистики України, 2013. 392 с.
405. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2013»*. К.: Державна служба статистики України, 2014. 390 с.
406. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2014»*. К.: Державна служба статистики України, 2015. 379 с.
407. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2015»*. К.: Державна служба статистики України, 2016. 360 с.
408. *Статистичний збірник «Сільське господарство України 2016»*. К.: Державна служба статистики України, 2017. 246 с.
409. Семена М. Зернові культури в 2010 році: аналіз, поради вчених... *Пропозиція*. 2010. №9. С.12-19.
410. Войтюк В., Демко А. Чого очікувати хліборобам, коли жнива – не агрострок, а пора року? *Пропозиція*. 2005. №3. С.120.
411. Уряд просять зупинити нелегальний імпорт свинини. *AgroPolit.com*. 26.12.2018, 09:30. URL: <https://agropolit.com/news/10839-uryad-prosyat-zupiniti-nelegalniy-import-svinini>
412. Талавиря М. П. Розвиток сільських територій на засадах сталості. *Науковий вісник Ужгородського університету*. 2018, серія Економіка. Випуск 1(47).Т.2. С. 146-150.
413. Пилипенко К. А. Розвиток сільських територій: стан, проблеми та перспективи. *Наукові праці Полтавської державної аграрної академії*. 2012, вип. 1(4), Т. 2. С. 211-217.
414. Залізко В. Д. Формування системи соціально-економічних показників розвитку регіонів України на прикладі сільських територій. *Науковий вісник НГУ*. 2014, №2. С. 119-126.

415. Усюк Т. В., Фаріон Л. В. Методичні підходи до оцінки ефективності розвитку сільських територій за умов сталості. *Економіка АПК*. 2018, №2. С. 64-70.

416. Саблук П. Т., Кропивко М. М. Особливості стратегічного планування розвитку сільської територіальної громади. *Економіка АПК*. 2018, №3. С. 5-13.

417. *Проблеми та перспективи розвитку сільських територій України (на прикладі Карпатського регіону): науково-аналітична доповідь* [В. В. Борщевський, Х. М. Притула, В. Є. Крупін, І. М. Куліш]. Львів: НАН України, Інститут регіональних досліджень, 2011. 60 с.

418. Лавриненко С., Жаліло Я. Щодо рівнів соціального розвитку сільських територій та життя сільського населення. URL: <http://old.niss.gov.ua/Monitor/Desember/16.htm>

419. Ладика В. І. Розвиток сільських територій: стан та перспективи. *Пропозиція*. 10.11.2009. URL: <https://propozitsiya.com/ua/rozvitok-silskih-teritoriy-stand-ta-perspektivi>

420. Наконечний С. І., Терещенко Т. О., Романюк Т. П. *Економетрія : підручник. Вид. 3-тє, доп. та перероб.* К. : КНЕУ, 2004. 520 с.

421. Мур Дж. Х., Уэдерфорд Л. Р. *Экономическое моделирование в Microsoft Excel, 6-е изд. : пер. с англ.* М. : Издательский дом «Вильямс», 2004. 1024 с.

422. *Довідник по плануванню сільськогосподарського виробництва;* упорядник і керівник авторського колективу І. О. Никифорука. К.: Урожай, 1980. 360 с.

423. *Справочник экономиста-аграрника;* под редакцией Н. П. Кононенко, Н. Я. Кушвида. К.: Урожай, 1991. 520 с.

424. Супруненко О. Троянська свиня. *Дзеркало тижня*. 2005, №22. С. 15.

425. *Карта Миколаївської області.* URL: <http://ukrmap.com.ua/catalog/navchalna-produktsija/mikolajivska-oblast-fizichna-karta-m-b-1200-000-na-artoni/?id=755>

426. Морозова Г. С. Соціальна інфраструктура села та її вплив на сталий розвиток сільськогосподарських підприємств. *Наукові праці Полтавської*

державної аграрної академії. Серія: Економічні науки. 2012, Вип. 4, т. 1. С. 210-214.

427. Воркун Л. І., Демкович Л. К. Оцінка стану соціальної інфраструктури сільських територій Чернівецької області. *Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України. 2013, Вип. 6(104). С. 201-211.*

428. Бурда Н. Тенденції розвитку соціальної інфраструктури села. *Економічний аналіз. 2010, вип. 7. С. 28-30.*

429. Андрющенко А. М. Соціальна інфраструктура села та розвиток сільськогосподарського виробництва. *Агросвіт. 2014, №9. С. 33-36.*

430. Кучеренко В. Р., Макуха С. М. *Національна економіка: відтворення соціальної інфраструктури села.* Одеса: Друкарський дім, Друк Південь, 2012. 108с.

431. Закон України «Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві» від 17.10.1990 р. № 400-ХІІ. *Відомості Верховної Ради УРСР. 1990, №45. С. 602.*

432. Абрам'юк І. *Чи є розвиток українського села справжнім пріоритетом державної політики?* Інститут громадянського суспільства. 2012. URL: <http://www.csi.org.ua/www/?p=2264>

433. *Земля – село – люди – реформа: збірник аналітичних матеріалів Експертного форуму з питань земельної реформи;* м. Київ, 14 лютого 2012 року. К.: Легальний статус, 2012. С. 14.

434. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року» від 19.09.2007р. №1158. *Офіційний вісник України. 2007, №73. С. 7.*

435. Ульянченко Ю. Державне регулювання аграрного ринку в країнах ЄС і США: досвід для України. URL: <http://194.44.242.244/e-journals/DeBu/2007-2/doc/5/05.pdf>

436. Лади́ка В.І. Розвиток сільських територій: стан та перспективи. URL: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=3117&number=103>

437. Авчухова А. М., Кочемировська О. О. *Аналітична записка: Щодо проблем розвитку соціальної інфраструктури сільських населених пунктів*. К.: Національний інститут стратегічних досліджень. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1132>

438. ПАТ «Миколаївгаз» оприлюднило маршрути переміщення газу по області. Регіональна газова компанія Миколаївгаз. URL: <https://mk.104.ua/ua/informacija-pro-kompaniju/pressroom/press-releases/id/pat-mikolajivgaz-opriljudnilo-marshruti-peremische-24051>

439. Скільки коштує 1 км доріг в Україні? ГРОМЕКС. URL: <http://gromex.com.ua/ua/skilki-koshtuye-1-km-dorig-v-ukrayini/>

ДОДАТКИ

Додаток А1

Урожайність окремих сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій України, ц з 1 га

Рік	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза на зерно	Соняшник	Соя	Овочі	Плоди і ягоди
2000	19,8	18,6	30,1	12,2	10,6	112,3	38,4
2001	31	26	32,4	9,4	10,1	123,2	30,5
2002	30,5	25	35,2	12	12,7	123,7	36,5
2003	14,7	14,9	34,6	11,2	12,2	139,3	56
2004	31,7	24,6	38,6	8,9	14,2	148,7	58,1
2005	28,5	20,6	43,2	12,8	14,5	157,1	63,7
2006	25,3	21,7	37,4	13,6	12,4	171,4	45
2007	23,4	14,6	39	12,2	12,4	152,3	61,7
2008	36,7	30,3	46,9	15,3	15,1	173,9	64,4
2009	30,9	23,7	50,2	15,2	16,8	182,8	70,7
2010	26,8	19,7	45,1	15	16,2	173,6	78,2
2011	33,5	24,7	64,4	18,4	20,4	195	84,9
2012	28	21,1	47,9	16,5	17,1	199,2	89,9
2013	33,9	23,4	64,1	21,7	20,5	199,9	103,5
2014	40,1	30,1	61,6	19,4	21,6	207,8	95,2
2015	38,8	29,5	57,1	21,6	18,4	206,1	104,5
2016	42,1	33	66	22,4	23	210,5	101,9
2017	41,1	33,1	55,1	20,2	19,7	207,9	103,1

Додаток А2

Урожайність окремих сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій Миколаївської області, ц з 1 га

Рік	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза на зерно	Соняшник	Соя	Овочі	Плоди і ягоди
2000	16,4	12,1	21,7	10,7	4,8	83,6	22,2
2001	33,2	26,8	26,9	7,8	7,8	68,6	21,1
2002	28,6	22,9	19,9	10,7	6,9	94,1	19,5
2003	6	11	24,4	10,7	8,9	99,1	43,5
2004	33,5	24,9	37,4	8	10,5	119,9	41,6
2005	22,3	17,4	34,6	12	10,4	141,3	52,8
2006	26,2	20,9	28,1	12,7	8,3	152,5	31,6
2007	14,9	9,1	15,3	9,5	4,1	93,8	40,2
2008	30,8	26,8	28,7	12,3	7,5	155,9	66,8
2009	29,5	25,8	39,2	13,8	16,1	201,3	52,3
2010	28,5	20,6	43,2	14,8	15,2	191,1	70,4
2011	30,7	23,3	46,6	16,6	17	246,7	88
2012	17,3	12,9	24,9	14,8	8,6	256,4	70,7
2013	30,1	21,5	51,7	21,5	15,1	240,7	96,1
2014	33,6	25,7	37,3	15,9	16,5	253,7	64,4
2015	34,2	26,6	32	19,7	12,6	248,6	71,9
2016	36,1	27,6	39	20,8	16,7	263,1	66,7
2017	34,8	26,8	30,8	16,4	11,1	290,2	62,5

Додаток АЗ

Урожайність окремих сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій Одеської області, ц з 1 га

Рік	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза на зерно	Соняшник	Соя	Овочі	Плоди і ягоди
2000	19,5	15,2	20,8	11,7	9,1	87	31,4
2001	34,3	29,8	25,3	9,2	5,3	89,9	28,4
2002	31,1	28,2	25,2	10,9	9,6	103,4	36,7
2003	6,4	11,1	27,6	11,6	9,5	132,6	62,4
2004	34,7	30,1	37,4	10	9,4	169	73,5
2005	24,1	20,7	31,7	11,6	10,7	152,4	87,3
2006	25,2	23,5	22,7	12,6	8,4	171,4	66,9
2007	17,9	12,9	11	6,7	4,7	81,8	44
2008	33,2	28,9	32,1	13,5	8,7	162,6	65,4
2009	26,4	23,3	27,3	10,5	6,4	163	67,4
2010	28,3	21,5	41	14,4	12,2	158,2	82
2011	31,9	26	39,9	14,3	13,9	159,7	97,4
2012	19,4	16,2	16,9	12,2	6,1	144,5	95,1
2013	32,3	25,5	47,5	20,4	15,7	139	94,1
2014	34,1	28,1	33,7	18,1	17,3	144,4	84,9
2015	32,1	27,2	28,3	18,1	14	145	106,1
2016	38,5	35,4	38,1	21,4	28,8	143,8	104,3
2017	38,8	34,7	33,3	19,9	21,4	130,4	111,2

Додаток А4

Урожайність сільськогосподарських культур у господарствах усіх категорій Херсонської області, ц з 1 га

Рік	Пшениця	Ячмінь	Кукурудза на зерно	Соняшник	Соя	Овочі	Плоди і ягоди
2000	18,8	14,7	26,8	8,7	13,2	117,2	66,9
2001	30	22,4	25,9	5,5	13,2	131,9	55,4
2002	24,1	17,9	30,8	6,2	17,5	119,7	47,6
2003	6,2	7,7	24,6	8,3	20,7	121,4	97,9
2004	29,8	25,1	35,3	8,4	26,5	106,4	62
2005	24,5	15,4	44,7	10,3	23,1	138,9	76,7
2006	25,4	21,2	38,7	10	22,4	145,1	18,6
2007	18,5	9	41,3	5,7	21	121	46,6
2008	32,8	30,9	59,9	11,1	27,4	166,7	54,5
2009	24,4	21,4	54,6	8,2	29,1	221,4	54
2010	24,3	16,3	52,9	12,3	29,9	193,9	74,5
2011	34,7	27,1	52,4	12,9	30,8	239,8	106,9
2012	15,7	13,3	49,6	8,3	26,8	287,6	101,1
2013	20,2	15	63,1	12,1	34,4	272,1	103,5
2014	29,4	22,9	51,8	8,7	30,5	288,8	96,6
2015	35,4	26,6	57	16,2	33,3	301,4	85,2
2016	35,2	27,6	65	16	36,1	313,2	76,1
2017	35,1	26,3	66,2	14	29,7	304,4	78,7

Додаток Б

Площа сільськогосподарських угідь, ріллі, зернових та зернобобових, тис. га

	Вид земель	Рік													
		2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Україна	с.-г. угіддя	37321,7	37039,4	36801,5	36754,7	36603,8	36554,8	36487,9	36483,3	36480,6	36395,4	36395,4	36417,6	36452,1	36452,1
	рілля	31015,7	30883,1	30801,7	30874,4	30887	30930,3	30932,1	30980,9	31035,7	31032,5	31032,5	31066,9	31131	31131
	площа під зерновими та зернобобовими	14776	14605,2	14191,6	13427,9	15380,7	15469,7	14575,7	15321,3	14792,1	15804,4	14627,3	14640,9	14337,1	14560,3
Миколаївська область	с.-г. угіддя	1782,2	1783,6	1785	1793	1788	1789,7	1786,3	1784,8	1785,9	1770,4	1770,4	1773,8	1777,2	1777,2
	рілля	1614,2	1619,7	1626,1	1634,2	1635	1639,4	1642,5	1640,5	1644	1636,9	1636,9	1640,9	1646,8	1646,8
	площа під зерновими та зернобобовими	949,3	846,9	846,4	519,2	831,5	894,6	876,8	925,2	784,8	952,3	940,7	948,2	834,2	874,9
Одеська область	с.-г. угіддя	2321,7	2306,1	2305,1	2290,2	2258,1	2217,9	2217,6	2216,4	2206,9	2205,7	2205,7	2204,7	2207,5	2207,5
	рілля	2005,5	1993	1993,5	1984,5	1968,4	1956,4	1959,6	1959,9	1959	1959,2	1959,2	1959,2	1961,8	1961,8
	площа під зерновими та зернобобовими	1126,2	1139	1187,8	842,6	1210,2	1181,6	1147,6	1095,2	1096,6	1176,2	1175,2	1193,1	1196,3	1188,5
Херсонська область	с.-г. угіддя	1777,8	1773,8	1748,5	1760,6	1753,8	1758,5	1760,8	1764,4	1765	1768,8	1768,8	1772,7	1782,5	1782,5
	рілля	1673,9	1667,6	1643,7	1654,1	1642,6	1646,1	1646,6	1648,8	1648	1656,6	1656,6	1662,5	1672,6	1672,6
	площа під зерновими та зернобобовими	735,8	695,5	620,3	506	669,2	738,9	685,3	765,1	579,3	759,8	761	780,5	663,5	738,6

Додаток В1

Виробництво основних видів тваринницької продукції усіма категоріями господарств України

Продукція	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво яловичини і телятини, у забійній масі, тис. т	479,7	453,5	427,7	399,1	388,5	427,8	412,7	384	375,6	363,5
Виробництво молока, тис. т	11761,3	11609,6	11248,5	11086	11377,6	11488,2	11132,8	10615,4	10381,5	10280,5
Виробництво свинини, у забійній вазі, тис. т	589,9	526,5	631,2	704,4	700,8	748,3	742,6	759,7	747,6	735,9
Виробництво баранини і козлятини, у забійній вазі, тис. т	17,1	17,8	21	19,6	19,7	18,7	14,4	13,7	13,4	13,5
Виробництво вовни, тис. тонн	3755	4111	4192	3877	3724	3520	2602	2270	2072	1967
Виробництво м'яса птахів, у забійній масі, тис. т	794	894,2	953,5	995,2	1074,7	1168,3	1164,7	1143,7	1166,8	1184,7
Виробництво яєць, млн. штук	14956,5	15907,5	17052,3	18689,8	19110,5	19614,8	19587,3	16782,9	15100,4	15505,8

Додаток В2

Виробництво основних видів тваринницької продукції усіма категоріями господарств Миколаївської області

Продукція	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво яловичини і телятини, у забійній масі, тис. т	12,6	9,9	11,7	10,6	11,2	11,6	14,3	12,6	12,8	13,1
Виробництво молока, тис. т	368,8	367,7	364	365,9	367,4	370,7	369,3	343,8	341,6	342,2
Виробництво свинини, у забійній вазі, тис. т	8,9	5,9	7,2	10,6	11,1	9,5	11,4	11,8	10,1	9,4
Виробництво баранини і козлятини, у забійній вазі, тис. т	0,3	0,3	0,4	0,3	0,3	0,2	0,3	0,3	0,5	0,4
Виробництво вовни, тис. тонн	95	120	102	95	97	101	124	123	124	132
Виробництво м'яса птахів, у забійній масі, тис. т	6,3	8,5	9,1	9,4	8,2	9,5	9,7	7,5	7,3	6,2
Виробництво яєць, млн. штук	386,3	473,9	572,7	617	553,8	299,6	500	284,1	271,5	252,7

Додаток В3

Виробництво основних видів тваринницької продукції усіма категоріями господарств Одеської області

Продукція	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво яловичини і телятини, у забійній масі, тис. т	17,9	16,6	15,4	15,3	15,2	16	15,9	16,2	15,8	15,2
Виробництво молока, тис. т	416,4	414,4	403,8	397,3	397,9	402,3	405,9	385,3	363,3	348,6
Виробництво свинини, у забійній вазі, тис. т	23,3	20,8	24,4	26,1	25,6	25	24,8	26,2	24,7	24,4
Виробництво баранини і козлятини, у забійній вазі, тис. т	2,4	2,4	2,7	2,7	2,8	2,7	3	3	2,8	2,4
Виробництво вовни, тис. тонн	1398	1452	1456	1454	1443	1425	1437	1210	1076	1003
Виробництво м'яса птахів, у забійній масі, тис. т	4,2	3,5	2,4	2,4	2,2	2,1	2,7	2,6	2,4	2,4
Виробництво яєць, млн. штук	504,5	586,4	584,5	397,1	353,7	355,1	357,7	355	322,4	305,8

Додаток В4

Виробництво основних видів тваринницької продукції усіма категоріями господарств Херсонської області

Продукція	Рік									
	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017
Виробництво яловичини і телятини, у забійній масі, тис. т	20,7	17,8	17,1	15,3	15,4	15,3	16,2	15,4	15,5	15,4
Виробництво молока, тис. т	320,5	318,9	305,9	302	310,5	308,8	302,9	300	296,1	293,3
Виробництво свинини, у забійній вазі, тис. т	17,4	18,5	20,3	23,3	22,3	23,8	23,9	22	21,2	20,7
Виробництво баранини і козлятини, у забійній вазі, тис. т	0,7	0,7	0,7	0,6	0,6	0,6	0,6	0,5	0,5	0,6
Виробництво вовни, тис. тонн	193	186	183	164	146	144	144	132	116	108
Виробництво м'яса птахів, у забійній масі, тис. т	3,6	3,8	3,3	2,7	3,4	4,2	7,7	10,8	4,1	3,3
Виробництво яєць, млн. штук	440,5	380,7	437,3	479,1	542,5	1201,2	1805,5	1577,8	1029,4	1024,9

Додаток Д1

УКРАЇНА

Виведення результатів

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,9719431							
R-квадрат	0,9446734							
Нормированный R-квадрат	0,9377576							
Стандартная ошибка	171,45475							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	1	4015475,05	4015475,1	136,59597	2,621E-06			
Остаток	8	235173,849	29396,731					
Итого	9	4250648,9						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-2760,0456	681,02327	-4,052792	0,00367	-4330,488	-1189,603	-4330,488	-1189,603
Переменная X 1	152,75598	13,0701109	11,687428	2,621E-06	122,61625	182,89571	122,6162	182,89571

Додаток Д2

Виведення результатів

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,973525							
R-квадрат	0,9477509							
Нормированный R-квадрат	0,9412198							
Стандартная ошибка	220,26793							
Наблюдения	10							
<i>Дисперсионный анализ</i>								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	1	7040575,201	7040575,201	145,1127552	2,082E-06			
Остаток	8	388143,6993	48517,96241					
Итого	9	7428718,9						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-11217,97	1521,739118	7,371812194	7,82813E-05	-14727,112	-7708,84	-14727,1117	-7708,84
Переменная X 1	335,44743	27,84656752	12,04627557	2,08189E-06	271,23313	399,6617	271,233126	399,6617

Додаток Д3

Виведення результатів

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,8411706							
R-квадрат	0,7075679							
Нормированный R-квадрат	0,6710139							
Стандартная ошибка	324,39224							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	1	2036920,32	2036920,3	19,356781	0,0022879			
Остаток	8	841842,578	105230,32					
Итого	9	2878762,9						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-746,38058	1145,03563	-0,65184	0,5327798	-3386,837	1894,0763	-3386,837	1894,0763
Переменная X 1	96,083504	21,8389756	4,3996342	0,0022879	45,722736	146,44427	45,72274	146,44427

Додаток Д4

Виведення результатів

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,8055323							
R-квадрат	0,6488822							
Нормированный R-квадрат	0,6049925							
Стандартная ошибка	884,19824							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	1	11558522,13	11558522,13	14,7843765	0,0049119			
Остаток	8	6254452,266	781806,5332					
Итого	9	17812974,4						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-4126,539	3395,144125	-1,215423723	0,258852932	-11955,755	3702,678	-11955,7551	3702,678
Переменная X 1	272,40659	70,84612516	3,845045708	0,00491191	109,03513	435,778	109,035132	435,778

Додаток Е1

Виведення результатів

МИКОЛАЇВСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,973704274							
R-квадрат	0,948100012							
Нормированный R-квадрат	0,933271445							
Стандартная ошибка	234,6883705							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	2	7043168,5	3521584,24	63,937396	3,185E-05			
Остаток	7	385550,42	55078,6312					
Итого	9	7428718,9						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-11104,26568	1703,9474	-6,516789	0,0003289	-15133,46	-7075,07	-15133,46	-7075,07
Переменная X 1	327,4789012	47,21129	6,9364531	0,0002239	215,84194	439,11586	215,84194	439,1159
Переменная X 2	3,71350517	17,113973	0,21698674	0,8344073	-36,75461	44,181621	-36,75461	44,18162

Додаток Е2

Виведення результатів

ОДЕСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,9211121							
R-квадрат	0,8484474							
Нормированный R-квадрат	0,8051467							
Стандартная ошибка	249,65229							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	2	2442479	1221239,516	19,59429915	0,0013551			
Остаток	7	436283,87	62326,26679					
Итого	9	2878762,9						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-1998,642	1008,7332	1,981338966	0,088007913	4383,917249	386,63258	-4383,92	386,63258
Переменная X 1	71,288074	19,415692	3,67167308	0,007946645	25,37725757	117,19889	25,37726	117,19889
Переменная X 2	31,264013	12,256131	2,550887521	0,03805428	2,282867115	60,245158	2,282867	60,2451583

Додаток Е3

Виведення результатів

ХЕРСОНСЬКА ОБЛАСТЬ

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,975750972							
R-квадрат	0,952089959							
Нормированный R-квадрат	0,938401375							
Стандартная ошибка	349,1664238							
Наблюдения	10							
Дисперсионный анализ								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	2	16959554	8479777	69,55358	2,41E-05			
Остаток	7	853420,34	121917,2					
Итого	9	17812974						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-11796,0291	1767,8573	-6,6725	0,000285	-15976,3	-7615,71	-15976,34744	-7615,71
Переменная X 1	173,9634652	31,645854	5,497196	0,000909	99,13291	248,794	99,13291226	248,794
Переменная X 2	148,8525328	22,364044	6,655886	0,000289	95,96997	201,7351	95,96997279	201,7351

Додаток К1

Вихідні дані для проведення кореляційно-регресійного аналізу за середніми показниками регіональної статистики за 2010-2017рр.

Область	Частка сільського населення у загальній структурі населення регіону, %	Розмір земель с.-г. призначення на 1 особу в сільській місцевості, га	Площа земель заповідників та національних природних парків на 1 особу в сільській місцевості, га	Використання води на полив та с.-г. потреби, млн. м3	Сільське населення обох стадій у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення	Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів	Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км2 території	Продукція рослинництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	Поголів'я ВРХ, гол. на 100 га с.-г. угідь	Поголів'я свиней, гол. на 100 га ріллі	Поголів'я птиці, гол. на 100 га зернових та зернобобових	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників с.-г. підприємств, грн.	Частка с.-г. підприємств у виробництві ВП, %	Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт
	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12	X13	X14
Вінницька	49,7	2,36	0,02	9,0	44,2	4,8	339,0	7491,8	3339,2	16,4	21,7	2513,8	2968,0	58,6	91,0
Волинська	47,9	1,83	0,21	16,5	48,1	22,6	287,0	3402,8	2628,6	19,7	49,3	2493,1	2363,4	33,9	87,3
Дніпропетровська	16,4	4,29	0,01	23,0	44,7	9,9	287,1	2945,4	1364,6	5,8	23,8	1626,5	2835,8	59,8	90,7
Донецька	9,4	4,63	0,14	8,0	44,0	1,3	302,6	1423,0	769,1	5,7	31,1	1289,5	2942,4	52,8	94,1

Житомирська	41,5	2,63	0,08	1,0	45,1	20,5	279,6	4349,5	2222,4	14,6	16,5	1647,3	2612,4	41,9	84,7
Закарпатська	62,9	0,53	0,18	1,5	50,1	34,3	261,0	1640,6	1625,9	32,1	138,9	3706,2	2420,9	6,4	79,0
Запорізька	22,9	5,35	0,23	68,5	44,8	6,7	251,0	3885,5	1182,8	5,0	16,6	680,3	2535,9	53,9	91,1
Івано-Франківська	56,5	0,70	0,15	1,0	48,1	15,8	297,7	1902,4	2111,6	32,3	75,0	3744,7	3393,5	30,0	93,4
Київська	14,4	2,38	0,06	3,0	45,7	32,1	301,7	1966,5	1172,6	9,0	38,0	4438,7	3264,1	66,0	91,5
Кіровоградська	37,5	5,07	0,00	2,5	44,8	22,2	252,0	8704,0	1959,7	6,0	14,8	582,7	2751,9	61,1	89,4
Луганська	13,2	6,05	0,03	1,0	43,8	4,0	218,7	1752,8	615,9	4,9	7,3	744,8	2747,6	57,1	97,2
Львівська	39,1	1,12	0,06	24,5	47,7	28,3	376,0	2077,1	1406,4	20,3	44,1	2947,1	3303,0	32,3	88,2
Миколаївська	32,0	4,99	0,09	41,0	46,8	58,2	195,0	5789,0	1542,8	7,7	7,9	389,3	2605,3	55,2	89,2
Одеська	33,2	2,97	0,12	103,5	47,9	19,8	242,0	3517,5	884,2	8,0	17,7	424,3	2149,4	52,4	84,7
Полтавська	38,4	3,53	0,04	4,5	44,4	20,0	308,0	7796,0	2427,6	13,2	22,1	521,4	3085,0	63,4	87,8
Рівненська	52,3	1,41	0,08	1,0	47,6	13,0	252,0	3583,9	1946,3	19,2	48,1	2520,6	2288,4	29,8	92,4
Сумська	31,9	4,27	0,11	1,5	43,5	27,8	282,0	6146,8	1801,1	10,2	13,2	715,0	2780,8	62,5	88,9
Тернопільська	55,7	1,66	0,03	1,5	46,9	28,9	360,9	5486,0	2031,2	17,2	47,1	1024,1	2715,4	48,9	104,2
Харківська	19,6	4,24	0,04	6,5	45,2	4,8	298,9	3784,5	1186,5	8,7	13,5	937,6	2815,9	54,7	94,4
Херсонська	38,8	4,43	0,55	973,0	47,6	38,5	174,0	7325,8	1990,7	6,2	10,5	1071,7	2665,8	48,2	85,6
Хмельницька	44,3	2,61	0,46	2,0	43,0	16,1	346,0	6352,1	2487,6	16,5	27,0	1474,2	2888,8	56,3	93,8
Черкаська	43,5	2,49	0,02	40,0	44,7	21,5	283,9	6592,2	4665,4	14,3	34,5	3810,7	3051,9	75,3	88,5
Чернівецька	57,3	0,88	0,05	7,0	48,3	54,8	355,0	2949,9	1855,9	22,7	49,3	2606,5	2218,4	23,4	76,8
Чернігівська	36,2	4,84	0,11	4,0	40,1	27,9	226,9	6693,6	2113,5	12,0	15,7	549,0	2823,3	62,0	90,6

Додаток К2

Вихідні дані для проведення кореляційно-регресійного аналізу за середніми показниками регіональної статистики за 2010-2017рр. після видалення корелюючих регресорів

Область	Частка сільського населення у загальній структурі населення регіону, %	Використання води на полив та с.-г. потреби, млн. м ³	Сільське населення обох статей у фертильному віці, % до загальної чисельності сільського населення	Готелі та інші місця для тимчасового проживання в сільській місцевості, % до загальної чисельності готелів	Щільність автомобільних доріг, км на 1000 км ² території	Продукція тваринництва на 1 особу, грн. у постійних цінах	Середньомісячна номінальна заробітна плата працівників с.-г. підприємств, грн.	Середня потужність двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах, кВт
	Y	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7
Вінницька	49,7	9,0	44,2	4,8	339,0	3339,2	2968,0	91,0
Волинська	47,9	16,5	48,1	22,6	287,0	2628,6	2363,4	87,3
Дніпропетровська	16,4	23,0	44,7	9,9	287,1	1364,6	2835,8	90,7
Донецька	9,4	8,0	44,0	1,3	302,6	769,1	2942,4	94,1
Житомирська	41,5	1,0	45,1	20,5	279,6	2222,4	2612,4	84,7
Закарпатська	62,9	1,5	50,1	34,3	261,0	1625,9	2420,9	79,0
Запорізька	22,9	68,5	44,8	6,7	251,0	1182,8	2535,9	91,1
Івано-Франківська	56,5	1,0	48,1	15,8	297,7	2111,6	3393,5	93,4
Київська	14,4	3,0	45,7	32,1	301,7	1172,6	3264,1	91,5
Кіровоградська	37,5	2,5	44,8	22,2	252,0	1959,7	2751,9	89,4
Луганська	13,2	1,0	43,8	4,0	218,7	615,9	2747,6	97,2
Львівська	39,1	24,5	47,7	28,3	376,0	1406,4	3303,0	88,2

Миколаївська	32,0	41,0	46,8	58,2	195,0	1542,8	2605,3	89,2
Одеська	33,2	103,5	47,9	19,8	242,0	884,2	2149,4	84,7
Полтавська	38,4	4,5	44,4	20,0	308,0	2427,6	3085,0	87,8
Рівненська	52,3	1,0	47,6	13,0	252,0	1946,3	2288,4	92,4
Сумська	31,9	1,5	43,5	27,8	282,0	1801,1	2780,8	88,9
Тернопільська	55,7	1,5	46,9	28,9	360,9	2031,2	2715,4	104,2
Харківська	19,6	6,5	45,2	4,8	298,9	1186,5	2815,9	94,4
Херсонська	38,8	973,0	47,6	38,5	174,0	1990,7	2665,8	85,6
Хмельницька	44,3	2,0	43,0	16,1	346,0	2487,6	2888,8	93,8
Черкаська	43,5	40,0	44,7	21,5	283,9	4665,4	3051,9	88,5
Чернівецька	57,3	7,0	48,3	54,8	355,0	1855,9	2218,4	76,8
Чернігівська	36,2	4,0	40,1	27,9	226,9	2113,5	2823,3	90,6

Виведення результатів

<i>Регрессионная статистика</i>								
Множественный R	0,836256							
R-квадрат	0,699324							
Нормированный R-квадрат	0,567779							
Стандартная ошибка	9,966461							
Наблюдения	24							
<i>Дисперсионный анализ</i>								
	<i>df</i>	<i>SS</i>	<i>MS</i>	<i>F</i>	<i>Значимость F</i>			
Регрессия	7	3696,427581	528,0611	5,316211	0,002735			
Остаток	16	1589,285592	99,33035					
Итого	23	5285,713173						
	<i>Коэффициенты</i>	<i>Стандартная ошибка</i>	<i>t-статистика</i>	<i>P-Значение</i>	<i>Нижние 95%</i>	<i>Верхние 95%</i>	<i>Нижние 95,0%</i>	<i>Верхние 95,0%</i>
Y-пересечение	-125,464	74,37643122	-1,68688	0,111023	-283,135	32,20704	-283,135	32,20703729
Переменная X 1	-0,00476	0,012876973	-0,36935	0,716707	-0,03205	0,022542	-0,03205	0,022541815
Переменная X 2	2,987224	1,148816833	2,600262	0,019331	0,551842	5,422607	0,551842	5,422607364
Переменная X 3	0,187177	0,171215594	1,093223	0,290483	-0,17578	0,550138	-0,17578	0,550137737
Переменная X 4	0,0544	0,052789223	1,030504	0,3181	-0,05751	0,166308	-0,05751	0,166307669
Переменная X 5	0,010446	0,002568331	4,067131	0,000896	0,005001	0,01589	0,005001	0,015890356
Переменная X 6	-0,01099	0,007723773	-1,42334	0,173844	-0,02737	0,00538	-0,02737	0,00538009
Переменная X 7	0,19511	0,472986267	0,412507	0,685442	-0,80758	1,197796	-0,80758	1,197796384

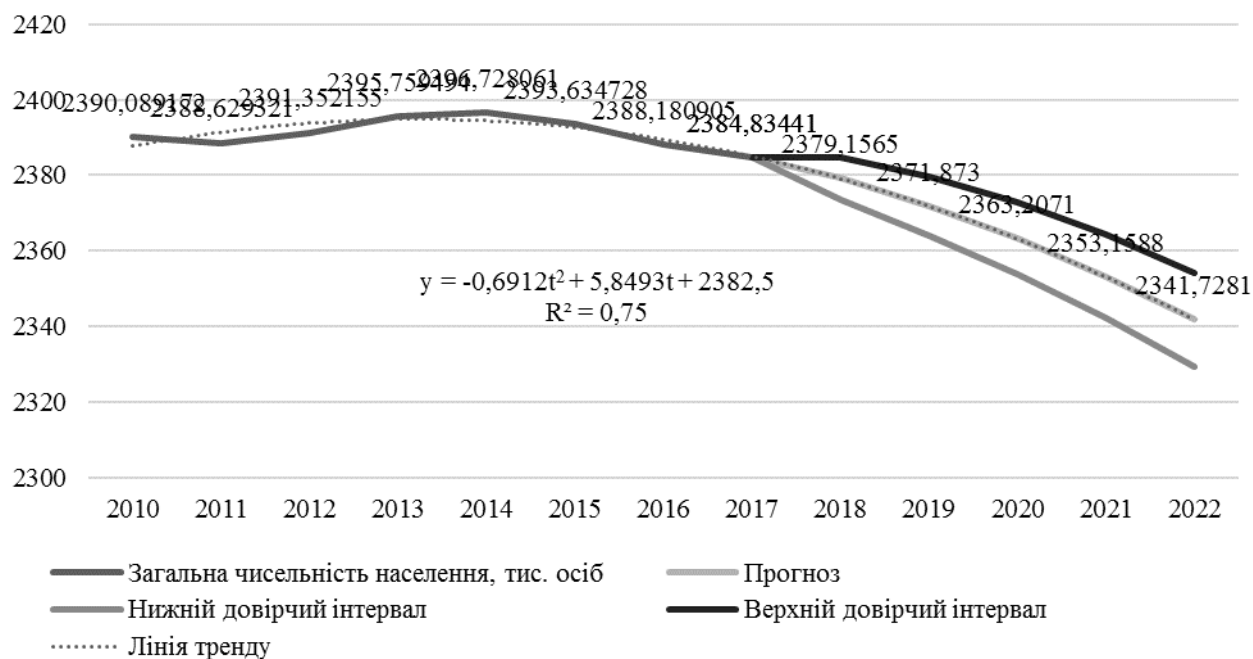

Рис. Л.1. Екстраполяція динамічного ряду загальної чисельності населення Одеської області на 2018-2022 рр., тис. осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

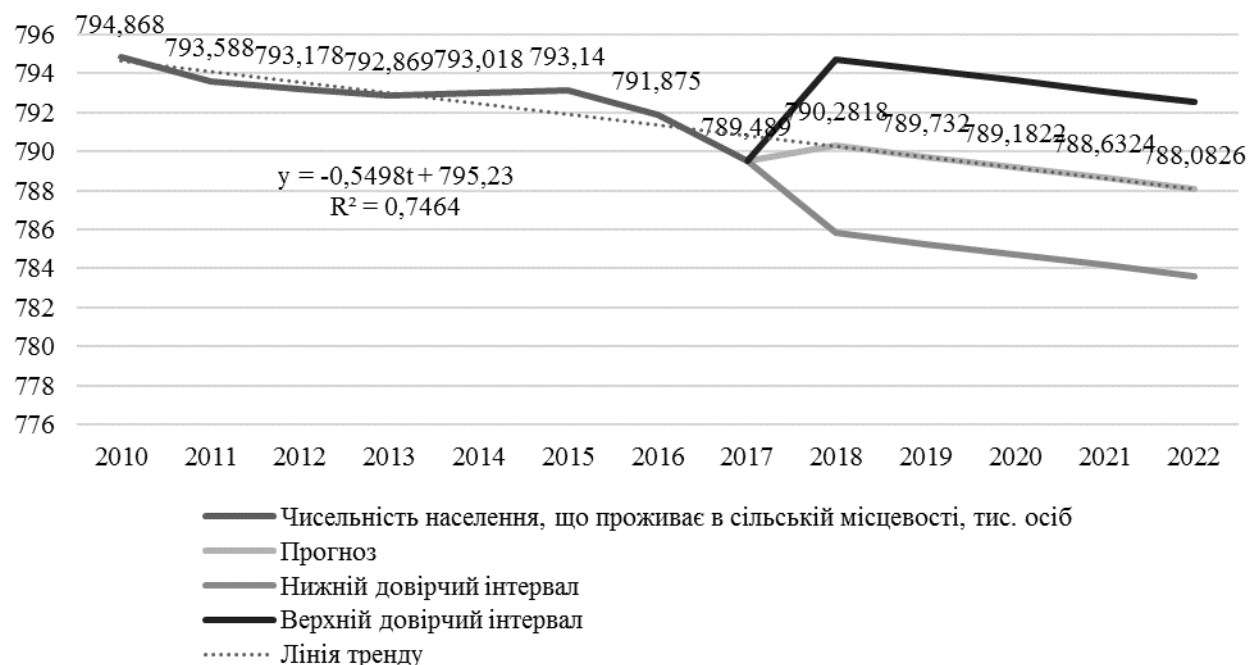

Рис. Л.2. Екстраполяція динамічного ряду чисельності населення Одеської області, що проживає в сільській місцевості на 2018-2022 рр., тис. осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку Л

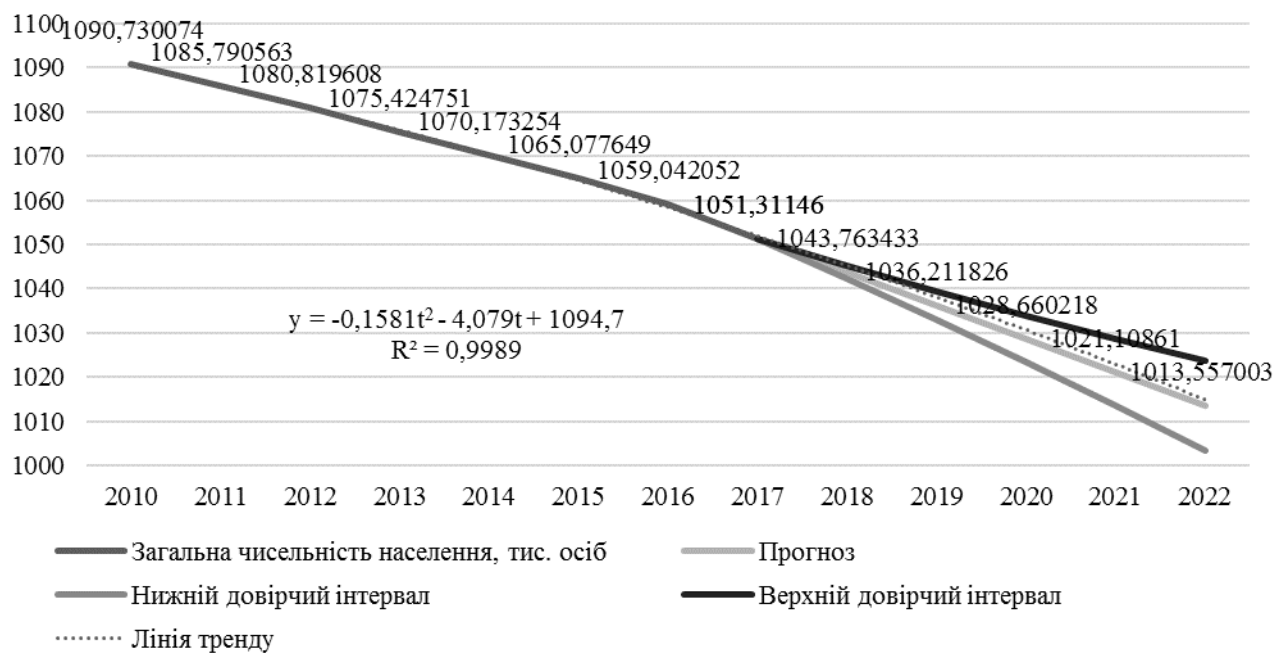

Рис. Л.3. Екстраполяція динамічного ряду загальної чисельності населення Херсонської області на 2018-2022 рр., тис. осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

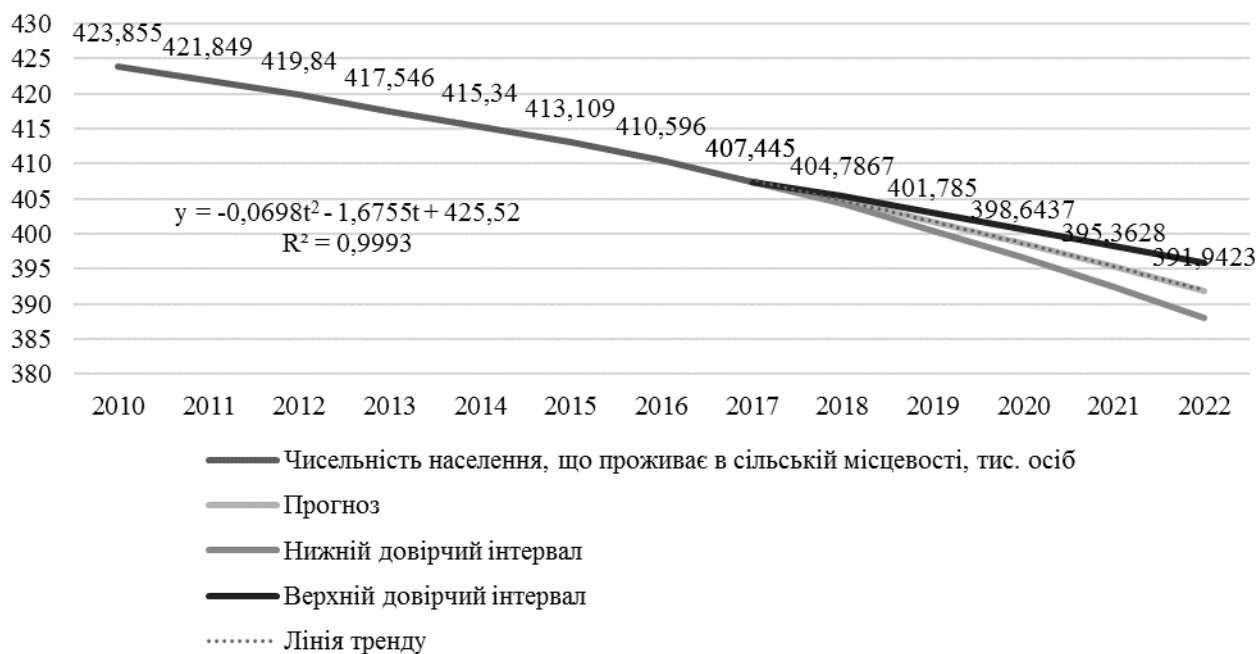

Рис. Л.4. Екстраполяція динамічного ряду чисельності населення Херсонської області, що проживає в сільській місцевості на 2018-2022 рр., тис. осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Миколаївська область

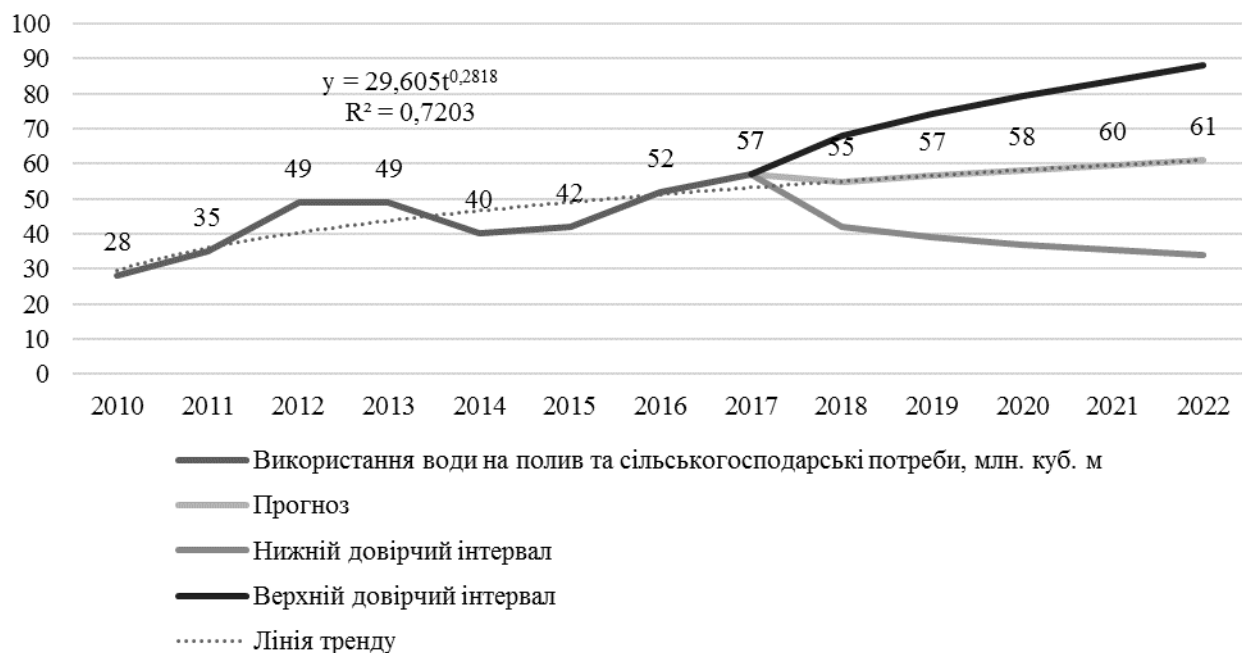

Рис. М.1. Екстраполяція динамічного ряду використання води на полив та сільськогосподарські потреби у Миколаївській області на 2018-2022 рр., млн. м³

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Рис. М.2. Екстраполяція динамічного ряду сільського населення обох статей у фертильному віці Миколаївської області на 2018-2022 рр., тис осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку М

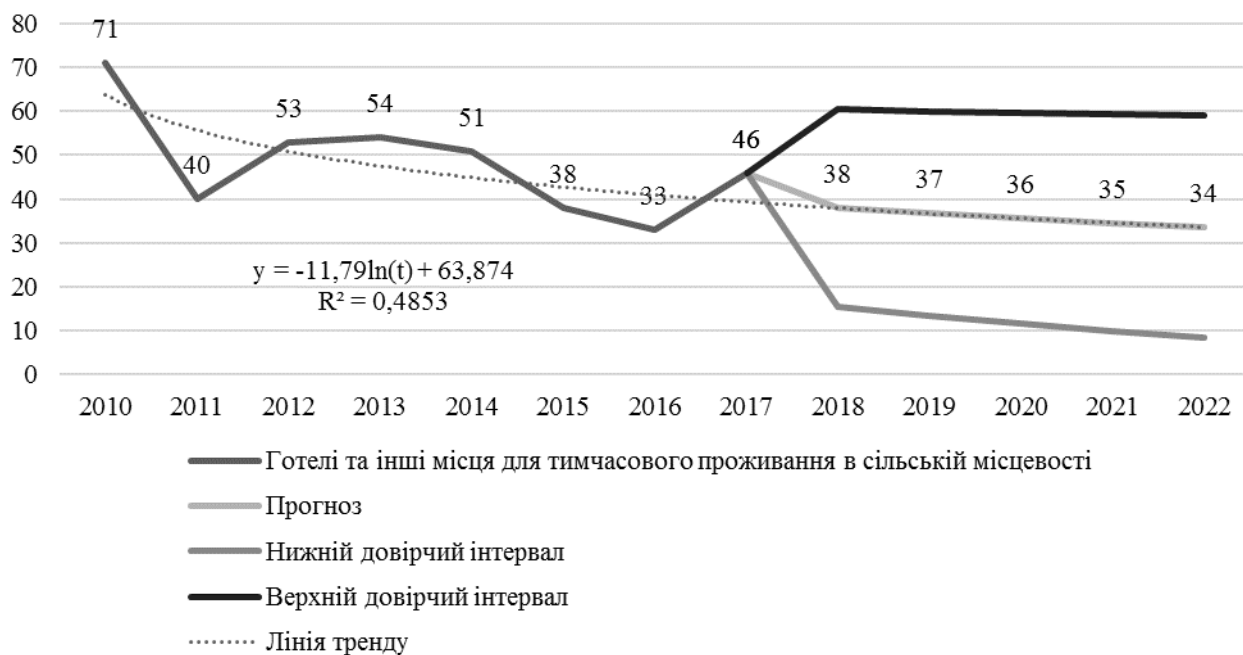

Рис. М.3. Екстраполяція динамічного ряду кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості Миколаївської області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

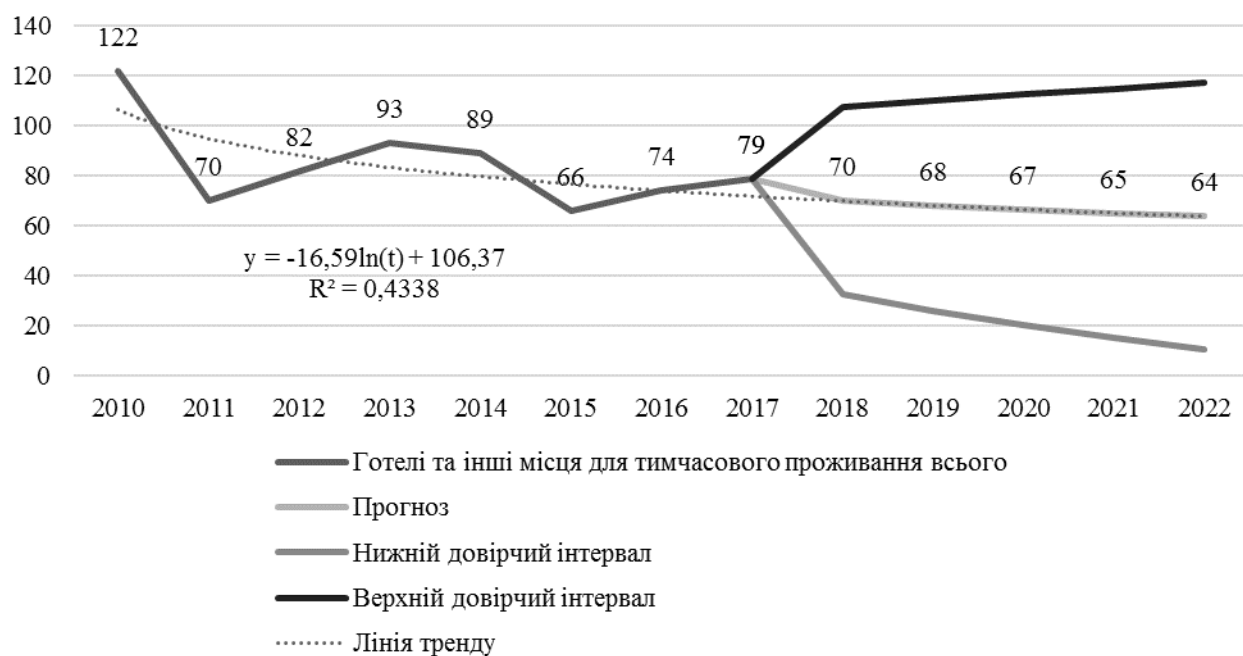

Рис. М.4. Екстраполяція динамічного ряду загальної кількості готелів та місць для тимчасового проживання у Миколаївській області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку М

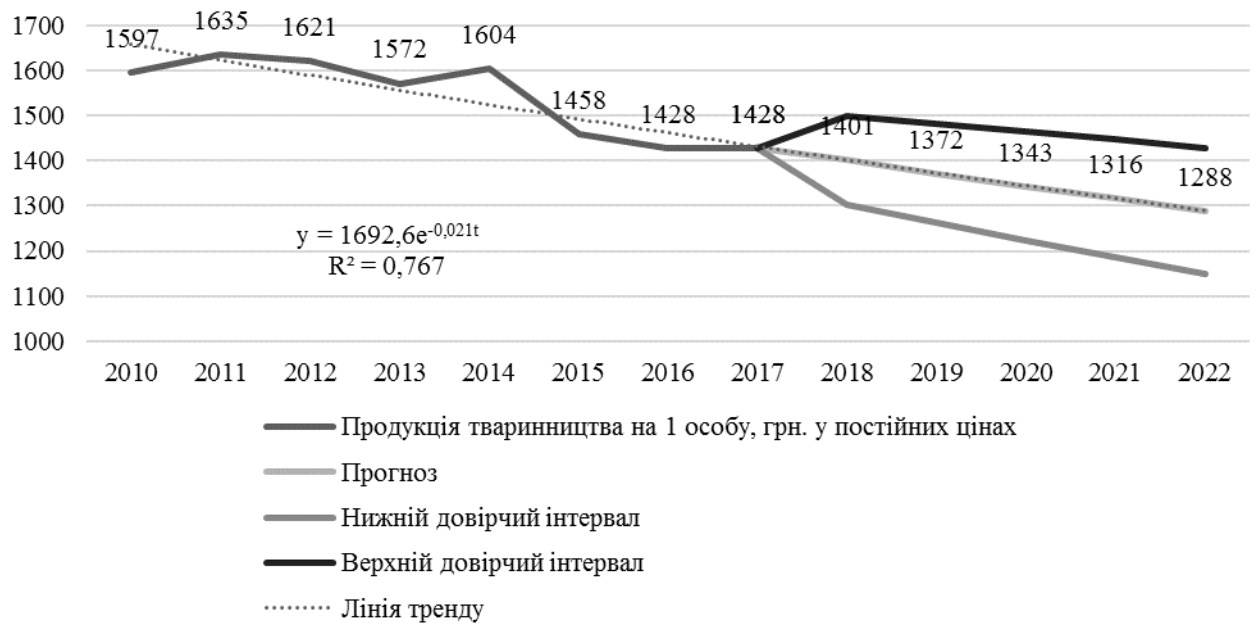

Рис. М.5. Екстраполяція динамічного ряду продукції тваринництва на 1 особу в Миколаївській області на 2018-2022 рр., грн. у постійних цінах

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

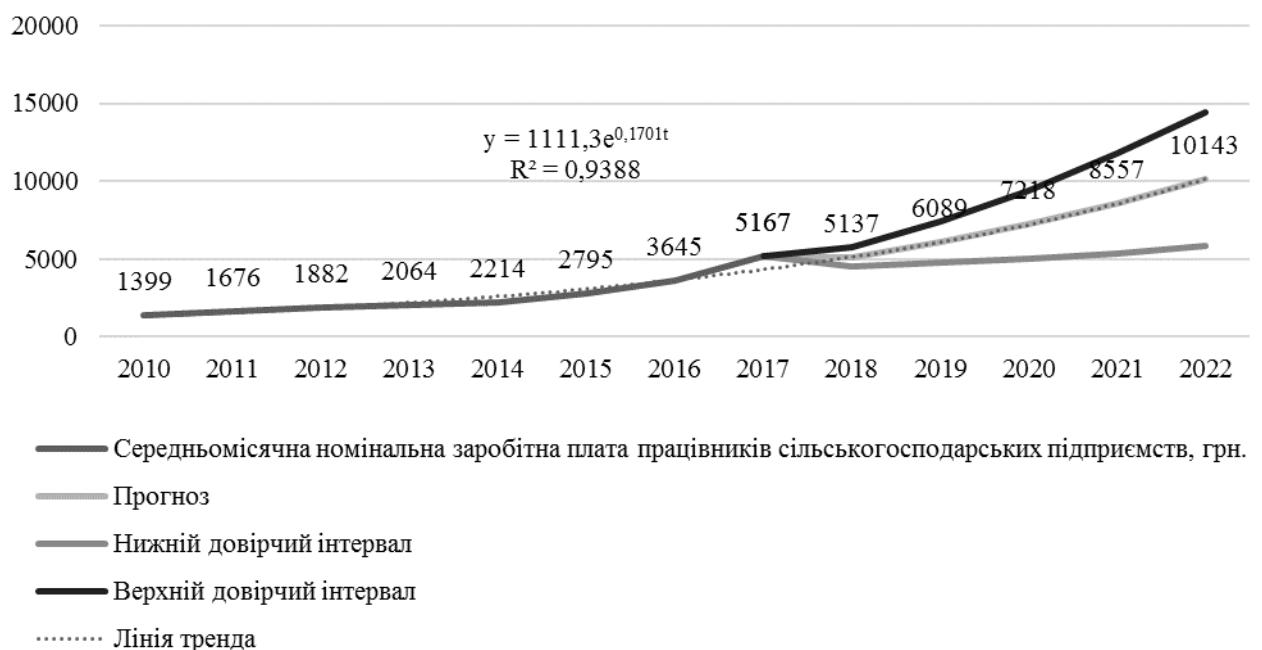

Рис. М.6. Екстраполяція динамічного ряду середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств у Миколаївській області на 2018-2022 рр., грн

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку М

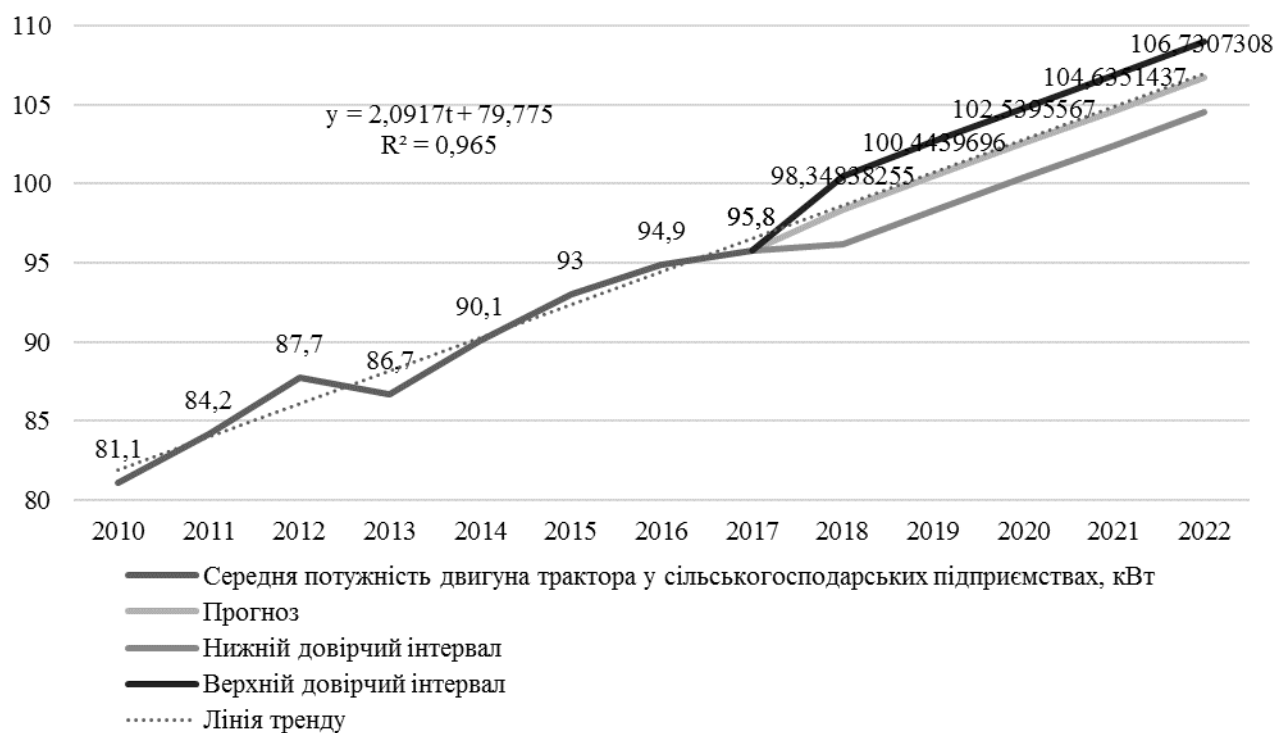

Рис. М.7. Екстраполяція динамічного ряду середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах Миколаївської області на 2018-2022 рр., кВт

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Одеська область

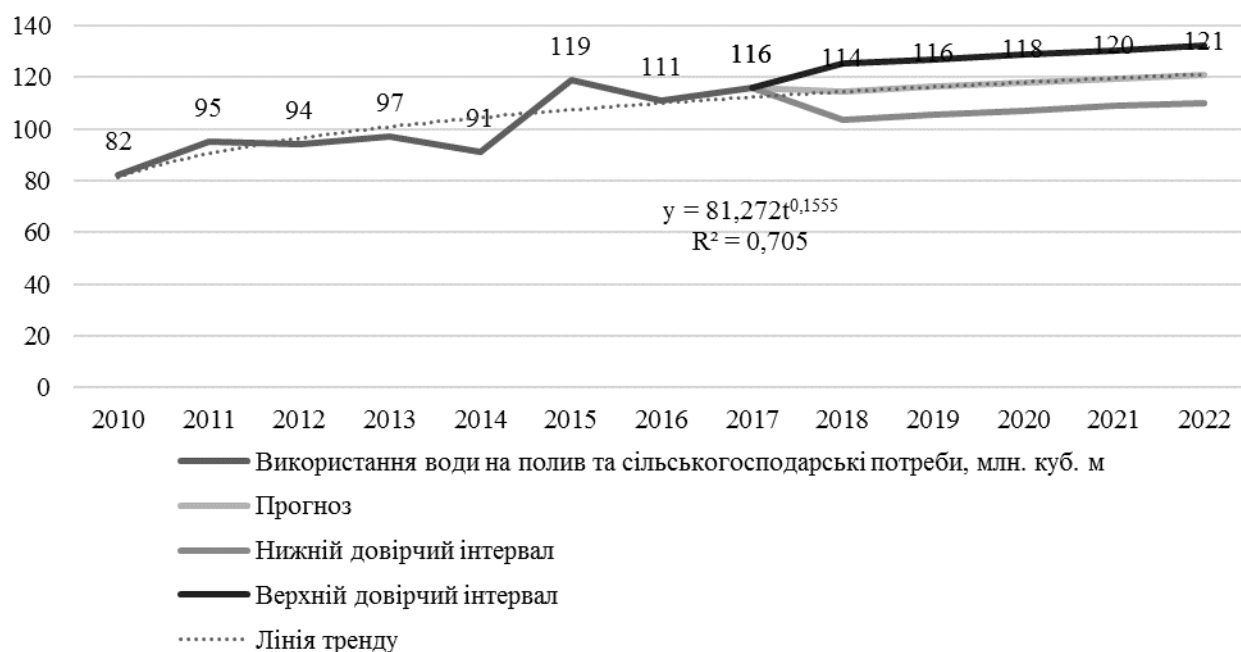

Рис. Н.1. Екстраполяція динамічного ряду використання води на полив та сільськогосподарські потреби у Одеській області на 2018-2022 рр., млн. м³

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

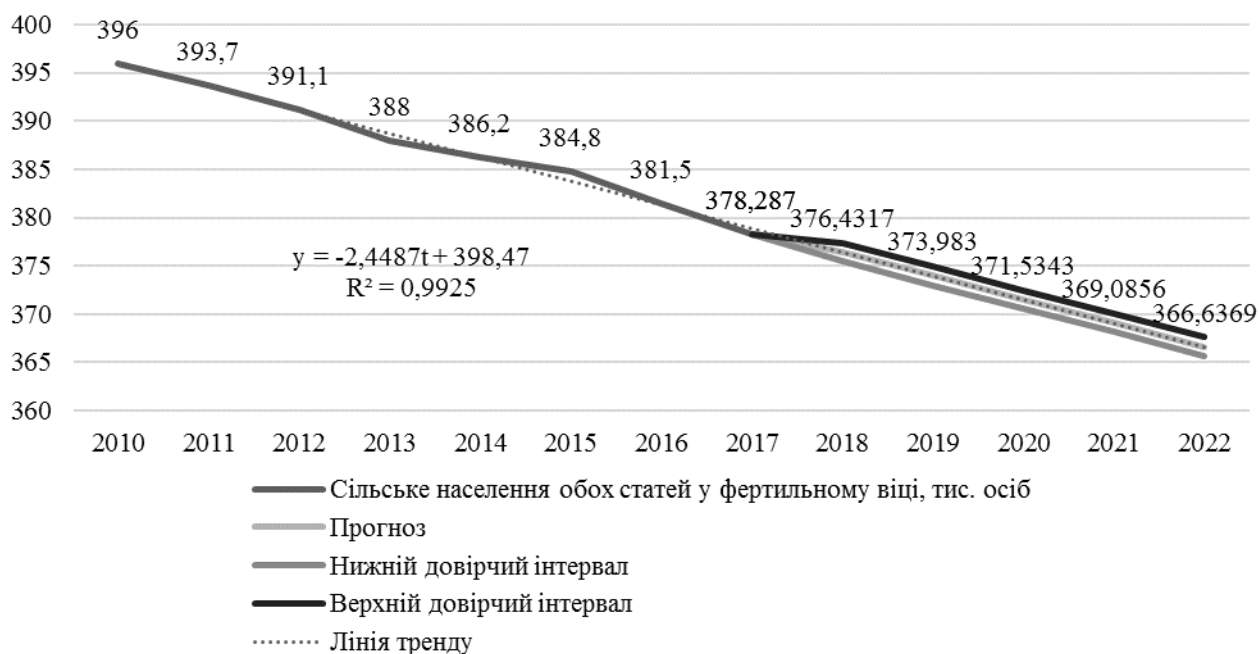

Рис. Н.2. Екстраполяція динамічного ряду сільського населення обох статей у фертильному віці Одеської області на 2018-2022 рр., тис осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку Н

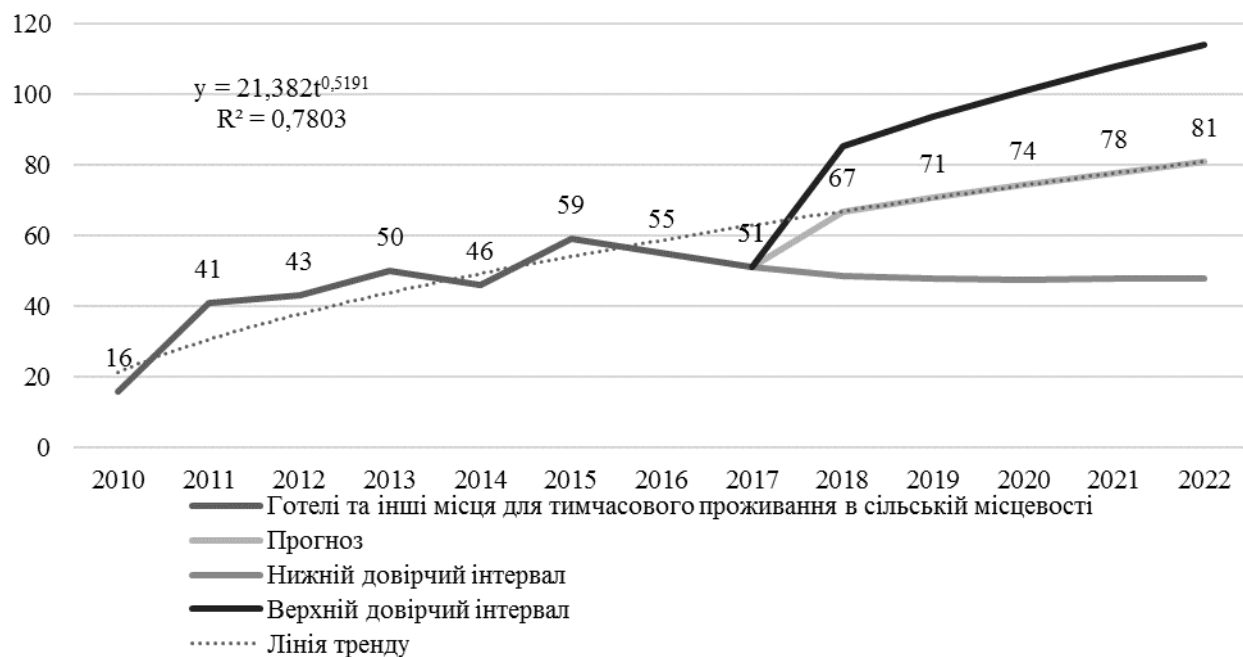

Рис. Н.3. Екстраполяція динамічного ряду кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості Одеської області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

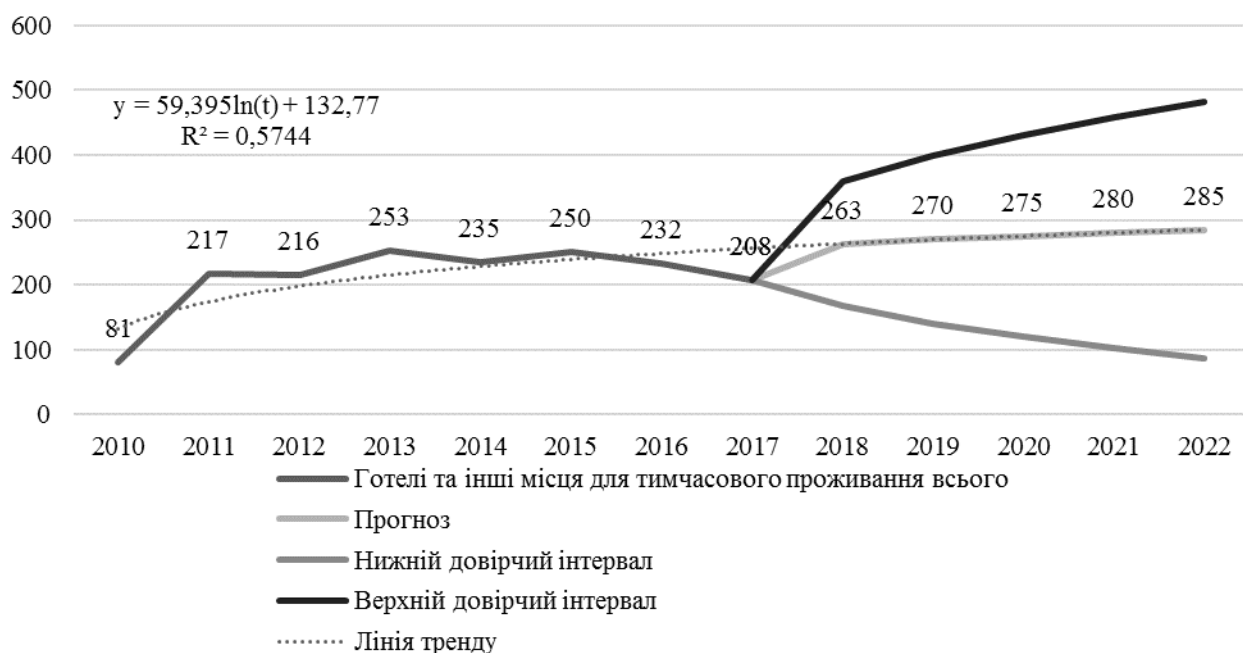

Рис. Н.4. Екстраполяція динамічного ряду загальної кількості готелів та місць для тимчасового проживання у Одеській області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку Н

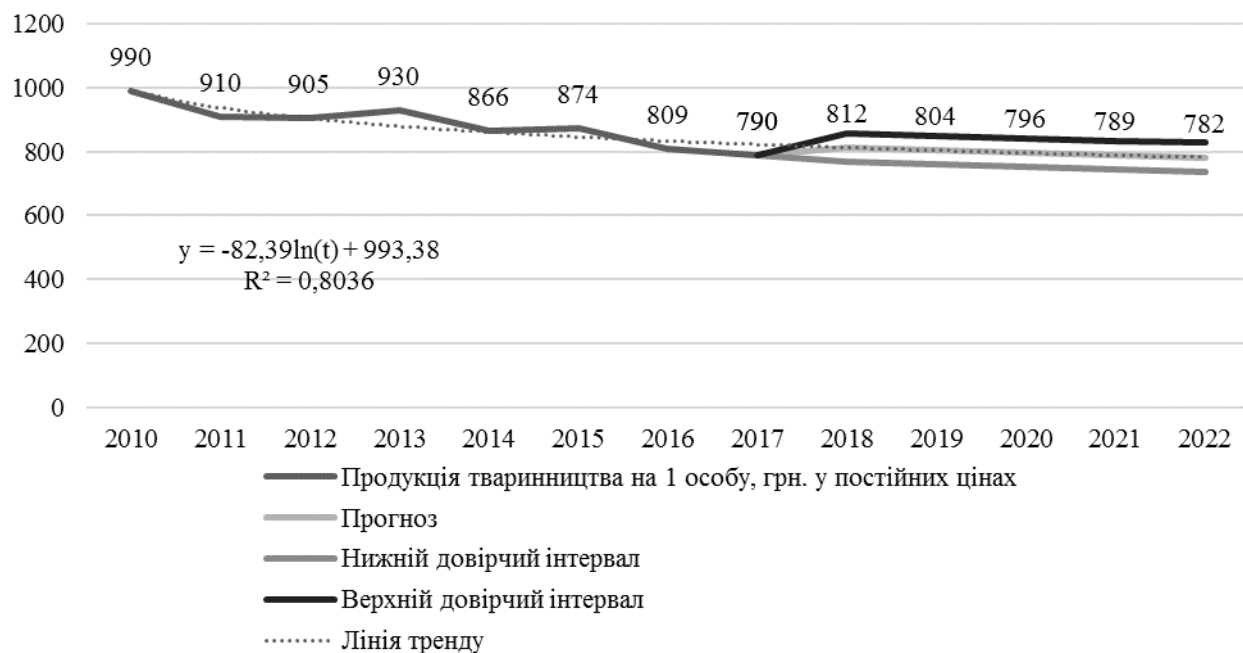

Рис. Н.5. Екстраполяція динамічного ряду продукції тваринництва на 1 особу в Одеській області на 2018-2022 рр., грн. у постійних цінах

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

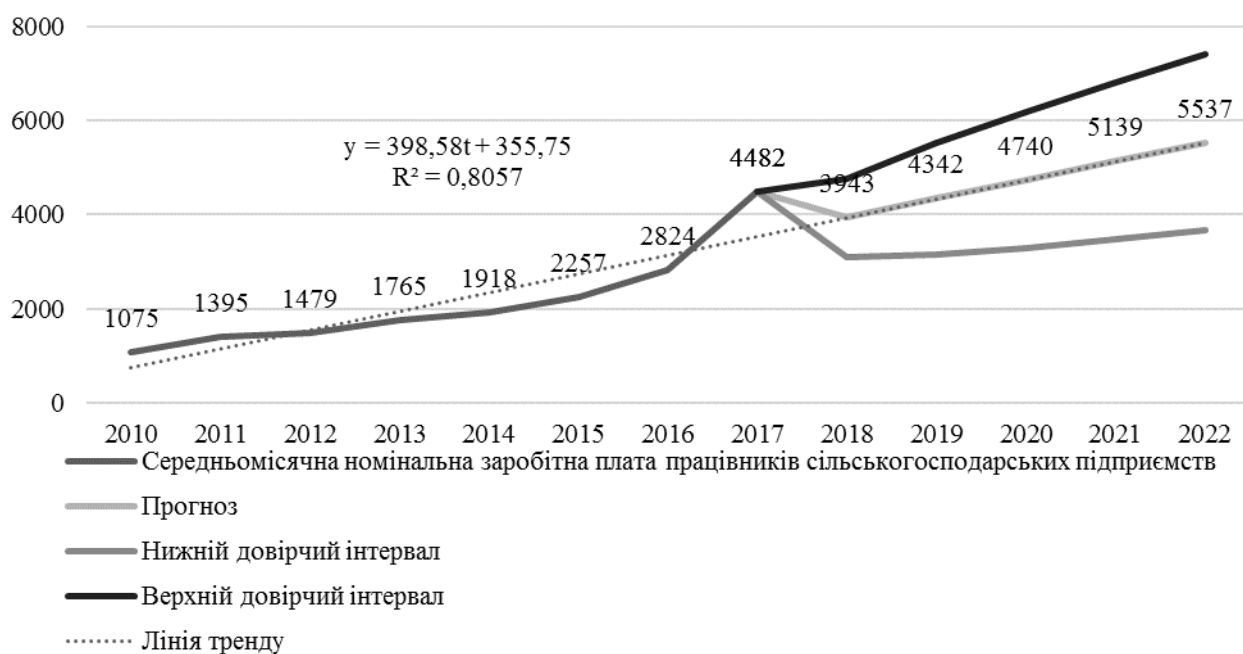

Рис. Н.6. Екстраполяція динамічного ряду середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств у Одеській області на 2018-2022 рр., грн

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку Н

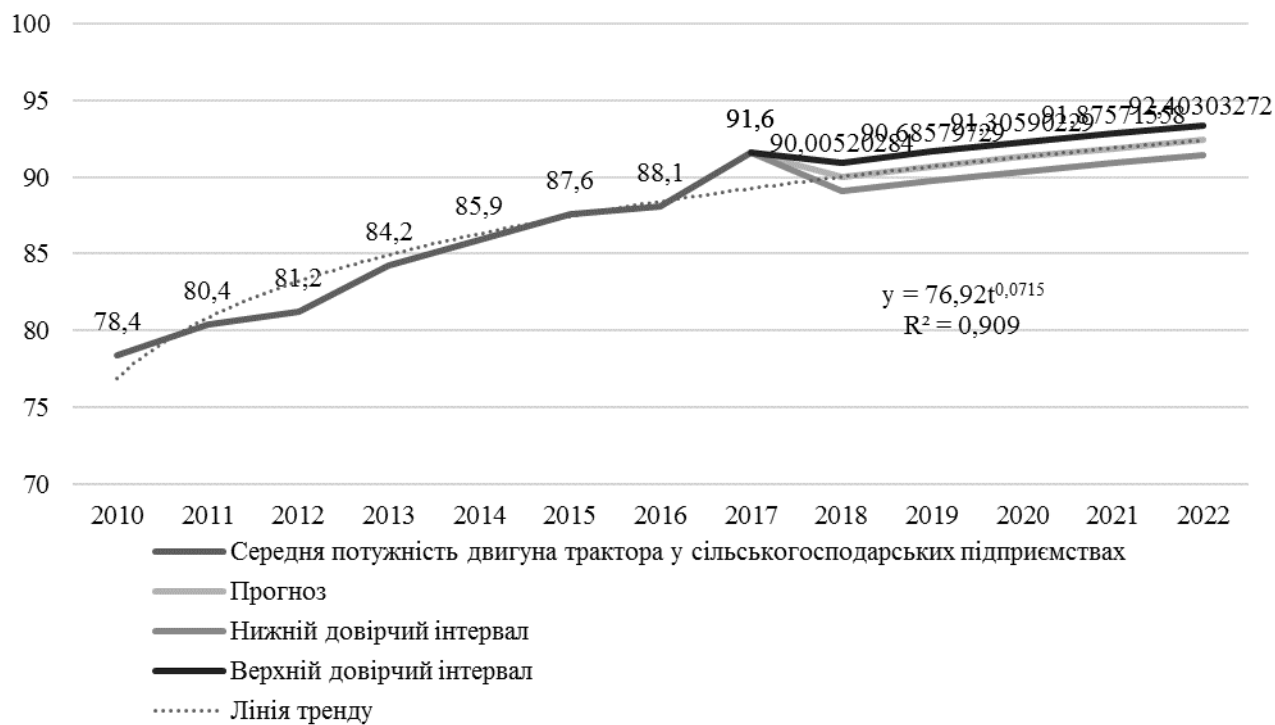

Рис. Н.7. Екстраполяція динамічного ряду середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах Одеської області на 2018-2022 рр., кВт

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Херсонська область

Рис. О.1. Екстраполяція динамічного ряду використання води на полив та сільськогосподарські потреби у Херсонській області на 2018-2022 рр., млн. м³
 Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

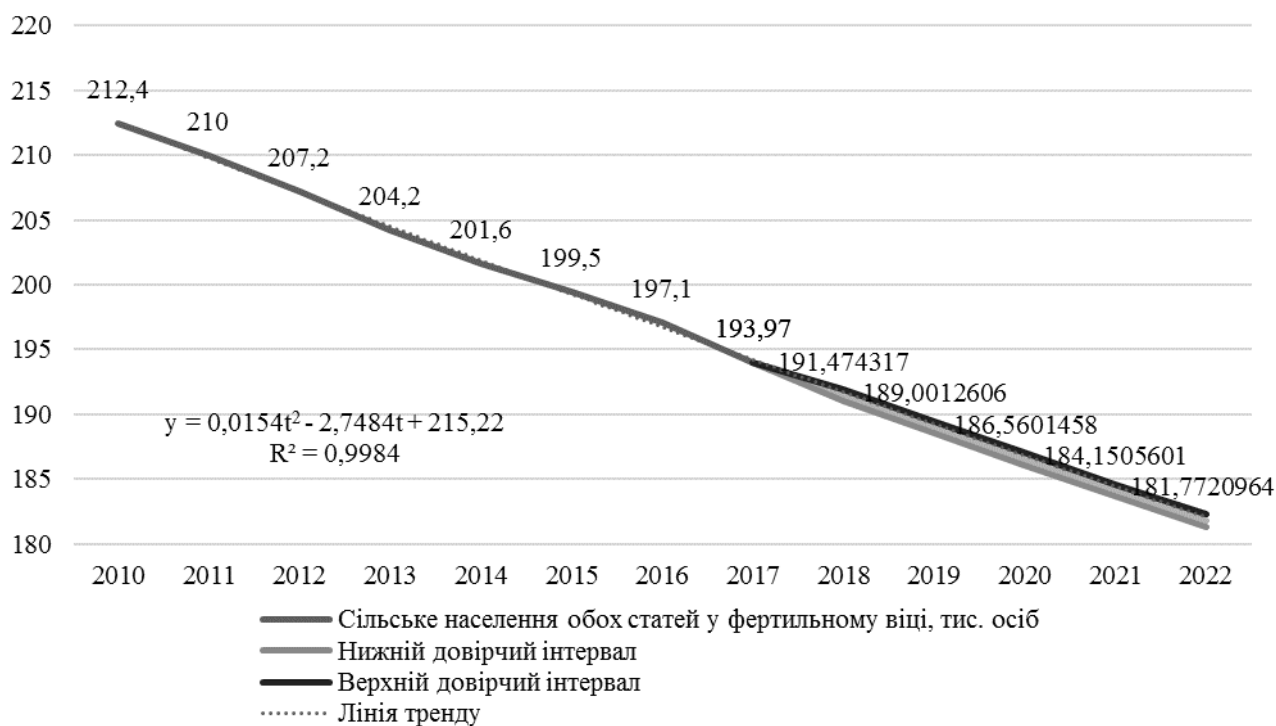

Рис. О.2. Екстраполяція динамічного ряду сільського населення обох статей у фертильному віці Херсонської області на 2018-2022 рр., тис осіб

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку О

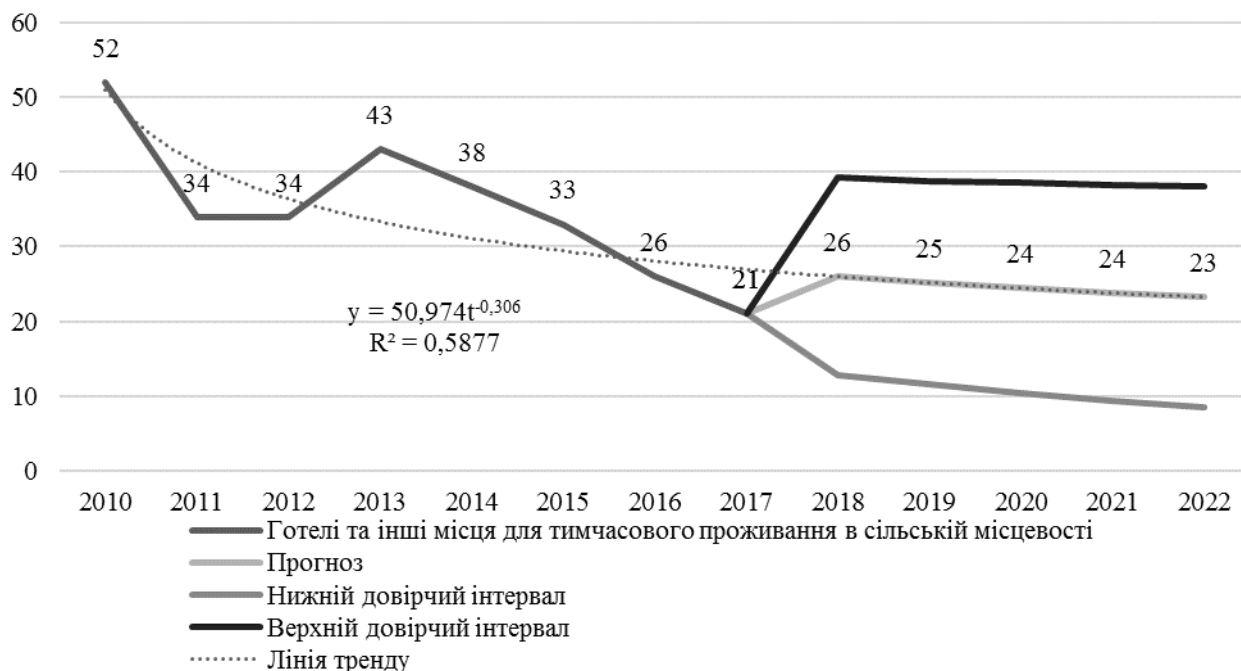

Рис. О.3. Екстраполяція динамічного ряду кількості готелів та інших місць для тимчасового проживання в сільській місцевості Херсонської області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Рис. О.4. Екстраполяція динамічного ряду загальної кількості готелів та місць для тимчасового проживання у Херсонській області на 2018-2022 рр., одиниць

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку О

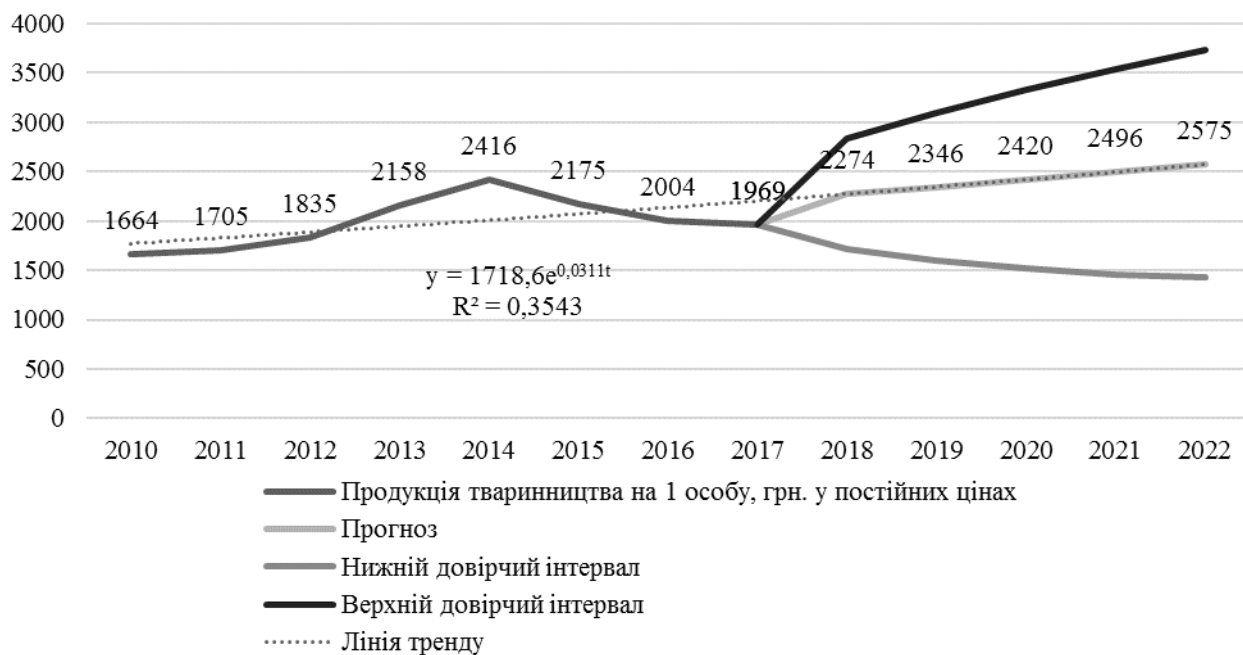

Рис. О.5. Екстраполяція динамічного ряду продукції тваринництва на 1 особу в Херсонській області на 2018-2022 рр., грн. у постійних цінах

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

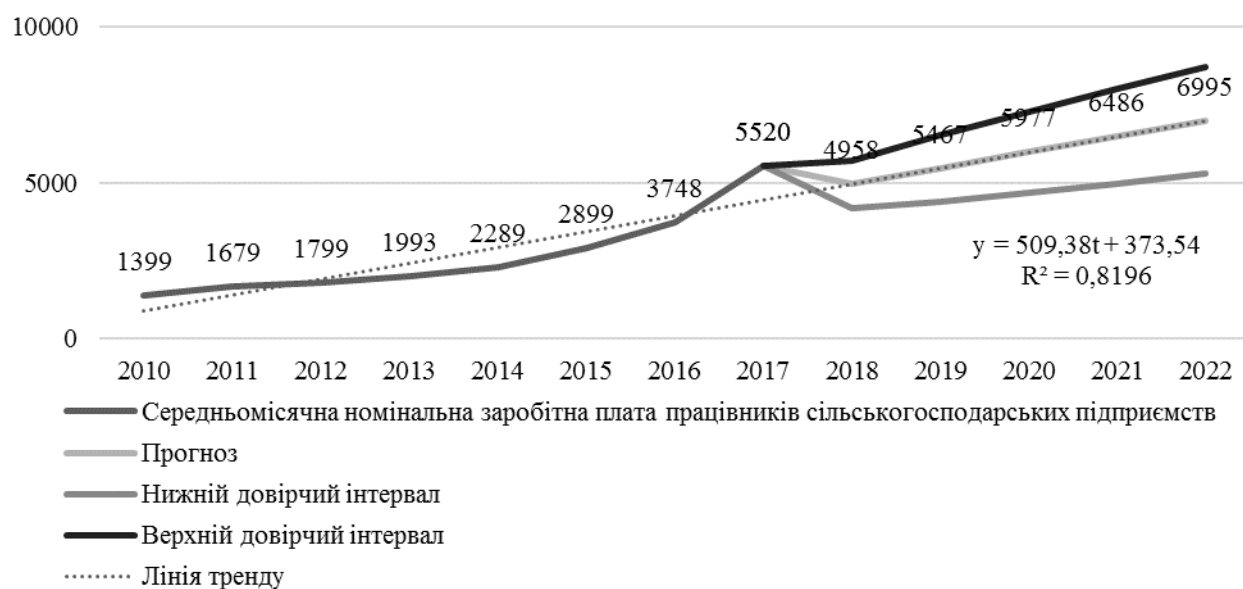

Рис. О.6. Екстраполяція динамічного ряду середньомісячної номінальної заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств у Херсонській області на 2018-2022 рр., грн

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

Продовження додатку О

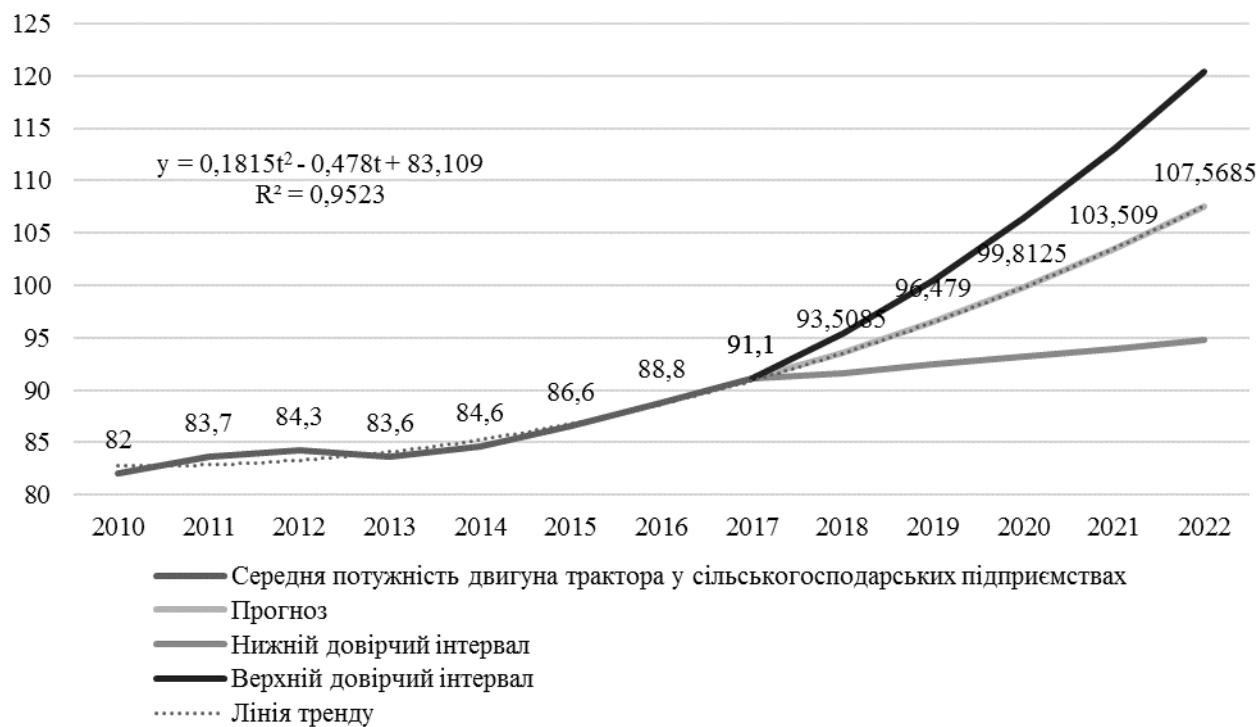

Рис. О.7. Екстраполяція динамічного ряду середньої потужності двигуна трактора у сільськогосподарських підприємствах Херсонської області на 2018-2022 рр., кВт

Джерело: розрахунки автора за даними офіційного сайту ukrstat.gov.ua.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Монографії:

1. Довгаль О.В. Формування та розвиток регіонального ресурсного потенціалу сільських територій: теорія, методологія, практика. Монографія. Миколаїв. ФОП Швець В.М. 2019. 293 с. (23,4 друк. арк.).
2. Довгаль О.В. Роль страхового ринку у розвитку інвестиційно-фінансової інфраструктури України. *Обліково-фінансове забезпечення сталого розвитку аграрного сектору економіки України на інноваційній основі. Колективна монографія.* за ред. Г.Є. Павлової та І.П. Приходька. Дніпропетровськ. Герда, 2015. С. 438-448. (0,42 друк. арк.).
3. Dovgal O.V. Mechanisms of social effect realization from business development in agricultural and food sector. *The providing of sustainable development of agricultural sector tor its innovative base.* Collective monograph under the editorship of G. Pavlova and L. Vasilieva. Science and Education Ltd (Registered in ENGLAND & WALES, Registered Number: 08878342) OFFICE 1. VELOCITY TOWER, 10 ST. MARYS GATE, SHEFFIELD. S YORKSHIRE, ENGLAND, SI 4LR, 2015. 260 p. P. 67 – 77. (0,42 друк. арк.).
4. Довгаль О.В. Управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. *Управлінська, фінансова та маркетингова діяльність підприємств в умовах нестійкої економіки.* Монографія за ред. К.Ф.Ковальчука. Дніпропетровськ. Пороги. 2016. 516 с. С. 131 – 139. (0,33 друк. арк.).

**Статті у наукових фахових виданнях України, у виданнях України,
які включені до міжнародних наукометричних баз:**

5. Довгаль О.В. Аналіз деяких аспектів інвестиційної діяльності. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2015. №2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4224>.
6. Довгаль О.В. Антикризове управління персоналом. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2015. №4. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=8&w=O.+B.+Довгаль>.
7. Довгаль О.В. Інноваційне управління персоналом. *Електронний журнал «Ефективна економіка».* 2015. №5. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4227>.
8. Довгаль О.В. Механізм ефективного управління ресурсним потенціалом аграрних підприємств. *Агросвіт.* 2016. № 5. С. 20-22. (0,083 друк. арк.).
9. Довгаль О.В. Аналіз концепції сталого розвитку економіки в умовах глобалізації: індикатори економічної глобалізації. *«Вісник аграрної науки Причорномор'я».* 2017. Випуск 3. С. 51-63. (0,5 друк. арк.).
10. Довгаль О.В. Категорія «сільські території»: підходи до визначення поняття та проблеми із його застосуванням. *Український журнал прикладної економіки.* 2018. Том 3. № 2. С. 97-109. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,5 друк. арк.).
11. Довгаль О.В. Ресурсний потенціал сільських територій: зміст та

особливості еволюції. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 3. С. 110-119. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,375 друк. арк.).

12. Лагодієнко В.В., Довгаль О.В. Чинники економічного зростання регіонів в умовах диспропорційності. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 3. С. 15-21. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,25 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджено сутність чинників економічного зростання регіонів).

13. Довгаль О.В. Ресурсний потенціал сільських територій : зміст та особливості еволюції. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 4. С. 110-119. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,375 друк. арк.).

14. Довгаль О.В. Стан та особливості використання природно-ресурсного потенціалу сільських територій. *Актуальні проблеми інноваційної економіки*. 2018. № 4. С. 88-95. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,29 друк. арк.).

15. Довгаль О.В. Розвиток сільських територій в умовах децентралізації. *Український журнал прикладної економіки*. 2018. Том 3. № 4. С. 6-19. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,54 друк. арк.).

16. Лагодієнко В.В. Довгаль О. В. Теоретико-методологічні підходи дослідження сільських територій. *Економіка і фінанси*. № 13. 2018. С. 50-61. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,46 друк. арк., особистий внесок автора – 0,25 друк. арк.: досліджено принципи методологічних підходів дослідження сільських територій).

17. Довгаль О. В. Особливості сучасних методологічних підходів до оцінки ресурсного потенціалу сільських територій регіону: стан та напрямки удосконалення. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2018. № 4. С. 210-223. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,54 друк. арк.).

18. Довгаль О.В. Сутність дефініції ресурсного потенціалу регіону як економічної категорії *Бізнес-Навігатор*. № 1 (50). 2019. С. 121-125. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,17 друк. арк.).

19. Довгаль О. В. Демографічний потенціал сільських територій: стан, перспективи відтворення та розвитку. *Електронний журнал «Ефективна економіка»*. 2019. № 2. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=6897> (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*).

20. Довгаль О. В., Моїсєєва Н. І. Оцінка сучасного стану туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій регіону. *Агросвіт*. 2019. № 5. С. 32–40. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,33 друк. арк., особистий внесок автора – 0,2

друк. арк.: проведена оцінка сучасного стану туристичного потенціалу регіону).

21. Довгаль О. В. Оцінка ваги компонентів ресурсного потенціалу, які впливають на розвиток сільських територій. *Економіка та держава*. 2019. № 3. С. 57–61. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,16 друк. арк.).

22. Довгаль О. В. Прогноз впливу домінуючих компонентів ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій. *Інвестиції: практика та досвід*. 2019. № 6. С. 34–41. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,29 друк. арк.).

23. Довгаль О. В. Виробничий потенціал сільських територій: стан та рівень використання в умовах забезпечення продовольчої безпеки регіону. *Economic and Food Security of Ukraine*, 6 (3-4), 65-73. <https://doi.org/10.15673/efs.v6i3-4.1288> (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,33 друк. арк.).

24. Довгаль О. В. Міжнародний досвід забезпечення відтворення та розвитку ресурсного потенціалу сільських територій. *Економіка і фінанси*. № 2. 2019. С. 26-43. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,71 друк. арк.).

25. Довгаль О. В. Концептуальні засади особливостей впливу ресурсного потенціалу на розвиток сільських територій регіону. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2019. № 1. С. 410-419. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,38 друк. арк.).

26. Потриваєва Н.В., Довгаль О.В. Теорії регіонального розвитку та їх вплив на розвиток сільських територій. *Вісник аграрної науки Причорномор'я МНАУ*. 2019. № 1. С. 18-23. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (загальний обсяг – 0,21 друк. арк., особистий внесок автора – 0,1 друк. арк.: досліджені комплексні теорії розвитку сільських територій).

27. Довгаль О.В. Важливість соціальної інфраструктури в розвитку демографічного потенціалу сільських територій. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 2. С. 60-67. (0,3 друк. арк.).

28. Ужва А.М., Довгаль О.В. Холістичний підхід до управління конкурентоспроможністю підприємства. *Український журнал прикладної економіки*. 2019. Том 4. № 1. С. 102-109. (загальний обсяг – 0,3 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджені комплексний підхід управління конкурентоспроможністю підприємства).

29. Довгаль О.В. Роль соціальної інфраструктури у формуванні демографічного потенціалу сільських територій регіону. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»* 2019. № 2. С. 71-80. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних *Index Copernicus*). (0,38 друк. арк.).

30. Довгаль О.В. Формування та розвиток туристично-рекреаційного потенціалу сільських територій Миколаївської області. *АПЄ*. №2. 2019. С.60-69. (0,38 друк. арк.).

31. Довгаль О.В. Розбудова соціальної інфраструктури, як чинник розвитку демографічного потенціалу сільських територій Миколаївської області. *Вісник ХНАУ ім. В.В. Докучаєва, Серія «Економічні науки»*. 2019. № 3. С. 71-80. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних Index Copernicus). (0,38 друк. арк.).

32. Andrusiva U., Simkiv L., Dovgal O., Demchuk Na., Potryvaieva N., Cherchata A., Popadynets I., Tkachenko G., Serhieieva O., Sydor H. Analysis of economic development of Ukraine regions based on taxonomy method. *Management Science Letters*. Canada. 2019. №10 (2020). P. 515–522. (журнал представлено у міжнародній наукометричній базі даних Scopus). (загальний обсяг – 0,29 друк. арк., особистий внесок автора – 0,15 друк. арк.: досліджені проблеми економічного розвитку регіонів України).

Опубліковані матеріали апробаційного характеру:

33. Довгаль О.В. *Розвиток малого інноваційного підприємництва в АПК на основі використання методики форсайта*. Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку: матеріали II міжвузівської наук.-практ. конф.(м. Дніпропетровськ, 20.10.2014). Дніпропетровськ: ДДАЕУ, 2014. Т1. С. 583 – 587. (0,17 друк. арк.).

34. Довгаль О.В. *Инфраструктурное обеспечение развития предпринимательской деятельности – как элемент глобального рынка*. Актуальные проблемы взаимодействия экономики, государства и общества: Сборник ма-териалов I Международной научно-практической конференции. (м. Дербент, РФ, 30 травня 2015 р.) Махачкала: АЛЕФ. Т1. С. 110 – 112. (0,08 друк. арк.).

35. Довгаль О.В. *Макропруденційні механізми забезпечення фінансової стабільності*. Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної інтернет-конференції, (м. Дніпропетровськ, 13 листопада 2015 р.) Дніпропетровськ: ДДАЕУ, 2015. С. 271 – 274. (0,125 друк. арк.).

36. Довгаль О.В., Андрусів У.Я. *Забезпечення конкурентоспроможності підприємств на принципах превентивності*. Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: освітньо-наукові та виробничі засади: Збірник матеріалів міжнародної науково-практичної конференції, (м. Миколаїв, 12-13 квітня 2017 р.) Миколаїв. МНАУ, 2017. С. 114 – 116. (0,083 друк. арк.).

37. Довгаль О.В. *Ресурсний потенціал сільських територій: стан та напрями зміцнення*. Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин та економіко-політичного процесу: матеріали доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Ужгород, 5-6 жовтня 2018 року). Ужгород. Видавничий дім «Гельветика», 2018. С. 70-72. (0,083 д.а.).

38. Довгаль О.В. *Оцінка трудового потенціалу сільських територій: регіональний вимір*. Європейська інтеграція: історичний досвід та економічні перспективи: матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.) Одеса. ОНУ імені І. І. Мечникова, 2018. С. 58-62. (0,17 д.а.).

39. Довгаль О.В. *Суспільні трансформації, як ключовий аспект зміни світоглядних орієнтирів сільського розвитку*. Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26–27 жовтня 2018 р.) Науковонавчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2018 С. 57-60. (0,17 д.а.).

40. Довгаль О.В. *Особливості економічного зростання регіонів*. Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій: Матеріали II Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 25–26 січня 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ: ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 89-91. (0,125 д.а.).

41. Довгаль О.В. *Еволюція ресурсного потенціалу сільських територій регіону*. Суспільство, економіка, право: теорія, методологія, концепції розвитку : Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 08–09 лютого 2019 р.) Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2019. С. 5-7. (0,083 д.а.).

42. Довгаль О.В. *Аспекти визначення ресурсного потенціалу сільських територій*. Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 22–23 лютого 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти», 2019. С. 64-66. (0,083 д.а.).

43. Довгаль О.В. *Наукові підходи у вивченні сільських територій*. Наука, освіта, суспільство: інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку: Матеріали V Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.) Науково-навчальний центр прикладної інформатики НАН України. Київ. ГО «Інститут інноваційної освіти». 2019. С. 79-81. (0,083 д.а.).

44. Довгаль О.В. *Формуванні демографічного потенціалу сільських територій регіону*. Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві: Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції, м. Миколаїв, 11 квітня 2019 р. Миколаїв. ММІРЛ Університету «Україна», 2019. С. 121-123. (0,083 д.а.).

Основні положення дисертації доповідалися й одержали схвалення на: міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях. Основними з них є: «Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку» (м. Дніпропетровськ, 20.10.2014), «Актуальные проблемы взаимодействия экономики, государства и общества» (г. Дербент, РФ, 30 мая 2015 г), «Економіка і фінанси: аналіз тенденцій та перспектив розвитку» (м. Дніпропетровськ, 13 листопада 2015 р.), «Обліково-аналітичне і фінансове забезпечення діяльності суб'єктів господарювання: освітньо-наукові та виробничі засади» (м. Миколаїв, 12-13 квітня 2017 р.), «Сучасні тенденції розвитку міжнародних відносин та економіко-політичного процесу» (м. Ужгород, 5-6 жовтня 2018 року), «Європейська інтеграція: історичний досвід та економічні перспективи (м. Одеса, 26 жовтня 2018 р.), «Актуальні проблеми розвитку науки в контексті глобальних трансформацій інформаційного суспільства» (м. Київ, 26–27 жовтня 2018 р.), «Модернізація та наукові дослідження: парадигма інноваційного розвитку суспільства і технологій» (м. Київ, 25–26 січня 2019 р.), «Суспільство, економіка, право: теорія, методологія, концепції розвитку (м. Київ, 08–09 лютого 2019 р.), «Інноваційні наукові дослідження: теорія, методологія, практика (м. Київ, 22–23 лютого 2019 р.), «Наука, освіта, суспільство: інструменти і механізми сучасного інноваційного розвитку» (м. Київ, 29–30 березня 2019 р.)», «Сучасні технології розвитку людини в інтегрованому суспільстві» (11 квітня 2019 р. м. Миколаїв); щорічних конференціях професорсько-викладацького складу Миколаївського національного аграрного університету (Миколаїв, 2014-2019 рр.).